EOS

COMMENTARII

SOCIETATIS PHILOLOGAE

POLONORUM

EDITOR

GEORGIUS ŁANOWSKI

Volumen LVII 1967/1968
Fasciculus 2

WRATISLAVIAE — VARSAVIAE — CRACOVIAE

OSSOLINEUM

CONSILIUM EDITORUM KOMITET REDAKCYJNY

BRONISŁAW BILIŃSKI, RZYM
KAZIMIERZ FELIKS KUMANIECKI, WARSZAWA
JERZY ŁANOWSKI, WROCŁAW
WIKTOR STEFFEN, POZNAŃ

COMMENTARII EDUNTUR ADMINISTRANTUR
ADRES REDAKCJI I ADMINISTRACJI
WROCŁAW 2, UL. SZEWSKA 49
UNIWERSYTET, INSTYTUT FILOLOGII KLASYCZNEJ

EDITORIS ADIUTORES
SEKRETARZE REDAKCJI
JÓZEF MANTKE
ALICJA SZASTYŃSKA-SIEMIONOWA

Commentarii eduntur sumptibus
Academiae Scientiarum Polonae

Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo. Wrocław 1969. Nakład: 400+100 egz. Objętość: ark. wyd. 20,45, ark. druk. 15,00 + 1 wklejka. Ark. A1 20. Papier druk. mat. kl. III, 70 g, 70×100. Oddano do składania 8 V 1969, podpisano do druku 26 XI 1969, druk ukończono w grudniu 1969 r. Wrocławska Drukarnia Naukowa, J-11 Zam. 142/69
Cena zł 45. –

VI atque enim tu nimis spisse ac tarde incedis
= fr. VII R (Non. 392,15)

VII Edepol, Cupido cum tam pausillus sis nimis multum vales
= fr. III R (Non. 421,21)

VIII atque meis bonis omnibus ego te herem faciam
= fr. VI R (Non. 486,29).

Wratislaviae

Omnes fere Naeviani versus hausti sunt a Nonio e septem fabulis, quarum tituli nominantur hi: *Agrypnuntes*, *Astiologa*, *Colax*, *Gymnasticus*, *Nervolaria*, *Pellex*, *Quadrigemini*. Bis autem lexici auctor fabulam appellare supersedit, primum p. 200, 27 M (295,7 L) s.v. *Collus masculino*, tum p. 209,21 M (305 L) s.v. *guttur masculino*, cum versus 115 R = inc. fab. fr. VIII (comicorum fragmenta secundum tertiam Ribbeckianam editionem laudantur) et v. 135 R = inc. fab. fr. XVIII attulit.

Nunc ad quaestionem transeo solvendam, unde Nonius exempla Naeviana deprompserit et quomodo operi suo inseruerit. Sed prius paucis praemoneo verbis me vestigia premere virorum doctorum, qui optime de fontibus et structura operis Noniani investigandis explanandisque meriti sunt, W. M. Lindsayum[5] et, qui eum secutus nonnullas in his rebus explicandis difficultates tollit, Ladislaum Strzelecki[6] dico. Cum eorum studiis iam diu publici iuris factis lateque notis nixa fusius de Nonio alia occasione oblata scripsi[7], nunc sat est explicare omnia Naeviana fragmenta et quidem eo ordine, quo in libris prodeunt Nonianis.

In priore libro, qui est „De proprietate sermonum", duo Naeviana fragmenta a Nonio allata occurrunt: p. 64,10 M (89 L) s. v. *Prolubium* fragmentum e fabula *Colace* (v. 30 R fr. II R) petitum legitur, pagina autem 65,4 M (90 L) s. v. *Promicare* fragmentum ex *Agrypnuntibus* Naeviana haustum a Nonio est allatum. Utrumque fragmentum non tam metri causa quam sensus praecipua cura habita a Nonio laudatum ex uno eodemque pendere fonte Lindsay scite ostendit, ex illo scilicet Anonymi lexicographi glossario, quod siglo V A vir doctus notavit. Quod glossarium alphabetico ordine compositum e duabus constare partibus, quas in Lindsayanis operis Noniani fontibus sedem 38 litteris alphabeti a et b insignitam 38a, 38b tenere constat[8].

Nonianus liber II, quo „De honestis" tractatur, septem Naevii fragmenta continet, et quidem locis his: p. 95,26 M (135 L) s. v. *Dispulverare* fragmentum *Gymnastici* (v. 57 R fr. V R) legitur et p. 136,4 M (197 L) s. v. *Mustum* eiusdem fabulae fragmentum occurrit (v. 57 R fr. II R), modos unius versus superans, in quo et orta est quaestio et responsum est datum:

> utrum est melius, virginem an viduam uxorem ducere?
> virginem, si musta est.

P. 150,28 M (219 L) s. v. *Praemiatores nocturni* Nonius fragmentum ex *Agrypnuntibus* Naeviana petitum (v. 17 R fr. II R) attulit. Paginis 151,1 M (220 L) s. v. *Praecisum et omasum* et 153,20 M (225 L) s. v. *Parcuit* sequuntur *Nervolariae*

---

[5] Cf. notam 1.

[6] W. Strzelecki, *Zur Entstehung der Compendiosa doctrina des Nonius*, Eos XXXIV 1932/33, p. 113—129.

[7] L. Rychlewska, *Quaestiones Nonianae*, Tragica II, Wrocław 1954, p. 117—141. Sed vide etiam *De Lucretii exemplari a Nonio Marcello adhibito*, Eos LIV 1964, p, 265—283, et *Turpilii comici fragmenta*, Wratislaviae 1962, p. 48 sq.

[8] Cf. Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 16; cf. etiam p. 10.

Die ähnliche Bedeutung des Wortes *virtutes* trifft man in der Komödie *Trinummus*, wo eine Art Wortspiel zwischen *virtus* — Tugend und *virtutes* — gute Eigenschaften, Tugenden angewandt wurde (V. 336—337), was sich auch im *Rudens* beobachten lässt:

> Cum istius modi virtutibus operisque natus qui sit,
> Eum quidem ad carnuficemst aequius... conmeare (V. 321—322).

In der Komödie *Trinummus* wurden dem Begriff *virtus* die Bezeichnungen — — *desidia, stulti mores* (V. 647) und *amor* (V. 648) entgegengestellt, wonach eine Aufmunterung folgt:

> Cape sis virtutem animo et corde expelle desidiam tuo.
> In foro operam amicis da, ne in lecto amicae... (V. 650—651).

Man hat hier kontrastierend zwei Haltungen zusammengestellt: die der Umgebung gegenüber aktive und die auf eigene Vergnügungen eingestellte. In dieser Komödie verdient noch ein Fragment die Aufmerksamkeit. Im Gespräch des Lysiteles mit Filon uber den Vermögensverlust durch Lesbonicus, den Freund Lysiteles, trifft man den folgenden von dem Vater ausgesprochenen Zweizeiler:

> Qui quidem nusquam per virtutem rem confregit atque eget.
> Nil moror eum tibi esse amicum cum eius modi virtutibus (V. 336—337).

Virtus dürfte hier wohl auch eine tätige Haltung plus ein strenger Lebenswandel bezeichnen, da ihr Gegensatz, also der eigentliche Grund des Vermögensverlustes, die Verschwendung und das Sichgehenlassen ausmachen:

> ...Per comitatem edepol, pater:
> Praeterea aliquantum animi causa in deliciis disperdidit (V. 333—334).

In diesen beiden Fragmenten der Plautinischen Komödie haben wir eigentlich eine rein philosophische Gegenüberstellung der Begriffe ἀρετή — ἡδονή[22]. Die Gegenüberstellung dem Begriff *virtus* der Haltung, in der das Individuum sich übermässig ausschweifenden Sitten ergibt, die dumm sind (*stulti mores*) — ist den philosophischen Lösungen der stoischen Schule nahe, schon mit Rücksicht auf diese scharfen Gegensätze. Der Lustspielschreiber braucht jedoch nicht um die Präzision der Fachausdrücke zu sorgen, daher erscheinen an den besprochenen Stellen statt des entsprechenden lateinischen Wortes zu ἡδονή Bezeichnungen, welche die einzelnen Elemente einer Haltung konkretisieren und veranschaulichen, die dem Ideal des tugendhaften Lebens, mit dem Worte *virtus* benannt, entgegengesetzt ist. Das eigentliche entsprechende Wort für das griechische ἡδονή wird im Latein *voluptas* sein[23].

---

[22] Vgl. Omme, *o. c.* S. 89 f. Über die griechische Herkunft der Formulierungen von Plautus, sieh Earl, *o. c.* S. 236.

[23] Eine Gegenüberstellung *virtus-voluptas* treffen wir in der dem Appius zugeschriebenen Gnome: *perit voluptas, virtus immortalis est* (*Sent.* 316). Vgl. Cato, *Dissuasio ne lex Orchia derogaretur* (Frg. 141).

manner of addressing parents by the name, that poem 592 also derives from that period.

As follows from the cited examples the practice of addressing one's own parents by the name come to be established only towards the close of antiquity. In view of this we maintain that in addressing Fronto and Flaccilla Martial did not mean his own parents but apparently the parents of Erotion.

To sum up in poem V 34 Martial does not address his own parents, which we have been trying to demonstrate by adding new evidence[61], but the parents of Erotion, to whose care the poet commends his recently defunct pet, so that they might act as her protectors in the netherworld and shield her against all danger, as they used to do here on earth.

Wrocław

---

or CLE 614,3:

Optatus genitur et mater Nemesia deflet.

[61] I have referred to it earlier without, however, adducing the relevant evidence, cf. Mantke *o. c.* p. 27.

Eadem historioni sit lex quae summo viro?
Virtute ambire oportet, non favitoribus (V. 75—78).

Omme[11] versteht hier durch *virtus* — Berufsanlage, Fachwissen. Es scheint, dass ein solches Verstehen in diesem Fall unzureichend ist. Die Opposition zu *ambitio*[12] ist der Grund, dass wir, ohne jenen Aspekt des Fachwissens auszuschliessen, auch die morale Seite des Benehmens[13] bemerken und die Bezeichnung *virtus* hier breiter, sozusagen summarisch, behandeln müssen.

Man müsste hier noch die Anwendung des Wortes anmerken, welche die Bescheidenheit, die Schamhaftigkeit[14] sein soll, was angesichts der Tatsache, dass man mit dem Begriff *virtus* die Sittenreinheit verband, verständlich ist (sieh auch S. 216). So sagt Alkmene:

Ego istaec feci verba virtute inrita.
Nunc quando factis sum impudicis abstinens
Ab inpudicis verbis averti volo (V. 925—927).

Um genau zu sein, gebührt es sich hinzugeben, dass *virtus* in ihrer üblichen Bedeutung, d. h. Mut, Tapferkeit in dieser Komödie viermals auftritt (V. 19; 212; 260; 534).

Deutliche Elemente der stoischen Sozialethik enthält die *virtus* Tyndars aus den *Captivi*, dargestellt in der Tatsache der Hingabe eines Sklaven für das Wohl seines Herren und Freundes[15]. Der Gerettete spricht darüber folgenderweise:

Nam tua opera et comitate et virtute et sapientia
Fecisti ut redire liceat ad parentis denuo (V. 410—411).

Sapientia bedeutet in diesem Fall Findigkeit, praktischer Sinn, dagegen kann man die vollere Bedeutung des Wortes *virtus* erfassen, indem man die Stelle mit der Ausprache Tyndars zusammensetzt, mit der er die Androhung der Strafe abweist:

Qui per virtutem peritat, nonn iteriit (V. 690).

Offenbar enthält diese Formulierung auch die Frage des postmortalen Ruhms[16], nichtdestoweniger ist das Wesen der *virtus* selbst die tätige dienstbare Haltung, Opferwilligkeit den nahen Personen gegenüber. In den *Captivi* begegnet man auch dem pluralis *virtutes* in der Bedeutung „Verdienst". Diese Bezeichnung bezieht sich auch auf Tyndar, der das Gefängnis verlässt *ornatus haut ex suis virtutibus* (V. 997).

---

[11] Omme, *o. c.* S. 47.

[12] Vgl. Titin. 11: *Ubi iam ambitionem virtuti videas antecedere.*

[13] Über die deutliche Betonung des moralen Aspekts in der *virtus* eines Staatsmanns, vgl. *Rhet. Her.* IV 34, 45: *aliquando rei publicae rationes, quae malitia nocentium exaruerunt, virtute optimatium revirescent.*

[14] Vgl. Omme, *o. c.* S. 89.

[15] Vgl. Omme, ibid.

[16] Vgl. Earl, *o. c.* S. 240.

Reihe zu einem gewissen Chaos, da das römische Schrifttum durch eine Fülle von Begriffen überschwemmt wird, für die es ihm an entsprechenden Ausdrücken fehlt. Man sieht das deutlich am Beispiel des Wortes *virtus*, das neben seinen sinnverwandten Bedeutungen (z. B. Mut, Macht, Kraft), auch zur Bezeichnung eines übergeordneten Wertes dient, der in sich die eigentliche Lebenshaltung summiert. Doch lassen die schriftlichen Zeugnisse aus der vorciceronischen Periode die Schaffung einer einheitlichen Konzeption der so verstandenen *virtus* nicht zu, und das geschieht unter dem deutlichen Einfluss der griechischen Muster, welche die verschiedenen Aspekte der philosophischen ἀρετή überweisen. *Virtus*, als Ideal der Lebenshaltung verstanden, wird immer ein philosophischer Begriff bleiben.

Man darf dabei nicht vergessen, dass die Tatsache selbst, die Bedeutung dieses Wortes zu analysieren, bei den antiken Schriftstellern das Symptom ihrer philosophischen Haltung ist[5]. Einen Erklärungsversuch, was die *virtus* sei, treffen wir nicht nur im berühmten Fragment des Lucilius (V.1326—1338)[6], sondern auch bei Plautus (*Amph.* 648—653; *Asin.* 323—324). Versuchen wir die Bedeutung der *virtus* in den Komödien des Plautus zu analysieren, so bemerken wir, dass die uns interessierenden Anwendungen der *virtus* = Ideal der Lebenshaltung, in bestimmten Stücken, bzw. Fragmenten von Stücken auftreten, was gewiss nicht ohne Zusammenhang mit deren griechischen Mustern bleibt. Eine besondere Aufmerksamkeit verdient die Auffasung der *virtus* in den Komödien *Amphitruo*, *Asinaria*, *Captivi*, *Miles gloriosus*, *Mostellaria* und *Trinummus*. Eben hier im *Amphitruo* tritt virtus im berühmten Monolog der Alkmene auf, aus dem wir die Schlussreihe zitieren:

...optumumst praemium virtus[7]:
Virtus omnibus rebus anteit profecto:
Libertas, salus, vita, res et parentes
Et patria et prognati tutantur, servantur:
Virtus omnia in sese habet: omnia adsunt
Bona, quem penes virtus (V.648—653).

Das Thema des Monologs Alkmenes ist eigentlich das Problem des Vergnügens (*voluptas*) und der kurzen Dauer desselben; eben in diesen Erwägungen sieht Coleman[8] die Spuren der epikureischen Ethik. Alkmene nimmt es hin, den Schmerz der Trennung mutig zu ertragen, wenn nur der Lohn dafür der Kriegsruhm ihres Mannes wäre (V.646—647). Das Lob der *virtus* lässt sich scheinbar in Anknüpfung an diesen Gedanken, auf Mut und Tapferkeit beziehen, wie es Lodge angab[9]. In dieser Richtung gingen, möglicherweise, sogar auch die Absichten des Plautus,

---

[5] Vgl. J. Collart, *Varron grammairien latin*, Paris 1954, S. 251 ff.

[6] Dieses Fragment erlebte sehr widersprechende Interpretationen betreffend das Problem: ist die *virtus* Romana oder die griechische ἀρετή Gegenstand der Definition? Omme (*o. c.* S. 84) versucht diese beiden Stellungen zu vereinigen.

[7] Vgl. Serv. *Aen.* I 604: Stoici dicunt, ipsam virtutem esse pro praemio, etiamsi nulla sint praemia (SVF III, S. 13, 45).

[8] Coleman, *o. c.* S. 331—332.

[9] S. Lodge, *Lexicon Plautinum*, Lipsiae ,1904—1924, s. v.

Liber III Nonianus, in quo „De indiscretis generibus" tractatur, quattuor Naeviana continet fragmenta, scilicet locis his: p. 200,29 M (295 L) s. v. *Collus masculino* fragmentum legitur, quod alii *Colaci* Naevianae (Junius), alii *Corollariae* ascribi voluerunt (Hermannus), quod autem Ribbeck fragmentum VIII incertarum Naevii *Fabularum* agnovit. Similiter p. 207,14 M (305 L) s. v. *Guttur* occurrit fragmentum, cuius auctor Naevius laudatur, fabulae autem nomen prorsus desideratur. Quo factum est, ut is versus a Ribbeckio prius Novio esset ascriptus, in tertia autem comicorum Romanorum editione incertarum Naevii fabularum fragmentis sit annumeratus (inc. fab. fr. XXIII — v. 135 R). Haec autem incertae fabulae Naevianae fragmenta Nonium e „Glossario III", qui numero fontium Nonianorum 26 signari solet, deprompsisse Lindsay ostendit [17].

P. 223,22 M (330 L) s. v. *Socrus* occurrit Naevianae *Paelicis* fragmentum (v. 66 R), quod Nonius „Glossario I" debuit, supra a me monito [18].

Deinde p. 224,30 M (332 L) vocis *Simile est* explicandae causa allatus est a Nonio versus e *Gymnastico* Naeviana delibatus (v. 60 R fr. VIII R). Haec duo modo a me monita fragmenta deprompta sunt a Nonio Lindsayo auctore etiam e „Glossario I", de quo supra verba feci [19]. Quae viri doctissimi sententia plane quadrare mihi videtur ad *Paelicis* fragmentum, ad *Gymnasticum* autem non item. Nam si Lindsay accuratius rem egisset, fortasse lemma *simile est* cum omnibus exemplis non ante, sed post lemmata Plautinae seriei transponi crederet, quod nonnullis locis facere consuevit (cf. e. g. *Non. Marc. Dict.*, p. 53) et hoc quoque *Gymnastici* fragmentum similiter ac ceteras eiusdem fabulae reliquias Plauti quibusdam commentariis ascribi censeret. Qua cum sententia divinando quidem magis quam arguendo orta ego potius convenerim ratione ducta et loco, quo cetera septem *Gymnastici* Naevianae solitus sit Nonius afferre fragmenta [20].

Ut in breve cogam ea, quae de fragmentis in III libro Noniano occurrentibus supra sunt exposita, liceat admonere haec: Lindsayo auctore tria fragmenta inc. fab. fr. VIII = 115 R et inc. fab. fr. XXIII necnon *Paelicis* fragmentum Nonius glossariis debuit, illa duo e „Glossario III" quod dicitur, hoc autem e „Glossario I" deprompsit, quo e glossario etiam *Gymnastici* fragmentum VIII R sumpsit, qua de re ceterum ego aliter sentio (cf. infra). Glossaria vero appellata sunt a Lindsayo scripta, quorum vestigia certis quibusdam locis apud Nonium occurrunt atque indicio sunt nobis lexicographum iis in locis veterum scriptorum fragmenta non ex ipsis exem-

---

[17] Lindsay, *De citationibus...*, p. 443.

[18] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 64.

[19] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 64.

[20] Totum locum s. v. *Simile est* minime diligenter a Lindsayo tractatum esse vel de eis conici potest fragmenta poetarum lemmati adiecta non rectis sedibus esse ascripta. Nam p. 64 (*Non. Marc. Dict.*) solummodo Titinii *Fullonum* versus utpote citatio primaria occurrit, quam Naevii *Gymnastici* fragmentum citationis secundariae vice fungens sequitur. Sed minime recte. Nam re vera de hoc fragmento in „Philologi" paginis et quidem p. 444 tractandum erat, quo loco de citationibus secundariis res agitur.

Ein Problem anderer Art verbindet sich mit dem Begriff *virtus* in der Komödie *Asinaria*. *Virtus* wurde hier eingeflochten in die Bemerkungen über das Leiden, dem gewöhnlich etwas gutes folgt. Diese Bemerkungen stellt Coleman mit Recht mit der epikureischen Ethik zusammen[17]:

> Hem, ista virtus est, quando ussust, qui malum fert fortiter
> Fortiter malum qui patitur, idem post potitur bonum (V. 323—324)

Virtus, die auf dem tapferen Ertragen des Leidens beruht, ist bestimmt etwas ganz verschiedenes von der im Kampfe bewiesenen Tapferkeit[18]; ohne darauf einzugehen, ob diese Bedeutung der *virtus* etwas „rein Römisches" ist, müssen wir betonen, dass sie sich jedenfalls in einem philosophierenden Kontext fand. Diese Tatsache lässt vermuten, dass die Plautinische Komödie, die ein Körnchen der populären epikureischen Philosophie über die Haltung dem Leiden gegenüber (wohl dem Originalwerk Demophilos entnommen)[19] aufbewahrte, vertiefte wenigstens die gewöhnliche Bedeutung. Die übrigen Anwendungen des Wortes *virtus* in der Komödie *Asinaria* (V. 547: Macht; 556: Mut; 558: Überlegenheit) werden uns hier nicht mehr interessieren.

Das Wort *virtus* trifft man 13 Mal in der Komödie *Miles gloriosus* an. Neben den Bedeutungen, die man erwarten sollte, also Mut (V. 57; 1042; 1327) und Kriegsüberlegenheit, hervorragende Taten (V. 12; 32; 1027), Kraft, Macht (V. 676; 679) trifft man hier Bezeichnungen, die lebhaft an die Bedeutung der griechischen ἀρετή erinnern, wenn es sich um gute Qualität der Ware (V. 728) oder um den Wert der Schönheit (V 1211) handelt[20]. Für uns jedoch ist am interessantesten der zweimalige Gebrauch des Plurals *virtutes* in der Bedeutung „Vorzug, Tugend"[21]. Die beiden Bezeichnungen betreffen den Periplektomen und beide befinden sich nahe aneinander in derselben Szene. Im ersten Fall trägt Pleusikles Bedenken wegen des Verwickelns eines ernsten alten Bürgers in seine Liebeleien:

> Me tibi istuc aetatis homini facinora puerilia
> Obicere [et] neque te decora neque tuis virtutibus
> A te expetere... (V. 618—620).

An der zweiten Stelle wird das Wort *virtutes* scherzhaft gebraucht zur Bezeichnung der Vorzüge Periplektomens als Freundes der Verliebten und als liebenswürdigen Tischgesellen:

> O lepidissimum senem, si quas memorat virtutis habet (V. 655).

---

[17] Coleman, *o. c.* S. 332.

[18] Omme, *o. c.* S. 56, stellt fest, dass *virtus* hier einen breiteren Begriff als das Synonym des Mutes darstellt.

[19] Vgl. Anm. 10.

[20] Vgl. *Most.* 173, Die besprochenen Bedeutungen der *virtus* und ihr Zusammenhang mit der griechischen ἀρετή, siehe Omme, *o. c.* S. 50 ff.

[21] Vgl. Omme, *o. c.* Anm. 123.

DE NONII COMOEDIARUM NAEVIANARUM NOTITIA

Scripsit

LUDOVICA RYCHLEWSKA

Nonius optime de memoria veterum auctorum tradenda meritus etiam Naevii operum nos conscios fecit, quae nisi in fragmentis ab eo allata essent, ab aliis scriptoribus neglecta, maximam in partem sempiternae oblivioni darentur. Sed ne putaveris lexicographum illum IV saeculo p. Chr. n. viventem omnia opera Naeviana ipsum in poetae libris lectitasse atque inde eorum fragmenta deprompta in suo ipsius libro, qui est *De compendiosa doctrina*, deposuisse. Lindsay enim, vir doctissimus ac egregia operis Noniani scientia ornatus [1], seriem omnium fontium Nonianorum cum composuisset, clarum manifestumque fecit Nonium duas solas tragoedias id est *Danaën* et *Lycurgum* Naevianas novisse [2], ceterorum autem operum fragmenta grammaticorum lexicographorumque thesauris debuisse. Quam Lindsayi observationem rectam esse atque apte ad *Belli Punici carminis* fragmenta quadrare nuper v. d. Ladislaus Strzelecki affirmavit, cum accuratissime de Naevii apud posteros memoria locutus grammaticos, lexicographos, qui Nonio fonti fuissent, appellavit [3]. Nunc ego de Naevii comici apud posteros fatis scriptura Nonii Marcelli quae sint in fragmentis afferendis merita, quae eius fontes ostendere volo.

Sed priusquam de singulis Naevianis locis apud Nonium servatis verba faciam, hoc scias velim undeviginti esse Campani comici fragmenta per singula Noniani operis capita disiecta. Quae quidem reliquiae in libris I—VIII libro septimo excepto leguntur: saepissime in primis quattuor *Compendiosae doctrinae* libris, in sequentibus autem tribus singula occurrunt fragmenta, in reliquis autem libris ne semel quidem Naeviana comoedia est memorata [4].

---

[1] De studiis suis nos conscios fecit W. M. Lindsay praecipue libris his: *Nonius Marcellus' Dictionary of Republican Latin*, Oxford 1901; *De citationibus apud Nonium Marcellum*, Philologus LXIV 1905, p. 438—464.

[2] Inter 41 fontes a Lindsayo numeratos haec fabula Naeviana IV sede, illa XXI posita est loco. cf. Non. Marc. *Dict.*, p. 7 et 9.

[3] *Cn. Naevii Belli Punici Carminis quae supersunt*, ed. W. Strzelecki, Wrocław 1959, p. 31 sqq. Cf. etiam *Cn. Naevii Belli Punici Carmen*, ed. W. Strzelecki, Lipsiae 1964, p. XIV.

[4] Quod quidem minime est mirandum; nam vel obiter libros Nonianos evolventi clarum fit crescendo librorum numero decrescere copiam citationum, quibus lemmata illustrantur. Accidit, quod posterioribus libris lemmatis comprobandi causa usus sit Nonius uno solo exemplo e. g. 1.XV p. 545 M s. v. *Cantharus*, *Alabaster*, *Acyphus*, 1. XVIII p. 550 M s. v. *Asparagus*, *Blitum*, *Lapatium*, *Maene* e. q. s., in libro XX, cuius solum initium ad nostra est servatum tempora, auctorum exempla prorsus desiderantur. Hic p. 557, 19 M s. v. *Patrueles* potuit Nonius versum 66 e Naeviana *Paelice* afferre:

desine socru tuo, fratri patrueli meo

quod alio loco 1.III s. v. *socrus* p. 223 M attulit.

jeden z ich potomków wstąpił do chaty chłopskiej i poprosił o garnek, aby sobie ugotować zupę z gwoździa, gdy zaś z ciekawości skwapliwie mu użyczono tego naczynia, wrzucił do niego gwóźdź i potem poprosił z kolei o trochę wody, dalej o trochę cebuli, to znów pietruszki, potem jeszcze krup i jeszcze mąki itp. Ja sobie pozwoliłem go poniekąd naśladować, jako indianista: z Plauta wziąłem właściwie tylko zapach gwoździ(k)a, z Moliera już sam gwóźdź (ewent. drugi gwóźdź, wg metody: clavo clavum eicere) czy też kołek („a peg to hang a speech on"), a resztę ingrediencji dodałem z innych źródeł, aby zupa przecież miała jakiś smak. Jeżeli kto będzie krzywił na nią nosem, to przypomnę powiedzonko ukraińskie: „Smerdyt, ałe smak maje", przynajmniej wg mojego głębokiego przekonania.

QUAND LE PÈRE DE CICÉRON EST-IL MORT?

Par

JAN WIKARJAK

Nous disposons d'un certain nombre d'informations concernant la vie et les goûts du père de Cicéron. Il portait le même prénom que son fils aîné (*De orat.* II 265), faisait partie de l'ordre équestre (*Mur.* 17, *Cael.* 4, *Planc.* 59, *Verr.* II 174, *Leg. agr.* I 27, II 1, Ascon. *Toga cand.*, Plut. *Cic.* 11,3) et grâce à son mariage avec Helvia, il s'allia aux familles sénatoriales. Il avait des revenus qui lui venaient d'une propriété terrienne aux environs d'Arpinum, peut-être aussi d'une foulerie située au bord de la petite rivière Fibrenus [1]. Contrairement à son père et à ses fils, il ne s'intéressait pas à la politique. D'une santé fragile, il passa presque toute sa vie dans sa maison natale qu'il embellit et agrandit (*Leg.* II 3, *Brut.* 313, Plut. *Cic.* 3,6; 4,4; 8,4). Il s'y livrait à l'étude des lettres et consacrait beaucoup de soins à l'éducation de ses deux fils Marcus et Quintus (*Leg. agr.* II 1, De orat. II 1). En vue de leur avenir, il acheta une maison à Rome dans le quartier Carinae. Lorsque son fils Marcus atteignit l'âge de porter la toge virile, il le plaça sous le patronage de Qu. Mucius Scaevola, l'augure, alors bien âgé (*Lael.* 1). On prétend que plus tard il encouragea son fils à embrasser la carrière d'avocat (Plut. *Cic.* 5, 3). Cicéron, dans ses écrits, nous parle de son père avec respect et reconnaissance (*De orat.* II 1). Malgré sa santé délicate, le père de Cicèron atteignit un âge avancé. Nous connaissons la date précise de sa mort; notamment par une des premières lettres à Atticus, qui nous sont parvenues (*Att.* I 6, 2); Cicéron écrit: *Pater nobis decessit a. d. VIII* (*IIII* [2]) *Kal. Dec.* Il est relativement facile de fixer l'année en question, en se fondant sur les lettres suivantes, étant donné que la correspondance de cette période forme un tout par son contenu. Il s'agit du 23 (ou bien du 27) novembre de l'année 68.

Cette information ne susciterait certainement aucun problème, s'il n'existait un témoignage d'Asconius, rapportant que Cicéron a perdu son père, pendant qu'il briguait le consulat. Ce commentateur des discours de Cicéron cite notamment dans l'introduction au discours *in toga candida*, les personnes qui briguaient le consulat pour l'an 63, signalant aussi leur origine. Ainsi parmi les rivaux de Cicéron, il y avait deux patriciens Galba et Catilina, deux nobles Antonius et Cassius Longinus et enfin les deux derniers dont les ancêtres ont exercé au moins une magistra-

---

[1] Dans les temps postérieurs les antagonistes politiques de Cicéron divulguaient que les Cicéron ont été personnellement employés dans cet établissement — aussi bien le père que les fils. Vu les moyens techniques utilisés à l'époque — ce fait devait particulièrement ridiculiser le consulaire illustre. Cf. Dio XLVI 4,2; 5,1—3; 7,4; Plut. *Cic.* 1,1; 26,9.

[2] Dans certains manuscrits nous lisons: *a. d. IIII* (ou *VII*) *Kal. Dec.*

Eine identische Vorstellung von der *virtus* trifft man in der Komödie *Mostellaria*, wo als gegenwirkende Kräfte *ignavia* und *amor* dargestellt werden:

> Venit ignavia. Ea mi tempestas fuit;
> Mi adventu suo grandinem imbremque attulit.
> Haec verecundiam mi et virtutis modum
> Deturbavit [texit] detexit a me [d] ilico.
> Postilla optigere me neglegens fui.
> Continuo pro imbre amor advenit in cor meum.
> Isque in pectus permanavit, permadefecit cor meum.
> Nunc simul res, fides, fama, virtus decus[que]
> Deseruerunt; ego sum in usus factus nimio nequior (V. 138—146).

Zusammenfassend muss man unterstreichen, dass wir an vielen Stellen der Plautinischen Komödien das Wort *virtus* durch Tugend übersetzen müssen. Oft werden wir durch diesen Ausdruck den persönlichen Wert eines Individuums verstehen (z. B. *Amph.* 75; 78; *Most.* 139; 144), was man verschieden interpretieren kann. Ein anderes Mal bildet die näher bestimmte *virtus*: a) den einzigen Wert, das einzige sichere Gut des Menschen, was sich in einer konkreten Situation als Dienst am Vaterland und an den Nächsten ausdrückt (*Amph.* 648—653); b) Opferwilligkeit den Freunden gegenüber (*Capt.* 410; 690). In diesen beiden Fällen wird auf verschiedene Art das Moment des errungenen Ruhmes betont; c) *virtus* enthält nebst der sozial aktiven Haltung den Begriff der Sittenstrenge, des Verzichtens auf Vergnügen (*Trin.* 336—337; 650—651); damit ist nahe verwandt d) die Anwendung der *virtus* zur Bezeichnung der einzelnen Tugend der Bescheidenheit (*Amph.* 925): e) *virtus* besteht auch am mutigen Ertragen aller Leiden (*Asin.* 323). Die Mehrzahl *virtutes* dient zur Übersetzung nicht nur der gewöhnlichen Bedeutungen „hervorragende Taten", „Verdienste" sondern auch der konkreten Anwendungen der Begriffe, „Charaktereigenschaften", „Vorzügen", „Tugenden" (*Mil.* 618; 655; *Rud.* 321; *Trin.* 337). Solche Bedeutung der *virtutes* treffen wir erst in der *Rhetorica ad Herennium*[24]. Offenbar darf man im Falle des Plautus den scherzhaften Gebrauch der Bezeichnung *virtutes* nicht vergessen; doch die Tatsache, dass sich der Komödiendichter erlauben kann, scherzhaft als Tugenden — *virtutes* — Eigenschaften der netten Gesellschaft der Schmäuse bei Periplektomen zu bezeichnen, also den lasterhaften Kuppler Labraxus oder den verschwenderischen Jüngling Lesbonicus, zeugt von der allgemeinen Kenntnis dieser Bedeutung des Wortes. Im entgegengesetzten Falle wäre der Scherz von den römischen Zuschauern nicht verstanden worden sein, und wie bekannt, ist die Sorge, verstanden zu werden, in jedem Konstruktionselement der Plautinischen Komödien sichtbar. Analogisch hat es Plautus gern (was nach ihm auch Terenz übernehmen wird), die Bezeichnung

---

[24] *Rhet. Her.* IV 17, 25,

vir bonus [25] mit ironischem Einschlag in Beziehung auf die Sklaven [26] anzuwenden, jedoch ist hier die Ironie eher auf der politisch-sozialen Bedeutung der angewandten Bezeichnung (*vir bonus* = *bono genere natus*, *dives* u. s. w.), als auf der moralen Seite gegründet. Die Tatsache, dass das Wort *virtus* in verschiedenen Bedeutungen in derselben Komödie auftritt, wobei neben den gewöhnlichen Bedeutungen dieses Wortes deutliche Spuren der von der griechischen Muster des Plautus nicht ohne Einfluss auf den Wortschatz seiner Komödien blieben. Diese letzte Wahrnehmung wird durch folgende Tatsache bestätigt: wenn *virtus* in der Bedeutung Tugend auftritt, wird sie entweder gar nicht näher bestimmt oder auf verschiedene Weise charakterisiert, je nach der Auffassung, die in einem Stück oder dessen Fragment nötig ist, was sich vielleicht zu den Forschungen nach dem Problem der Kontamination ausnützen liesse (z. B. die zweifache Anwendung *virtutes* in der Bedeutung Tugenden, Vorzüge in einer Szene des *Miles gloriosus*). Man kann daher schwer von einem einheitlichen Bilde der *virtus* bei Plautus sprechen, dagegen muss man betonen, dass sowohl die Anwendung des Wortes *virtus* für die Bezeichnung eines übergeordneten Wertes der Tugend, als auch die Versuche, diesen Wert in den Komödien *Amphitruo*, *Captivi*, *Trinummus* oder *Asinaria* zu bezeichnen, dank dem Kontext oder den Formulierungen deutliche Spuren philosophischer Herkunft aufweisen, die wohl von den griechischen Vorbildern vererbt wurden.

Lublin

---

[25] Eine eingehende Besprechung der Bedeutungen des Ausdruckes *vir bonus* sieh T. Sinko *De Romanorum viro bono*, Kraków 1904, S. 251—300, Rozprawy AU Wydz. Filol. S. II, T. XXI (37).

[26] Vgl. Sinko, *o. c.* S. 257 f., Lodge, *o. c.* s. v. *bonus vir*.

ture curule — à savoir Cornificius et Licinius Sacerdos. Il y avait donc six candidats, qui de par leur naissance appartenaient à l'ordre du sénat. Seul Cicéron provenait de l'ordre équestre et en outre il est indiqué par ailleurs qu'il perdit son père pendant la campagne électorale — *Solus Cicero ex competitoribus equestri erat loco natus, atque in petitione patrem amisit.*

Il convient d'adopter, pour dater la période de cette campagne, la seconde moitié de l'an 65 et la première de 64. Et d'après Asconius, c'est dans cet intervalle que le père de l'orateur est mort. Cette discordance très nette entre ces deux témoignages provoqua une discussion acharnée et d'ailleurs loin d'être close. Etant donné qu'il est difficile de supposer que ce soit Cicéron qui se soit trompé, une alternative se présente alors: ou bien Asconius a commis une erreur, ou bien les manuscrits de la lettre de Cicéron nous donnent ici une leçon fautive. Un grand nombre de savants se sont déclarés pour le témoignage d'Asconius, se fondant sur sa considération de chercheur consciencieux et honnête. En conséquence, la phrase susdite de la lettre I 6 à Atticus devient l'objet de maintes critiques, conjectures et commentaires. L'un des éditeurs la définit comme *locus vexatissimus* [3]. Les chercheurs ont attiré l'attention sur la brièveté de l'information. On soulignait que Cicéron n'aurait pas pu apprendre en termes aussi secs [4] à son ami la mort de son père, pour lequel il éprouvait des sentiments filiaux [5]. Il s'exprime par exemple autrement, quand il parle de la mort de son cousin Lucius; il souligne alors sa douleur et la grande perte qu'il vient de subir [6]. Il semble même davantage touché par la mort de son esclave — comme on peut le conclure de sa lettre à Atticus ,de janvier 61 [7].

Pour qu'on ne puisse pas reprocher à Cicéron le manque de sentiments filiaux, on a essayé d'amender le passage incriminé, de différentes manières. Madvig et à son exemple beaucoup d'autres [8] au lieu de *decessit* lisaient *discessit*: *Pater nobis discessit*, c'est-à-dire: notre père est parti (probablement de Rome à Arpinum). Mais d'autres remarquent avec justesse que dans ce cas-là Cicéron aurait écrit: *a nobis discessit* et il aurait probablement précisé où et pour quelle raison il était

---

[3] R. Y. Tyrrell and L. C. Purser, *The Correspondence of M. Tullius Cicero*[3], I, Dublin—London 1904, p. 132.

[4] Cf. L. — A. Constans, *Cicéron. Correspondance*, I, Paris 1934, p. 59: „une mention aussi sèche". W. Sternkopf, *Wenn starb Ciceros Vater*, Wochenschr. für klass. Philol. XXXVI 1919, p. 114: „eine Anzeige vom Tode des geliebten und verehrten Vaters in einer solchen durch ihre geschäftsmässige Kürze und Kälte empörenden Form ist bei Ciceros Wesensart undenkbar". W. Drumann, *Geschichte Roms*[2], V, Leipzig 1919, p. 226, n. 13: „die angebliche Todesanzeige selbst [ist] von der Art, dass nur ein Mensch ohne Gefühl so hätte schreiben können".

[5] Cf. Cic. *De orat.* II 1: *patris nostri, optimi ac prudentissimi viri.*

[6] Cic. *Att.* I 5,1: *Quantum dolorem acceperim et quanto fructu sim privatus et forensi et domestico Luci fratris nostri morte in primis pro nostra consuetudine tu existimare potes. Nam mihi* etc.

[7] Cic. *Att.* I 12,4: *eram in scribendo conturbatior. Nam puer festivus anagnostes noster Sositheus decesserat meque plus quam servi mors debere videbatur commoverat.*

[8] J. N. Madwig, *De Q. Asconii Ped. in Ciceronis orationes commentariis*, Havniae 1828, p. 71; Drumann, *o. c.* ,V, p. 226, n. 13; E. Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, I, Milano 1926, p. 180, n. 4.

Lindsayo auctore certus locus, quo Naevii *Gymnasticus* in fontium Nonianorum serie semper prodit i. e. inter Plautum I, qui dicitur, et Lucretium non est documento Nonium Naevianae fabulae exemplar in manibus habuisse. Sed animadvertas velim ipsum virum doctum ita sententiam expressisse, ut Latine vox *documento* voce *certo* definiatur. Hoc verbo sine dubio Lindsay valde suam ipsius sententiam, quam ego fragilem atque certis fundamentis privatam habeo, debilitavit. Ipsius Lindsayi imbuta doctrina, a cuius principiis fabula *Gymnasticus* neque recedit neque eis obsistit, verisimile esse puto Nonium *Gymnastici* fabulae vero exemplari usum esse neque eius fragmenta e Plautinis hausisse commentariis. Quae si ita sint, corrigendum sit illud Lindsayi de Noniana Naevianorum operum notitia et quidem modo hoc: praeter *Lycurgum* et *Danaën* tragoedias lectitasse Nonium et *Gymnasticum* comoediam, reliquarum autem fabularum fragmenta alienis thesauris praecipue anonymis scriptis grammaticis debuisse. Non est vero absimile *Gymnastici* fabulae memoriam Nonii temporibus magis viguisse quam ceterarum Campani poetae comoediarum. Itaque Lindsayanus Nonianorum fontium catalogus novo possit augeri numero, scilicet 2a = Naevius *Gymnasticus*, quo siglo genuinam *Gymnastici* sedem inter Plautum I (2) et Lucretium (3) ornari velim.

Qua in re tam difficili atque certis documentis carenti nec parvi valere puto, quod eis paucissimis octo fragmentis e diversis fabulae partibus exemptis tota fere illustratur comoedia; etenim est et fragmentum, quod ad prologum spectare videtur (fr. I R), est et de uxore ducenda (fr. IV R) et de parasitis sermo (fr. VIII R), de rebus a Cupidine intricandis (fr. III R), est denique mentio illius felicis fabulae exitus, in quo pater amatam filii agnoscit eumque ipsum heredem facit (fr. VI R). Qua re ducta et doctrina ipsius Lindsayi nixa rem longius trahere audeam. Quod inter omnes constat Nonium semper eodem modo auctorum fragmenta attulisse et id curavisse, ut in *Compendiosa doctrina* libris eodem sequantur ordine atque proveniunt in opere quod excerpserat, novum *Gymnastici* Naevianae fragmentorum ordinem proponere audeam. En tibi hic:

I Saxa silvas lapides montes disicis, dispulveras
= fr. V R (Non. 97,26)

II Utrum est melius: virginemne an viduam uxorem ducere? Virginem, si musta est
= fr. II R (Non. 136,4)

III Homines, pecua beluasque
= fr. IV R (Non. 159,5)

IV pol haut parasitorum aliorum simile est
= fr. VIII R (Non. 224,30)

V in alto navem iubeat destitui anchoris
= fr. I R (Non. 279,4)

egit equos volucremque currum,
quo bruta tellus et vaga flumina ...
concutitur.

Ruch tu nie jest jedynym składnikiem obrazu, współgrają z nim dźwięk i blask gromu. Dostrzegana wrażliwość na proporcję, symetrię, przeciwstawienia kontrastowe w zakresie elementów obrazotwórczych wyraża się w skłonności do operowania blaskiem i mrokiem, jasnością i ciemnią, bielą i czernią na niekorzyść kolorów. Przykładem może tu być jaśniejszy akcent w mrokach podziemia w *Carm.* II 13, 26 n. (aureo... plectro) i w *Carm.* I 10 (virgaque aurea w. 8 n), a także kontrastowe zestawienia w *Carm.* I 7 (albus... Notus... obscuro... caelo...; fulgentia... castra... densa... umbra), w *Carm.* III 29 (atra... puro), ater—albus w *Carm.* III 27, 18 n. itd. Kontrast jest zresztą z upodobaniem stosowany przez Horacego, co dostrzegł już Monich [11]. Ponad sto lat później Collinge, na płaszczyźnie badań językowych i Commager powracają do tego zagadnienia [12]. Cecha ta jest pokrewna tendencji równoważenia przybierającej różnorakie formy i obejmującej różnorakie elementy dzieła. To swoisty przejaw dwukierunkowości spojrzenia, pewnego dualizmu, podwójnego przedstawiania wszystkiego. Obserwowana w *Odach* dwuznaczność sformułowań, którą omawiał Wimmel [13], i upodobanie do oksymoronów, którą dostrzega Howald [14] — potwierdzałyby tę cechę także w płaszczyźnie słownej.

Warszawa

MARGINALIA HORATIANA

Summarium

Horatii carminum symmetria, omnibus viris doctis nota atque probata, in rebus variis inter se repugnantibus posita esse videtur. Itaque poeta in carminibus saepius comparativo usus est. In descriptionibus autem umbra luci, ignis tenebris semper opponuntur; etiam figura, quae oxymoron dicitur, haud raro ab Horatio usurpatur.

---

[11] W. Monich, *Die Horazische Lyra in ihrer Eigenthümlichkeit und Integrität*, Berlin 1841, s. 2 nn.

[12] N. E. Collinge, *The Structure of Horace's Ode*, Oxford 1961, s. 6; Commager, *o. c.* s. 88.

[13] W. Wimmel, *Doppelsinnige Formulierung bei Horaz*?, Glotta XL 1962, s. 119 nn.

[14] E. Howald, *Das Wesen der lateinischen Dichtung*, Zürich 1948, s. 68; zob. także Commager, *o. c.* s. 101.

On suggérait aussi une autre possibilité: Après avoir mis en doute deux mots sur les trois formant la phrase en question — le scalpel du philologue n'épargna pas le troisième. Notamment Sternkopf propose de lire *frater* à la place de *pater*, expliquant que cette date concerne la mort du cousin-germain Lucius. Cicéron rapporte ce fait à son ami dans la lettre I 5. De cette manière Sternkopf[15] explique la brièveté de l'information I 6. Quelques dizaines d'années après, l'éditeur des lettres de Cicéron L. A. Constans reprend la même idée[16]. D'après lui, la substitution de *frater* par *pater* a dû être effectuée par le copiste, persuadé qu'il est que le terme *frater* ne pouvait concerner que Quintus qui est mort beaucoup plus tard (et le copiste le savait). Ce changement devait se trouver déjà dans l'archétype, vu que dans les manuscripts la version *pater* est universellement admise. Cependant l'argumentation de Sternkopf suscite beaucoup de doutes. Celui, qui dans la lettre de Cicéron aurait mis *pater* à la place de *frater* (sous le prètexte qu'il ne savait rien de l'existence de Lucius) ferait preuve non seulement d'ignorance, mais en plus d'une mémoire bien faible, étant donné que la lettre précédente *Att.* I 5, commence par une assez ample mention concernant précisément la mort de Lucius. Ce rapprochement devrait plutôt inspirer au copiste la correction inverse. Mais cette éventualité ne se produit pas puisque tous les manuscrits transmettent à l'unanimité: *pater nobis decessit*. De plus il est bien difficile d'admettre que Cicéron parlant dans la même lettre de la mort de son cousin, se soit servi du terme *frater* sans préciser le prénom, d'autant plus que la phrase précédente se rapporte à Quintus, à ses rapports avec sa femme et à son séjour dans la propriété d'Arpinum. Nous retrouvons le même rapprochement dans l'oeuvre *Fin.* I 1,1 où Quintus et Lucius sont mentionnés par leurs prénoms. Même dans les passages qui ne contiennent pas de confrontation semblable, Cicéron en parlant de Lucius se sert presque toujours de son prénom — notamment *L. fratris nostri* dans la lettre déjà mentionnée *Att.* I 5,1; *L. — frater meus, cum Lucio fratre — Verr.* IV 11, 25, IV 65, 145. De même, en parlant de son unique frère véritable Cicéron emploie généralement son prénom[17]. Il est donc inconcevable d'admettre dans les deux phrases qui se suivent l'emploi de: *Q. frater ut mihi videtur quo volumus animo est in Pomponiam* — et tout de suite après: *Frater nobis decessit* — en parlant de Lucius.

Il est également bien difficile de comprendre la raison pour laquelle cette phrase lapidaire serait plus justifiée dans le cas où elle annoncerait la mort de Lucius que dans celui où il s'agirait de la mort de son père. Nous savons très bien que Marcus aimait son cousin très tendrement. Il nous dit à son propos: *L. Cicero, frater noster cognatione patruelis, amore germanus*. L'argument, selon lequel l'information dans ce cas-là est donnée d'une manière trop brève, parce que Cicéron en parle plus amplement dans une autre lettre (nota bene Constans la considère comme postérieure) n'est

---

[15] Sternkopf, *o. c.* p. 114—120.
[16] Constans, *o. c.* p. 58.
[17] P. ex. *Att.* I 5, 2; I 8,1 etc.

à cause des machinations politiques [29]. Cicéron songe ici aux troubles provoqués par un conflit entre le Sénat et le tribun de la plèbe Cornelius. (Cf. Dio XXXVI 38—39 et Ascon. *Corn.* p. 48 St.). Si donc dans la phrase *in petitione patrem amisit*, Asconius avait pensé aux sollicitations en vue de la préture, nos deux témoignages s'accorderaient complètement. Pourtant Asconius voulant être compris n'aurait certainement pas écrit dans ce cas — tout simplement: *in petitione*. Donc je me permets d'énoncer la suppositions que le texte original était conçu en ces termes: *in praeturae petitione patrem amisit*. Cependant dans cette phrase sur trois mots successifs qui commencent par un p, le copiste en a omis un. Cette omission pouvait advenir facilement, si le manuscrit dont le copiste se servait était écrit en italiques avec l'emploi d'abréviations.

On ne peut nier que la phrase en question soit une information supplémentaire: elle n'est pas étroitement liée avec le contenu de la lettre — mais cela ne veut pas dire que cette notice soit absurde, *perquam inepta* — comme le voulait Sternkopf. Ce genre de supplément est caractéristique du style d'Asconius et de sa façon de transmettre des informations. Connaissant beaucoup de détails, il voulait les donner au lecteur, bien qu'à l'endroit précis ils parurent superflus. On trouve chez les savants contemporains une manière analogue de faire des digressions qui provient de l'association d'idées qui s'impose à l'esprit. Ayant beaucoup à dire, seuls certains d'entre eux se servent dans de telles situations d'annotations et d'annexes.

L'*argumentum* d'Asconius précité au discours *in toga candida* contient de nombreuses observations supplémentaires de ce genre. Le commentateur énumérant les candidats au consulat, indique leur provenance, leur caractère et leurs chances et parfois il ajoute aussi une brève remarque concernant leur sort futur. Asconius parlant de la provenance de Cicéron se rappela son père: il ne manqua pas alors l'occasion de rapporter au lecteur la mort récente de celui-ci. Si on envisage la question de ce point de vue, non seulement les contradictions entre les deux témoignages sont dissipées, mais par là-même l'autorité d'Asconius est sauvée.

Poznań

---

[29] Cic. *Att.* I 11, 2: *Quod in epistula tua scriptum erat me iam arbitrari designatum esse, scito nihil tam exercitum esse nunc Romae quam candidatos omnibus iniquitatibus nec quando futura sint comitia sciri.*

speak, hence all the facts handed down by the poet in his work were believed to be true. These are the vestiges of biographism and psychologism which were particularly popular in the 19th and at the beginning of the 20th century. A simple fact was then forgotten, viz. that a poetical work, and particularly a lyrical poem is not a straightforward emanation of a poet's experience, but a poetical transformation of reality. And this is to be kept in mind first and foremost while attempting an interpretation of a poem. For if the poet says "I", this need not always be his own utterance [32]. In a lyrical poem we have to do with the so-called lyrical subject who may, but need not, be identical with the poet himself. This point has been receiving particular attention in most recent works in the theory of literature. What such verbatim interpretations have led to is shown by the case of Martial's patroness Marcella, whom some have considered to be his wife; fortunately, this error has been quickly mended. Besides, this peculiarity of the lyrical subject had been perfectly realized by some ancient poets, e. g. Martial's great predecessor and master Catullus, who wrote in 16,5 sq.:

Nam castum esse decet pium poetam
Ipsum, versiculos nihil necesse est.

Thus a poet's life is one thing, and judging a poet's life on the basis of his poems is another. Even Martial himself explicitly says:

Mores non habet hic meos libellus (XI 15,13)

or:

Lasciva est nobis pagina, vita proba (I 4,8),

thereby warning us against seeking too many biographical details in his poems [33].

That other biographical details handed down by Martial should not be taken too literally is shown in an article by H. Lucas, where the author points out that the calends appear not as the actual birth date but as a birthday [34]. So the birth date of the poet is by no means as certain as assumed by some authors, and all biographical allusions contained in a poem should be approached with great care, even if they seemed quite evident and beyond doubt.

Let us stop to think now, whether the morphological structure and the occurrence of proper names found in epigram V 34, could not help us to settle the matter of Martial's parents' names. An analysis of the cognomen of our poet does not bring in anything new, since it is very common, especially in Africa, and is derived

---

[32] Cf. I. Mantke, *De Martiale lyrico*, Wrocław 1966, Acta Universitatis Wratislaviensis No. 43. Classica Wratislaviensia II, p. 6.

[33] Cf. H. F. Cherniss, *Me ex versiculis meis parum pudicum*, in: *Critical Essays on Roman Literature. Elegy and Lyric*, edited and with an Introduction by G. J. P. Sullivan, Cambridge Mass. 1962, p. 15—30, and A. W. Allen, *Sunt qui Propertium malint*, ibid., p. 119.

[34] H. Lucas, *Martial's Kalendae nataliciae*, CQ XXXII 1938, p. 5 f. Lucas' thesis is rejected by J. W. Duff, *Oxf. Class, Dict.*, Oxford 1950, p. 542 s. v. *Martial.*

DO WE KNOW MARTIAL'S PARENTS? (MART. V 34)

By

JÓZEF MANTKE

Scholarly works sometimes contain hypotheses which are taken for granted by even the most conscientious authors, though the relevant evidence is very slight or altogether lacking. It also happens that matters not quite settled and disputable, which were thought questionable and admitting of other possibilities of interpretation, are — after some time — accepted as something beyond doubt; no objections are raised against them and the works discussing controversial problems are no longer quoted. This is the case with the names of the parents of Martial, the greatest epigrammatist of antiquity.

The problem that we want to tackle in the present paper viz. whether Fronto et Flaccilla mentioned in epigram V 34,1 were Martial's parents, goes back to the first modern editions of this poet, in the 15th century. The majority of scholars including the most recent ones accepted it as a fact, exclusively on the basis of a single line mentioned above, since there are no other sources,

In the earlier editions of the poet [1] accessible in Wrocław it can be ascertained that the interpretation of the line V 34,1 originated in the 15th century; its author being probably Domitius Calderinus (1447—1478), who expressly states in the Venetian edition of 1482 [2] that Martial's parents were Fronto et Flaccilla (p. a III r): "Parentes Romana appellatione Frontonem et Flaccillam nominat" [3]. Calderinus' view was based on an earlier commentary to Martial's poems [4].

Calderinus' view was shared by the 16th century philologist Lilius Gregorius Gyraldus (1479—1552) in his work entitled *Historia poetarum tam Graecorum quam Latinorum dialogi XX* published in 1545, which is corroborated by a note from the edition by Petrus Scriverius (1576—1660). In Book X of this work Gyraldus writes: "Parentibus modicis natus; quos idem ipse Martialis Frontonem et Flaccillam nominat" [5]. It is, however, difficult to conclude from the sentence (p. 136 ad V 34): "Quod vel sole meridiano clarius: uti etiam Martialem hic Frontoni et

---

[1] For earlier editions of Martial cf. M. Val. Martialis *Epigrammaton libri*, ed. D. F. G. Schneidewin, I, Grimae 1842, Prolegomenon caput I, p. XI ff., and M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri*. Mit erklärenden Anmerkungen von L. Friedlaender, I, Leipzig 1886, chapter V. Ausgaben, p. 120 ff.

[2] M. V. Martialis *Epigrammata cum commentario Domitii Calderini*, Venetiis 1482.

[3] Cf. also Calderinus' note in the 1482 edition to epigram V 34: „Persequitur hoc epigrammate alloquens Frontonem et Flaccillam parentes suos" (p. k II v).

[4] Calderinus Domitius Veronensis, *Commentarii in Valer. Martialem*, Venetiis 1474. Cf. Friedlaender, *o. c.* p. 120.

[5] M. Val. Martialis nova editio. Ex Museo Patri Scriverii, Lugduni Bat. 1619, p. 8.

* * *

Już po złożeniu artykułu w Wydawnictwie mogłem się zapoznać z najnowszą książką G. Charles-Picarda pt. *Hannibal**. Francuski archeolog i historyk dał w tej zajmującej pracy nowatorskie ujęcie postaci i osobowości Hannibala, którego oglądamy poprzez pryzmat brązowego popiersia odnalezionego w 1946 r. w słynnym z kolekcji antycznych brązów mieście Volubilis w Mauretanii Tingitańskiej. Znamienity portret skonfrontowany z monetami ukazującymi podobiznę punickiego wodza oraz z domniemanymi popiersiami Juby II w muzeach Ny Carlsberg w Kopenhadze i Prado w Madrycie pozwolił autorowi ustalić, iż przedstawia on, podobnie jak tamte, wielkiego Barkidę jako młodego wodza w przededniu wyprawy przeciw Rzymowi.

Oceniając działalność Hannibala w roku jego sufetatu, 196 p. n. e., szczególnie zaś wewnętrzne reformy w Kartaginie, Charles-Picard podkreśla wbrew rozpowszechnionym w nauce poglądom, iż nie skłaniał się on nigdy do demokracji, choć realizował swe cele przy poparciu ludu.

Wrocław

DE CARTHAGINIENSIUM CIVITATIS ORDINE QUI PUTATUR POPULARI AB HANNIBALE NOVATO

Summarium

Dissertatiunculae auctor conatus est inquirere in eas res, quas legimus apud nostrorum temporum viros doctos dicentes Carthaginiensium civitatis statum ab Hannibale sufete anno 196 ordinatum populari rei publicae formae instituendae favisse. Quod haud iustum videtur, namque Barcini omnes, imprimis autem Hannibal, populo nixi, cum Poenorum nobilitate dum controversiam habent, sua ipsorum praecipue proposita assequebantur, imperatoris dignitatem confirmabant in civitate, quae acriter pugnabat, ut permanere posset inter imperia, quae Carthaginiensibus antecellebant.

---

* G. Charles-Picard, *Hannibal*, Paris 1967, s. 110 n.

Cum iam omnia perspeximus fragmenta Naeviana, quae in Noniana *Compendiosa doctrina* occurrunt, non abs re fore puto, si statuere conemur, quae ex eis, quae adhuc dicta sunt, conici possint. Primum expressis repetendum est verbis Nonium unum solum apparere fontem undeviginti Naevianorum fragmentorum, quae neque ab aliis auctoribus antiquis neque a posterioris aetatis grammaticis lexicographisque sunt monita. Deinde Lindsayanis studiis nixa ostendi Nonium ne unam quidem Naevii attulisse fabulam, quam in ipsius poetae legerat exemplari, sed omnia fragmenta ex alienis thesauris sumpsisse sive commentariis ad alios auctores pertinentibus usum praecipue ad Plautum (7 vel 8 fragmenta) sive opera grammaticorum et lexicographorum perscrutatum. Denique statuimus *Gymnastici* fragmenta semper uno eodemque stare loco in Noniano fontium catalogo (excepto fragmento VIII, de quo certe statui non potest, cf. supra).

Nunc de hac comoedia a Nonio in fragmentis allata breviter agam; quae fabula peculiari mentione digna est vel ea de causa, quod Nonius sat multa, octo scilicet eius servavit fragmenta; qui numerus minime exiguus apparet, si cum numero undeviginti fragmentorum Naevianorum, quae Nonius tradiderat, comparatur. Res multo clarior fit, praesertim cum memoria repetimus reliquas fabulas singulis (*Astiologa*, *Nervolaria*, *Paelex*, *Quadrigemini*), rarissime binis (*Agrypnuntes*) vel ternis (*Colax*) illustratas esse fragmentis. Illud quoque adiciendum est duo fragmenta, utpote quae fabulae titulo praetermisso sunt allata, ad incertam referenda esse comoediam. Si fragmenta, quamquam sunt parca, attamen pro omni Naevianorum fragmentorum copia Noniana sat multa esse respexeris, plane vides *Gymnasticum* eam esse fabulam, e qua Nonius libentissime saepissimeque exempla ad lemmata illustranda sumpserit — adde — exempla, ne uno quidem verbo a quodam alio scriptore monita.

Similiter meo iure res se habuit cum fabulis q. i. *Lycurgus* et *Danaë*, quas tamen ipsi Nonio haud ignotas esse Lindsay concessit. Nam vix ambigitur, quin fragmentorum numero (nempe *Gymnastici* numero maiore) atque certo ordine, quo a Nonio loci Naeviani afferebantur, Lindsay ductus eas fabulas a Nonio ex ipsius Naevii exemplari depromptas esse crediderit. Et nimirum. Nam tota Lindsayi doctrina ea nititur observatione tot exemplis probata, quod 41 fontes semper eodem certoque adhibiti sunt a Nonio ordine. Itaque intellegere non possum, cur Lindsay alio modo *Gymnasticum* tractaverit alio autem *Lycurgum* et *Danaën*, neque ei fabulae genuinum ac certum locum in Nonianis fontibus tribuerit, praesertim cum ipse fortasse hanc quaestionem patere atque minime certam esse viderit. Quae res ex eis conici potest eum, qui fontem uniuscuiusque fragmenti e *Gymnastico* hausti constanter in Plauti commentariis vidisset, hanc fabulam dignam agnovisse, de qua denuo paucissimis quidem verbis, p. 111 tractaretur. Sed cave ne putes solius *Gymnastici* gratia Lindsayum hoc loco de Noniana consuetudine fragmenta afferendi rem tenuisse. Qui vir doctus enim alia occasione oblata, Ciceronis scilicet epistularum causa eius Naevianae fabulae meminit et per analogiam idem de utriusque auctoris ratione fontes adhibendi sensit.

(v. 65 R) et *Quadrigeminorum* fragmentum (v. 69 R). Nonius solus apparet testis utriusque fragmenti (nec non fabulae e qua est petitum), quorum apud alios scriptores nulla est mentio.

Quae restant huius Noniani libri Naevii fragmenta pp. 155,25 M (228 L) s. v. *Prospica et despica* et p. 159,5 M —(234 L) s. v. *Pecua et pecuda* leguntur; illud ex *Astiologa* fabula, uno fragmento a solo Nonio illustrata, hoc denuo e *Gymnastico* Naeviana (v. 56 R fr. IV R) haustum apparet.

Quibus e fragmentis in libro II occurrentibus duo ex anonymo grammatico, cuius opus „Glossarium III" appellari Lindsayo placuit, Nonius delibavit. De fragmentis *Agrypn.* II v. 17 R — Non. 150,28 et *Nerv.* v. 65 R³ — Non. 151,1 loquor[9]. Unius fragmenti (*Quadrig.*) v. 69 R — Non. 153,20 fons anonymi quoque auctoris alphabetica verborum series a Lindsayo putatur[10]. Cum iam ipse Lindsay animadvertit conexum quendam inter hos tres Nonianos fontes i. e. inter „Glossarium III", „Alphabeticam verborum", „Alphabeticam adverbiorum" seriem, quae vocantur, inesse[11], et nuper Ladislaus Strzelecki Lindsayum secutus de duabus aut tribus eiusdem operis partibus cogitavit[12], tria Naeviana de quibus modo monui fragmenta ex uno eodemque anonymo fonte originem ducere nobis accipere liceat.

P. 155,25 M s. v. *Prospica et despica* pars occurrit versus e fabula Naeviana non integro titulo ad memoriam nostram tradita exempti. Quem corruptela laborantem ac incertum titulum, *Assitogiola* scilicet, Ribbeck in illud *Astiologa* (id est ἡ ἀστειολόγος) corrigendo immutavit[13], Naevianum vero locum e glossario I comicorum fragmenta in eis etiam Plautina exhibenti Lindsay haustum esse voluit[14].

Cum illa palliatae Naevianae, *Gymnastici* scilicet, fragmenta p. 96,26 M (135 L) et p. 136,4 M (197 L) a Nonio allata citationes e Plauti exemplari Varronianas 21 fabulas continenti haustas sequuntur, persuasit sibi Lindsay ea e textus Plautini commentariis ad Nonium permanasse[15]. Etiam fragmentum p. 159,5 M (234 L) s. v. *Pecua et Pecuda* (*Gymn.* fr. IV R) etsi ex Acciana lemmatum et versuum serie provenire videatur, tamen una cum ceteris citationibus lemmata *puellos*, *pecus*, *percitus* comprobandi causa allatis ad Plauti seriem facile referri posse, quae fragmentis Lucretii Acciique turbata est, Lindsayo videbatur[16].

---

[9] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 52.

[10] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 53.

[11] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 101, ubi leguntur haec: „It is possible that nos 26, 27, 28, („Gloss. III", „Alph. Verb.", „Alph. Adverb.") really represent one suorce, some large grammatical work of the kind, with one chapter reserved for a treatment of Verbs, another for a treatment of Adverbs".

[12] Strzelecki, *Cn. Naevii Belli Punici Carminis quae supersunt*, p. 34.

[13] O. Ribbeck, *Comicorum Romanorum fragmenta*³, Lipsiae 1898, p. 11, qua fabulae titulus asterisco ornatus est.

[14] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 53.

[15] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 42 et p. 49.

[16] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 53.

wiada, *powieda*, stpol. *pry* < *prawi*, ros. *mol* < *molvil*, *de* < *dějetь*, ros. dial. *gyt* < < *gryt* < *govorit*, franc. *parler* i włosk. *parlare* < *parabolāre*, ang. *says*, *said* (z redukcją dyftongu), hetyckiej partykuły wskazującej na oratio recta *-wa-*, *-war-*, będącej rezultatem redukcji formy czasownikowej *weriya-*, czy łac. *ajō* < **agiō* (z nieregularnym zanikiem *g*, por. *adagiō*, *prōdigium*). — Zwykle przy łac. *ajō* < < **agiō* wspomina się — dla wytłumaczenia zaniku *g* — o *mājor* < **magiōs*, ale i ten wyraz wykazuje rozwój nieregularny (wobec regularnego *magis*, *magister*, *legiō*, *rēgius* itd.), co nie dziwi przy wyrazie o znaczeniu 'wielki, większy', por. włoskie, hiszp. i portug. *gran* obok regularnego *grande* czy pol. *wielki*, czeskie *velký*, słowackie *vel'ký*, górnołużyckie *wulki* obok regularnego ros. *velikij*. — Podobnie w związku z *merīdiē* warto wspomnieć o tym, że wyraz znaczący 'pół' w wielu językach wykazuje rozwój nieregularny, por. franc. *minuit*, *la mi-juin* czy ang. *half-penny* [heipəni]. W językach słowiańskich, jeśli pominąć zrosty typu *polъ vъtora*, w złożeniach pierwotnie występowało *polu-*, por. stcs. *poludьnije*, *polunoštije* czy pol. *południe*, jednak jeszcze w dobie istnienia jerów *polu-* redukuje się do *polъ-*, o czym świadczy pol. gwar. *połednie* czy czeskie *poledne*. Na tym nie koniec, w stpol., jeszcze w okresie, gdy odróżniano *ó* od *u*, *pół* ulega często zmianie w *puł*, ponieważ nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia polegać może nie tylko na całkowitym zaniku głoski, ale i na jej częściowej redukcji, między innymi na zmniejszaniu stopnia otwarcia samogłoski (por. *hodiē* > *oggi*). Podobnie jest w gwarach polskich odróżniających kontynuanty **ō* i **u*, gdzie często *pół* brzmi *puu̯* lub nawet *pu*[10].

W świetle tych wszystkich faktów nieregularność rozwoju *nox*, *hodiē*, *merīdiē* czy *herī* jest zupełnie zrozumiała.

Kraków

DE ADVERBII 'NOX' ORIGINE

Summarium

Cum viri docti alii aliam protulissent opinionem de proposita quaestione solvenda, dissertatiunculae auctor primum conatus est refutare opinionem eorum, qui putarent illud 'nox' esse casum nominativum (Fleckeisen), nec casum genetivum nec locativum acciperent (Watkins), deinde multis exemplis ex diversis linguis haustis confirmare studuit illud 'nox' i. e. noctu casum esse genetivum, quem plures viri docti iam pridem probaverunt.

---

[10] Por. K. Nitsch, *Wybór pism polonistycznych*, I—IV, Wrocław 1954—1958, passim.

SPUREN DER PHILOSOPHISCHEN *VIRTUS* IN DEN KOMÖDIEN VON PLAUTUS

Von

KRYSTYNA STAWECKA

Der Begriff der *virtus* interessiert in einer besonderen Weise die Forscher der römischen Kultur. Es gibt eine ganze Reihe von Sonderstudien beziehungsweise Randäusserungen, in denen man viele interessante Bemerkungen über diesen Begriff treffen kann [1]. Es scheint jedoch, dass bei Mehrzahl der bisherigen Forscher die Ansicht, als ob es in Rom vor Cicero eigentlich keine Sprache der Philosophie gäbe, zu stark ins Gewicht fiel, was sich logischerweise in der ziemlich oberflächlichen Analyse der *virtus* im Altlatein widerspiegelt.

Das Problem wird sogar durch die umfangreiche Abhandlung von Omme nicht erschöpft, obwohl man darin die Aufmerksamkeit auf die Spuren von frühen Verknüpfungen der *virtus* mit der griechischen ἀρετή lenkt [2]. Es lohnt sich hier an die unbestrittene Tatsache zu erinnern, dass die populäre griechische Philosophie schon früh nach Rom durchdrang, sei es unmittelbar, sei es auf dem Wege der rhetorischen Belehrungen. Eine ebenso sichere Sache ist die grosse Abhängigkeit der römischen Literatur von der griechischen besonders aber des altrömischen Dramas von den klassischen (die Tragödie) oder hellenistischen Mustern (die Komödie), von denen, wie bekannt, die einen wie die anderen von philosophischen Gedanken erfüllt waren [3]. Offenbar repräsentiert diese durch das literarische Werk sozusagen durchfiltrierte Philosophie die feinen Spekulationen der Berufsphilosophen nicht: sie gab sich mit den Problemen der Ethik oder Psychologie zufrieden, die mit Hilfe der allgemein bekannten Lehre einer der damals existierenden philosophischen Schulen gelöst wurden. Man darf dabei nicht vergessen, dass besonders in der hellenistischen Periode die vorherrschende Gestalt der griechischen Philosophie von der Reinheit der Doktrin weit entfernt war. Der in dieser Philosophie herrschende Ekklektismus [4] musste seine Abspiegelung auch in der Literatur finden, was dann die sich nach den Griechen richtenden lateinischen Dichter übernehmen konnten. Der starke Einfluss der griechischen Kultur führt hier in erster

---

[1] Z. B. K. Büchner, *Altrömische und Horazische virtus*, Die Antike XIII 1939, abgedruckt mit Ergänzungen in: *Studien zur röm. Literatur*, III, Wiesbaden 1962, S. 1—22; D. C. Earl, *Political Terminology in Plautus*, Historia IX 1960, S. 235—243; J. Fergusson, *Moral Values in the Ancient World*, London 1951, K. IX, S. 159 ff.; A. N. Van Omme, *Virtus. Een semantiese Studie*, Utrecht 1946, S. 122.

[2] Omme, *o. c.* S. 49 ff., 83 ff.

[3] Vgl. P. R. Coleman-Norton, *Philosophical Aspects of Early Roman Drama*, CPh XXXI 1936, S. 320—337.

[4] Vgl. z. B. F. Überweg — K. Prächter, *Die Philosophie des Altertums*, Berlin 1926, S. 405 f.

jest konkretność przedstawienia w strofie ostatniej, oczywiście w ramach metafory:

me tabula sacer
votiva paries indicat uvida
suspendisse potenti
vestimenta maris deo.

Metaforę wnoszącą moment uogólnienia wspomaga w jej działaniu wielość płaszczyzn czasowych zaznaczonych w tym króciutkim utworze. Prezentacja sytuacji wstępnej w unaoczniającym praesens zyskuje futuryczne perspektywy na planie morskiej metaforyki przeżyć chłopca:

... flebit et aspera
nigris aequora ventis
emirabitur insolens.

W poincie zaś mamy relację faktu dokonanego. Same te kategorie gramatyczne z maksymalną oszczędnością sugerują ciągłe trwanie potęgi zgubnego uroku zdradliwej dziewczyny.

Mimo metaforycznego związku w *Carm.* I 5 zachowana została pewna autonomiczność płaszczyzn, której natomiast nie wyczuwamy już w metaforycznym traktowaniu zwycięstw miłosnych jako wojaczki w *Carm.* III 26. Na zasadzie jakby „przedłużenia" metaforycznej funkcji w momencie składania wotów rzekomego weterana świat erotycznych podbojów styka się ze światem bogini. Zarysowane miejsce: *hic paries... laevum marinae qui Veneris latus custodit* — to świątynia Wenery, do której jako instancji odwoławczej (*O... diva... regina, sublimi flagello tange...*), nadrzędnej zwraca się niefortunny, jak wynika z pointy, wojak.

Podobnie w *Carm.* 30 zarysowują się dwie płaszczyzny. Szerokie, odległe perspektywy miejsc kultu bogini przyzywanej do przyozdobionego na jej przyjęcie pokoiku dziewczyny uzmysławiają sprowadzenie powszechnej władzy Wenery do jednostkowej sytuacji błagającej. Polaryzacja tych biegunów — to droga jednostkowej liryzacji tego, co powszechne. Sytuacja liryczna jest tu zresztą nieokreślona w czasie, jak wiecznotrwały jest problem miłości. Sama Glycera także nie zindywidualizowana bliżej poza usilnością błagania. Nie ma też szczegółów scenerii (jedyne oznaki to: *decoram* i *ture multo*). Realność tego świata przesłania jakby gęsty dym ofiarny. Dla równowagi, wyostrzone błaganiem oczy widzą orszak bogini z całą dokładnością. Pojawiające się w nim postaci rozumiane są zresztą najzupełniej metaforycznie.

Świat ludzki i zwierzęcy połączony jest w *Carm.* I 23 na zasadzie porównania. Rozwinięcie obrazu sarny na tle przyrody żywej i ruchliwej równoważone jest funkcjonalną nadrzędnością świata ludzkiego, zrozumiałą najzupełniej z uwagi na koncepcje tego „perswadującego" erotyku i właściwy Horacemu antropocentryzm w widzeniu przyrody. Obraz lękliwej sarny postaciuje nieśmiałą płochliwość Chloe, a podmiot przyrównując się też do zwierząt stara się niejako znaleźć wspólny punkt odniesienia. Ta porównawcza płaszczyzna zwierzęca utrzymana jest kon-

NA MARGINESIE LEKTURY *PIEŚNI* HORACEGO

Napisała

KRYSTYNA ZARZYCKA-STAŃCZAK

Klasyczna równowaga, uporządkowanie, umiar i proporcja — cechy wyczuwane podczas lektury *Ód* Horacego, mają swe źródło między innymi w układzie wzajemnym różnych elementów składowych literackiego tworzywa *Pieśni*, wynikają ze sposobu kształtowania poetyckiej wizji. Przy wnikliwym czytaniu można dostrzec dążność zmierzającą do przeciwstawiania jednych jakości jakościom odmiennym, do równoważenia w rozkładzie akcentów, do zachowania symetrii jako szeroko rozumianej zasady konstrukcyjnej.

Przykładem może być swoista dwupłaszczyznowość świata poetyckiego obserwowana w wielu pieśniach. Są to zazwyczaj układy oparte na różnych zasadach, niemniej jednak wyraźnie dostrzega się charakterystyczną dwudzielność. Częstokroć jest to metaforyczne wiązanie, jak w *Carm.* I 5. Realny świat dwojga bohaterów, zaprezentowanych plastycznie, z zarysowaniem także płaszczyzny psychicznej ich przeżyć [1], zazębia się tu z planem świata morskiego [2]. Ta metaforyka konsekwentnie utrzymana w całości utworu i szczególnie podkreślona w pointowej strofie [3] końcowej, a więc stojącej pod przyciskiem znaczeniowym, wprowadzona została dyskretnie już w całostce opisowej wstępu: *urget* nawiązuje tu do morskiej terminologii [4]. Równoważnikiem zaś konkretyzacji sytuacyjnej strofy pierwszej

---

[1] Ta dwojaka prezentacja dokonuje się drogą kunsztownej równoległości układu epitetów:

gracilis... puer in rosa perfusus	Pyrrha... flavam religas comam
liquidis odoribus	simplex munditiis
insolens	aurea
credulus	vacuam
nescius	amabilem
miseri	intemptata

Bez zbyt rygorystycznej odpowiedniości zaprzeczonym morfologicznie (wyjątek *credulus*) epitetom chłopca odpowiadają w istocie nieprawdziwe określenia dziewczyny wzmocnione z przekorą morfologicznie przeczącym *intemptata*. *Miseri* ma zaś sens uogólniający i ogniskujący w sobie skutek cech młodzieńca.

[2] H. Nowicka, *De allegoria Horatiana*, Eos XXXII 1929, s. 326, widzi tu obraz alegoryczny.

[3] D. N. Levin, *Thought — Progression in Horace c. I*, **5**, CJ LVI 1961, s. 357, zwraca uwagę na anaforyczne *me*.

[4] A. Kiessling — R. Heinze ad loc. Zastosowanie symboliki morskiej w tej odzie analizuje K. Quinn, *Horace as a Love Poet. A Reading of Odes I*, **5**, Arion II 1963, s. 59 nn.; G. Nussbaum, *Some Notes on Symbolism in Horace's Lyric Poetry* [1], Latomus XXIV 1965, s. 138 nn.; pisząc o symbolizmie dostrzega go również w tej pieśni. Z artykułu wynika, że rozumienie symbolu autor rozciąga i na zestawienia metaforyczne.

parti [9]. Avouons que cette double correction dans une phrase aussi simple semble assez audacieuse. Parallèlement à l'aspect stylistique, je voudrais mettre en évidence des raisons d'ordre matériel. A cette époque-là le père de Cicéron passait beaucoup plus de temps dans sa propriété d'Arpinum qu'à Rome, et ses visites chez ses fils, ses belles-filles et sa petite-fille dans la maison de Carinae étaient de ce fait très rares. On se référait parfois au passage de l'oeuvre *Laelius* 1: *ego a patre ita eram deductus ad Scaevolam augurem sumpta virili toga, ut quoad possem et liceret, a senis latere nusquam discederem*, ce passage joint à la mention de Plutarque (Plut. *Cic.* 5,3), où le père encourageait Marcus à se consacrer au barreau — devait témoigner d'un séjour prolongé du père de Cicéron à Rome. Il faut dire que cet argument n'a pas de fondement solide. Du passage cité du *Laelius* il faudrait plutôt déduire que le père confia ses fils aux soins dévoués d'un augure apparenté à la famille et revint lui-même à la campagne. Cicéron dit en continuant qu'après la mort de l'augure Scaevola, qui survint peu après, il déménagea chez Scaevola le pontife [10]. Il vaut la peine d'attirer l'attention sur la différence: *a patre eram deductus* et *me contuli*. D'ailleurs ce témoignage de l'arrivée du père à Rome, se rapporte à l'année 91, quand Marcus prit la toge virile; depuis bien du temps s'est écoulé; Deux jeunes Cicérons parcouraient déjà la carrière des honneurs depuis des années.

Mais nous avons aussi d'autres témoignages: dans l'oeuvre *De legibus* II 3, Cicéron mentionne clairement, que son père agrandit la maison natale d'Arpinum, lui donnant un air plus somptueux, et que là, en raison de sa santé fragile, il passa presque toute sa vie, s'adonnant à la lecture et à l'étude [11]. Ce sont certainement ses fils qui venaient le voir le plus fréquemment à Arpinum. La lettre en question nous rapporte que Quintus et sa femme ont passé un certain temps dans la propriété d'Arpinum [12]. Ce séjour devait être assez long, puisque Marcus écrit à son frère et en reçoit souvent des lettres [13]. Lui-même — suivant son témoignage — se rendait aussi volontiers dans cette charmante et saine localité, bien qu'il ne puisse pas s'offrir souvent ce plaisir [14]. Il faudrait encore souligner que si dans cette lettre il s'agissait du départ du père à Arpinum (*discessit*), Cicéron n'aurait certainement pas précisé la date de cet événement. Mais nous reviendrons plus loin sur cette question.

---

[9] Cf. C. F. W. Müller in adnot. crit.: „pater a nobis discessit — Madvig, Baiter, Wesenberg, quos bene refutant Boot et Tyrrell".

[10] Cic. *Lael.* 1: *Quo mortuo me ad pontificem Scaevolam contuli.*

[11] Cic. *Leg.* II, 3: *Hanc vides villam, ut nunc quidem est, lautius aedificatam patris nostri studio, qui cum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris.*

[12] Cic. *Att.* I 6, 2: *Q. frater, ut mihi videtur, quo volumus animo est in Pomponiam et cum ea in Arpinatibus praediis erat.*

[13] Cic. *Att.* I 5,2: *eas litteras ad eum misi ... ex eis quae postea saepe ab eo ad me scripta sunt, confido.* Cf. *Att.* I 5,8; *Quintum ... cotidie exspectamus.*

[14] Cic. *Leg.* II 3: *Ego vero, cum licet pluris dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem et salubritatem hanc sequor, raro autem licet.*

der gewiss griechische Erwägungen den Fassungsmöglichkeiten der römischen Zuschauer anpasste; nichtdestoweniger überwächst dieses Lob in seiner Formulierung (vgl. die Unterstreichungen) den Begriff des im Kampfe für das Wohl des Vaterlandes und der Nächsten gezeigten Mutes. Bewusst, oder ein griechisches Original[10] blindlings nachahmend, lobte Plautus eigentlich die philosophische ἀρετή als das einzige sichere Glück und Wohl des Menschen, das in sich selbst ein Lohn ist (*optumumst praemium virtus*), was einen besonderen Sinn auf dem Hintergrund der anfänglichen Bemerkungen Alkmenes gewinnt, welche die Veränderlichkeit der menschlichen Angelegenheiten betreffen;

> Satin parva res est voluptatum in vita atque in aetate agunda,
> Praequam quod molestumst? ita quiquest in aetate hominum comparatum:
> Ita dis est complacitum, voluptatem ut maeror comes consequatur:
> Quin incommodi plus malique ilico adsit, boni si optigit quid (V.633—636).

Die Feststellung, dass sich im menschlichen Leben die Traurigkeit mit kurzdauerndem Vergnügen abwechselt, muss nicht unbedingt eine Abspiegelung des epikureischen Gedankens sein, wie es Coleman will. Gegen eine solche Interpretation spricht auch die Redewegung: *Ita dis est complacitum*, die einem Anteil der Götter in der Einrichtung der menschlichen Angelegenheiten entgegengesetzt ist. Es scheint, dass man in den Erwägungen Alkmenes die so oft durch die populäre stoische Philosophie unternommene Gegenüberstellung der Tugend, als eines einzigen selbstgenügenden Wertes — den äusseren, vergänglichen und veränderlichen Dingen bemerken kann. Die Tatsache, dass sich die *virtus* des Mannes Alkmenes in der Eroberung des Kriegsruhmes offenbaren soll (*...ut meus victor vir belli clueat. Satis mi esse ducam. optumumst praemium virtus*) ist gewiss eine Verengung der aus dem Plautinischen Texte mit Hilfe verallgemeinenden Bezeichnungen durchschlagenden Auffassung. Der Dichter benutzte wohl die Möglichkeit, den griechischen Ausdruck ἀρετή durch einen lateinischen mit *virtus* zu übersetzen, und indem er seine Umbildung durchbrachte, griff er teilweise nach der mehr eingeschrängten Bedeutung dieses Wortes d.i. Mut, Tapferkeit, was klar und verständig für den römischen Zuschauer in Beziehung auf die Kriegstaten Amphitryons wurde. Jedoch war diese eingeschrängte Bedeutung der *virtus* ein tatsächlich entsprechendes Wort für den Gedanken des griechischen Originals; demzufolge entstand ein Widerspruch zwischen den verallgemeinenden, philosophischen Lobeserhebungen der *virtus* und deren verengten, anhand von Tatsachen vollbrachten Interpretation (V. 650—651). In dieser Komödie gebrauchte man zweimal *virtus* in der Bedeutung „personlicher Wert" (Tugend):

> Virtute dixit vos victores vivere,
> Non ambitione neque perfidia: qui minus

---

[10] Ein Vorbild für die *Asinaria* sollte das Stück von Demophilos' *Onagus* sein (vgl. *Asin.* 10—11). *Trinummus* hatte zum Vorbild Philemons *Thesaurus* (vgl. *Trin.* 18—19). Vermutungen über die Vorbilder der Komödien *Amphitruo*, *Captivi*, *Miles gloriosus* und *Mostellaria* sind unsicher.

ŁACIŃSKIE *NOX* 'W NOCY'

Napisał

WITOLD MAŃCZAK

Nox w znaczeniu 'w nocy' zaświadczone jest tylko w archaicznej łacinie, a mianowicie w *Prawie XII tablic* (*si nox furtum faxit* 'jeśli popełni kradzież w nocy'), a ponadto u Plauta, Enniusza i Lucyliusza, jeśli pominąć sporadyczne wzmianki o tej formie u gramatyków. Niemal powszechnie uważa się, że *nox* 'w nocy' jest zredukowaną postacią gen. sing. **noctes*, paralelną do gr. νυκτός, czy gock. *nahts* (lub niem. *nachts*), np. w trzecim wydaniu słownika etymologicznego Ernout-Meilleta czytamy: „à l'époque archaïque existe une forme adverbiale *nox* 'de nuit', qui ne peut guère s'expliquer que comme un génitif à finale abrégée **noct*(*e*)*s*". Rzadko się można spotkać z poglądami odmiennymi. I tak w czwartym wydaniu tegoż słownika powtórzone jest cytowane objaśnienie z dodatkiem, że forma, o którą chodzi, może być także miejscownikiem bez końcówki. Poza tym kilkadziesiąt lat temu A. Fleckeisen [1] uznał *nox* 'w nocy' za mianownik.

Za hipotezą Fleckeisena opowiedział się ostatnio w interesującym artykule C. Watkins [2]. Autor ten sprzeciwia się poglądowi, jakoby *nox* mogło być miejscownikiem, ponieważ forma ta „clearly shows a desinence which is neither zero ... nor a characteristic of the locative". Nie podziela on także zdania, że *nox* jest dopełniaczem, a to z dwu powodów:

1) Sądząc, że *nox* 'w nocy' pochodzi od **noctes*, przyjmuje się tym samym, że forma pierwotna rozszczepiła się na dwie: *noctis* i *nox*, a tymczasem w łacinie nie ma tego rodzaju rozszczepień, a w szczególności nie ma ani jednego przykładu na zanik samogłoski w końcówce gen. sg.

2) Brak w łacinie przykładów na użycie dopełniacza w roli określenia czasu.

Na poparcie hipotezy, że *nox* 'w nocy' jest mianownikiem, Watkins przytacza:

przysłówki łacińskie *fors*, *fās*, *nefās* wywodzące się od form mianownika;

przysłówki greckie νύκτωρ, ἦμαρ, ὄναρ 'we śnie', ὕπαρ 'na jawie', które uważa za pochodzące od form mianownika;

pewne reguły gramatyki „generatywnej";

wyrażenia hetyckie *nekuz mehur* 'wieczorem' i *hanza* 'przed', które uważa za pochodzące od form mianownika;

trzy cytaty z tekstów ruskich z XII w., w których występuje *noč'* zastąpione w późniejszych kopiach przez *vъ nošč'*, *vъ nošči*, *nočьju*: *Svjatopъlkъ potai sъmьrtь*

---

[1] A. Fleckeisen, Nox *als adverbium bei Plautus*, Jahrbücher f. class. Phil. XL 1894, s. 849—852.

[2] C. Watkins, *Lat.* nox *'by night': A Problem in Syntactic Reconstruction*, Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kuryłowicz, Wrocław 1965, s. 351—358.

nych formułach tego typu występuje vocativus *fili* (*Epist.* 26; 27; 30; 32; 34; 43; 44; 71; 73—76; 80; 81; 84) lub *frater* (*Epist.* 5; 15; 16; 48; 59; 86; 91). Inne warianty: wstawienia wyrazów *ut filius* lub „*quasi filius*", lub *ut parentes* (*Epist.* 26; 28; 29; 30; 52; 66; 69; 76). Bardzo uroczyste[40] są pozdrowienia dla Kościołów i cesarzy, np. *Valete, filii, et servite Domino, quia bonus Dominus* (*Epist.* 82); *Gratia Domini Jesu Christi cum omnibus vobis. Amen* (*Epist.* 63); *Valete. Incolumes vos et florentissimos Deus noster tueatur omnipotens, domini, fratres dilectissimi. Amen* (*Epist.* 9); *Haec est expositio legationis meae. Vale, imperator, et esto tutior adversus hominem pacis involucro bellum tegentem* (*Epist.* 24), *Beatissimum te et florentissimum Deus omnipotens Pater Domini nostri Jesu Christi tueri aetate prolixa et regnum in summa gloria et pace perpetua confirmare dignetur, domine imperator auguste, divino electe iudicio, principum gloriosissime* (*Epist.* 1).

Z powyższego przeglądu korespondencji dwóch epistolografów łacińskich IV w. widać, że nie można powiedzieć, iż jeden z nich jest wyłącznie tradycyjny, a drugi nowatorski. „Stare i nowe" przejawia się u jednego i u drugiego. Symmach zdecydowanie nawiązuje do tradycji w zakresie preskryptów i klauzul etykietalnych, u Ambrożego, obok zwykłych, spotykamy formuły rozbudowane. Listy Symmacha zawierają mało wiadomości na temat epoki, korespondencja Ambrożego stanowi pierwszorzędne źródło dla historyków tego okresu.

Lublin

NOVA ET VETERA QUAE IN EPISTULIS LATINIS IV P. CHR. N. SAECULO APPARENT

Summarium

Leges, quae in epistulis componendis ea eatate observandae erant, ut docemur a Gregorio Nazianzeno et Iulio Victore, aliis scriptoribus, non semper ab Ambrosio et Symmacho adhibitae esse apparent. Exstant enim quaedam Ambrosii epistulae, quae longiores videntur et non de una re sunt; at Symmachi eipstulae brevissimae sunt. In litteris, quae iis sunt missae, quos Ambrosius praecipuo habebat honore et praescriptiones et clausulae multis ornamentis augentur; in ceteris leguntur sola nomina scribentis et accipientis epistulam; clausulae salutationum proferunt amorisque petitionem et testificationem. Symmachus autem priorum scriptorum in praescriptionibus et clausulis epistulandii morem servat. Sed si Ambrosii epistolis epistulas Symmachi conferamus, illas magno adiumento vel ad vitam actaque ipsius illustranda vel ad cognoscendas res et imperii et ecclesiae publice gestas, has paucorum versuum plenas esse elegantiae, subtilitatis futilitatisque facile cognoscamus.

---

[40] Tendencję do rozbudowania formuł przejawiał już Fronto, szczególnie zaznaczyła się ona u Cypriana, np. *Incolumes vos fratres carissimi, Dominus noster in Ecclesia sua permanere faciat et conservare dignetur* (*Epist.* 81).

TRADYCJA A NOWATORSTWO W EPISTOLOGRAFII ŁACIŃSKIEJ IV W. W ŚWIETLE LISTÓW KW. AURELIUSZA SYMMACHA I AURELIUSZA AMBROŻEGO

Napisał

ROMAN ANDRZEJEWSKI

Rozwój listu jako gatunku literackiego odbył się w całości na gruncie greckim i dlatego nie można epistolografii rzymskiej oddzielać od greckiej. Wykazały to już badania G. Przychockiego [1], który po raz pierwszy zrekonstruował reguły, jakimi kierowali się starożytni autorzy listów. Pominięcie lub zaniedbanie tej greckiej podstawy przy omawianiu listu łacińskiego jest — zdaniem Przychockiego [2] — zasadniczym błędem popełnionym przez Hirzela [3], Petera [4] i Skwarczyńską [5]. Pierwszy zachowany podręcznik epistolograficzny, Τύποι ἐπιστολικοί Pseudo-Demetriusza [6] (prawdopodobnie z I w. p.n.e.), i liczne wzmianki w zachowanej korespondencji, m. in. Cycerona [7], Seneki [8], i Pliniusza Mł. [9], wskazują, że starożytni posiadali zasady pisania listów (*doctrina epistolandi*) i że te same normy obowiązywały na gruncie łacińskim i greckim. Stosują się do nich nie tylko wyżej wymienieni przedstawiciele epistolografii łacińskiej, ale przestrzega ich jeszcze, choć z pewnymi odstępstwami, Fronto w II i Cyprian w III w. Zasady te podtrzymuje Kwintylian w *Institutio oratoria* [10]. Ale w IV w., obok norm zalecanych na gruncie łacińskim przez Juliusza Wiktora [11], a na greckim przez Grzegorza z Nazjanzu [12]

---

[1] G. Przychocki, *De Gregorii Nazianzeni epistulis quaestiones selectae*, Cracoviae 1912, rozdz. I: „De epistularum scribendarum doctrina", s. 248—268, i rozdz. VI: „De epistularum generibus et compositions arte", s. 359—382. Na osiągnięciach G. Przychockiego oparł się J. Sykutris w monograficznym art. *Epistolographie*, RE Supplb. V (1931) kol. 185—220. W języku polskim popularne opracowanie dał J. Schnayder we „Wstępie" do *Antologii listu antycznego*, Wrocław—Kraków 1959, ss. IV—CXIV, Bibl. Nar. S. II nr 117.

[2] G. Przychocki, *Studium epistolografii grecko-rzymskiej. Zasady i cele*, Eos XXXIX 1938, s. 46, przyp. 10 oraz s. 52.

[3] R. Hirzel, *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*, Leipzig 1895.

[4] H. Peter, *Der Brief in der römischen Literatur*, Leipzig 1901.

[5] S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Lwów 1937.

[6] Zob. W. Weichert, *Demetrii et Libanii qui feruntur Τύποι ἐπιστολικοὶ ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες*, Lipsiae 1910, s. XXV—XXVII.

[7] Cic. *Fam.* II 4; IV 13; IX 21; XIII 15.

[8] Sen. *Epist.* 75.

[9] Plin. *Epist.* VI 16, 22; 20, 20.

[10] Quint. *Inst.* IX 4, 19.

[11] Iul. Vict. *Rhet.* rozdz. 27: „De epistulis".

[12] *Epist.* 51; 196; 201; 204.

NA MARGINESIE PLAUTA I MOLIERA
(MAKSIMUM TREŚCI W MINIMUM SŁÓW)

Napisał

EUGENIUSZ SŁUSZKIEWICZ

Res severa verum gaudium
Seneca

Rozmaite bywają motywy i korzyści uczenia się języków obcych. Nie dziwimy się takim, co mając zamiar wyjechać do ZSRR, Niemiec czy Rumunii lub Węgier itp. pożyczają — często z dodatkowym zamiarem nieoddania — gramatykę lub podręcznik danego języka. Bywali jednak i bywają do dziś inni, co się uczyli i uczą z żądzy czytania Puszkina lub Tołstoja, Goethego lub Schillera, Eminescu czy Petőfiego, Dantego, Moliera, Szekspira, Cervantesa, Camõesa itd. — w oryginale. Pomijam tu tych nieszczęśników, co się uczą tylko dlatego, że chodzą do szkoły i muszą; pomijam, ponieważ mimo liczby bardzo wielkiej, niestety, raczej się nie liczą. Na odwrót, trudno nie wspomnieć, że motyw uczenia się języka obcego lub posługiwania się nim może być czasami wyrafinowany: chęć porozumienia się z kimś drugim tak, aby inni tego nie rozumieli (przypominają się np. Żydzi, Cyganie, nasi Ormianie w niezbyt odległej przeszłości). Wypadek szczególnie jednak wyrafinowany spróbuję zilustrować materiałem zaczerpniętym z książeczki zawierającej teksty fińskie [1]; tylko aby być pewnym zrozumienia przez wszystkich (inaczej niż w wypadku podanym dopiero co), przytoczę potrzebny nam tu wyjątek nie w oryginale, lecz w przekładzie, z konieczności własnym.

Jeden przyjaciel pyta drugiego, czy studiował w wolnych chwilach języki tak jak on, a gdy tamten odpowiada, że mu wystarczał dotąd zupełnie język, który zna, i nie potrzeba mu innego, pierwszy zapewnia:

„Potrzeba zawsze. To niezwykle pożyteczne. Nigdy nie jest za późno. Ja się wyuczyłem z bardzo dobrym skutkiem języka butubahamanoki [2]. — Co to takiego? — To język, jakim mówią na terytorium Kalikolikorumi [2] w środkowej Afryce południowo-wschodniej Murzyni. — Myślisz jechać do Afryki? — Nie. Skąd bym

---

Uwagi poniższe stanowią przeróbkę referatu wygłoszonego ok. 12 lat temu na posiedzeniu toruńskiego Koła PTF. Starałem się tu: 1) nie dawać zbyt wielkiej liczby przykładów obcojęzycznych i 2) ograniczyć rozmiary (oraz liczbę) przypisów, a przy tym cytować tylko publikacje — w szerokim znaczeniu tego terminu — dostępne bez wielkiego trudu także w Polsce; jedno i drugie dla ułatwienia składu. Jeżeli 12 przewyższa liczbę Horacjańską (nonum prematur in annum) o $^1/_3$, to może i to stanowi udoskonalenie.

[1] *Uusi Suomi* (tj. „Nowa Finlandia"), Helsinki 1941, s. 51—53.

[2] I te nazwy, i cytaty podane w dalszym ciągu są zmyślone (nie przeze mnie — dodaję na wszelki wypadek).

plaribus, sed e grammaticorum scriptis, qui nominatim afferri non possunt, sumpsisse. Cum autem libro III Noniano, qui est „De indiscretis generibus", fundamentum Flavius Caper esse credatur, non est vero absimile eis, quae a Lindsayo glossaria appellantur, huius grammatici scripta inhaerere[21].

Tria Naeviana fragmenta libro IV leguntur, qui est „De varia significatione sermonum". Pagina 375,31 M (598 L) s. v. *Protinus Colacis* fragmentum IV R (v. 35 R) occurrit, duo autem *Gymnastici* Naevianae fragmenta paginis 279,43 M (430 L) s. v. *Destitui* et p. 392,15 M (628 L) s. v. *Spissum* sunt obvia: illic fragmentum *Gymn.* I (v. 52 R), hic fragmentum VII (v. 59 R) legitur. Secundum Lindsayum versum 35 R (*Colacis* fragmentum) debuit Nonius anonymo auctori „Glossarii", quod dicitur V, alphabetico ordine compositi, de quo supra monui, cum de fragmentis Nonianis libri I dixi: fragmenta autem *Gymnastici* Naevianae i. e. v. 52 R et v. 59 R e notis marginalibus in Plautino fabularum exemplari obviis a Nonio expiscata sunt[22].

Quae restant tres Naevianae citationes ita sunt a Nonio allatae, ut duo sequentes eius operis libri i. e. liber V et VI singula contineant fragmenta: nam cum fragmentum III = v. 55 R Nonii pagina 421,28 M (682 L) s. v. *Cupido* legitur, *Colacis* Naevianae fragmentum III = v. 32—34 R, p. 462,32 M (741 L) s. v. *Multare* occurrit. Reliquum vero fragmentum in libro VIII Nonius posuit; de *Gymnastici* fragmento VI loquor, quod p. 486,29 M (781 L) lemmatis *Herem* explicandi causa a Nonio est allatum (v. 58 R).

Primum de *Colacis* fragmento breviter agam, quod eis perpaucis Naevianis fragmentis annumerari potest, quae modum unius versus superant. Quod fragmentum a Nonio e notis marginalibus ad Lucilii *Satirarum* libros XXVI—XXX pertinentibus delibatum esse Lindsay ostendit, cum id saturarum exemplar pro Noniano fonte agnitum signo Lucilius II v. d. ornavit[23].

De fontibus fragmentorum *Gymnastici* Naevianae III et VI illa Lindsayana lege perspecta idem conici potest, quod de ceteris eiusdem fabulae versibus est dictum: deprompta esse a Nonio ea fragmenta non ex ipsius Naevii exemplari, sed e libro Plauti fabulas commentariis praeditas exhibenti. Sed hoc velim scias Lindsayum non pari modo hos duos Naevianos locos tractavisse; clare enim vir doctus solummodo de fonte fragmenti VI p. 486,29 M servati monuit[24], fragmenti tertii brevissima mentione prorsus neglecta. Is, qui accuratissime fontem uniuscuiusque citationis et hoc loco et ceteris Nonianae operis libris occurrentes statuere conatus est, quid de hac re censeret et p. 17 et p. 84 — incertum casu an consilio — silentio praeteriit.

---

[21] De hac re fusius disseruit W. Strzelecki, *De Flavio Capro Nonii auctore*, Kraków 1936, Rozpr. Wydz. Filol. PAU LXV, nr 3, p. 38. Cf. idem, *Cn. Naevii Belli Punici Carminis quae supersunt*, p. 32.

[22] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 68, et *De citat. apud Non. Marc.*, Philologus LXIV, p. 458.

[23] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 22; cf. etiam paginam 9.

[24] Lindsay, *Non. Marc. Dict.*, p. 26.

a suggéré de lire *omisit* à la place de *amisit*. Les éditeurs de la correspondance de Cicéron admettent cette correction, estimant que Cicéron peut-être [21] ne se serait pas conformé à la formalité coutumière au moment de sa candidature. Il est cependant bien difficile d'admettre ce genre de modification. Il est inadmissible de supposer qu'une telle omission puisse se produire au moment de la déclaration officielle de la candidature, puisque le candidat devait alors préciser son origine, l'état de sa fortune et de ses dettes [22]. En plus, il serait difficile pour Cicéron de cacher son origine — durant la campagne électorale, puisque tout le monde savait qu'il était *nullis maioribus ortus*. C'était d'ailleurs la cause des maintes allusions malicieuses et des moqueries que ses adversaires ne lui épargnaient pas, surtout durant la période précédant les élections. Pour cette raison, il a été attaqué par Catilina et par Antoine, comme le constate Asconius: *Orationi Ciceronis et Catilina et Antonius contumeliose responderunt quod solum poterant, invecti in novitatem eius* [23] — Cicéron ripostait — reprochant à ses rivaux leur vie coupable, des crimes et des dettes (Cf. Q. Cic. *Pet.* 2, 8—10, 13). Nous possédons d'ailleurs des preuves que Cicéron n'éprouvait aucune honte de son origine. Durant la campagne électorale il oppose ses propres qualités et mérites aux effigies des ancêtres éminents dont se vantaient les autres candidats [24]. Et après les élections, c'est avec fierté qu'il constate qu'il a été élu non pas comme bien d'autres — dans le berceau, mais au Champ de Mars, qu'on a accordé la dignité *homini non generi, moribus non maioribus, virtuti perspectae, non auditae nobilitati* (*Pis.* 2). Voilà pourquoi la suggestion d'Harrison de lire *omisit* doit être décidément rejetée.

Certains savants ne se laissant pas aller à ces conjectures, considèrent qu'Asconius s'est trompé. Il y en a d'autres qui trouvent cette information absurde [25]. Un savant américain, R. S. Stewart [26] donne une explication ingénieuse de l'erreur du commentateur, démontrant comme source la lettre en question de Cicéron. D'après lui c'est la perturbation de l'ordre chronologique dans la tradition manuscrite des premières lettres de Cicéron qui a induit Asconius en erreur. Comme je l'ai déjà dit, les deux premières lettres de notre recueil (*Att.* I 1 et I 2) qui parlent de la campagne électorale de Cicéron, de ses concurrents définitifs ou probables, étaient écrites en juillet 65. Les lettres (I 3—11) placées après, sont pourtant antérieures — car elles proviennent des années 68 à 66 — quoique pour aucune d'entre elles ne

---

[21] Tyrrell et Purser, *o. c.* I, p. 132.

[22] V. Sen. *Benef.* VI 20: *Si quis patriae meae pecuniam credat, non dicam me illius debitorem nec hoc aes alienum profitebor aut candidatus aut reus.* Cf. *Scholia Bobiensia* — interr. de aere alieno Milonis: *ad extremum longe minus, quam haberet, aeris alieni esse professum, nam sestertium sexagies in aere alieno se habere professus Milo secundum veterem consuetudinem fuerat.*

[23] Ascon. *Tog. cand.* ex. Cf. Plut. *Cic.* 26, 9 et 1,1; Dio XLVI 4, 2; 5,1—3; 7,4.

[24] V. p. ex. *Cic. Leg. agr.* II 1: *Mihi, Quirites, apud vos de meis maioribus dicendi facultas non datur.*

[25] Sternkopf, *o. c.* p. 115: *Perquam inepta.*

[26] R. S. Stewart, *The Chronological Order of Cicero's Earliest Letters to Atticus*, TAPhA XCIII 1962, p. 469.

Le même élan fiévreux de construction anime Cicéron après son retour d'exil, dix ans plus tard, quand en tant que vir consularis, il rebâtit des maisons démolies et s'occupe du classement et de l'arrangement de sa bibliothèque. Tout ceci se reflète dans sa correspondance des années 56 et 55. Mais les proportions y sont toutes différentes. Cicéron tient au courant son frère, ou son ami, des progrès des travaux, les consulte, leur demande une aide matérielle ou en main-d' oeuvre, mais dans les mêmes lettres il s'occupe également de sujets tout différents. L'auteur rapporte les événements et les commérages survenus dans la capitale, engage des discussions, confie ses joies et ses soucis. Son attitude est toute autre en 67. La propriété de Tusculum l'absorbe presque entièrement — il consacre beaucoup plus d'attention à sa villa qu'à ses démarches actuelles pour obtenir la dignité de préteur. Ces initiatives de la part de Cicéron témoignent d'une indépendance dans la gestion de ses biens. Il agit en personne *sui iuris*. Certaines circonstances semblent indiquer un changement récent dans sa situation matérielle et judiciaire. Il serait peut-être bon de remarquer les assurances de Cicéron envers Atticus au sujet des fonds dont il dispose. Il l'assure qu'il peut avoir confiance en sa cassette: *Arcae nostrae confidito* — lui écrit-il en mars ou en evril 67 (I 9,2). Cicéron règle promptement ses redevances et transmet à Athènes de nouvelles commandes. Il projette l'aménagement d'autres propriétés (I 4) et envisage pour l'avenir des plans d'achat d'une grande bibliothèque appartenant à Atticus. Il profite de cette occasion pour assurer son ami, qu'il surpasserait alors en richesse Crassus même et qu'il pourra alors mépriser les villages et les prairies des autres riches. *Quod si adsequor, super Crassum divitiis atque omnium vicos et prata contemno* (I 4,3 ex.). Le ton de ses rapports ultérieurs change brusquement. Cet homme d'Etat se plaint d'avoir des dettes pénibles, de grands intérêts à payer à taux usuraire et d'un manque chronique d'argent. Dans sa lettre à Sestius de la fin de 62 (*Fam.* V 6,2) il écrit avec humeur qu'à cause de ses dettes il s'associerait volontiers à un complot contre la République, si on voulait bien l'y admettre. Nous retrouvons le même ton dans ses lettres à Atticus de l'an 61, où Cicéron se plaint d'Antonius, lui reprochant de ne pas s'acquitter de ses redevances, et de Caecilius qui réclame même pour sa famille 12% d'intérêt [18].

Il faudrait citer ici le témoignage de Plutarque qui parlant de l'époque entre l'édilité et la préture de Cicéron, rapporte que Cicéron céda la maison paternelle à son frère (Plut. *Cic.* 8,3) et s'installa à Rome — près du mont Palatin. Nous savons d'autre part (*Fam.* V 6,2) que ce n'est qu'en décembre 62 que Cicéron acheta pour 3 millions et demie de sesterces une maison sur le Palatin qui appartenait jusqu'alors à Crassus. Mais il est bien possible que Cicéron céda la maison paternelle à Quintus

---

[18] Cic. *Att.* I 12, 1: *Teucris illa leantum sane negotium, neque Cornelius ad Terentiam postea rediit, Opinor ad Considium, Axium, Selicium confugiendum est; nam a Caecilio propinqui minore centesimis nummum movere non possunt.* Cf. *Att.* I 13, 6 et I 14,7: *Teucris promissa patravit. Tu mandata effice quae recepisti*, etc. Cf. aussi *Att.* V 15,2 (d'août 51): *verear ne illud quod tecum permutavi versura mihi solvendum sit.* Cf. *Att.* VII 3,11; *Att.* VII 8,5.

wych, 60 wyrazów czterosylabowych, 25 wyrazów pięciosylabowych, 8 wyrazów sześciosylabowych, 1 wyrazu siedmiosylabowego. Widać z tego, że na ogół im wyrazy są dłuższe, tym są rzadziej używane.

Słowotwórstwo. Derywaty i złożenia są rzadziej używane od wyrazów prostych, por. częstość użycia *opus* i *vir* z jednej strony, a *opusculum* i *decemvir* z drugiej.

Fleksja. Liczba pojedyncza, 3. osoba, czas teraźniejszy, tryb oznajmujący i strona czynna są częściej używane od liczby mnogiej, innych osób, innych czasów, innych trybów i strony biernej, co tłumaczy, czemu

końcówki *laud-ō*, *-ās*, *-at* są krótsze od końcówek *laud-āmus*, *-ātis*, *-ant* (średnio 1,3 wobec 3,7 głosek);

końcówki *laud-at*, *-ant* są krótsze od *laud-ō*, *-ās*, *-āmus*, *-ātis* (średnio 2,5 wobec 2,8 głosek);

końcówki *laud-ō*, *-ās*, *-at*, *-āmus*, *-ātis*, *-ant* są krótsze od *laud-āvī*, *-āvistī*, *-āvit*, *-āvimus*, *-āvistis*, *-āvērunt* (średnio 2,7 wobec 5,5 głosek);

końcówki *laud-ō*, *-ās*, *-at*, *-āmus*, *-ātis*, *-ant* są krótsze od *laud-em*, *-ēs*, *-et*, *-ēmus*, *-ētis*, *-ent* (średnio 2,7 wobec 2,8 głosek);

końcówki *laud-ō*, *-ās*, *-at*, *-āmus*, *-ātis*, *-ant* są krótsze od *laud-or*, *āris*, *-ātur*, *-āmur*, *-āminī*, *-antur* (średnio 2,7 wobec 6 głosek).

Składnia. W odpowiedziach na pytania *ubī?*, *quō? unde?* częściej występują nazwy miast (używane bez przyimków) niż rzeczowniki pospolite (używane z przyimkami).

Pisownia. Małe litery są częściej używane od dużych.

Fonetyka. Samogłoski krótkie są częściej używane od długich. Tak samo się ma rzecz z monoftongami i dyftongami czy też ze spółgłoskami pojedynczymi i geminatami. Tak samo się też ma sprawa ze spółgłoskami bezdźwięcznymi i dźwięcznymi, które są bardziej złożone od bezdźwięcznych, jako że równają się one bezdźwięcznym + dźwięczność, o czym świadczą również ich nazwy polskie i łacińskie (wzorowane na greckich), a mianowicie terminy „bezdźwięczne" i „tenues" wskazują na mniejszą objętość niż terminy „dźwięczne" i „mediae".

Z kolei należy sobie uświadomić, że — wbrew Saussure'owi, który pojmował różnicę między synchronią a diachronią jako jakościową — różnica między gramatyką historyczną a opisową ma w rzeczywistości charakter ilościowy, a mianowicie gramatyka historyczna nie jest niczym innym jak wielokrotnością gramatyki opisowej. Wniosek z tego oczywiście taki, że nic, co istnieje w synchronii, nie może nie mieć reperkusji w diachronii. Skoro zaś prawdziwość synchronicznego prawa Zipfa jest oczywista, należy z tego wysnuć wniosek co do ewolucji języka i sformułować następujące prawo diachroniczne: elementy językowe, których częstość użycia wzrasta, ulegają na ogół skróceniom. Skoro na przykład w jakimś języku średnia długość wyrazów, które na liście częstości użycia stanowią szósty tysiąc, wynosi dziewięć głosek, a średnia długość wyrazów wchodzących w skład pierwszego tysiąca wynosi pięć głosek, jest rzeczą zrozumiałą, że wyraz, którego częstość użycia

ÜBER DAS ANGEBLICHE ROSSOPFER DES SPARTAKUS

Von

ROMAN KAMIENIK

Spartakus stiess, wie die den Sklavenaufstand betreffenden Quellen berichten, vor der Entscheidungsschlacht sein Ross nieder. Plutarch nämlich gibt folgendes an: Καὶ πρῶτον μὲν τοῦ ἵππου προσαχθέντος αὐτῷ σπασάμενος τὸ ξίφος καὶ εἰπὼν ὅτι νικῶν μὲν ἕξοι πολλοὺς ἵππους καὶ καλοὺς τῶν πολεμίων, ἡττώμενος δὲ οὐ δεῖται, κατέσφαξε τὸν ἵππον (Plut. *Crass.* 11,6).

Mit diesem Berichte übereinstimmend lautet die Ansicht Mommsens: „Vor der Schlacht stiess Spartakus sein Ross nieder; wie er im Glück und im Unglück treu bei den Seinen ausgeharrt hatte, so zeigte er ihnen jetzt durch die Tat, dass es ihm wie allen hier gehe um Sieg oder Tod" [1]. Die Äusserung Plutarchs, obwohl von Mommsen angenommen, ist nicht ohne Bedenken zu lassen und vielmehr muss man eine andere Auslegung vermuten. W. Hartwig und C. Schambach, die dem Aufstande Spezialstudien widmeten, haben den Ausgang des Krieges nicht erforscht [2]. E. Müller hat das erwähnte Rossopfer als Tatsache angenommen, aber G. Ferrero, J. Carcopino und H. Last widmeten diesem Ereignis keine Aufmerksamkeit [3]. R. Bonghi ist der einzige, der diese Frage in seiner Abhandlung über Spartakus untersuchte [4]. Unter den russischen Historikern suchte A. W. Mischulin aus Anlass der Entdeckung und Veröffentlichung der berühmtgewordenen pompejanischen Freskomalerei die Benutzung des Pferdes von Spartakus, und zwar in den letzten Stunden seines Lebens und Ringens, nachzuweisen [5]. Dennoch steht diese Frage bis auf heute offen und man muss auf die Quellen zurückgehen, um das Problem eingehend zu behandeln. Ich wurde besonders durch das Studium von Bonghi veranlasst, diese Untersuchung unternommen zu haben.

---

[1] Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, Bd. III[7], Berlin 1882, S. 89.

[2] [W.] Hartwig, *Der Sklavenkrieg des Spartakus*, Progr. Meiningen 1894; W. Hartwig und K. Stelzer, *Spartakus und der Gladiatorenkrieg 73—71 v. Chr.*, Leipzig 1919, Voigtländers Quellenbücher, Bd. XVII; O. Schambach, *Der italische Sklavenaufstand 74—71 v. Chr.*, Berlin 1872.

[3] E. Müller, *Spartakus und der Sklavenkrieg in Geschichte und Dichtung*, Progr. Salzburg 1905; G. Ferrero, *Grandezza e decadenza di Roma*, I, Milano 1909, S. 253; J. Carcopino, *Histoire romaine*, II: *La république romaine de 133 à 44 avant J. C.*, 2e partie, Paris 1950, S. 563; H. Last in *Cambridge Ancient History*, IX: *The Roman Republic 133—44, B. C.*, Cambridge 1962, S. 331—332.

[4] R. Bonghi, *Spartaco*, Atti Accademia di Scienze Morali e Polit. di Napoli XVI 1881.

[5] А. В. Мишулин, *Последний поход Спартака и его гибель*, Проблемы Истории докапиталистических формации № 7—8, 1935, S. 116—133; idem, *Спартаковское восстание. Революция рабов в Риме в I веке до н.е.*, Москва 1936, S. 152; idem, *К истории восстания Спартака в древнем Риме*. WDI I 1937, S. 140.

and one can see that the poet was really deeply touched by the loss of his pet freedgirl or slave Erotion. For despite the appearances Martial was a very emotional man, and many of his poems are full of great lyrism[44].

Our considerations so far have not afforded an answer to the question whether Fronto and Flaccilla were Martial's parents. Now I should like to call attention to an interesting inscription which may tip the scale in favour of the interpretation that Fronto and Flaccilla actually were Erotion's parents. The inscription in question is CIL VI 4930 (=7917 e Dessau) and runs: *L. Cornelius L. l. Regillus ollam legavit M. Valerio M. l. Frontoni.* The inscription found in a columbarium in Rome is dated to the earlier half of the 1st century A. D. — the times of Tiberius and Claudius, and even Nero[45]. But it is well-known that the majority of columbaria date from those times, but were in use for a longer period, even up to the 3rd century[46]. We may then admit the possibility that a freedman may have been buried in the columbarium even several decades later, e. g. in the nineties of the 1st century, in the times of Domitian. In that case M. Valerius Fronto mentioned in the inscription is a freedman of our poet, M. Valerius Martialis, and father of Erotion, since in the imperial period a freedman would keep, beside the nomen gentile, the praenomen of his former master, and preserve, as a cognomen, the name he had as a slave[47], the more so that the name Fronto, as mentioned above, was not uncommon also among slaves and freedmen.

The most essential point, however, in a discussion of, or an attempt to determine the names of Martial's or Erotion's parents, seems to me the interpretation of line 7 of epigram V 34, and strictly speaking a determination of the range of the notion *patronus*. It was this notion that led all the scholars and commentators from the 15th century on to assume that Fronto and Flaccilla were Martial's parents. For all of them take the word *patroni* in its literal, most widespread sense, namely in the realationship *cliens — patronus*. If we are to believe Martial, who is the only source of our knowledge of his biography, he left his native Bilbilis in Spain for Rome about the year 64[48]. His parents, then, had never seen the little Erotion, and were probably dead at the time when the girl was born and died (and most probably she died in 89, if we accept that the poem inserted in book V which was published in 89[49], originated in the same year). If the notion *patronus* is taken literally, then only Martial himself, was a patron to Erotion, not his parents. Hence some commentators — being aware of the weak point of this interpretation — tried to explain

---

[44] Mantke, *o c.* passim, and Lloyd, *o. c.* p. 39—41.

[45] CIL VI, p. 878 and 927.

[46] E. Samter, *Columbarium*, RE IV (1901), col. 593 f.

[47] H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zu ihrer Nomenklatur*, Wiesbaden 1967, p. 1.

[48] Friedlaender, „Introduction", p. 4, and Helm, *Valerius Martialis*, col. 55.

[49] Friedlaender, ibidem, p. 56, and Helm, *Valerius Martialis*, col. 79 ff., especially p. 82.

and one can see that the poet was really deeply touched by the loss of his pet freedgirl or slave Erotion. For despite the appearances Martial was a very emotional man, and many of his poems are full of great lyrism[44].

Our considerations so far have not afforded an answer to the question whether Fronto and Flaccilla were Martial's parents. Now I should like to call attention to an interesting inscription which may tip the scale in favour of the interpretation that Fronto and Flaccilla actually were Erotion's parents. The inscription in question is CIL VI 4930 (=7917 e Dessau) and runs: *L. Cornelius L. l. Regillus ollam legavit M. Valerio M. l. Frontoni.* The inscription found in a columbarium in Rome is dated to the earlier half of the 1st century A. D. — the times of Tiberius and Claudius, and even Nero[45]. But it is well-known that the majority of columbaria date from those times, but were in use for a longer period, even up to the 3rd century[46]. We may then admit the possibility that a freedman may have been buried in the columbarium even several decades later, e. g. in the nineties of the 1st century, in the times of Domitian. In that case M. Valerius Fronto mentioned in the inscription is a freedman of our poet, M. Valerius Martialis, and father of Erotion, since in the imperial period a freedman would keep, beside the nomen gentile, the praenomen of his former master, and preserve, as a cognomen, the name he had as a slave[47], the more so that the name Fronto, as mentioned above, was not uncommon also among slaves and freedmen.

The most essential point, however, in a discussion of, or an attempt to determine the names of Martial's or Erotion's parents, seems to me the interpretation of line 7 of epigram V 34, and strictly speaking a determination of the range of the notion *patronus*. It was this notion that led all the scholars and commentators from the 15th century on to assume that Fronto and Flaccilla were Martial's parents. For all of them take the word *patroni* in its literal, most widespread sense, namely in the realationship *cliens — patronus*. If we are to believe Martial, who is the only source of our knowledge of his biography, he left his native Bilbilis in Spain for Rome about the year 64[48]. His parents, then, had never seen the little Erotion, and were probably dead at the time when the girl was born and died (and most probably she died in 89, if we accept that the poem inserted in book V which was published in 89[49], originated in the same year). If the notion *patronus* is taken literally, then only Martial himself, was a patron to Erotion, not his parents. Hence some commentators — being aware of the weak point of this interpretation — tried to explain

---

[44] Mantke, *o c.* passim, and Lloyd, *o. c.* p. 39—41.

[45] CIL VI, p. 878 and 927.

[46] E. Samter, *Columbarium*, RE IV (1901), col. 593 f.

[47] H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser. Studien zu ihrer Nomenklatur*, Wiesbaden 1967, p. 1.

[48] Friedlaender, „Introduction", p. 4, and Helm, *Valerius Martialis*, col. 55.

[49] Friedlaender, ibidem, p. 56, and Helm, *Valerius Martialis*, col. 79 ff., especially p. 82.

from Mars [35]. And what can be said of the cognomen Fronto? The word-formation structure of this surname formed by means of the suffix -o/ -onis shows that it probably — as maintained by I. Kajanto [36] — is not a Latin formation, but rather a Celtic one, or (as assumed by W. Schulze) Etruscan, although the surname Fronto is Roman in his opinion [37]. Semantically, the suffix -o means that someone has something to a high degree, or else it often indicates some bodily defects and other deficiencies [38], while according to R. Fisch [39] this surname was used with reference to persons of a lower status, and if persons belonging to higher classes of society had this surname, they eventually would exchange it for another. According to the latter author the surname is vulgar, since it is frequently found in plebeian and satirical literature. In the later period, however, this semantic difference disappears, and in the time of the republic the suffix becomes very common. From Kajanto's table [40] it follows that among Frontos were known 13 senators, 180 freemen and 18 slaves. And from Dessau's index [41] we can learn that among the Frontos mentioned in it there were 19 senators and 36 other, including many craftsmen and people of low parentage. People with this surname are known all over the then empire, also in Spain, though M.ª Lourdes Albertos Firmat [42] does not mention it in her index. The above data do not then exclude the possibility that Fronto might have been Martial's father, but, on the other hand, since the surname was also common to slaves they permit to advance the hypothesis that Fronto was a slave and father to Erotion.

An analysis of the name Flaccilla which is of a relatively rare occurrence, will not give us any point d'appui either, similarly as the name of Erotion herself, about which so much can only be said that it is a saying, hypocoristic name [43], well-known also from inscriptions (cf. Dessau's index s. v. *Eros*, *Erotice*, *Eroticus*, *Erotis*). Names derived from the root Eros were given mostly to freedwomen resp. freedmen or slaves. I rather exclude the possibility of Erotion (similarly as Fronto and Flaccilla) being an invented, fictitious name with Martial, which is not uncommon with our poet (cf. Friedlaender's index), and the entire situation of the poem being invented, since the whole epigram V 34 is overflowing with a very tender, personal feeling,

---

[35] I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, p. 55, 20, 54; cf. Hübner, *o. c.* col. 814.

[36] Kajanto, *o. c.* p. 17 and 120, but cf. H. Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg 1929, p. 146.

[37] W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, p. 314 f. But in Krahe's view (*o. c.* p. 45) Fronto is probably an Illyrian name.

[38] Kajanto, *o. c.* p. 119.

[39] R. Fisch, *Substantiva personalia auf o, onis*, ALL V 1888, p. 57 ff.

[40] Kajanto, *o. c.* p. 103, table 29; cf. p. 118.

[41] *Inscriptiones Latinae selectae,* ed. H. Dessau, III, Berolini 1914, index II, p. 196 f.

[42] M.ª Lourdes Albertos Firmat, *La onomastica personal primitiva de Hispania. Tarraconense y Betica*, Salamanca 1966.

[43] It appears already in Plautus to denote e hetaera, cf. K. Schmidt, *Die griechischen Personennamen bei Plautus*, Hermes XXXVII 1902, p. 188.

i Bazylego Wielkiego [13], dają się zauważyć pewne tendencje nowatorskie. Dotychczasowe badania poświęcone głównym autorom listu łacińskiego w IV w., Symmachowi [14] i Ambrożemu [15], niewystarczająco uwzględniły nowe i stare elementy. Artykuł niniejszy ma więc na celu przedstawienie *nova et vetera* w sztuce epistolograficznej IV w. Nie bierzemy pod uwagę listów Augustyna i Hieronima, gdyż większość z nich powstała dopiero w V w.

Q. Aurelius Symmachus (ok. 345—401), retor i prefekt Rzymu, zostawił po sobie obfitą korespondencję (900 listów), wydaną przez Q. Fabiusa Memmiusa, syna pisarza, w listach 403—408 [16]. Z Ambrożym łączyła go stara znajomość, co nie przeszkadzało, by prowadzili z sobą walkę w sprawie przywrócenia ołtarza bogini Zwycięstwa w sali obrad senatu [17]. Aurelius Ambrosius (ok. 340—397), biskup Mediolanu, ma o wiele mniejszą spuściznę epistolograficzną (91 listów) [18]. Już sam je kolekcjonował, jak świadczy o tym jego własna wypowiedź: *Haec tecum prolusimus, quae in libros nostrarum epistolarum referam, si placet, atque in numerum reponam* (*Epist.* 48,7).

Między tymi autorami można zauważyć różnicę w ujmowaniu istoty listu. Koncepcję tradycyjną, według której list jest połową dialogu (μέρος τοῦ διαλόγου) [19], rozmową osób nieobecnych (*amicorum colloquia absentium*) [20], obrazem ich obecności (σκιαγραφῆσαι τὴν παρουσίαν) [21], sposobem obcowania z nimi (τρόπος τῆς ὁμιλίας) [22], podtrzymuje nadal Ambroży: *quidam cum absentibus sermo* (*Epist.* 67,1), *inter absentes imago refulget praesentiae et collocutio scripta separatos copulat* (*Epist.* 47,4). Natomiast listy Symmacha są jakby „biletem wizytowym", którym ma się wylegitymować osoba doręczająca list. Nie pełnią funkcji informacyjnej,

---

[13] *Epist.* 18; 112; 162; 185.

[14] G. Boissier, *La fin du paganisme*, II, Paris[8] [b. r. w.], s. 162—195; M. Schanz-C. Hosius, *Geschichte der römischen Literatur*, IV, München 1914, s. 123—124; O. Seeck, *Q. Aurelii Symmachi quae supersunt. Prooemium*, s. XXII—XXXIX, w: Monum. Germ. Hist. Auct. antiqu., VI 1; tenże, *Symmachus*, RE IV A (1931), kol. 1146—1158.

[15] M. A. Adams, *The Latinity of the Letters of St. Ambrose*, Washington 1927; M. M. Beyenka, *Saint Ambrose Letters*, New York 1954, Introduction, s. V—XIV; M. Ihm, *Studia Ambrosiana*, Leipzig 1890, s. 120; H. Jordan, *Geschichte der altchristlichen Literatur*, Leipzig 1911, s. 166—167; G. Mammone, *Le epistole di S. Ambrogio*, Didaskaleion II 1924, s. 13—143; tenże, *La forma delle lettere di S. Ambrogio*, tamże, s. 143—164; G. Wilbrand, *S. Ambrosius quos auctores quaeque exemplaria in epistolis componendis secutus sit*, Münster 1909.

[16] Zob. ostatnie krytyczne wydanie dokonane przez Seecka w Monum. Germ. Hist., cf. przyp. 14.

[17] Zob. J. Wytzes, *Der Streit um den Altar der Viktoria*, Amsterdam 1936; L. Małunowicz, *De ara Victoriae in Curia Romana quomodo certatum sit*, Wilno 1937.

[18] *Patrologiae cursus completus*, series Latina, Migne J. P., XVI, Parisiis 1866, s. 876—1286; tł. ang. M. M. Beyenka, cf. przyp. 15.

[19] Artemon (u Demetriusza z Faleronu) 223.

[20] Cic. *Phil.* II 3; *Rep.* III 3; *Fam.* II 4,1.

[21] Grzegorz z Naz., *Epist.* 196.

[22] Bazyli W., *Epist.* 185.

W listach Ambrożego znajduje się dużo cytatów, przeważnie biblijnych. Autor zaleca też innym ich stosowanie: *si quid de scripturis divinis obvium inciderit, adtexere* (*Epist.* 8,1). Polemizuje z tymi, którzy odmawiali wartości artystycznej stylowi biblijnemu. Biblia pisana jest, jego zdaniem, *non secundum artem, sed secundum gratiam, quae est super omnem artem* (*Epist.* 8,1). Nie brak też wierszy i wyrażeń czerpanych z pism autorów pogańskich, szczególnie Cycerona [28] i Wergiliusza [29], i to w listach do chrześcijan; np. list 39 jest wyraźnym naśladownictwem listu konsolacyjnego Serwiusza Sulpicjusza do Cycerona (Fam. IV 5).

Zalecana przez epistolografów jednotematyczność [30] jest ściśle przestrzegana i przez Symmacha, i przez Ambrożego.

Reguły epistolograficzne domagały się dostosowania treści do osoby adresata προσωποποιία)[31]. Trudno jest stwierdzić ze względu na skąpe wiadomości prozopograficzne, na ile treść listów Ambrożego odpowiadała tym regułom. Jednak listy skierowane do jednej i tej samej osoby, zwłaszcza cesarzy, siostry, Sabina i Ireneusza, pozwalają przypuszczać, że autor liczył się ze stanowiskiem i zainteresowaniami adresatów [32]. Listy Symmacha zawierają tak mało treści, a tak pełne są frazesów i komplementów, że z niewielkimi zmianami można je było kierować do różnych osób, np. III 40 jest identyczny z V 1; II 67 z VII 53 [33]. Jest osiem listów polecających do Ambrożego (III 30—37), ale nie są jednak znane odpowiedzi biskupa Mediolanu.

List starożytny miał, jak wiadomo, ustalone formuły etykietalne, dostosowane do osoby adresata. Są nimi preskrypt i zakończenie. Preskrypt zawierał zwykle imię nadawcy w nominatiwie i odbiorcy w datiwie [34]. Nieraz dodane były jeszcze piastowane godności oraz słowa: *salutem, salutem dicit, salutem plurimam dicit* [35]. Tego typu preskrypty znajdują się również w listach Symmacha; zwykle wymienione jest imię adresata i nadawcy, np. *Symmachus Ausonio* (*Epist.* I 75), *Symmachus Theodosio Seniori* (*Epist.* X 1). U Ambrożego przeważają preskrypty proste, zawierające imię nadawcy w nominatiwie i odbiorcy w datiwie, np. *Ambrosius Alypio* (*Epist.* 89), *Ambrosius Felici* (*Epist.* 3). Takie preskrypty występują w 42 listach.

---

[28] Zob. Wilbrand, *o. c.* s. 38.

[29] Zob. M. D. Diederiech, *Vergil in the Works of the St. Ambrose*, Washington 1934.

[30] Tematyka (πράγματα) listów była ograniczona. Nie o wszystkich sprawach wypadało pisać, por. Grzegorz z Naz. *Epist.* 204.

[31] Domagali się jej niemal wszyscy epistolografowie. Jul. Vict. pisze: *Epistola, si superiori scribas, ne iocularis sit; si pari, ne inhumana; si inferiori, ne superba*" (*Rhed.* 27).

[32] Por. np. wyrażenia: *sollicite quaeris de Ecclesia* (*Epist.* 20,1); *transmisi petitum codicem* (*Epist.* 47,1).

[33] Zob. wyd. Seecka, s. XXIII.

[34] Por. preskrypty proste u innych autorów, np. *Cicero Attico* (*Att.* XII 40), *Fronto Caesari* i *Caesar Frontoni* (*The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto*, I, London 1955, s. 202, The Loeb Classical Library).

[35] Por. *Cicero Attico salutem Att.* XII 45) lub *Cicero Attico suo salutem dicit* (*Att.* XVI 16); jednolite preskrypty są w listach Seneki: *Seneca Lucilio suo salutem.*

ordo potentissimus, instytucji nazwanej przez Arystotelesa geruzją, a przy tym najwyższą władzą — ἡ μεγίστη ἀρχή (Arist. *Pol.* II 8,2 i 4). Jej członkowie rekrutowali się drogą ekskluzywnej kooptacji z arystokratycznego senatu. Rolę i pozycję Trybunału Stu Czterech na początku II w.p.n.e. znakomicie oddaje Liwiusz czasownikiem *dominari*[3]. Kolegium to miało decydujący wpływ na wszystkie dziedziny życia publicznego, stało na straży ustroju wydając wyroki w procesach politycznych, mogąc skazywać na surowe kary do śmierci na krzyżu włącznie także najwyższych dostojników, strategów i sufetów, kontrolując działalność wszystkich urzędów, ingerując nawet w prywatne życie obywateli[4]. W omawianym okresie członkowie trybunału zasiadali w nim dożywotnio, co jeszcze potęgowało przewagę tej oligarchicznej grupy[5].

Powrót Hannibala do spraw politycznych w 196 r. dał mu na stanowisku sufeta wgląd we wszystkie agendy państwa[6]. Niewątpliwie wyzyskał on niezadowolenie mas ludowych, by wrócić do dawnego znaczenia. Nieposłuszeństwo urzędnika mającego niebawem wejść do Rady Stu Czterech posłużyło Hannibalowi za pożądany pretekst do ataku na nią samą, ataku z pewnością z góry ukartowanego[7]. Pierwszą część reform poróżnionego z oligarchami sufeta stanowiła właśnie przegłosowana na zgromadzeniu ludowym zasada corocznego wyboru członków rady, którzy odtąd nie tylko nie mogli piastować swej funkcji dożywotnio, lecz nawet, jak wspomniano, przez dwa kolejne lata. Następnie dokonał Hannibal reform finansowych usuwając nadużycia i uzdrawiając budżet państwa, które dzięki jego zarządzeniom było już w stanie regularnie spłacać kontrybucję bez uciekania się do nadzwyczajnych podatków.

Obalenie znaczenia Rady Stu Czterech, krok o wielkiej doniosłości politycznej, nazywa się często w literaturze „zamachem stanu"[8]. W każdym razie Liwiusz, nasze najobszerniejsze źródło, stwierdza wyraźnie, iż lud, *plebs*, stanowczo poparł omawianą reformę, która znacznie podniosła popularność Hannibala. Czy jednak wolno zwać tę reformę demokratyczną i przyjmować, że zbliżała ona Kartaginę

---

[3] Liv. XXXIII 46, 1: *Iudicum ordo Carthagine ea tempestate dominabatur*; por. ibid. 4.

[4] Por. Gsell, *o. c.* s. 205 nn., 276.

[5] Liv. l. c.: ... *dominabatur eo maxime, quod iidem perpetui iudices erant. Res, fama vitaque omnium in illorum potestate erat.*

[6] Chronologia tej funkcji Hannibala nie jest pewna, lecz nowsi badacze przyjmują raczej 196 niż 195 p. n. e.; zob. Groag, *o. c.* s. 114 n., oraz G. Charles-Picard, *Les sufètes de Carthage dans Tite-Live et Cornelius Nepos*, REL XLI 1963, s. 276.

[7] Liv. XXXIII 46, 3—5. Urzędnik kartagiński nazwany jest w łacińskim tekście kwestorem, Hannibal sufes — pretorem.

[8] Zdaniem Kahrstedta, *o. c.* s. 586 i Gsella, *o. c.* s. 276, rewolucyjność tej reformy Hannibala polegała na tym, iż nie porozumiał on się przed postawieniem wniosku na zgromadzeniu ludowym z senatem. Groag, *o. c.* s. 119 n., odrzuca tę interpretację źródła podkreślając, iż wystarczająco prawną podstawę wystąpienia sufeta stanowiła (według Arystotelesa, *Pol.* II 8, 3) zasada pozostawiania ludowi decyzji w wypadkach różnicy zdań między sufetami a „geruzją", por. Meltzer, *o. c.* s. 21 n.

najczęściej używanych wyrazów), 1b oznacza, że wyraz ma rangę 501—1000, a 2a, że ma rangę 1001—1500:

day	1a	*jour*	1a	*Tag*	1a	*día*	1a
night	1a	*nuit*	1a	*Nacht*	1a	*noche*	1a
morning	1a	*matin*	1a	*Morgen*	1a	*mañana*	1a
evening	1b	*soir*	1a	*Abend*	1a	*tarde*	1a
today	1a	*aujourd'hui*	1a	*heute*	1a	*hoy*	1a
yesterday	1b	*hier*	1b	*gestern*	1b	*ayer*	1a
tomorrow	1b	*demain*	1b	*morgen*	2a	*mañana*	1a
hour	1a	*heure*	1a	*Stunde*	1a	*hora*	1a
year	1a	*an*	1a	*Jahr*	1a	*año*	1a

Z listy tej wynika, że niemal wszystkie te wyrazy należą do tysiąca najczęściej używanych wyrazów. A teraz garść przykładów na nieregularny rozwój niektórych spośród tych wyrazów.

Jeśli chodzi o angielski, można pominąć to, że w *today* czy *tonight* pierwsza samogłoska ma często brzmienie zredukowane, ponieważ tak wymawiane jest *to* i w innych połączeniach, natomiast na uwagę zasługuje fakt, że rzeczownik zawarty w *tomorrow* nieprawidłowo się rozwinął poprzez *morwe* z *morwen*, które regularnie dało *morn*. Warto także wspomnieć, że przy oznaczaniu godziny, np. *three o'clock*, mamy do czynienia z nieregularnym rozwojem *of*.

Jeśli chodzi o francuski, na uwagę zasługuje rozwój *hōra*, które regularnie rozwinęło się w *heure*, a nieregularnie w *or*, oraz rozwój *mediam noctem*, z którego powstało *minuit* zamiast **mienuit*.

W niemieckim mamy do czynienia z rozwojem nieprawidłowym w wypadku *heute* < **hiu tagu*, *heuer* < *hiu jāru* oraz dial. *heint* < *hīnaht*.

We włoskim zaimek *esta* < *istam*, który istniał w średniowieczu, do dziś zachował się w zredukowanej postaci w *stamane*, *stamattina*, *stasera*, *stanotte*, a *ieri* < *herī* występuje w skróconej formie w *iersera*, *iermattina*. Poza tym *oggi* < *hodiē* wykazuje nieprawidłowy rozwój, ponieważ końcowe *e* powinno się było zachować bez zmian.

Jeśli chodzi o języki słowiańskie, nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia zaszedł w rosyjskim *zavtra*, białoruskim *zaŭtra* < *za utra* oraz staro-cerkiewno-słowiańskim *na utrosъ* (< *-se*). Podobnie ma się rzecz z polskim *dziś* czy dolnołużyckim *źins* < **dьnь sь*. Równie nieregularnie rozwinęły się stcs. *vьčera*, ros. i czeskie *včera*, pol. *wczoraj* itd., wszystkie pochodzące od **večera*, które prawidłowo dało w pol. *wieczora*. Także nieprawidłowy rozwój wykazuje pol. potoczne *o dziesiątej wieczór* (< *w wieczór*, por. *o drugiej w dzień*). Tak samo ma się sprawa z ros. *nočes'*, bułg. *noštes*, schorw. *nòćas*, słow. *nočes*, w których nieregularnemu skróceniu uległ zaimek dodany na końcu (tak też zapewne tłumaczy się schorw. *sȉnôć*, którego pierwszy element może być rezultatem redukcji acc. **sьjǫ*, por. rosyjskie wyrażenia o znaczeniu czasowym typu *siju minutu*, *vësnus'*, w których

regularny rozwój: **mati* > *mać*, **bratrъ* > *brat*, dial. *stryjek* > *stryk*, *swojak* > *swak*, nieregularne uproszczenie grupy nagłosowej nastąpiło też w *córka*, derywacie od **dъci* (grupa *cc* jest bowiem w pol. do wymówienia, por. *czczy*, *dżdżu*), nie mówiąc już o tym, że i prasłowiańskie nazwy pokrewieństwa, np. **otьcь* (z nieregularną redukcją **tt*, które powinno było przejść w **st*), **mati* czy **stryjь* wykazują rozwój nieregularny;

w tytułach: *meum seniōrem* > *monsieur*, *senior* > *sire*, *dominam* > *dame*, przy czym warto dodać, że i w pol. tytuły mają rozwój nieregularny: *pan* (bez względu na to, jaką etymologię się przyjmie), *wasza miłość* > *waść*, *waszmość pan* > *acan*;

w liczebnikach, np. *quadrāgintā* > *quarante*, przy czym warto dodać, że i w pol. to samo ma miejsce, np. **dъva na desęte* > *dwanaście*;

w końcówkach i sufiksach fleksyjnych, np. *cantāvit* > *chanta*, *cantāre* > *chanter*, przy czym i w pol. podobnie się dzieje, por. **pišetь* > *pisze*, **nesti* > *nieść*;

w sufiksach słowotwórczych: *Franciscum* > *français* (wobec regularnego rozwoju we *François*).

Wszystkie te wypadki, które nie mają nic wspólnego z rzekomym brakiem akcentu czy też charakterem „akcesorycznym" pewnych wyrazów, wykazują tylko jedną cechę wspólną, a mianowicie wysoką częstość użycia. Że końcówki i sufiksy są często używane, jest rzeczą oczywistą, natomiast jeśli chodzi o wyrazy, które uległy nieregularnym skróceniom, okazało się (jak to stwierdziłem na materiale francuskim i hiszpańskim), że w 90% są to wyrazy należące do tysiąca wyrazów najczęściej w danym języku używanych.

Prawo nieregularnego rozwoju fonetycznego najczęściej używanych morfemów, wyrazów i grup wyrazowych ma charakter powszechny i tym samym odnosi się także do łaciny. Prawem tym tłumaczy się mnóstwo zjawisk różnie tłumaczonych lub też zgoła pozostawianych bez objaśnienia, od skrócenia jambicznego począwszy, a na nieregularnym rozwoju iloczasu końcówki nom. sg. typu *tabula* skończywszy. Nie mogąc się tą sprawą tutaj szerzej zajmować, trzeba ograniczyć się do stwierdzenia, że i nieregularny rozwój **noctes* > *nox* tym prawem się tłumaczy, za czym przemawia fakt, że i w innych językach nazwy nocy oraz innych okresów czasu, a także przysłówki od nazw tych wywodzące się wykazują nieregularny rozwój fonetyczny. Żeby zaś wykazać, że nieregularność tego rozwoju fonetycznego pozostaje w związku z wysoką częstością użycia wchodzących w grę wyrazów, trzeba zacząć od przedstawienia ich frekwencji. Nie dysponując łacińskim słownikiem częstości użycia wyrazów[7], poprzestańmy na słowniku przedstawiającym dane liczbowe dotyczące angielskiego, francuskiego, niemieckiego i hiszpańskiego[8]. W słowniku tym 1a znaczy, że dany wyraz ma rangę 1—500 (tzn. należy do 500

---

[7] Słownik M. Mathy, *Vocabulaire de base du latin*, Paryż 1952, jest mi znany tylko z nazwy.

[8] H. S. Eaton, *An English-French-German-Spanish Word Frequency Dictionary*, N. Jork 1961.

otьca svoego, i nočь proimavъ pomostъ...; *Prišedъ Vyšegorodu nočь, otai prizъva Putьšju...*; *Poslanii že priidoša otъ Svjatopъlka na Lьto nočь i podъstupiša blizъ ...*;

dwa cytaty ze *Słowa o wyprawie Igora*: *si noč ьsъ večera odevachutь mja črьnoju papolomoju* 'tej nocy z wieczora ...'; *chošču bo kopie prilomiti konecь polja Poloveckogo* '... o kraj pola połowieckiego', gdzie zdaniem Watkinsa zarówno *si noč ь*, jak i *konecь* są mianownikami;

serbochorwackie *sȉnôć*, rosyjskie *sejčas*, *teper'*, polskie *teraz*, które wszystkie uważa za wywodzące się od form mianownika;

cytat staro-cerkiewno-słowiański *ubьjǫtъ i*, *i tretьi dьnь vъstanetъ*, w którym *tretьi dьnь* 'trzeciego dnia' uważa za mianownik;

wyrażenia irlandzkie *nd-ad(a)ig*, *in-nocht* 'dziś wieczorem', *in-diu* 'dziś', które uważa za pochodzące od form mianownika;

pewne przykłady zaczerpnięte z języków amerykańskich.

A oto konkluzja Watkinsa: „In Latin *nox* 'by night' or *fors* 'by chance', Greek νύκτωρ 'by night' or ὄναρ 'in a dream', Hittite *nekuz* (*mehur*) 'at evening' or *hanza* 'in front', Old Russian *si noč ь* 'last night', or *konecь* 'at the end', four Indo-European languages continue intact a syntactic usage of Indo-European date. The examples in each language of this construction are extremely limited, which makes all the more striking — and scarcely accidental — the fact that all four agree on the word for 'night' alone".

Argumenty przedstawione przez Watkinsa nasuwają następujące uwagi:

1) Ponieważ *nox* jest przysłówkiem czasu, wydaje się, że lepiej się ograniczyć do rozważania wyłącznie wyrazów lub wyrażeń o znaczeniu czasowym, pomijając wyrazy, które z pojęciem czasu nie mają nic wspólnego, jak *fors*, *fās*, *nefās*, *hanza* itd.

2) Tzw. gramatyka „generatywna" budzi poważne wątpliwości [3].

3) Ostrożność nakazuje nie przywiązywać zbytniej wagi do świadectwa *Słowa o wyprawie Igora*, którego autentyczność nie jest bezsporna.

4) Ostrożność nakazuje również nie przywiązywać zbytniej wagi do form sporadycznie zaświadczonych w rękopisach średniowiecznych, w których omyłki pisarzy i kopistów nie należą do rzadkości.

5) Z braku kompetencji jestem zmuszony powstrzymać się od zajmowania stanowiska w sprawie przykładów zaczerpniętych z języków amerykańskich.

6) Jeśli chodzi o przytoczone przez autora wyrażenia o znaczeniu czasowym, to z punktu widzenia fleksyjnego wszystkie one (z wyjątkiem strus. *si noč ь* i serbochorw. *sȉnôć*, o których jeszcze będzie mowa niżej) mogą być interpretowane nie tylko jako mianowniki, ale i jako przypadki zależne, np. νύκτωρ może być pojmowane nie tylko jako nom., ale i jako acc.[4]. Co więcej, jeśli się mówi jako języ-

---

[3] Por. W. Mańczak, *Gramatyka „transformacyjna" a zdrowy rozsądek* (Jęz. Pol. XLVII 1967, s. 37—49).

[4] Należy podnieść, że Watkins lojalnie cytuje wiele tego rodzaju interpretacji sprzecznych z jego poglądem. Pomimo to listę tych interpretacji można by jeszcze powiększyć, np. nie tylko

sekwentnie do końca w niedopowiedzeniu: *tandem desine matrem* (sarnią czy rzeczywistą?), spinającym oba przedstawione światy.

Zestawienie kontrastowe dwóch światów w przekroju „socjalnym" daje *Carm.* I 20; stanowi ono w tej pieśni nawet ogólną zasadę kompozycyjną.

Na kontraście, choć nie tak jaskrawym, wspiera się dwupłaszczyznowy świat poetycki w *Carm.* III 22. Jest on związkiem lirycznym boskich wyżyn szerokowładnej bogini zastygłej w hieratycznej sztywności sakralnych określeń i epitetów (strofa pierwsza) z mikrokosmosem podmiotu, który władczyni lasów ofiarowuje jedyną sosnę górującą nad jego otoczeniem bliskim i znanym. Oba te światy wiąże zewnętrznie sytuacja modlitewna.

Podobnie modlitewne wezwanie wiąże świat ludzkich spraw z boskimi adresatami w *Carm.* I 21, wystąpi jednak tu nie kontrast, lecz powiązanie bóstw z ziemią i przyrodą.

Tendencję odpowiedniości równoważnej zaobserwujemy i wśród komponentów świata poetyckiego wielu *Ód*, mianowicie motywów. Horacemu właściwa jest w jego dążności do równoważenia tendencja równoważenia właśnie elementów jednorodnych, równorzędnie wyposażonych w atuty, jednorodnych, lecz jakościowo różnych[5]. W tym właśnie tkwi źródło klasycznej proporcji i symetrii. Dla przykładu można tu przytoczyć zestawienie motywów dominujących, występujących w roli reprezentantów przeciwstawionych sobie wartości w *Carm.* I 38. Skromny mirt i równie bezbarwna w sensie plastycznym „sera rosa" reprezentują dwupłaszczyznowy świat perskiego przepychu i prostoty samotnej uczty. Poprzez jednakowe potraktowanie (metaforyczne epitety wyposażają je w niezwykłe znaczenie) oraz równoległość oddziaływania stają się osią krystalizacyjną utworu.

W *Pieśni* I 4 motyw wiosny, zestawiony z motywem śmierci, swym bogatym rozwinięciem przeciwstawia się tryumfowi tej ostatniej i jako reprezentant znaczy więcej, niż ukazuje, jest czymś więcej niż scenerią dramatu ludzkiego. Wiosna reprezentuje tu w ogóle urodę życia, a w zestawieniu z motywem kroczącej nieubłaganie śmierci nabiera jeszcze znaczenia rytmu mierzącego nieuchronnie przemijanie życia. Zagadnienie czasu w tej pieśni wykazuje ponadto charakterystyczną dla Horacego równowagę między syntetycznym i analitycznym kształtowaniem. Z jednej bowiem strony opis zdaje się notować poszczególne oznaki wiosny: lutowe powiewy Zefiru, marcowe spuszczanie statków, pląsy Wenery, której poświęcony był kwiecień, prace kuźni Wulkana wykuwającego pioruny dla wiosennych i letnich burz, z drugiej, bez dbałości o chronologię, ofiary zapewne w lutowe święto Fauna[6]. Ta inwersja chronologiczna jest znamieniem głębszej

---

[5] S. Commager, *The Odes of Horace. A Critical Study*, New Haven 1962, s. 88, mówi o „balance of ideas and images". Na antytetyczność kompozycji w wielu odach zwracał uwagę F. Heinimann, *Die Einheit der Horazischen Ode*, MH IX 1952, s. 202.

[6] Cf. W. Barr, *Horace Odes I, 4*, CR XII 1962, s. 5 nn. oraz P. Defourny, *Le printemps dans 1 Ode à Sestius* (I, 4), LEC XIV 1946 s. 174 nn.

reskedő-itek-éi-vel (od razu wyodrębniam składniki) trzeba w niemieckim oddać 4 wyrazami: 'mit denen eurer Kaufleute'.

Lecz są języki, za którymi i węgierskie, i tureckie pozostają daleko w tyle. Ten typ języków, w którym wyrazy treściowo odpowiadają naszym całym zdaniom, nazywano, zwłaszcza dawniej, inkorporującym, a należy do nich np. eskimoskie. Taki jeden wyraz np.: *takusariartorumagaluarnerpa* znaczy: „myśli pan, że on rzeczywiście ma zamiar pójść się tym zająć?" [16] Trzeba podkreślić z naciskiem, że to nie jakieś „rodzynki w cieście", lecz chleb codzienny Eskimosów, tzn. takimi tworami tam się mówi na co dzień i częstuje drugich.

Można zatem rzeczywiście w pewnych językach wyrazić jednym tylko słowem bardzo wiele, wypowiedzieć myśl odpowiadającą naszemu całemu zdaniu albo nawet zdaniu głównemu z pobocznym. Tylko trzeba pamiętać, że są to wyrazy bardzo złożone, tj. zawierające kilka sufiksów — jak w węgierskim czy tureckim — albo też kilka elementów zajmujących miejsce pośrednie pomiędzy sufiksem czy infiksem a wyrazem samodzielnym, jak w eskimoskim. Wobec tego nie damy się nabrać jak p. Jourdain i nie uwierzymy, że *bel men* itp. zawiera treść tak bogatą i złożoną. Chociaż może bezpieczniej się nie zarzekać bezwzględnie (il ne faut jurer de rien, co unaoczniał w osobnej komedii tak zatytułowanej Musset). Może jeszcze znajdziemy coś podobnego.

Wiadomo dość powszechnie, że w niemieckim — języku indoeuropejskim w przeciwieństwie do ilustrowanych powyżej — były i są wyrazy złożone i że czasem tworzono złożenia wcale długie, z czego sobie pokpiwał nie tylko Mark Twain, ale nawet nieraz sami Niemcy [17]. Ale one, choćby i najdłuższe, nie odpowiadają całemu zdaniu. Całymi natomiast zdaniami pobocznymi musimy oddawać mnóstwo złożeń sanskryckich, bijących bardzo często długością nawet osławione niemieckie; jeden przykład: *kōmalamalayamārutōddhūtacūtaprasavarasāsvādakaṣāyakaṇṭhakalakaṇṭhakuhakuhāravabharitasakaladiṅmukhaḥ* 'która napełniła wszystkie strony świata kukaniem kukułek o gardziołkach wonnych od smakowania soku kwiecia drzewa mangowego wstrząsanego przez delikatne wiatry od gór Malaja' (to przydawka określająca wiosnę) [18]. Tutaj zastosowaliśmy zdanie względne, ale nie brak wypadków, w których trzeba używać zdań czasowych, przyczynowych, przyzwolonych itd., gdy się tłumaczy na którykolwiek język europejski [19]. Takie złożenia

---

[16] Przykład ten wziąłem z *Les Langues du Monde*, 1924, s. 597 (w wyd. z 1952 r. jest on na s. 1161). Por. też Finck, *Die Haupttypen*... s. 31—46.

[17] Tuwim, *o. c.* s. 310 n.

[18] Przykład wzięty na chybi-trafi z powieści VI lub VII w. Subandhu, *Vāsavadattā*, New York 1913, s. 164 (Columbia University Indo-Iranian Series, v. 8). Inny przykład Tuwim, *o. c.* s. 313 (przekład dosłowny zaczynałby się nie od „jego", lecz od „którego"); ten wziąłem z powieści Dandina, o którym zob. tamże, s. 252, a bliżej u M. Winternitza, *Geschichte der indischen Litteratur*, t. III, Leipzig 1920, s. 12—16 i 353—358. Jak się czyta „c", „j" itd. w transkrypcji naukowej sanskrytu, informuje A. Gawroński, *Podręcznik sanskrytu*, Kraków 1932, s. 2 n.

[19] Por. choćby niejednoznaczność łacińskich zdań względnych, wymagającą też częściowo odpowiedniego trybu orzeczenia.

występuje biernik). Podobnie jest z pol. gwar. *latoś*, czeskim *letos* czy ros. *letos'*, w których skróceniu uległo końcowe **-se*. Ros. *sejčas* w języku potocznym brzmi często *sčas*, podobnie jak pol. *teraz*, które jest zredukowaną postacią *ten raz*, przy czym warto wspomnieć o gwarowych *terå* < *teråz* i *zarå* < *zaråz*.

Na tle tych przykładów, których liczbę można by łatwo powiększyć, nie ma żadnego powodu, by wątpić, że *nox* 'w nocy' jest rezultatem skrócenia **noctes*. A skoro znowu mowa o łacinie, warto dodać, że nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia zaszedł również w *hodiē* < **hō diē*. Reguła, według której skrócenie pierwszej samogłoski w *hodiē* miałoby nastąpić na skutek „Tonanschluss bei antretendem Enklitikon", jest fałszywa, liczba bowiem przykładów mających ją potwierdzać w rodzaju *quasi*, *siquidem* jest wielokrotnie niższa od liczby przykładów jej przeczących typu *quānam*, *quārē*, *quātinus*, *quōlibet*, *quōminus*, *quōmodo*, *quōnam*, *quōquam*, *quōque*, *sīc* < **sīce*, *sīcine*, *sīcubi*, *sīcut*, *sīn* < **sīne*, *sīquis* czy *sīve*. Przy okazji warto dodać, że w *quasī* < **quāmsī* zaszło skrócenie nie tylko pierwszej, ale i ostatniej samogłoski oraz zanik spółgłoski nosowej i że wszystkie te zjawiska tłumaczą się nieregularnym rozwojem fonetycznym spowodowanym częstością użycia.

Podobnie jak z *hodiē* ma się rzecz z *merīdiē*. Już dawno temu Jacobsohn zwrócił uwagę na to, że *merīdiē* już u Plauta jest wyrazem czterosylabowym, jakkolwiek „im Lokativ von *-io-* Stämmen ist für die plautinische Zeit zweisilbiges *-iei-* nicht bloss zu postulieren, weil um 200 a. Ch. *ei* noch nicht völlig zu *ī* geworden war, sondern bekanntermassen auch durch *Brundisii* bei Ennius ... und *Sunii* bei Terenz gewährleistet" [9]. Z tego jednak nie wynika — jak sądził Jacobsohn — że w *merīdiē* tkwi dawny dopełniacz. W rzeczywistości mamy tu do czynienia z formą miejscownika, która uległa nieregularnemu skróceniu na skutek częstości użycia.

Wiadomo także, że etymologia *herī* nastręcza indoeuropeistom sporo kłopotu. Niewątpliwie rozwój tego wyrazu był nieregularny, jak nieregularny jest rozwój ang. *yesterday* (ze zredukowaną wymową końcowego dyftongu) czy stcs. *vьčera*, pol. *wczoraj* i wszystkich innych wyrazów słowiańskich o tym znaczeniu.

W ogóle nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia łatwo rozpoznać po tym, że o ile inny nieregularny rozwój fonetyczny (asymilacja, dysymilacja, metateza, haplologia czy też ewolucja spowodowana ekspresywnością lub hiperpoprawnością) w różnych językach zachodzi w wyrazach o najprzeróżniejszym znaczeniu, o tyle nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia w różnych językach zachodzi w wyrazach o mniej więcej tym samym znaczeniu, co się tłumaczy oczywiście tym, że pomimo różnic, jakie dzielą społeczności językowe, najczęściej używane wyrazy są wszędzie mniej więcej te same. Na przykład wszędzie często się używa wyrazu oznaczającego mówienie i tym się tłumaczy nieregularność polskiego *mówić* < *mołwić*, dial. *pada*, *peda* < *po-*

---

[9] Por. J. Wackernagel, *Lateinisch-Griechisches. Dissimilationserscheinungen*, IF XXXI (1912), s. 251.

à l'époque indiquée par Plutarque; elle constituait simplement la partie de l'héritage, qui après la mort du père revenait à Quintus. De telles circonstances permettent de comprendre la constatation de Cicéron que Tusculanum est le lieu unique où après tous les tracas et fatigues il puisse se reposer. *Nam nos ex omnibus molestiis et laboribus uno illo loco conquiescimus* (*Att.* I 5,7). Personnellement je suis prêt à voir dans cette phrase plus qu'une figure de rhétorique, le contexte permet d'entrevoir les soucis qu'avait alors Cicéron. La phrase suivante nous apprend que Terentia souffre d'arthrite, qu'il attend l'arrivée de son frère et de sa belle-soeur Pomponia. Les phrases précédentes nous ont appris que l'union était loin de régner chez ce couple. Aussi les relations entre Marcus et sa belle-soeur laissaient probablement beaucoup à désirer, puisque Cicéron se plaint d'elle à son ami — en lui disant qu'elle ne lui a jamais signalé les occasions qui se présentaient pour un envoi de lettres en Epire. Si donc la maison de Rome échoit en héritage à Quintus et les biens d'Arpinum ont été partagés, il ne restait plus que Tusculanum à Marcus pour pouvoir trouver calme et repos, puisque les propriétés de moindre importance ou plus éloignées ne comptaient pas. Le fait que Cicéron a indiqué à son ami la date du 23 novembre 68 est bien justifié, puisque cette date marque non seulement l'événement familial important, mais aussi un changement dans sa situation juridique et financière. Soulignons le fait qu'à vrai dire c'est la seule date précisant le jour dans le groupe de lettres en question, si nous ne comptons pas la promesse de restituer à terme une dette de 20.400 sesterces [19]; les Ides marquent le terme habituel du règlement des redevances. Dans sa correspondance la date suivante apparaît seulement en juillet 65, quand il annonce à son ami (*Att.* I 1) qu'il commencera officiellement la campagne électorale le 17 juillet, jour des comices destinés à élire les tribuns de la plèbe. Atticus avait besoin de connaître cette date de l'an 68, parce qu'il dirigeait les affaires pécuniaires des deux frères, dont l'un était son beau-frère et l'autre son ami intime. Il est possible qu'Atticus ait appris la mort de leur père auparavant par la lettre de Marcus ou par celles de Quintus ou de Pomponia, puisqu'il est évident qu'avec eux il était en correspondance [20]. Ayant appris cet événement il en demanda la date exacte et la phrase *Pater nobis decessit a. d. VIII Kal. Dec.* n'est qu'une réponse à cette question.

Il reste à expliquer l'information rapportée par Asconius. Si l'on admet que la tradition manuscrite de la lettre de Cicéron est ici la bonne version, l'éventualité que cette information d'Asconius est erronnée s'impose. On a essayé de sauver l'autorité de l'antique philologue par une „intervention chirurgicale". Mais remarquons que ceux qui étaient disposés à le faire n'étaient pas nombreux. Harrison

---

[19] *Att.* I 7: *L. Cincio HS XXCD constitui me curaturum Idibus Febr.*

[20] Une mention de Cicéron dans sa lettre *Att.* I 5,3 nous semble indiquer qu'Atticus à cette époque recevait plus souvent des lettres de sa soeur que de Cicéron. Cette mention concernait le fait que Pomponia ne lui signalait pas les occasions, dont elle-même se servait sans doute, pour envoyer les lettres à Epire — *Numquam enim a Pomponia nostra certior sum factus esse cui dare litteras possem.* Cf. *Att.* I 3,2: *ex litteris tuis ad alios missis.*

sprawy, przejawem syntetycznego tworzenia obrazu z elementów wybranych, niezależnie od praw realnego świata, elementów, które w sumie dają obraz ogólny, nie osadzony w konkretnym momencie, a więc swoiście dynamiczny i opalizujący mnogością aspektów. Nie będą więc w takich wypadkach przydatne spostrzeżenia, jak choćby w odniesieniu do *Carm.* I 23, że wiosną nie ma jeszcze liści, że młode sarny dopiero w czerwcu mogą chodzić za matką itp. To samo można powiedzieć o rozważaniach dotyczących pory roku w *Carm.* I 9 (zima na początku, lato w zakończeniu). Poezja to przecież nie kalendarz i obowiązują ją tylko artystyczne konsekwencje i motywacje. Do utworzenia sugestywnego poetycko obrazu używa poeta jednocześnie zestawianych rysów syntetyzujących całość [7].

Wśród praw rządzących światem poetyckim Horacego pokrewną tendencji równoważenia jest skłonność do posługiwania się konstrukcjami porównawczymi. Ta dążność do szukania płaszczyzny odniesienia przy prezentacji przedmiotów rekompensuje niejako ubóstwo samych porównań. Dla ilustracji można przytoczyć swoisty opis z *Carm.* II 6, oparty na zestawieniach porównawczych. Gramatycznym wykładnikiem tej skłonności jest tak często pojawiający się comparativus [8]. Ciekawym faktem jest na przykład to, że w *Carm.* II 8, utworze poświęconym pięknej dziewczynie, jedyny epitet odnoszący się do niej ma tę właśnie postać: „pulchrior multo". Z typowym nagromadzeniem komparatiwów spotkamy się np. w *Carm.* I 24 (flebilior, blandius, levius). Wszystkich przykładów nie sposób jest przytoczyć. Są one dowodem skłonności do gradacji, odwoływania się do odczucia proporcji, wielkości [9], przejawem porządkującego zmysłu, który jest motorem tendencji równoważenia. Z tą właściwością łączy się uwrażliwienie na ruch, efekty dźwiękowe [10], a więc jakości uchwytne i wymierne w czasie. Wystarczy przypomnieć akustycznie komponowaną wizję podziemi w *Carm.* II 13 lub odnotować elementy słuchowe w opisie Tiburu w *Carm.* I 7. Można tu też przytoczyć dwie pierwsze strofy *Carm.* I 23 — jak ruchliwy to obrazek — czy relację powodzi w *Carm.* III 29, 33 nn., albo opis gromu w *Carm.* I 34.

namque Diespiter
igni corusco nubila dividens
plerumque, per purum tonantis

---

[7] Zob. J. Trzynadlowski, *O syntetycznym i transpozycyjnym obrazie poetyckim*, Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterdziestolecia pracy naukowej prof. dr. J. Kleinera, Łódź 1949, s. 194 nn.

[8] Z. K. Vysoky, *Epitheton v lyrice Horatiově*, LF LXII 1935, s. 411, komparatiwy traktuje jak i inne epitety. Co do literatury ponadto zob. E. G. Wilkins, *The Similes of Horace*, CW XXIX 1936, s. 124. Autor omawia obszerną pracę A. Manucciego, *Elemento comparativo in Orazio*, Firenze 1908, niestety niedostępną mi. Sądząc z relacji jest to przegląd grup porównań według płaszczyzn porównawczych (porównanie z naturą, ze zjawiskami niebieskimi, wodą, żeglugą itp.).

[9] Skłonność do ukazywania rzeczy w ich prawdziwych związkach na płaszczyźnie stosowania superlatiwów notował K. Büchner, *Der Superlativ bei Horaz*, Hermes LXXIX 1944, s. 114.

[10] Wbrew Hor. *Ars* 180. O wrażeniach akustycznych zob. J. Schnayder, *De regionum descriptionibus Horatianis*, Charisteria Casimiro de Morawski... oblata, Cracoviae 1922, s. 260.

nie do pogardzenia, dokazali tego, że wymyślone przez Moliera równanie: *bel men* = długie zdanie złożone przestało być fantastyczną tylko możliwością i wcieliło się w kształt realny, choć dla nas groteskowy[36]. Quod erat demonstrandum[37].

Toruń

QUO MODO PLURIMA ARGUMENTA MINIMIS VERBIS EXPRIMANTUR

Summarium

In Plauti comoedia q. d. *Caecus vel Praedones* quae in truncis solis permansit, scena parvula est, in qua dialogus Romani cuiusdam cum peregrino, fortasse cum Africano, inest, eo ad alliciendos legentium animos apta, quod postremus rogatus, quis sit, una syllaba „Mu" respondet. Quod illud Horatii „Hic niger est, hunc tu, Romane, caveto", in memoriam redigere potest. Attamen illo etiam aliud in mentem nobis adduci potest, exempli gratia verba Molieri, quae in comoedia *Le bourgeois gentilhomme* inveniuntur, ut „Bel men"; elocutio haec sententiam locupletissimam continere dicitur. Commentarioli auctor facultatem sententiae minime arctae, interdum etiam prorsus locupletis, exprimendae exemplis veris, non fictis, ex variis linguis (Turcica, Hungarica e. a.), imprimis autem e Sanscritica, idque e dicendi generis specie, quae „nominalis" vocatur, excerptis illustrat. Quo in genere, quod in — ut ita dicamus — textibus variarum disciplinarum (i. a. in arte grammatica et in philosophia) adhibetur, breviloquentia in dicendo ad ultimos modos adducta esse nobis videtur. Quo cum genere etiam Plotini dicendi genus comparari non potest, quo nempe — secundum docti aestimatoris opinionem — plurima argumenta minimis verbis exprimuntur.

---

[36] Por. osąd Jacobiego „in erschreckenderem Grade" przytoczony w przyp. 26. A z innej beczki: nie mniej groteskowy jest dla nas indyjski system kast: ...„jak ten lud, ogarniający bezmiar życia, drepce dzień po dniu w ciasnym kieracie kastowych uprzedzeń. Taki rozmach swobodny i tyle małostkowości, dłubactwa, zaciekłości przesądów", Gawroński, *Między Wschodem a Zachodem*, l. c. I znów podział na szczepy czy plemiona, stany, zawody, wyznania itd. był w wielu krajach, ale hermetyczne kasty wytworzyli tylko Hindusi.

[37] Na czoło wysunąłem jako motto wypowiedź Seneki, zawartą — jeżeli się nie mylę — w jego listach a stanowiącą zarazem przykład stylu nominalnego, który jest punctum saliens moich uwag. Co prawda „gaudium" pojmuję tu nieco inaczej, nakłaniając ucha ku Monteskiuszowi („Pozwólcie robić rzeczy poważne wesoło!"). Mógłbym też zacytować Heinego, z Reisebilder: „Der Ernst tritt um so gewaltiger hervor, wenn der Spass ihn angekündigt" (mam na myśli cały wstęp, utrzymany w tonie żartobliwym). Zdaję sobie sprawę z tego, że wywieszanie nazwisk dwu wybitnych twórców-literatów z zamiarem mówienia wyłącznie o języku, a raczej o językach — i to właśnie innych (nie łacina i francuskie) — jest w pewnym stopniu tzw. kawałem. Ale 1) napisałem najwyraźniej: „Na marginesie..."; 2) obaj owi pisarze mają na sumieniu nieprzeliczone mnóstwo kawałów, tyle że scenicznych (uderza przy tym, że Plautus to przezwisko: „Płaskostopy", a ja też się odznaczam tą cechą fizyczną, choć nie mogę zapewnić, że się ona wiąże koniecznie z pogodą ducha i wesołym usposobieniem); 3) ten mój kawał (śmiem tuszyć, że nie ostatni — w podwójnym znaczeniu wyrazu) jest jednak znacznie przyzwoitszy od słynnego zaopatrzenia przez Boya-Żeleńskiego Kartezjuszowej *Rozprawy o metodzie* w opaskę z napisem: „Tylko dla dorosłych", co niewątpliwie stanowi okoliczność łagodzącą. Last but not least: wiadomo, że z Indii płn.-zachodnich przywędrowali do Europy Cyganie, a gdy się po iluś tam wiekach znaleźli na ziemi polskiej,

nasze cyfry „arabskie" naprawdę pochodzą z Indii, tylko dotarły do nas za pośrednictwem Arabów, oraz że tak ogromnie doniosłe dla sprawności myślenia matematycznego zero zawdzięczamy właśnie Hindusom [29]. Mniej bodaj powszechnie wiadomo, że spośród narodów starożytnych filozofię godną tej nazwy wytworzyli poza Grekami tylko Chińczycy i znów właśnie Hindusi [30]. I te fakty, i pewne inne [31] dowodzą niezbicie i ponad wszelką wątpliwość niepośledniej zdolności myślenia u ludu pomawianego z drugiej strony często o mistycyzm, bujanie w obłokach itp. Oczywiście nikt rozsądny nie będzie uważał każdego Hindusa starożytnego za urodzonego gramatyka, matematyka czy filozofa; myśli się o jednostkach wybitnych. Ale te posiadały zdolność analizy, systematyzacji, klasyfikacji itp. w stopniu niezwykle wysokim, mogącym się przerodzić — czy wyrodzić — i przejawić w wytworach dla nas wyglądających niemal na karykaturę (przypomina to Niemców, osławionych z powodu manii systematyzacji, co znów nie znaczy, by się nią odznaczał każdy Niemiec [32]). „Jakże ci myśliciele indyjscy — że zacytuję jeszcze raz Gawrońskiego — umieją być drobiazgowi, susi, nudni, beznadziejni! te podziały i poddziały, schematy, schemaciki, kratki i papierowe szablony! a pedanteria nieznośna! (...)" [33]. W dziedzinie matematyki wymyślali osobne nazwy dla wartości liczbowych potwornie wysokich z jednej a znikomo, mikroskopijnie drobnych z drugiej strony, co nie odpowiadało żadnym potrzebom realnym [34]. O ich literaturze i języku można krótko powiedzieć: „W robocie drobiazgowej są Hindusi nieprześcignieni, a równocześnie umieją całość zakreślić na wielką skalę; ale brak im poczucia umiaru i — w naszym rozumieniu — harmonijnego ustosunkowania części. Język odzwierciedla te właściwości bardzo wiernie" [35]. Ale właśnie dzięki temu brakowi umiaru w dziedzinie gramatyki, która niewątpliwie — jakem to wywodził w odczycie o Hindusach jako mistrzach aforyzmu w r. 1947 — stanowiła zarazem szkołę gimnastyki umysłowej

---

[29] Por. E. Słuszkiewicz, *O dobre imię matematyki staroindyjskiej. 10^{21} po sanskrycku*, Język Polski XXVIII 1948, s. 84 n. (tam i odsyłacz do dzieła Cantora).

[30] S. Schayer, *O filozofowaniu Hindusów*, Przegląd Współczesny XIV 1935, s. 289, właściwie nawet odmawia filozofii chińskiej prawa do tej nazwy. Podobnie E. Frauwallner, *Der Orient in deutscher Forschung*, Leipzig 1944, s. 165, za jedyną prawdziwą filozofię poza Europą uważa indyjską.

[31] Zob. np. S. Stasiak, *Nieco o nauce indyjskiej dawniej i dziś*, Nauka Polska XXII 1937, s. 106 n.

[32] O tym i innych podobieństwach obu narodów zob. np. Winternitz, *o. c.* I, s. 6 n., lub przekład angielski t. I, s. 6 nn. Ale zob. też uwagi krytyczne L. Renou, *Sanskrit et culture*, Paris 1950, s. 100.

[33] Gawroński, *Między Wschodem a Zachodem*, s. 324.

[34] Zob. G. Thibaut, *Astronomie, Astrologie und Mathematik*, Grundriss der indoarischen Philologie und Altertumskunde III 1899 z. 9, s. 70.

[35] Gawroński, *Podręcznik sanskrytu*, s. 140.

na to wziął środki? — Po kiego diabła zatem uczyć ci się tego języka buli ... butiboto? — To niezwykle pożyteczne. Z języka butubahamanoki ma się w życiu praktycznym tyle korzyści, że ich nie obliczysz. — Przecież go tutaj nikt nie umie! — Nie umie. I właśnie dlatego jest też z niego korzyść. Powiedzmy, że dzwoni dzwonek u drzwi i przychodzi do mnie ktoś, by mię namówić na kupno towaru, jakiego nie potrzebuję. Nie muszę się wdawać w długie dyskusje. Potrząsam tylko głową i mówię: Akapopon sembinoko lopakak matabobo oliok muhunaba. Ajent widzi, że rozmowa jest beznadziejna, i wynosi się natychmiast. Jeżeli wstąpię do restauracji i poproszę o befsztyk po fińsku, mogę czekać na niego godzinę. Ale gdy powiem: Ulimimono sakitatu rapinok ototoo belikom tulimonono rohakum tilujamba — i pokażę palcem na usta, powiem: Ham ham [3], i narysuję na wieczku pudełka od papierosów podobiznę befsztyka, to przybiegnie w te pędy sam starszy kelner, aby obsłużyć domniemanego cudzoziemca, i befsztyk przyjdzie za 15 minut. Jeżeli na ulicy proszą o pieniądze na jaką zbiórkę, mówię niby głupi: Obolili menebok sosomati labamaka okorok muhunuk sutupupt... — I tym podobnie. — No dobrze, w takim razie chybaś z pomocą swego talentu językowego zaoszczędził pieniędzy tyle, że mi możesz zwrócić te 200 marek, jakieś pożyczył ode mnie kilka miesięcy temu na kilka dni. — Bumunuk suhuli paranolimikuli mutubakasa ohohokolo kamababalasa...".

Na marginesie: przypomina się częściowo podobny stan rzeczy u nas, ale już w wiele lat po wojnie, przejawiający się w tym, że ten czy tamten cwaniak mówi w restauracji albo językiem obcym, albo przynajmniej kaleczy język polski, próbując naśladować przy tym akcent cudzoziemski. A nawiasem: od razu widać tu zarazem korzyść z uczenia się fińskiego (inaczej nie byłbym poznał tego dialogu, tak pouczającego a wesołego).

Wolno przypuszczać, że podobnie wesoły, przynajmniej dla widzów-słuchaczy, był dialog w zaginionej sztuce Plauta pt. *Caecus vel Praedones*, w którym cudzoziemiec, może Afrykanin, odpowiadał na pytania tylko jedną zgłoską (więc jaskrawo się różnił od znanego nam już dowcipnisia operującego obficie wielozgłoskowcami; owego cudzoziemca można by było doskonale określić dwuznacznym terminem niemieckim: „einsilbig"):

A. Quis tu es, qui ducis me? — B. Mu. — A. Perii, hercle! Afer est.[4]

Ponieważ się ta komedia, niestety, nie zachowała, nie wiemy, czy i ewentualnie jak Plaut interpretował znaczenie owych jednozgłoskowców. Nie nawiązując więc już dalej do Plauta, przeskoczę lekką stopą 19 bez mała wieków i zatrzymam się dopiero przy Molierze, tak mu przecież bliskim w niejednym [5].

Dla moich celów, które niebawem wyjdą na jaw, wystarczy właściwie skopio-

---

[3] Tu wyjątkowo odstąpiłem od oryginału (tam jest: „amuu, amuu").

[4] G. Pianko, *Język obcy jako źródło komizmu na scenie*, Meander V 1950, s. 414.

[5] Zob. choćby G. Przychocki, *Plautus*, Kraków 1925, s. 219.

RZEKOMA REFORMA DEMOKRATYCZNA HANNIBALA W KARTAGINIE

Napisał

TADEUSZ KOTULA

Jednym z najmniej znanych okresów dziejów Kartaginy jest okres między drugą a trzecią wojną punicką. Upokorzona rywalka Rzymu, zamknięta traktatem pokojowym w swych afrykańskich granicach i pozbawiona floty, a więc praktycznie wyeliminowana z Morza Śródziemnego, przestała interesować łacińskich i greckich pisarzy. Jedyny wyjątek stanowią lata 201—195, którym źródła poświęciły nieproporcjonalnie wiele uwagi. Był to bowiem epilog działalności jednego z największych wodzów antycznych, zwycięzcy spod Kannów, pokonanego w jednej tylko bitwie — i ostatniej. Los Hannibala po Zamie, ucieczka z Kartaginy i tragiczny koniec życia wypełnionego do ostatka walką z Rzymem, której rzekomo ślubował poświęcić się bez reszty, były tematem pasjonującym starożytnych historyków nie mniej niż przebieg samej wojny hannibalskiej.

Wybrany w 197 r. sufetem na 196 r. z woli ludu tradycyjnie przywiązanego do Barkidów i zrzucającego na arystokrację winę za klęskę, przeprowadził Hannibal ważne reformy celem jak najrychlejszego przezwyciężenia kryzysu [1]. Pierwszym osiągnięciem nowego sufeta była podjęta przez lud uchwała o zreformowaniu wszechwładnej ostoi oligarchicznego ustroju, trybunału stu czterech sędziów. Nowe prawo nakazywało wbrew dotychczasowej praktyce wybierać sędziów tylko na jeden rok, przy czym żaden z nich nie mógł odtąd wysuwać swej kandydatury na rok następny. Taka uchwała zgromadzenia ludowego była poważnym ciosem dla arystokracji, osłabiając jej pozycję w państwie.

---

[1] Głównym źródłem do działalności Hannibala jako sufeta i jego reform jest Liv. XXXIII 45, 5—49, najprawdopodobniej opierający się na zaginionej części dzieła Polibiusza. Zob. też Iustin. XXXI 1, 7—9: Nep. *Hann.* 7, 4—7; Zonar. IX 15 i 18. W literaturze brak dotąd monograficznego przedstawienia tego problemu. W ogólniejszych, dawnych i nowszych opracowaniach zob. np. O. Meltzer, *Geschichte der Karthager*, II, Berlin 1896, s. 25 n., 52 nn.; U. Kahrstedt, [w:] Meltzer, *o. c.*, III, Berlin 1913, s. 578—588; S. Gsell, *Histoire ancienne de l'Afrique du Nord*, II, Paris 1921, s. 275—280; H. Groag, *Hannibal als Politiker*, Wien 1929, s. 23, 28, 106, 111—121; G. Walter, *La destruction de Carthage, 264—146 av. J.—C.*, Paris [1947], s. 451—455; B. H. Warmington, *Histoire et civilisation de Carthage* (*814—146 av. J.—C.*), Paris 1961, s. 287—291. Nic nie daje dla badanego zagadnienia Th. Lenschau, RE VII 1912, kol. 2348 nn., s. v. *Hannibal*, i tenże, *ibid.*, X 1919, kol. 2233, s. v. *Karthago*; nic również nowego nie wnoszą H. A. Машкин, *Последний век пунического Карфагена*, VDI 1949, z. 2, s. 45 nn. oraz w najnowszej literaturze, J. Carcopino, *Profils de conquérants*, Paris [1961], s. 109—237: „Grandeur et faiblesses d'Hannibal", i A. J. Toynbee, *Hannibal's Legacy. The Hannibalic War's Effects on Roman Life*, I—II, London 1965. Niedostępny był mi artykuł A. Passerini, *L'ultimo piano di Annibale*, Athenaeum XI 1933, s. 10 nn., jak również książka W. H. Hoffmanna, *Hannibal*, Göttingen 1962.

Flaccillae parentibus mortuis commendare Erotion vernulam", what Scriverius himself thought, when he published, in 1618 (Lugduni Bat.), his *Animadversiones in Martialem*. Yet judging by the note by Gyraldus, quoted in the poet's biography, it may be conjectured that Scriverius shared Gyraldus' opinion.

The above opinion persists also in the 17th century as shown by the 1602 edition by the Jesuit Matthew Rader (1561—1634)[6], who explicitly says (p. I): "M. Valerius Coquus, patre Frontone, matre Flaccilla, Bilbili in Celtiberia natus"[7]. On him relied other editors and commentators, e.g. Vincentius Colesso[8] in the 17th century, who quote Rader's commentary almost verbatim, or Iosephus Iuvencius[9] at the turn of the 17th and the 18th century.

The other main stream of interpretation (i. e. that Fronto and Flaccilla were dead parents of the little Erotion) is represented among the scholars prior to the 19th century only by Thomas Farnabius (1575—1647), who in several editions wrote concerning epigram V 34: "Erotion puellam sexennem immaturo extinctam fato, filiolam vestram, o Fronto et Flaccilla, servi dum viveretis mei, vernulam et delicias meas vobis commendo, ut excipiatis animulam eius deductamque defendatis a larvis illis, monstris terroribusque Stygiis"[10]. It follows unambiguously, that Farnabius regards Flaccilla and Fronto as Martial's slaves and the parents of little Erotion, which besides is expressly corroborated, when Farnabius further explains the notion *patroni*, adding (p. 207) *vos parentes*.

One more interpretation should be mentioned here, which however has nowhere been taken into account in more recent times. A representative of this line of interpretation was Ianus Gruterus (1560—1627), who held that a live mother Flaccilla offers her dead daughter Erotion to her dead husband Fronto. In Scriverius' edition of 1619, in the appendix entitled *Ad Martialem notae* Gruterus wrote (p. 33): "Flaccilla enim viva commendat patri defuncto recenter mortuam filiam". This interpretation was commented on by Scriverius in his *Animadversiones* thus (p. 136): "Viri docti hallucinatio et merum somnium" (and Scriverius was apparently right, for then how are we to understand the plural *patroni* in V 34,7?) Gruterus' view was also shared by Ioannes Gronovius (1611—1671)[11]. It follows from their inter-

---

[6] M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri omnes*. Novis commentariis multa cura studioque confectis explicati illustrati a Matthaeo Radero, Ingolstadii 1602.

[7] Cf. Rader, *o. c.* p. 2: „Parentum nomina, nisi filius cantasset, oblivione sepulta iacerent, l. 5 immortalia reddidit epigr. 35: Hanc tibi Fronto pater".

[8] M. Valerii Martialis *Epigrammaton libros XV* interpretatione et notis illustravit Vincentius Collesso, Parisiis 1680, p. e II r and e III r.

[9] M. Valerii Martialis *Epigrammata*. Addidit annotationes et interpretationem Iosephus Iuvencius [n. d.], p. A 2 and 255. Probably posterior to 1715. First edition appeared in Paris in 1693.

[10] M. Val. Martialis *Epigrammaton libri* animadversi emendati et commentariolis luculenter explicati cura et industria Thomae Farnabii, Francofurti 1625, p. 207 ad V 34. True enough there existed already the first edition of 1605, which, unfortunately was inaccessible to me, similarly as the 1615 edition.

[11] See Colesso's edition of 1680, p. 275.

pretations that Fronto and Flaccilla were parents of little Erotion. Such in the nutshell is the question of Fronto and Flaccilla until the 19th century.

And what aspects does the problem offer in more recent times, i. e. in the 19th and 20th century? One of the best judges of Martial's work, Ludwig Friedlaender, who has devoted many detailed studies to the poet and gave us (in 1886) the most comprehensive commentary to all the epigrams, stated in the paper entitled *De temporibus librorum Martialis Domitiano imperante editorum et Silvarum Statii* (Regimonti 1862) in a footnote, that Fronto was not Martial's father (p. 7): "Fronto puellae vernulae pater (V 34) non minus ridiculo errore pro patre Martialis habitus est, quam Toranius (IX praef.) pro fratre". The author probably contests here a note contained in the old Pauly's Real-Encyclopädie which reads [12]: "Sein Vater hieß Fronto, seine Mutter Flaccilla ... und einen Bruder Turanius nennt er IX 1 praef. vgl. XII 44". The view expressed in the quoted paper is repeated by Friedlaender in his introduction to the annotated edition of 1886, where he writes (p. 11): "Von Sklaven erwähnt er [Martialis] ... Demetrius (I 101) und die ... sehr geliebte Erotion, deren Eltern also ebenfalls seine Sklaven waren". Nevertheless Friedlaender himself changed his standpoint, for he wrote in the same introduction (p. 4): „Martial verdankte seinen Eltern (Valerius) Fronto und Flaccilla (V 34) eine gute Erziehung". He writes similarly in his commentary on V 34 and in the index of personages.

Friedlaender's interpretation of 1862 is challenged by A. Scotland [13], who by way of proof that Fronto and Flaccilla were Martial's parents, quotes line 7 of epigram V 34, where it says *veteres patroni*, which can only refer to the poet's parents who are, as if patrons to the second degree in relation to the little slave or freedgirl Erotion. Further on, discussing line 8, which contains the poet's wish that Erotion might whisper his name also in the netherworld, the author argues that the poet would be most pleased if the child kept pronouncing his name in the netherworld in the presence of his own parents.

Other scholars, such as e. g. A. Brandt [14], W. J. M. Stockum [15], E. Hübner [16], and R. Schmoock [17] are also of the opinion that Fronto and Flaccilla were Martial's parents. This opinion has persisted until most recent times, both in the well-known history of literature by Schanz-Hosius [18], and in the excellent monograph on the poet in the RE, written by an outstanding authority on Martial's poetry Rudolf

---

[12] *Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft*, hrsg. von A. Pauly, IV, Stuttgart 1846, p. 1600 s. v. *Martialis*.

[13] A. Scotland, *Zu Martialis*, Philologus XXIX 1870, p. 186. This is, indeed, besides, the only relatively major (half a page) paper pertinent to our problem.

[14] A. Brandt, *De Martialis poetae vita et scriptis ad annorum computationem dispositis*, I, Berolini 1853, p. 11 f.

[15] W. J. M. van Stockum, *De Martialis vita ac scriptis*, Hagae 1884, p. 7 f.

[16] E. Hübner, in a review of Friedlaender's edition published in WKPh IV 1887, col. 814.

[17] R. Schmoock, *De Martialis epigrammatis sepulcralibus et dedicatoriis*, Diss. Weidae Thur. 1911, p. 24.

[18] M. Schanz—C. Hosius, *Gesch. der röm. Lit.*, II, München 1935, p. 546.

Helm [19], or in L. J. Lloyd's article which analyzes in detail the epigram V 34 [20]. In Polish bibliography Hanna Szelest repeats this view in her monograph on the great epigrammatist [21]. In other encyclopaedic treatments, such as e. g. RE [22] or *Prosopographia imperii Romani* [23], s. v. Fronto and Flaccilla we also find the statement that we have to do here with Martial's, not the little Erotion's parents.

Of the few enunciations not approving of this widespread view, one should mention, apart from the already mentioned Friedlaender, the statement of P. Giese inserted in the index of personages appearing in Martial s. v. *Fronto*: „pater Erotii puellae vernulae V 34"; cf. also s. v. *Flaccilla*: „mater Erotii puellae V 34" [24]. Further there is E. Lieben [25] who expressly stated (p. 13) while examining Martial's biography that Erotion's parents were the poet's slaves, referring to Friedlaender's introduction, p. 11. The majority of 20th century editors of the poet [26], such as e. g. W. Heraeus [27], (probably following W. Gilbert [28]), H. J. Izaac [29], or W. C. A. Ker [30] were not quite sure, whether it was actually Martial's parents that were meant here. Similar misgivings were voiced by J. W. Duff, who discussing epigram V 34 writes: "Flaccilla and ... Fronto, perhaps his own mother and father" [31]. It was this sentence that induced the present author to attempt this problem.

Since, like our predecessors, we have no other biographic materials at our disposal, we must, like them, first of all resort to an interpretation of the poet's own verse. We must start our considerations from a methodological point. For in the studies of the work of ancient poets so far, the poets were too much trusted so to

---

[19] R. Helm, *Valerius Martialis*, RE VIII A (1955), col. 55.

[20] L. J. Lloyd, *Erotion: A Note on Martial*, G&R XXII 1953, p. 41.

[21] H. Szelest, *Marcjalis i jego twórczość*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1963, p. 8.

[22] R. Helm, *Valerius* No. 191, RE VIII A (1955), col. 40, and A. Stein, *Flaccilla* No. 1, RE VI (1909), col. 2431.

[23] *Prosopographia imperii Romani saec. I. II. III*, p. III ed .P. de Rohden et H. Dessau, Berolini 1898, *Valerius* No. 55, p. 357, and *Prosopographia...* p. III, iteratis curis edita, Berolini et Lipsiae 1943, *Flaccilla* No. 169, p. 128.

[24] P. Giese, *De personis a Martiale commemoratis*, Diss. Gryphiswaldiae 1872, p. 16.

[25] E. Lieben, *Zur Biographie Martiales*, I, Prag 1911.

[26] E. Giarratano is an exception (M. Valeri Martialis *Epigrammaton libri XIV*, Paraviae 1950); in the index nominum (p. 518) he writes: „Flaccilla, Martialis mater V 34,1"; „Fronto, Martialis pater V 34,1".

[27] M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri*, rec. W. Heraeus, Lipsiae 1925, index nominum, p. 392: „Flaccilla mater ut vid. Martialis V 34,1".

[28] M. Valerii Martialis *Epigrammaton libri*, rec. W. Gilbert, Lipsiae 1886, index nominum, p. 389: „Flaccilla mater ut videtur poetae V 34,1", and p. 390: „Fronto pater ut videtur poetae V 34,1".

[29] Martial, *Épigrammes*, I, texte établi et traduit par H. J. Izaac, Paris 1930, p. VIII: „Ils [sc. Martial's parents] s'appelaient très probablement Fronto et Flaccilla".

[30] Martial *Epigrams* with an English Translation by Walter C. A. Ker, London 1961, p. 320 note 2; cf. p. VIII.

[31] J. W. Duff, *Martial: Realism and Sentiment in the Epigram*, Cambridge 1929, p. 19. Cf. also S. Zabłocki, *Antyczne epicedium i elegia żałobna. Geneza i rozwój*, Wrocław 1965, p. 222

the term in this way that they regarded Martial's parents as patrons to the second degree as it were of the little Erotion[50]. May be that they subconsciously referred to the use of this term by Martial, with whom *patronus* denotes either the master in the relationship *cliens-patronus*, or solicitor. But this does not at all mean that *patronus* cannot have some other meaning here.

That *patronus* had also a figurative meaning is easy to ascertain, reading the only original monograph concerning this notion, viz. the book by W. Neuhauser[51]. It clearly follows from this study that the term *patronus* changed and extended its range. We are interested, however, first of all, whether *patronus* had the figurative meaning of protector. We find an affirmative answer to this question in Neuhauser's book[52]. Leaving aside the figurative meaning of the word with Plautus[53], let us first reach for some examples from Cicero. We read e. g. *Tusc.* III 20,48 *patronus aerarii*; *Lael.* 7,25 *patronus iustitiae*; *Leg. agr.* III 2,4 *patronus otii et concordiae.* Catullus, too, used this term figuratively in a sense in the well-known line 1,9 (*o patrona virgo*)[54], though beside the figurative use we may also have to do here (also figuratively, of course) with the relation *cliens-patronus*; the poet as a client of the patroness Muse.

The most convincing evidence for the use of *patronus* in the meaning of protector is furnished by the inscription CIL VI 12389 (= 8388 Dessau) which runs: *d. m. Arriae Apolloniae parenti et patr*[*onae*] ... *fecit Cn. Arrius Abascantus.* Though the inscription quoted is not dated, it may with great probability be referred to the time of Augustus and the beginnings of the empire, for in this period the names *Arrius* and *Abascantus* frequently occur[55]. These times are almost contemporary to Martial. Thus we have to do here with the figurative use of *patrona* in the meaning of protectress[56]. But, what is most important, the protectress (*patrona*) is here the mother (*parens*) herself. Nothing, then, stands in the way for the *patroni* — protectors as found in Martial, to be Erotion's, not Martial's, parents.

Besides, it is not only the linguistic interpretation of epigram V 34 that justifies the assumption that Erotion's parents are meant here, but also, so to speak, the

---

[50] Cf. e. g. Iuvencius' note written in his edition as a comment to *veteres patronos* in epigram V 34 (p. 255): *Nempe patrem matrem et avos ipsius Martialis, quos puella vernula iure in suorum patronorum habere loco potest eorumque clientela et patrocinio gaudere.*

[51] W. Neuhauser, *Patronus und orator. Eine Geschichte der Begriffe von ihren Anfängen bis in die augusteische Zeit*, Innsbruck 1958.

[52] See Neuhauser, chapter „Patronus in übertragener Bedeutung", p. 107 ff., particularly p. 117 f. and 11.

[53] Cf. J. Köhm, *Altlateinische Forschungen*, Leipzig 1905, p. 93 f.

[54] Neuhauser, *o. c.* p. 117.

[55] Cf. RE II (1896), col. 1251 ff., s. v. *Arrius*, and RE I (1894), col. 19 f., s. v. *Abaskantos.*

[56] Cf. CIL VI 12129 (= 8259 Dessau), where *patrona* refers to the wife. Since it was a rarity in Rome for a woman to marry her freedman (cf. L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, I[8], Leipzig 1910, p. 477), it might also in this case be admitted that patrona here means simply a protectress.

pas convaincant. Cet argument pourrait valoir tout autant pour la mort de son père. Enfin, nous ne sommes pas certains que toutes les lettres de cette période de Cicéron à Atticus nous soient parvenues. On peut penser plutôt à leur choix qui fut publié. D'ailleurs toutes ces considérations ne sortent pas du domaine de l'hypothèse. Toute cette discussion provoquée par le laconisme de cette information, tous les efforts pour prouver que Cicéron ne pouvait pas annoncer à son ami la mort de son père en des termes aussi secs, me semblent n'être qu'un simple mal entendu. Cicéron avait l'habitude de parler laconiquement des événements de famille très importants. Dans sa lettre de juillet 65, il annonce la naissance de son fils (*Att.* I 2,1): *Filiolo me auctum scito salva Terentia*; la phrase suivante change déjà de sujet. C'est aussi dans une seule phrase qu'il annonce à son ami les fiançailles de sa fille bien-aimée (*Att.* I 3,3 de la fin de l'année 67): *Tulliolam C. Pisoni L. f., Frugi despondimus.* Dans la même lettre, il n'écrit que quelques mots à propos de la mort de la grand-mère d'Atticus. On pourrait citer maints exemples de ce genre. Je ne vois donc aucune raison pour mettre en doute l'authenticité de la tradition manuscrite concernant l'information de Cicéron sur la mort de son père.

Il existe à mon avis d'autres circonstances, qui n'ont pas été envisagées jusqu'ici, et qui semblent parler en faveur de la date en question. La correspondance de Cicéron, antérieure à son consulat, nous apparaît bien peu étendue par rapport à celle des années qui le suivent. Seules onze lettres à Atticus nous sont restées et encore les manuscrits ne nous les présentent pas dans l'ordre chronologique. Les deux lettres I 1 et I 2 mises en tête se rapportent strictement à la campagne électorale, au temps où il envisageait de briguer le consulat. Elles datent de l'été 65. La lettre I 4 provient de l'année 66, au cours de laquelle Cicéron en tant que préteur examinait l'affaire de C. Macer, qui était accusé de concussion. Le reste des lettres au nombre de huit (I 5—11, I 3) est antérieur; elles proviennent de la fin de 68 et de 67.

Il vaut la peine de souligner que le groupe de ces huit premières lettres se distingue de l'ensemble de la correspondance aussi bien par son sujet que par son caractère. Les questions de fortune y prédominent — en premier lieu le souci de l'aménagement et de l'embelissement (de sa *villa* de Tusculum). Dans ses premières lettres à Atticus, Cicéron lui demande de rechercher en Grèce des oeuvres d'art vui pourraient, d'après lui, orner et équiper la villa (*Att.* I 5—7). Les lettres qui suivent contiennent des données plus détaillées, il y est question des statues en marbre de Mégare pour 20 mille, 4 cents sesterces (I 8—9), des Hermès en marbre pentélique avec des têtes en bronze pour l'ornement des palestres et portiques (I 8), des Herméraclès, statues avec têtes d'Hermès et d'Héraclès (I 10), d'Hermathéna, qui devaient prendre place dans l'académie de Tusculum (I 4). Dans la suite de la correspondance, Cicéron demande à son ami des bas-reliefs pour l'embelissement de son petit *atrium* et deux margelles ornées de reliefs. Il le remercie en même temps de la prompte réalisation de toutes ses commandes. Il traite aussi le sujet de l'achat de livres. Après Tusculanum, c'est sa maison près de Formies qu'il compte embellir (I 4).

gińskim powstały wtedy zwalczające się stronnictwa: barkidzkie i antybarkidzkie. Hamilkar Barkas, a po nim Hazdrubal w swym dążeniu do podboju Hiszpanii, który po 241 r. miał gospodarczo i politycznie wzmocnić państwo, umieli sobie pozyskać średnie i niższe warstwy, ukazując ludowi znaczne korzyści płynące z ekspansji. Politykę wykorzystywania nastrojów ludu i opierania się na nim w realizacji swego programu rozwijali pierwsi Barkidzi konsekwentnie w ciągłej opozycji do stronnictwa, na którego czele stał w senacie przeciwny zamorskim planom Hannon. Z tego właśnie punktu widzenia można tę politykę zwać demagogiczną lub nawet porównywać kartagińskich wodzów do greckich tyranów[21]. Nie wydaje się natomiast właściwe tak rozpowszechnione w literaturze mianowanie stronnictwa barkidzkiego w kartagińskim senacie (factio Barcina) demokratycznym, przynajmniej ze współczesnego, dzisiejszego punktu widzenia, gdy z perspektywy historycznej oceniamy politykę i rolę Barkidów. Naszym zdaniem zarówno Hamilkar Barkas, jak Hazdrubal traktowali masy ludowe jedynie jako narzędzie w urzeczywistnianiu własnych dążeń w Libii i Hiszpanii. Ich główną siłę stanowiło wojsko, przeważnie najemne, interesy samego ludu stały na dalszym planie. Nieporozumienie wywołuje tekst Appiana, który w charakterystyce stronnictw w Kartaginie pisze, iż jeszcze w przededniu trzeciej wojny punickiej οἱ δὲ ἐδημοκράτιζον (App. *Pun.* 68). Czasownik δημοκρατίζειν bez wątpienia oznacza być zwolennikiem ustroju demokratycznego i w cytowanym miejscu Appiana dowodzi, że pisarz z II w. cesarstwa (lub jego źródło) miał słabe wyobrażenie o wewnętrznych stosunkach w Kartaginie sprzed czterystu lat. Świadczy o tym choćby zestawienie przez Appiana nierównorzędnych pojęć: stronnictwa prorzymskiego i pronumidyjskiego — a więc orientacji politycznych, z pojęciem demokracji dotyczącym wewnętrznego ustroju Kartaginy[22]. Wszystkie trzy stronnictwa niewątpliwie istniały w łonie samej arystokracji, w skłóconym senacie — podobnie jak optymaci i popularzy w Rzymie. Być może jedno z nich (οἵ δε ...) dziedziczyło tradycje Barkidów i tylko w tym sensie opierało się jak oni na ludzie. Tak więc sformułowanie Appiana wprowadza w błąd, podobnie jak informacja Polibiusza o przewadze ludu przed wybuchem wojny hannibalskiej. Zarówno modernizujący termin „stronnictwo demokratyczne", jak cała legenda o ustroju demokratycznym w Kartaginie winny już zniknąć z historycznej literatury.

Hannibal w pewnym sensie kontynuował politykę swego ojca Hamilkara, choć tradycję o przysiędze chłopca przy ołtarzu trzeba uznać za retoryczny wymysł

---

[21] Zob. Groag, *o. c.* s. 20 nn. i 27, charakterystyka Hazdrubala jako demagoga; por. Lüdemann, *o. c.* s. 104, analogie między wodzami kartagińskimi a tyranami greckimi korzystającymi z pomocy demosu.

[22] Wyczuwając to Walter, *o. c.* s. 460, zastępuje termin partia demokratyczna terminem, zresztą niezbyt udatnym, partia narodowa. L. Piotrowicz w tłumaczeniu *Historii Appiana* łączy przekład wspomnianego miejsca z interpretacją: „...drudzy opowiadali się za niezależnym władztwem ludu... (Appian z Aleksandrii, *Historia rzymska*, t. 1, Wrocław 1957, s. 161). Niewątpliwie najlepszym określeniem byłoby: stronnictwo walczące o niezależność Kartaginy.

soit indiquée la date de l'année. De sorte qu'un lecteur qui dans la lettre I 6 trouve la date: *a. d. VIII Kal. Dec.* peut supposer qu'il s'agit ici des calendes de décembre 65. Stewart fait remarquer que W. Ramsay — professeur à l'université de Glasgow — fut victime d'une même erreur en rédigeant un article sur le père de Cicéron pour le *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, I, p. 708 (London 1844). Comme date de décès il cite le 24 novembre 65 se rapportant à la même lettre de Cicéron à Atticus. Cette explication est également admise par l'éditeur et le traducteur des *Lettres à Atticus* D. R. Shackleton Bailey[27]. Pourtant l'analogie que nous venons de citer ne me semble pas convaincante. Tout d'abord remarquons qu'Asconius était certainement mieux orienté dans cette matière que le chercheur écossais. Il est douteux qu'il ait connu des lettres de Cicéron à Atticus et d'autant moins probable qu'il se soit servi d'un recueil tel que nous en possédons aujourd'hui. Mais en tout cas il est certain qu'en cette matière Asconius se fondait également sur d'autres sources. Il avait à sa disposition une biographie de Cicéron écrite par Tiron (dont Plutarque se servait), il tenait compte des ceuvres de historiens, des protocoles concernant les séances du sénat. Dans son commentaire au discours *in toga candida* il cité les noms de tous les candidats au consulat pour l'année 63 (tandis que Cicéron dans sa lettre *Att.* I n'énumère que quelques-uns d'entre eux). En plus il rapporte maints détails par ailleurs inconnus.

Evidemment Asconius a pu se tromper lui aussi. Mais dans le cas en question a-t-il réellement commis une erreur? Revenons encore une fois à la date fournie par la lettre de Cicéron *a. d. VIII Kal. Dec.* Le mois de novembre 68 tombe pourtant à l'époque de la campagne électorale de Cicéron, qui sollicitait alors la préture. Bien que les élections dussent avoir lieu seulement en été 67, Cicéron a dû commencer sa campagne beaucoup plus tôt. Nous ne connaissons pas son déroulement aussi exactement que celle qui avait en vue le consulat. Trois ans plus tard, sollicitant cette dignité suprème, Cicéron a commencé la campagne électorale officiellement en juillet 65, donc une année avant les comices, tandis que son rival Galba la commença encore plus tôt (*Att.* I 1,1: *prensat unus P. Galba*). Même en admettant pour les activités en vue de la préture une période beaucoup plus limitée, on constate que la date en question se rapporte au temps de la *petitio praeturae*. Dans la correspondance, nous retrouvons deux mentions au sujet de cette campagne électorale. Dans la lettre à son ami, écrite au printemps 67, qu'il n'exige pas son arrivée dans la capitale pour la durée des élections[28]. Dans la lettre suivante expédiée en été — nous apprenons qu'à l'époque où Atticus l'appelait déjà en pensée *praetor designatus*, le terme des comices électorales n'était pas encore fixé

---

[27] D. R. Shackleton Bailey, *Ciceros Letters to Atticus*, I, Cambridge 1965, p. 68: „The discrepancy, which has caused a great deal of trouble, is simply and convincingly explained by Stewart's supposition"; p. 282: „His mistake has been plausibly explained by R. S. Stewart".

[28] Cic. *Att.* I 10, 6: *De comitiis meis tibi me permisisse memini et ego iam pridem hoc communibus amicis qui te exspectant praedico, te non modo non arcessi a me, sed prohiberi, quod intellegam multo magis interesse tua te agere quod agendum est hoc tempore quam mea te adesse comitiis.*

kiem ojczystym językiem o deklinacji równie archaicznej jak polska, która wciąż jeszcze obejmuje siedem przypadków, trudno wyobrazić sobie, żeby zwrot o roli przysłówka czasu mógł być wyrażany inaczej niż za pomocą przypadka zależnego bez przyimka lub z przyimkiem. Po polsku mówi się np. *nocą* (instr.), *w nocy* (loc.), *tej nocy* (gen.), *w dzień* (acc.), *za dnia* (gen.), *we dnie* (loc.), *dniem* (instr.), *tego dnia* (gen.), *w tym dniu* (loc.), ale absolutnie nie można sobie wyobrazić, żeby tego rodzaju określenia o roli przysłówków czasu mogły być wyrażane mianownikiem. Jeśli sięgnąć do języków indoeuropejskich o deklinacji bardziej zredukowanej (jak niemiecki) lub bardzo zredukowanej (jak angielski), można w pierwszej chwili zastanawiać się nad tym, jakim przypadkom odpowiadają niektóre przysłówki czasu, jak niem. *morgen* czy ang. *yesterday*, wystarczy jednak cofnąć się nieco w przeszłość, by dotrzeć do przypadków zależnych, jakimi są dat. *morgane* czy acc. *geostran dæg*. Wreszcie i Rzymianom najwidoczniej było trudno wyobrazić sobie, żeby *nox* 'w nocy' mogło było kiedykolwiek być mianownikiem, skoro u archaizujących autorów spotkać można wyrażenia *mediā nox* i *pernox*.

Oto powody, dla których wydaje się rzeczą najsłuszniejszą powrócić do poglądu tradycyjnego, według którego *nox* 'w nocy' jest dopełniaczem. W tym stanie rzeczy należy rozważyć argumenty, jakie Watkins wysuwa przeciw temu poglądowi. Jeśli chodzi o argument, że dopełniacz nie jest nigdy w łacinie używany w określeniach spełniających rolę przysłówków czasu, można odpowiedzieć, że taki zwyczaj mógł istnieć w najstarszej łacinie, skoro jest on obficie zaświadczony w innych językach indoeuropejskich, por. gr. νυκτός czy goc. *nahts*. Podobnie dziś po polsku mówi się *w roku 1370* i *wówczas*, w których to wyrażeniach występuje miejscownik lub biernik, ale niegdyś w tego rodzaju wyrażeniach figurował dopełniacz, jak o tym świadczą archaiczne zwroty typu *roku Pańskiego 1370* oraz *onego czasu*.

Jeśli chodzi o argument, że w łacinie brak innych przykładów na redukcję końcówki dopełniacza, jaka zaszła w **noctes* > *nox*, odpowiedź musi być znacznie dłuższa.

Trzeba zacząć od przypomnienia, że już z górą trzydzieści lat temu językoznawca amerykański Zipf sformułował doniosłe prawo dotyczące związku między częstością użycia elementów językowych a ich wielkością, prawo, które głosi, że elementy językowe częściej używane są na ogół mniejsze od elementów rzadziej używanych[5]. A oto garść przykładów zaczerpniętych z łaciny, jakie można przytoczyć dla zilustrowania prawa Zipfa:

Słownictwo. Początek mowy Cycerona przeciw Werresowi składa się z 95 wyrazów jednosylabowych, 101 wyrazów dwusylabowych, 85 wyrazów trójsylabo-

---

A. Kammenhuber uważa hetyckie *nekuz* za dopełniacz, ale i H. Kronasser, *Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen*, Heidelberg 1956, s. 40.

[5] O prawie tym mówi G. K. Zipf w swej książce *The Psycho-Biology of Language* (Boston 1935), ale jest możliwe, że Zipf sformułował je już w swej wcześniejszej pracy *Relative Frequency as a Determinant of Phonetic Change*, HSPh XL 1929, s. 1—95, która nie jest mi dostępna.

W osiemnastu listach po imieniu odbiorcy dodaje Ambroży słowo *salutem*, a w dziewięciu tytuł cesarski lub biskupi. Spotyka się jednak preskrypty rozbudowane. Adresat jest często eksponowany na pierwszym miejscu w kontekscie obfitych epitetów:[36] np. *Dominae sorori vitae atque oculis praeferendae frater* (*Epist.* 22), *Beatissimo Augusto Gratiano et Christianissimo principi Ambrosius episcopus* (*Epist.* 1). Najbardziej rozbudowane są preskrypty w listach zbiorowych, np. *Concilium quod convenit Aquileiae, dilectissimis fratribus Galliarum provinciae Viennensis et Narbonensis primae et secundae* (*Epist.* 9), *Imperatoribus clementissimis et principibus christianis, gloriosissimis ac beatissimis, Gratiano, Valentiniano et Theodosio, Concilium quod convenit Aquileiae* (*Epist.* 10; 11). Użycie odpowiedniego preskryptu przez Ambrożego zależy od stopnia zażyłości z adresatem i od treści listu. Do osób równych lub niższych od siebie zwraca się Ambroży w formie prostej. Osobom, z którymi pozostawał w dalszych kontaktach, dodaje tytuł. W listach do siostry Marceliny nie używa imion. Do cesarzy zwraca się w formie uroczystej, wyliczając tytuły i odpowiednie epitety. Wyjątek stanowią tu dwa listy (24 i 53). Niektóre preskrypty zawierają epitety postulatywne: autor przypisuje adresatom tytuły, które mają wyrażać cechę ich rządów: *Clementissimus* (*Epist.* 10; 11; 13; 14; 20; 40; 57), *Christianissimus* (*Epist.* 1; 17). Pisząc list *ad Ecclesiam Vercellensem* używa dla siebie tytułu *servus Christi, vocatus apostolus* i chrześcijańskiego pozdrowienia: *Gratia vobis a Deo Patre et unigenito Filio eius adimpleatur in Spiritu Sancto* (*Epist.* 64), analogicznego do pozdrowień stosowanych przez Pawła z Tarsu[37].

Formuły dotyczącej zdrowia, stosowanej na początku listu, występującej w niektórych listach Cycerona[38], Ambroży i Symmach nie używają.

Formułą zakończeniową jest u Symmacha tradycyjne: *Vale*[39]. U Ambrożego *Vale* występuje tylko jeden raz w liście do chorego Belliciusa, poprzedzone życzeniem: *Sanet te Dominus Jesus* (*Epist.* 79). *Valeo* ma więc tu znaczenie pierwotne, a nie jest tylko stereotypową formułką. Klauzul nie ma w siedemnastu listach: 10—14; 17; 18; 20; 22; 23; 35; 40; 41; 56; 57; 62; 72. W pozostałych zawierają one zwykle pozdrowienie, próbę o miłość i uzasadnienie tej prośby. Najczęściej (14 razy) występuje formuła: *Vale et nos dilige, quia nos te diligimus* (*Epist.* 19; 31; 33; 38; 39; 46; 49; 54; 55; 58; 68; 77; 82; 83) z następującymi wariantami: *Vale et nos dilige, quia ego te diligo* (*Epist.* 50); *Vale et nos dilige, quia ego quoque te diligo* (*Epist.* 90); *Vale et nos dilige, quia nos quoque te diligimus* (*Epist.* 25; 64). W niektórych zakończeniach znajduje się zdanie wtrącone *ut facis*: *Vale et nos dilige, ut facis, quia nos te diligimus* (*Epist.* 2; 8; 37; 45; 47; 59; 65; 80) lub *ut diligis dilige* (*Epist.* 67). W in-

---

[36] Podobny układ spotykamy już u Frontona i Marka Aureliusza: *Domino meo* (s. 196, 200), *Domino meo Fronto* (s. 2), *Amplissimo consuli magistro meo M. Caesar salutem* (s. 140).

[37] Por. I i II *Kor.*, *Gal.*, *Ef.*

[38] Por. B. Drewniewska, *Wstępna formuła etykietalna w listach Cycerona i jego korespondentów*, Meander XXI 1966, s. 424—443.

[39] „Vale" występuje u Cycerona, we wszystkich listach Seneki, w większości listów Pliniusza Mł.

Lecz to jest, jak każdy widzi, jednak nie to samo, co sławetne *Bel men*, złożone przecież z dwu wyrazów krótkich, nawet jednozgłoskowych. Nie daję za wygraną i podejmuję się obrony Hindusów także na tym polu, tak bardzo ograniczonym.

Ów styl filozoficzny sanskrycki powstał późno, dobre kilka wieków po Chr. Kilkaset lat przed Chr. jednak już stosowano w Indiach aryjskich styl podobnie zwarty i zwięzły, posługując się nim w podręcznikach rytuału, fonetyki, gramatyki, etymologii, metryki i astronomii (tam też nauka była zrazu ancilla theologiae). Podręczniki te, zwane *sūtra* — pień tu ten sam, co m. in. w łac. *suere* i pol. *szyć*, a co do znaczenia por. niem. *Leitfaden* — przeznaczone były do uczenia się na pamięć i z uwagi na to dążono do jak największej zwięzłości. W pocie czoła (i siedzenia) całe pokolenia uczonych nauczycieli, opierając się na stylu jeszcze dawniejszych traktatów teologicznych, zredagowanych przeważnie w zdaniach krótkich, tworzyły nowy styl, jeszcze krótszy i jeszcze zwięźlejszy. Tu przykład z gramatyki słynnego od dosyć dawna i w Europie Paniniego (w. V lub IV przed Chr.), kontynuatora pracy całych pokoleń poprzedników: *pitā mātrā*, dosłownie: „ojciec z matką", ale naprawdę w owym miejscu (I 2,70): „Jeżeli się chce połączyć wyraz *pitā* i wyraz *mātā*, to można opuścić *mātā*", a jeszcze dokładniej: „Zamiast *pitā ca mātā ca* „i ojciec, i matka", można powiedzieć *mātāpitarau* (złożenie w dualis) albo krótko *pitarau*" (por. „rodzice", też od nazwy r. m.). Styl tego gramatyka, kodyfikującego staroindoaryjskie w formułkach niemal algebraicznych, Gawroński określa tak: „styl naukowy operujący systemem skrótów i symboli tak przemyślanym i tak wyrobionym, że przedmiot wielu lat żmudnych studiów, który by w Europie wypełniał tomy za tomami, mieści się doskonale na kilkunastu kartkach, ku nieustannemu od przeszło stu lat podziwowi znawców zachodnich"[23]. Sam Gawroński cytuje z tegoż Paniniego: *ikō yaṅ aci* (VI 1,77), co znaczy dosłownie: „zamiast 8 samogłosek — 4 półsamogłoski przed jakąkolwiek samogłoską lub dwugłoską", ale dokładnie: „zamiast samogłosek: *i*, *ī*, *u*, *ū*, *ṛ*, *ṝ*, *ḷ*, *ḹ* podstawia się po kolei za każdą z tych par (tj. za krótką i długą) półsamogłoski: *j*, *v*, *r*, *l*, jeżeli następuje jakakolwiek samogłoska lub dwugłoska"[24]; czyli po polsku — i podobnie, rzecz jasna, w innych językach — ok. 30 wyrazów zamiast zaledwie trzech sanskryckich. To jest dopiero kondensacja, o której już wolno powiedzieć, że „dit beaucoup de choses en peu de paroles". Rolę poważną odgrywa tu naturalnie i kontekst, ale też wyzyskanie tego czynnika, tak ważnego w rozwoju języka w ogóle, trzeba uznać za dowód pomysłowości Hindusów, nie ograniczającej się zresztą bynajmniej do korzystania z tego środka[25]: wytworzyli „system skrótów i symboli" (jw.).

---

[23] A. Gawroński, *Między Wschodem a Zachodem*, Przegląd Współczesny III 1924, s. 323.

[24] R. Tagore, *Sadhana. Urzeczywistnienie życia*, przeł. [A. Gawroński], Warszawa 1924, s. 297. Zob. E. Słuszkiewicz, *Wspomnienie o Andrzeju Gawrońskim w dziesięciolecie zgonu*, Rocznik Orientalistyczny XII 1936, s. 216, przyp. 1.

[25] Zob. następny akapit. Tu jeszcze chcę powrócić do cytowanych nieco wyżej słów Gawrońskiego o „niezrównanej precyzyjności" stylu logików indyjskich. Językoznawca szwajcarski, Ch. Bally, pisał: „(...) le français est clair et l'allemand est précis, plus exactement: si le français

wać przypomniany przez dr G. Pianko[6] wyjątek z *Le bourgeois gentilhomme*", tj. podać, że według służącego Covielle'a dwa wyrazy — rzekomo — tureckie, mianowicie „Bel men", mają stanowić wezwanie znaczące: „que vous alliez vite avec lui vous préparer pour la cérémonie, afin de voir ensuite votre fille et de conclure le mariage", i że na zdziwione zapytanie p. Jourdaina: „Tant de choses en deux mots?" Covielle wyjaśnia autorytatywnie: „Oui... La langue turque est comme cela, elle dit beaucoup de choses en peu de paroles". Pomijam tutaj przytoczony jeszcze bezpośrednio potem cytat z komedii „duńskiego Plauta", L. Holberga, bo tam każdy od razu widzi, że to karykatura (dwa wykrzykniki — drugi powtórzony trzykrotnie: „ach! la! la! la!" — mają zawierać treść stosunkowo długiego powiedzenia). Zacząwszy ten artykulik trochę wesoło, zapewnię słowami Fausta Goethego: „Ich bin zu alt, um nur zu spielen, Zu jung, um ohne Wunsch zu sein". Pragnę się tu mianowicie zastanowić nad tym, czy rzeczywiście jest możliwe, by jakiś język wyrażał „beaucoup de choses en peu de paroles".

Ale najpierw — dlaczego też Molier wybrał sobie akurat tureckie, a nie np. chińskie, słynące z operowania jednozgłoskowcami? Nawiasem: komediopisarz francuski z pewnością nie wiedział, że 1) jednozgłoskowość chińskiego wcale nie jest tak bezwzględna, jak się to popularnie uważa[7], a 2) w chińskim często jednemu wyrazowi języków zachodnich odpowiada grupa kilku wyrazów[8]. Obranie sobie tureckiego przez Moliera miało powód ściśle określony poza okolicznością, że we Francji za Ludwika XIV w modzie była właśnie turecczyzna; mianowicie król, który udzielił wreszcie audiencji wysłannikowi sułtana, był rozczarowany i niemile dotknięty wzgardliwą jego obojętnością względem rozmyślnie roztoczonego przed nim przepychu (opowiadano sobie z oburzeniem, że Turek zbył ten przepych zapewnieniem, iż klacz sułtańska miewa na sobie więcej klejnotów niż cały dwór Ludwika XIV)[9]. Molier otrzymał polecenie sparodiowania „ceremonii tureckiej", a w wykonaniu tego pewnej pomocy mu udzielił dawny członek ambasady francuskiej w Turcji, Laurent d'Arvieux, od którego się też nauczył „kilku szczegółów ceremoniału sułtańskiego dworu, nawet kilku słów tureckich"[10]. Zresztą w „cere-

---

[6] Pianko, *o. c.* s. 421.

[7] Por. np. znany przed wojną dialog rzekomo chiński (bodaj że „Szczepcia i Tońcia" w radiu lwowskim): „Ta ty tu? — Ta ja tu. A ty tyż tu?, a może także (choć tu już nie ręczę za chińskość): „Aal ass er, Lachs ass sie. Die Kuh lief, bis sie fiel". Ja sam kiedyś użyłem rozmyślnie w jednym ze swych listów zwrotu „au point où en sont les choses", dodając: „że się wyrażę z chińska po francusku". — Że chińskie nie jest bezwzględnie czy też bezwyjątkowo monosylabiczne, widać np. z uwag językoznawcy — poligloty F. N. Fincka w książeczce pt. *Die Haupttypen des Sprachbaus*, Leipzig 1910, s. 18 nn.

[8] Zob. np. tom *Les Langues du Monde* (1924), s. 377 u dołu (i przykłady u Fincka, *o. c.* s. 13—16) oraz przykłady na s. 600 wydania z 1952 r.

[9] Zob. choćby t. V, J. B. P. Molière, *Dzieła*. Wstępem i uwagami krytycznymi opatrzył dr W. Günther. Wydanie zupełne. Przełożył T. Żeleński Boy, t. I—VI, Lwów 1912, s. 221, lub T. Żeleński-Boy, *Molier*, Warszawa 1924, s. 225.

[10] Molière, *o. c.* t. V, s. 222. Por. też przypis 11.

the term in this way that they regarded Martial's parents as patrons to the second degree as it were of the little Erotion[50]. May be that they subconsciously referred to the use of this term by Martial, with whom *patronus* denotes either the master in the relationship *cliens-patronus*, or solicitor. But this does not at all mean that *patronus* cannot have some other meaning here.

That *patronus* had also a figurative meaning is easy to ascertain, reading the only original monograph concerning this notion, viz. the book by W. Neuhauser[51]. It clearly follows from this study that the term *patronus* changed and extended its range. We are interested, however, first of all, whether *patronus* had the figurative meaning of protector. We find an affirmative answer to this question in Neuhauser's book[52]. Leaving aside the figurative meaning of the word with Plautus[53], let us first reach for some examples from Cicero. We read e. g. *Tusc.* III 20,48 *patronus aerarii*; *Lael.* 7,25 *patronus iustitiae*; *Leg. agr.* III 2,4 *patronus otii et concordiae.* Catullus, too, used this term figuratively in a sense in the well-known line 1,9 (*o patrona virgo*)[54], though beside the figurative use we may also have to do here (also figuratively, of course) with the relation *cliens-patronus*; the poet as a client of the patroness Muse.

The most convincing evidence for the use of *patronus* in the meaning of protector is furnished by the inscription CIL VI 12389 (= 8388 Dessau) which runs: *d. m. Arriae Apolloniae parenti et patr*[*onae*] ... *fecit Cn. Arrius Abascantus.* Though the inscription quoted is not dated, it may with great probability be referred to the time of Augustus and the beginnings of the empire, for in this period the names *Arrius* and *Abascantus* frequently occur[55]. These times are almost contemporary to Martial. Thus we have to do here with the figurative use of *patrona* in the meaning of protectress[56]. But, what is most important, the protectress (*patrona*) is here the mother (*parens*) herself. Nothing, then, stands in the way for the *patroni* — protectors as found in Martial, to be Erotion's, not Martial's, parents.

Besides, it is not only the linguistic interpretation of epigram V 34 that justifies the assumption that Erotion's parents are meant here, but also, so to speak, the

---

[50] Cf. e. g. Iuvencius' note written in his edition as a comment to *veteres patronos* in epigram V 34 (p. 255): *Nempe patrem matrem et avos ipsius Martialis, quos puella vernula iure in suorum patronorum habere loco potest eorumque clientela et patrocinio gaudere.*

[51] W. Neuhauser, *Patronus und orator. Eine Geschichte der Begriffe von ihren Anfängen bis in die augusteische Zeit*, Innsbruck 1958.

[52] See Neuhauser, chapter „Patronus in übertragener Bedeutung", p. 107 ff., particularly p. 117 f. and 11.

[53] Cf. J. Köhm, *Altlateinische Forschungen*, Leipzig 1905, p. 93 f.

[54] Neuhauser, *o. c.* p. 117.

[55] Cf. RE II (1896), col. 1251 ff., s. v. *Arrius*, and RE I (1894), col. 19 f., s. v. *Abaskantos.*

[56] Cf. CIL VI 12129 (= 8259 Dessau), where *patrona* refers to the wife. Since it was a rarity in Rome for a woman to marry her freedman (cf. L. Friedlaender, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms*, I[8], Leipzig 1910, p. 477), it might also in this case be admitted that patrona here means simply a protectress.

zawierają górnolotne frazesy i pochlebstwa [23]. Autor zaznacza nieraz, że główną treść ma przekazać posłaniec lub załączony do listu indiculus: *quae ad urbem pertinent indiculi cohaerentis lectione noscetis* (*Epist.* VI 48).

Do zasady zwięzłości (συντομία, *brevitas*) [24], ze względu na ubogą treść swych listów, stosował się aż przesadnie Symmach. Jedynie *relationes* z działalności prefekta Rzymu, ze zrozumiałych powodów, są obszerniejsze. U Ambrożego zaś niektóre listy są już niemal traktatami moralnymi [25], np. o dążeniu do najwyższego dobra (*Epist.* 29), o zdobywaniu mądrości (*Epist.* 37). Być może, jest to wpływ chrześcijaństwa, gdyż pod tym względem podobne są np. listy Pawła z Tarsu, a z łacińskich — Cypriana. Niektóre zaś są nawiązaniem do listów Cycerona i Pliniusza Młodszego. Będąc bowiem sprawozdaniami ze świeżych wydarzeń, np. listy do Marceliny (*Epist.* 20, 22, 41), pełnią rolę informacji. Spotyka się jednak również bardzo zwięzłe listy, np. 3, 63, 86—91.

W myśl starożytnych zasad epistolograficznych list powinien odznaczać się jasnością i wyrazistością stylu (σαφήνεια, *perspicuitas*) [26]. Styl Symmacha jest patetyczny i wyszukany. Ambroży pisze raczej językiem zbliżonym do mowy potocznej. Charakter rozmowy nadają mu liczne pytania, eksklamacje, elipsy, anakoluty, gnomiczne konstrukcje zdań. Nie znaczy to jednak, że listy te są łatwe do zrozumienia, często rwie się ich myśl. Ma się wrażenie, że tok rozumowania jest szybszy niż ich zapis. Zdradza to sam autor wyznając: *Velocior est enim lingua quam manus* (*Epist.* 47,2).

List mimo prostoty nie mógł być pozbawiony miłej ozdobności (χάρις, *ornatus*) [27], jaką nadają mu sentencje, cytaty, dowcipne powiedzenia. Symmach pisze stylem pełnym elegancji i wylewności do tego stopnia, że Ambroży przestrzega cesarza Walentyniana przed oddziaływaniem sztuki retorycznej memoriału Symmacha: *Aurea est lingua sapientium litteratorum, quae phaleratis dotata sermonibus et quodam splendentis eloquii velut coloris pretiosi corusco resultans capit animorum oculos specie formosi, visuque perstringit. Sed aurum hoc, si diligentius manu tractes, foris pretium, intus metallum est* (*Epist.* 18,2). Ze względu na piękno stylu chętnie przepisywano listy Symmacha (*Epit.* V 85), nieraz napadano na posłańców (*Epist.* II 48), księgarze zatrzymywali ich kopie (*Epist.* V 85).

---

[23] Zob. Boissier, *o. c.* II, s. 163.

[24] Grzegorz z Naz. uczy, że miarą długości listu jest potrzeba (χρεία) Epist. 51; Iul. Vict. 27: *primo brevitas observanda est.*

[25] Według Sykutrisa (*o. c.* kol. 187) różnica między listem a innym pismem skierowanym do określonej osoby na tym między innymi polega, że w tym ostatnim występuje w pierwszym zdaniu imię odbiorcy w wokatiwie, a w liście, ze względu na użycie imienia w preskrypcie, vocativus imienia nie występuje; są natomiast nieraz inne wyrażenia grzecznościowe, np. ὦ φίλε δαιμόνιε, ὦ θεῖα κεφαλή. Zasada ta wymaga pewnej korekty, gdyż wielu adresatów jej nie przestrzegało, m. in. Cycero (*Att.* XIV 12); Seneka (I *Epist.* 6, 16); Pliniusz Mł. (*Epist.* X 1, 2, 3).

[26] „Jasność" według Grzegorza z Naz. przejawi się m. in. w tym, by list był komunikatywny dla wszystkich, dla człowieka prostego i dla uczonego, por. *Epist.* 51.

[27] Grzegorz tę ozdobność widzi w największym zbliżeniu się do natury (*Epist.* 51).

więcej sztucznych, ale wygodnych terminów (por. w.). W tej pogoni za zwięzłością gramatycy — jak gdyby pragnąc zapobiec powstaniu opinii, jaka przylgnęła do ich kolegów po fachu w Grecji: εἰ μὴ ἰατροὶ ἦσαν, οὐδὲν ἂν μωρότερον εἴη τῶν γραμματικῶν — wysforowali się na pierwsze miejsce dokonując cudów pomysłowości (por. w. sąd o Paninim), ale autorzy podręczników z innych dziedzin stosowali styl bardzo podobny. To prześciganie się w zwięzłości świetnie ujął jeden z późniejszych gramatyków, Patańdżali (zapewne II w. przed Chr.): wg jego określenia autor sutry, któremu się uda zaoszczędzić połowę krótkiej samogłoski, tak się cieszy, jak gdyby mu się narodził syn[27]. Rzecz jasna, że udoskonalona w ten sposób non plus ultra gramatyka Paniniego czy inna nie jest lekturą do poduszki i że ją trzeba studiować z komentarzem, również sanskryckim, skoro jej styl pozostawiał daleko w tyle zarówno starożytny lakońsko-lakoniczny, jak i nowoczesny telegraficzny. Zrazu też adept wyuczał się na pamięć samych regułek, które mu wyjaśniał nauczyciel, później zaś owe wyjaśnienia też spisano i tak powstały różne a liczne komentarze, bez których pomocy uczeni zachodni by byli tym bardziej jak tabaka w rogu. Łatwo też zrozumieć, że studium gramatyki — umiejętności podstawowej, po której opanowaniu dopiero można się było zabierać do innych — trwało długo, według tradycji — co prawda stosunkowo późnej — ni mniej, ni więcej, tylko lat dwanaście (na tle tego pojąć się da szczęście naszych uczniów), tak zresztą jak studium każdej z czterech Wed.

O tym, że prawdziwe językoznawstwo indoeuropejskie powstało dopiero wtedy, gdy się zapoznano z drobiazgową analizą gramatyczną badaczy staroindyjskich[28], od dawna już ćwierkają wróble na dachach. Dość powszechnie też wiadomo, że

---

kultur das Denken abstrakter wird, um so mehr nimmt die Sprache nominales Gepräge an", *o. c.*, s. 236. Lecz on sam dodaje, że to nigdzie nie występuje „in auffallenderem, ich möchte sagen erschreckenderem Grade" niż w sanskrycie.

Jeszcze jeden przykład pomysłowego skrótu-terminu: *ku* oznacza 5 spółgłosek tylnojęzykowych (tj. *k*, *kh*, *g*, *gh* i *ṅ*), *cu* tyleż palatalnych, *tu* tyleż przedniojęzykowych, *pu* tyleż wargowych; czyli pierwsza spółgłoska danego szeregu symbolizuje cały szereg. Jeszcze inne przykłady — u Baudouina de Courtenay, *Zarys historji językoznawstwa*, 1909, s. 113.

[27] Córka była bez porównania mniej pożądana, bo to syn naprawdę kontynuował ród, a zarazem mógł składać ofiary po śmierci ojca, aby mu zapewnić spokojne życie pozagrobowe. Córka uchodziła niemal za klęskę z jeszcze innych powodów. Por. zresztą zarówno podobne ogólnie przysłowie tureckie: *ohłan dohuran övünsün, kyz dohuran dövünsün* („h", które tu stosuję dla ułatwienia składu, należy wymawiać dźwięcznie, jak np. w pol. „Bohdan"), „kto rodzi chłopca niech się chwali; kto rodzi dziewczynę, niech się w piersi wali" — jak też szczegółowe nasze: „Do pięciu lat pierz, do dziesięciu czesz, do piętnastu strzeż, a potem dopłać komu, aby zabrał z domu".

[28] O ich zasługach i zdobyczach zob. np. B. de Courtenay, *o. c.* s. 110, ewentualnie też J. Handel, *Dzieje językoznawstwa*, Lwów 1935, s. 43, a z nowszych rozdział o szkole indyjskiej T. Milewski, *Zarys językoznawstwa ogólnego*, cz. I: *Teoria językoznawstwa*, Lublin—Kraków 1947, s. 6—11.

W literaturze, zwłaszcza nowszej, tę reformę Hannibala nazywa się demokratyczną, jakoby torującą drogę demokratyzacji kartagińskiego ustroju upodobniającego się zdaniem niektórych badaczy do ustroju znacznej części miast-państw greckich[2]. Choć urządzenia ustrojowe i wewnętrzna historia Kartaginy znane są słabo, taka interpretacja wydaje się nieuzasadniona w świetle tego, co wiadomo o polityce Hannibala, i w świetle całych dziejów punickiej metropolii.

Wyjdźmy od dokładniejszego przedstawienia historycznego tła i przebiegu reformy. Bezpośrednich źródeł konfliktu między wodzem a oligarchami należy szukać w skutkach przegranej wojny. Po klęsce sam Hannibal musiał w Kartaginie przeforsować przyjęcie twardych warunków Scypiona, lecz po zawarciu pokoju odsunął się od polityki. Zachował natomiast funkcję stratega w Libii, przez pewien czas stojąc jeszcze na czele wojska. Dopiero na wyraźne żądanie rzymskiego senatu, zapewne nie bez podszeptów swych przeciwników w mieście, złożył w 200 r. komendę i wycofał się do życia prywatnego, z dala jedynie obserwując chaos, jaki ogarniał państwo i społeczeństwo.

Ogromna kontrybucja wojenna wydawała się nie do spłacenia wobec wyczerpania skarbu oraz utraty zamorskich posiadłości, zwłaszcza kopalń srebra w Hiszpanii. Można było liczyć jedynie na dochody z Libii, afrykańskiej epikratii — narażonej zresztą na zabory Masynissy, ale w rządzących sferach panoszyła się nierozerwalnie związana z trudną sytuacją finansową korupcja, pociągająca za sobą całkowitą dezorganizację życia gospodarczego. Oderwanie od Kartaginy jej prowincji w Hiszpanii i odpadnięcie faktorii handlowych w zachodniej części afrykańskiego wybrzeża szczególnie ciężko ugodziły w drobnych kupców i rzemieślników, tworzących znaczną część kartagińskiego ludu. Na porządku dziennym stanęła sprawa znalezienia nowych źródeł surowców i rynków zbytu dla wyrobów punickiego rzemiosła. Arysto- i plutokracja czerpiąca poza handlem morskim dochody z majątków ziemskich w Afryce nie odczuwała następstw wojny tak dotkliwie, lecz niezadowolenie dołów społecznych potęgowało się, państwo wkraczało w poważny kryzys wewnętrzny.

W tym stanie rzeczy oligarchowie, którzy już podczas pertraktacji pokojowych zwalili przed Scypionem całą odpowiedzialność za przegraną wojnę na Hannibala, jemu właśnie przypisywali wszelkie dalsze niepowodzenia ekonomiczne i polityczne. Po stronie Barkidy zdecydowanie stanęły średnie i niższe warstwy ludności, które z kolei widziały przyczynę kryzysu w systemie rządów zmonopolizowanych przez arystokrację. W tym czasie wszystkie nici władzy zbiegały się faktycznie w Radzie Stu Czterech, powszechnie utożsamianej przez badaczy z Liwiuszowym *iudicum*

---

[2] Zob. np. Kahrstedt, *o. c.* s. 586: „Ging der Antrag durch, so steuerte der Staat in eine Demokratie hinein, die den traditionellen Charakter der Republik... beseitigt haben musste"; Groag, *o. c.* s. 115: „die Reform des Staates in demokratischem Geiste"; s. 121: „die Demokratisierung des Staatswesens"; Warmington, *o. c.* s. 288: „Une réforme si radicale mettait Carthage sur la voie d'un gouvernement démocratique du genre adopté par les anciennes cités-Etats grecques".

dzenie ludowe [12]. Wprawdzie o działalności tej instytucji w punickiej metropolii bardzo mało mamy konkretnych wiadomości, lecz nie wydaje się nawet pewne, czy zgromadzenia odbywały się — poza wyborami urzędników — często i regularnie. Wypadków odwołania się do ludu w razie konfliktu między urzędnikami a senatem z pewnością nie było wiele [13]. Nie wiadomo również, czy reformy Hannibala przetrwały po jego ucieczce. Represje senatu w stosunku do jego dóbr i potępienie sugerowanych mu planów politycznych przemawiałyby raczej za natychmiastową abrogacją tych jego posunięć, które godziły w dotychczasowy reżim [14].

Nowsi badacze podkreślają, całkiem słusznie, że ustrój kartagiński nie był statyczny, ale podobnie jak inne w starożytności przechodził pewną ewolucję. Stosunkowo najlepiej znany z IV w. dzięki Arystotelesowi, mógł w tych czy innych rysach zmienić się do czasów Hannibala [15]. Na dowód tego powszechnie cytuje się znane miejsce z VI księgi Polibiusza, w której ten historyk porównuje ustrój republiki rzymskiej z greckimi i niegreckimi, rozwijając słynną teorię o harmonijnym i wybornym ustroju „mieszanym", jakiego idealne ucieleśnienie widział w Rzymie. Otóż jego zdaniem na początku wojny hannibalskiej u Kartagińczyków największy wpływ w obradach, a więc w życiu politycznym, osiągnął już lud. Dawniej zaś panowała znakomita równowaga między „królami", Radą Starszych a demosem [16]. Właśnie to świadectwo wysoko cenionego autora niejako zasugerowało uczonych, którzy w jego słowach znajdują przesłankę do wywodów o rozwoju demokracji w Kartaginie. Jednakże zdanie Polibiusza bardzo trudno pogodzić z relacją Liwiusza stwierdzającego, iż po dwudziestu zaledwie latach w Kartaginie rządziła już wszechwładnie Rada Stu Czterech, której autorytet Hannibal musiał dopiero z pomocą ludu obalić w swej reformie. Klasycznym przykładem przemian ustrojowych idących w zgoła przeciwnym kierunku może być w Kartaginie właśnie stopniowy od czasów Arystotelesa wzrost prestiżu Rady Stu Czterech [17]. Bardzo wątpliwe, aby taka ewolucja dokonała się między początkiem a końcem drugiej wojny punickiej, po rzekomym awansie ludu. Przyjaciel Rzymu, Polibiusz, w swym arystokratycznym światopoglądzie uznał domniemane przechylenie się szali w Kartaginie na korzyść demosu za objaw pogorszenia się jej ustroju. Takie historio-

---

[12] Liwiusz nie mówi nawet, czy reforma Rady Stu Czterech oddawała wybór jej członków w ręce ludu, choć w ówczesnej sytuacji wydaje się to całkiem możliwe; zob. Gsell, *o. c.* s. 276. Groag, *o. c.* s. 122, snuje fantastyczne domysły na temat społecznych i ekonomicznych planów Hannibala zmierzających do poprawy położenia ludu.

[13] Tak słusznie A. Heuss, *Die Gestaltung des römischen und des karthagischen Staates*, s. 113, [w:] *Rom und Karthago*, wyd. J. Vogt, Leipzig [1943], zbiorze artykułów skądinąd skażonych rasistowskimi poglądami.

[14] Por. Gsell, *o. c.* s. 276 i 279 n.; B. L. Hallward, M. P. Charlesworth, *Cambridge Ancient History*, VIII, Cambridge, 1954², s. 469.

[15] Tak już Kahrstedt, *o. c.* s. 584.

[16] Polyb. VI 51. Zob. K.—W. Welwei, *Demokratie und Masse bei Polybios*, Historia XV 1966, s. 297 n.

[17] Przyznaje to Groag, *o. c.* s. 117.

pod względem ustrojowym do demokratycznych miast-państw greckich?[9] Naszym zdaniem, w stosunkach kartagińskich za istotnie demokratyczną można by uznać jedynie taką innowację ustrojową, która by w realny sposób powiększała kompetencje ludu. Głosowanie zaś na zgromadzeniu ludowym za wnioskiem postawionym przez sufeta w niczym nie zmieniało w Kartaginie dotychczasowej praktyki. Hannibal usuwając od steru rządów oligarchiczną opozycję był równie mało twórcą demokracji jak August w swej deklaracji: *rem publicam dominatione factionis oppressam in libertatem vindicavi*, odnowicielem rzymskiej republiki. Mimo fragmentaryczności i tendencyjności zachowanych źródeł łacińskich i greckich nie wydaje się, aby lud kartagiński miał kiedykolwiek poważniejszy wpływ na sprawy państwa. Sam Arystoteles wyliczając kilka instytucji pozornie składających się w kartagińskiej politei na ustrój „mieszany" nie miał wątpliwości, że w istocie rzeczy państwem tym rządzi oligarchia (Arist. *Pol.* II 8, 9). Mimo też znanych sobie konfliktów między wodzami a warstwą panującą podkreślał, iż przynajmniej do IV w. mało było w Kartaginie uwieńczonych powodzeniem wypadków tyranii, co tłumaczył posłuszeństwem ludu, materialnymi powiązaniami z arystokracją (Arist. *Pol.* II 8,1 i 9). Wtórował mu po kilku jeszcze stuleciach Plutarch, przedstawiając typowe rysy charakteru kartagińskiego demosu[10]. Te opinie antycznych autorów współcześni badacze tłumaczą zależnością niższych warstw od wielkich kupców i właścicieli ziemskich, od czołowych polityków. Sytuacja ludu w Kartaginie przypominałaby pod tym względem sytuację rzymskich klientów w masie plebsu. Zresztą arystokracja kartagińska tak często skłócona, podzielona na zwalczające się koterie, umiała jednak tworzyć jednolity front w obliczu zagrożenia przez lud lub tyranów[11].

Od reorganizacji Rady Stu Czterech daleka była jeszcze droga do ustanowienia w Kartaginie demokracji. Gdyby Hannibal chciał rzeczywiście iść w tym kierunku, winienby w roku swego sufetatu w decydujący sposób zreformować samo zgroma-

---

[9] Zdecydowanie przesadna wydaje się ocena Groaga, *o. c.* s. 121, że w 196 r. załatwiona była dzięki temu demokratyzacja państwa i „der durch Jahrhunderte festgehaltene «traditionelle Charakter» des Freistaates beseitigt". Zdaniem H. Lüdemanna, *Untersuchungen zur Verfassungsgeschichte Karthagos*, Diss. Jena 1933, s. 93 n., już w IV w. p.n.e. arystokratyczno-oligarchiczna politeia, jaką ukazuje Arystoteles, wkroczyła na drogę wiodącą do demokracji podobnie jak w większości państw greckich. Dalsze działanie „demokratycznego elementu" widzi on właśnie w wewnętrznych reformach Hannibala. Badacz ten poszedł stanowczo za daleko w wyszukiwaniu analogii między ustrojem kartagińskim a ustrojami miast-państw greckich. Przeciw takim analogiom wystąpił ostatnio W. Seston, *Des „portes" de Thugga à la „Constitution" de Carthage*, Revue Historique, 91, 1967, t. CCXXXVII (avril—juin), s. 280 n.

[10] Plut. *Praec. ger. reipubl.* 3, 6: ἦθος τοῦ Καρχηδονίων δήμου... ὑπήκοον τοῖς ἄρχουσι...

[11] Gsell, *o. c.* s. 239 nn. Por. H. A. Машкин, *Карфагенская держава до пунических войн*, VDI, 1948, z. 4, s. 50 i 53. Groag, *o. c.* s. 23, por. s. 77, 121, sam nawet przyznaje, że lud kartagiński był bezsilny, jeśli nie zajął się nim żaden z możnych obywateli wywierających wpływ na politykę. Z jego zdaniem o demokratyzacji ustroju kartagińskiego trudno pogodzić sąd, że sufetat Hannibala nie przyniósł ludowi żadnego rozszerzenia kompetencji ustrojowych.

zoficzne, bardzo autorytatywne stwierdzenie było mu potrzebne w teoretycznej części dzieła, ale zbył Kartaginę bardzo krótko, nie popierając ku naszemu rozczarowaniu interesującej wiadomości żadnymi konkretnymi dowodami, których należałoby chyba szukać we wcześniejszych księgach poświęconych wojnom punickim i działalności Barkidów [18]. Niektórzy badacze wyjaśniają za Polibiuszem jego gołosłowny, wynikający z klasowych uprzedzeń sąd w ten sposób, że w prawnoustrojowej pozycji kartagińskiego ludu nie nastąpiła przed wybuchem wojny hannibalskiej żadna konstytucyjna zmiana, lecz że jedynie — w przekonaniu Polibiusza — lud ten częściej wtedy korzystał z prawa czynnego udziału w zgromadzeniu [19]. Jednakże dzieje Kartaginy znają przed schyłkiem III w. dość liczne przykłady opierania się wodzów na niższych warstwach, toteż zgoła nie jest pewne, czy Barkidzi czynili to o wiele częściej. Zapewne jednak właśnie demagogiczna polityka Barkidów w okresie ich przewagi w państwie między wojnami wprowadziła w błąd Polibiusza. Informacja jego polega na nieporozumieniu powstałym już w starożytności i dotąd nie wyjaśnionym należycie.

Wydaje się więc, iż w żadnym okresie nie da się wykazać supremacji demokratycznych elementów w kartagińskim ustroju par excellence oligarchicznym. Ponieważ zaś naszym zdaniem także omawianej reformy Hannibala nie sposób dziś nazywać demokratyczną, trzeba zapytać, jaki był właściwy cel jego ataku na Radę Stu Czterech. Wprawdzie ograniczenie kompetencji oligarchicznej instytucji można obiektywnie uważać za działanie na rzecz niższych warstw kartagińskiej ludności, praktycznie pozbawionych przed 196 r. wpływu na sprawy państwowe, lecz ponieważ autorem wniosku był człowiek taki jak Barkida Hannibal, na pierwszy plan należy wysunąć moment subiektywny. Jego politykę wypadnie nam ocenić na nieco szerszym tle.

W nowszych badaniach podkreśla się wzrastającą w ciągu drugiej wojny punickiej wrogość rządu kartagińskiego do ostatniego z Barkidów. Wprawdzie arystokracja dała się porwać do wystąpienia przeciw Rzymowi, lecz gdy po wielkich zwycięstwach wojna stała się przewlekła i zbyt kosztowna, gdy przyszły niepowodzenia i klęski, rosnąca w siły opozycja swym postępowaniem bardzo utrudniała Hannibalowi realizację jego planów [20]. Oczywiście, trzeba brać pod uwagę nastawienie rzymskich lub prorzymskich autorów, którzy całą odpowiedzialność za wojnę zwalili na Barkidę, starając się jednocześnie usprawiedliwić rząd w Kartaginie, ale same fakty wyraźnie świadczą, że pomoc dla Hannibala walczącego w Italii z nieprzyjacielską przewagą nigdy nie była efektywna. Posiłki przychodziły albo za późno, albo nie tam, gdzie powinny — prosto z Afryki do Italii.

Źródła wewnętrznego konfliktu, który spowodował rozłam w punickich sferach rządzących, sięgają okresu pierwszej wojny z Rzymem. W samym senacie karta-

---

[18] Por. Heuss, *o. c.* s. 86.
[19] Zob. Meltzer, *o. c.* s. 27; Gsell, *o. c.* s. 262.
[20] Groag, *o. c.* s. 48 n., 99, 104 nn.; Машкин, *Последний век*, s. 46.

stwie rangi wodza opierającego się na armii, a w konflikcie z oligarchami także na ludzie, dążył przez reorganizację pewnych urządzeń do wzmocnienia własnej partii w kartagińskim senacie, partii ściśle związanej z wodzem, realizującej jego politykę w samej stolicy. Porwał więc za sobą w Kartaginie masę drobnych kupców, rzemieślników, miejską biedotę, lecz ten sojusznik był niezbyt silny, podatny na agitację przeciwników. Toteż w swym programie działania musiał szukać zewnętrznych sprzymierzeńców nie tylko przeciw Rzymowi, ale i przeciw domowej opozycji. Ponieważ w 196 r. Rzym pokonał już Macedonię, pozostali w Grecji jako alianci Etolowie, a na Wschodzie Antioch Wielki. Relację Korneliusza Neposa o wylądowaniu w Cyrenie, czyli na terenie podległym Ptolemeuszom, samego Hannibala z bratem Magonem odrzucono z oczywistych względów jako nieprawdopodobną, ale wiadomość taka, zachowana w jednym tylko źródle, pochodząca zapewne od greckich autorów Sylenosa i Sozylosa, z których dzieł Nepos korzystał, jest typowym przykładem rozumowania, że Hannibal szukał kontaktów z wszystkimi potęgami hellenistycznymi[28]. Na uwagę zasługuje przypuszczenie Groaga, iż na wewnętrzne reformy w Kartaginie wpłynął przewrót Kleomenesa III w Sparcie, o którym Hannibal dowiedział się od Lacedemończyka Sozylosa[29]. Cel Kleomenesa — wzmocnienie Sparty na wzór otaczających ją mocarstw, jest dobrze znany. Takie dążności były w tym okresie jak najbardziej na czasie w świecie śródziemnomorskim.

Joannes Zonaras podaje, iż Hannibal oskarżony został przez Kartagińczyków ὡς τά τε τῶν Καρχηδονίων νεωτερίζων oraz o zmowę z Antiochem (Zonar., l. c.). Choć opinię bizantyjskiego kronikarza oddalonego od opisywanych wydarzeń o półtora tysiąca lat trzeba by raczej uważać za współczesną interpretację niż za antyczne źródło, zdania tego nie doceniono dotąd należycie. W intencji oskarżenia νεωτερίζειν, novis rebus studere, oznaczało zapewne przewrót polityczny, lecz słowem tym określa się w źródłach także innowacje ustrojowe, reformy nie przeprowadzane rewolucyjną drogą. Novis rebus studere w działaniu Hannibala to nie dążność do obalenia panującego ustroju, ale do wprowadzenia zmian, które wódz kartagiński uważał za konieczne dla dobra państwa, dokonania odpowiednich przesunięć w układzie rządzących czynników. Jego polityka w pełni wyraża to, co Charles-Picard nazwał „pryncypatem Barkidów" i mutatis mutandis istotnie przypomina działalność rzymskich wodzów u schyłku republiki[30]. Pragnąc zrealizować swe dalekosiężne plany, przez podniesienie prestiżu wodza i skonsolidowanie własnego stronnictwa w senacie stworzyć punkt wyjścia do przywrócenia ojczyźnie dawnej świetności, nie cofał się przed demagogią, ale też w państwie, jakim była Kartagina, nie mógł i zapewne nie chciał torować drogi demokracji.

---

[28] Nep. *Hann.* 8. Zob. Kahrstedt, *o. c.* s. 590. Cyrenajka była bezpośrednim pomostem łączącym Kartaginę z hellenistycznym Egiptem, a w ustroju samej Cyreny występują analogie do ustroju kartagińskiego; zob. Lüdemann, *o. c.* s. 106.

[29] Groag, *o. c.* s. 119.

[30] Charles-Picard, *o. c.* s. 159.

antycznych autorów. Nie wiemy i przypuszczalnie nigdy się nie dowiemy, jakie były jego ukryte cele po Zamie, można jedynie snuć na ten temat domysły na podstawie zachowanych źródeł. W każdym jednak razie ich krytyka pozwala eliminować nieprawdopodobne przekazy. Ze zrozumiałą ostrożnością Gsell podchodzi do wysuniętych przez Rzymian (Fabiusz Piktor) oskarżeń, że Hazdrubal, a po nim Hannibal dążyli do jedynowładztwa[23]. Tego rodzaju zarzuty pod adresem kartagińskich wodzów stanowią typowy locus communis greckich i łacińskich źródeł w ich relacjach o stosunkach wewnętrznych w Kartaginie. Takie jednak wrażenie mogła wywoływać polityka Hazdrubala w Hiszpanii, której ludność zapewne widziała w nim udzielnego władcę[24]. Nie wykluczone też, że Hannibal istotnie w jakimś stopniu „obrał w swej działalności tę samą drogę, co Hazdrubal", od którego przejął dowództwo w Iberii, i tą drogą idąc przeprowadził w 196 r. akcję wymierzoną przeciw Radzie Stu Czterech. Jak bardzo opozycja poczuła się zagrożona, świadczy obwinienie Hannibala w Rzymie o knowania z Antiochem i ze Związkiem Etolskim. Ten iście desperacki krok, prośba pod adresem Rzymian o ingerencję w wewnętrzne sprawy Kartaginy, oznaczał ze strony rządzącej oligarchii rezygnację z suwerenności państwa i tylko wyjątkowe okoliczności mogły zmusić przeciwników Hannibala do szukania pomocy u śmiertelnych wrogów. Oni, członkowie kartagińskiego senatu, niewątpliwie znali całą prawdę. Ucieczka Barkidy do Syrii dowodziłaby słuszności oskarżeń, które też współcześni uczeni uznają za uzasadnione. W świadomości Rzymian postać Hannibala długo kojarzyć się miała z imieniem syryjskiego Antiocha[25].

Kierunek wszakże drogi Hazdrubala i Hannibala zapewne nie był taki, jaki im insynuują rzymscy annaliści. Wydaje się, iż „zamachu stanu" w 196 r. w każdym razie nie można odrywać od dalszej działalności Hannibala po jego ucieczce z Kartaginy po sufetacie[26]. W jego polityce wewnętrznej i zewnętrznej rysuje się konsekwentny i jednolity plan człowieka, który nie chciał zrezygnować z myśli przywrócenia ojczyźnie utraconej przez nią pozycji. Klęska w wojnie z Rzymem nauczyła go, że ciągłe walki między stronnictwami i koteriami spychają Kartaginę do roli drugorzędnego państwa w świecie wielkich potęg i że wodzowie, na których spada odpowiedzialność za wyniki wojen, nie mogą być wiecznie skazani na łaskę senatu i prosić o zwiększenie nigdy nie wystarczającej pomocy. Wzorem dla Barkidów w sztuce wojennej stawały się coraz bardziej mocarstwa hellenistyczne[27]. Nie dążąc wszakże do obalenia „tradycyjnego ustroju", do ustanowienia monarchii typu hellenistycznego, Hannibal zmierzał najprawdopodobniej do podniesienia w pań-

---

[23] Polyb. III 8; por. Liv. XXI 3, 5; 10, 4. Gsell, *o. c.* s. 260 nn.; por. Groag, *o. c.* s. 21 nn.

[24] G. i C. Charles-Picard, *Życie codzienne w Kartaginie w czasach Hannibala*, Warszawa 1962, s. 160. G. Charles-Picard wykazuje na przykładzie „państwa" Hazdrubala w Hiszpanii, iż zarzuty politycznych przeciwników Barkidów mogły mieć w pewnym sensie uzasadnienie.

[25] Np. w poezji: Hor. *Carm.* III 6, 36: *Antiochum Hannibalemque dirum.*

[26] Obie części jego programu: w Kartaginie i w Syrii wyraźnie łączy Zonaras, IX 18.

[27] Zob. Charles-Picard, *o. c.* s. 158 nn.

do tego stopnia wzrośnie, że z szóstego tysiąca przejdzie on do pierwszego, będzie wykazywał tendencję do skrócenia. I jest rzeczą powszechnie wiadomą, że wyrazy często używane ulegają skróceniom o charakterze graficznym, morfologicznym lub składniowym. Np. w starożytności zamiast *Mārcus* pisano *M.*, zamiast *prō cōnsule* mówiono *prōcōnsul*, a w czasach nowożytnych we Francji zamiast *in statū quō ante* czy *condiciō sine quā nōn* używa się *statū quō* czy *condiciō sine quā*. Natomiast nie wiedziano dotychczas o tym, że wyrazy często używane mogą także ulegać skróceniom o charakterze fonetycznym. Sprawę tę dokładnie przebadałem na materiale romańskim i słowiańskim, stwierdzając, że w każdym języku najczęściej używane morfemy, wyrazy i grupy wyrazowe nieraz ulegają nieregularnemu rozwojowi fonetycznemu polegającemu na zmniejszaniu ich objętości [6]. Oczywiście wszystkie fakty, które tłumaczy prawo nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego częstością użycia, od dawna były znane, ale objaśniano je od przypadku do przypadku w najrozmaitszy sposób, a nieraz zgoła ich nie tłumaczono. W wypadku *mē*, które rozwinęło się nie tylko regularnie w *moi*, ale i nieregularnie w *me*, twierdzi się, jakoby ten drugi rozwój był spowodowany rzekomym brakiem akcentu, ponieważ rozwój *mē* > *me* przypadkowo jest zbieżny z rozwojem sylaby przedakcentowej w *dēbēre* > *devoir*. Trudno jednak w ten sposób objaśnić nieregularny rozwój *ego* > *je*, które gdyby istotnie straciło akcent, zlawszy się w jedną całość z następującym po nim czasownikiem, musiałoby przejść w *é (np. **egocantō* > **échante*). Toteż w wypadku *ego*, jakkolwiek jedni wbrew wszelkiej logice twierdzą, że rozwinęło się ono nieregularnie w *je* jako wyraz nieakcentowany, inni uciekają się do innego objaśnienia, twierdząc, że nieregularny rozwój tego wyrazu tłumaczy się jakoby tym, że jest to „mot accessoire". Powiedzenie jednak, że tzw. „mots accessoires" (jeszcze inaczej nazywane „mots grammaticaux"), przez które rozumie się rodzajniki, przyimki, zaimki i czasowniki posiłkowe, mają nieregularny rozwój fonetyczny, bynajmniej nie rozwiązuje sprawy, gdyż podobne nieregularne redukcje zachodzą także w wypadkach, których w żaden sposób nie można podciągnąć pod „mots accessoires", na przykład:

w nazwach pokrewieństwa: *patrem* > *père*, *mātrem* > *mère*, *frātrem* > *frère* (wobec regularnego rozwoju grupy *tr* w *petram* > *pierre*), *cōnsobrīnum* > *cousin*, przy czym warto dodać, że i w polskim w nazwach pokrewieństwa zachodzi nie-

---

[6] Por. przede wszystkim W. Mańczak, *Phonétique et Morphologie historiques du français*, Łódź 1962, oraz *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Łódź 1965, a ponadto *Développement phonétique irrégulier et fréquence d'emploi en français*, Actes du Xe Congrès International de Linguistique et Philologie romanes, Paryż 1965, s. 911—924; *Développement irrégulier dû à la fréquence d'emploi en français et en espagnol: données numériques*, El XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas, Madryt 1965, s. 75; *Terminaisons roumaines à développement phonétique irrégulier*, Omagiu Rosetti, Bukareszt 1965, s. 515—517; *La disparition de l'a. fr.* moillier < mulierem, Rev. de Ling. Rom. XXX (1966), s. 174—182; *Rozwój końcówki 3 os. ind. praes. w językach słowiańskich*, Biul. Pol. Tow. Jęz. XXV 1967, s. 193—202; *Contraction des voyelles dans les langues slaves*, Anzeiger f. slav. Phil. I 1966, s. 52—58; *Iambenkürzung im Lateinischen*, Glotta XLVI 1968, s. 137—143.

pisarz sanskrycki mógł tworzyć dowoli i bez ograniczenia, ile dusza zapragnęła, a dopuszczalne to jest i dzisiaj, jeżeli tylko kto tworzy w tym języku.

Jednakże nawet najdłuższe złożenia przydawkowe sanskryckie nie stoją na równi ze wspomnianym wyżej typem tworów językowych eskimoskich: takie złożenia sanskryckie oddajemy tylko zdaniem pobocznym. Ale starając się bronić honoru Hindusów w ich współzawodnictwie z Eskimosami, nie mogę przemilczeć pewnej charakterystycznej odmiany stylistycznej sanskrytu, w której ogromną rolę gra orzeczenie imienne, i to najczęściej bez łącznika (copula); takie zdania odpowiadają już naszym zdaniom głównym czy powiedzeniom niezależnym. Ten styl nominalny sanskrycki, słynny co najmniej od półwiecza[20], może tworzyć i bardzo często tworzy zdania obejmujące tylko dwa wyrazy, z których każdy znów może być złożeniem, krótkim lub dłuższym; np. *sarvōparamatvāt suṣuptiḥ* „ponieważ wszystko [w nim] ustaje, jest to głęboki sen" (dosłownie: „z powodu ustawania wszystkiego — dobre spanie"); albo — z dodatkowym gen. possess. zaimka — *sakalājñānāvabhāsakatvād asya sarvajñānam* „z tego, że oświeca wszelką niewiedzę, [wynika, iż] jest wszechwiedzący", dosł. „z powodu oświecenia wsz. n. on posiada wszechwiedzę". Taką zwartością i zwięzłością wypowiedzi można się nawet delektować, zwłaszcza gdy się jest małomównym (jak piszący te słowa). Niewątpliwie słuszność mają Niemcy, kiedy zapewniają: „In der Kürze liegt die Würze", a sekundują im walnie Anglicy, za których już Szekspir oświadczył: „Brevity is the soul of wit", nadto poniekąd też Francuzi, pouczający ustami Woltera: „Le secret d'ennuyer est celui de tout dire". Zdania nominalne, nawet czysto nominalne, tj. bez łącznika — jak to jest w obu przytoczonych przykładach sanskryckich — znają naturalnie i inne języki, także indoeuropejskie; por. *Omnia praeclara rara* czy *Nulla dies sine linea* itp.; τίς οὗτος czy dłuższe: ὡς κακοεργίης εὐεργεσίη μέγ' ἀμείνων[21]; z języków nowożytnych np. *Miłe złego początki, lecz koniec żałosny*; *Keine Rose ohne Dornen*; *No wisdom like silence*; itd. (szczególnie częste w rosyjskim jednak, jak wiadomo). Ale sanskryt rozbudował ten typ do rozmiarów kolosalnych i np. wytworzony ostatecznie w ten sposób styl filozoficzny, używany często także przez komentatorów dzieł literackich, stanowi dla Europejczyka trudność nie lada (por. choćby oba przykłady jw.), nim do niego przywyknie. „Język i styl, jakim się posługiwali np. logicy indyjscy" A. Gawroński określa jako „specjalny rodzaj sanskrytu, stojący, zdawałoby się, na biegunie dzisiejszej francuszczyzny albo angielszczyzny, niezgrabny, ciężki i na pozór zawiły, a przecie tak niezrównanie precyzyjny"[22].

---

[20] Dzięki artykułowi H. Jacobiego, *Über den nominalen Stil des wissenschaftlichen Sanskrit*, Indogermanische Forschungen XIV 1903, s. 236 nn. Ze s. 245 wziąłem drugi z obu przykładów podanych zaraz potem dla ilustracji; pierwszy zaś ze s. 293 chrestomatii sanskryckiej O. Böhtlingka, *Sanskrit-Chrestomathie*[3], Leipzig 1909, s. 287—326 (tekst filozoficzny z czasów ok. 1500 r., najpopularniejszy bodaj elementarny traktat o systemie wedanty wielkiego filozofa VIII/IX w. Siankary).

[21] Dalsze przykłady wraz z bliższym omówieniem tego typu zdania u E. Schwyzera, *Griechische Grammatik*, t. II, München 1950, s. 623.

[22] A. Gawroński, *Szkice językoznawcze*, Warszawa—Kraków 1928, s. 35.

monii tureckiej" (pod koniec aktu IV) poza kilkoma wyrazami rzeczywiście tureckimi — jak *jok* 'nie', *wallah* (z arabskiego) 'na Boga', *Allah ekber* (też z arab.) 'Bóg jest wielki' — mamy naprawdę mieszaninę elementów włoskich, hiszpańskich itp., tzw. lingua franca Lewantu [11], a tylko w kilku scenach przed tą ceremonią i w kilku po niej znajdujemy powiedzenia już niby tureckie, z takimi „autentykami", jak *moustaph* czy *salamalequi* lub *mamamouchi* [12]. Ta druga „turecczyzna" też raczej tylko brzmi z turecka, podobnie jak cytowane przez Tuwima zdania: *muza kusa pija z musu karafkami* i *kokota na hamaku maca kozaka* [13] wyglądają na japońskie [14]. Już i z tego widać, że są w tureckim także wyrazy wielozgłoskowe. Rezygnując z cytowania innych przykładów, wymienię jeszcze tylko imitację turecczyzny w postaci *Cacaracamouchen*, dlatego że to rzekomo znaczy „ma chère âme"; warto bowiem wspomnieć, że się w tureckim stosunek dzierżawczy wyraża nie osobnymi wyrazami, lecz sufiksami, np. 'mój dom' to *evim*, 'twój dom' — *evin*, 'jego (jej) dom' — *evi* itd. (ale nie może się z tym zrastać jeszcze przydawka). Co więcej, jeden wyraz może się składać z rdzenia i kilku nawet sufiksów, np. *sevištirilememek* 'nie móc zostać skłonionym (zmuszonym) do kochania się wzajemnie '(*sev-iš-tir-il--eme-mek*; litera „*š*" = pol. „sz"); po polsku aż 8 słów. Wiedzieć o tym mogli i oświeceni laicy już pół wieku temu [15], ale niepodobna podejrzewać o to Moliera, rzecz jasna. Jeszcze jeden przykład nieco krótszy: *evimdeki* (tj. *ev-im-de-ki*) 'znajdujący się w moim domu'. Można też przytoczyć to i owo np. z węgierskiego: węg. *ke-*

---

[11] Notuje to i Żeleński, *Molière*, *o. c.* t. V, s. 318, tylko błędnie mówi o „narzeczu frankońskim", które jest, jak wiadomo, dialektem niemieckim; co innego jest „la langue franque" — jak podaje uw. 1 na s. 408 t. II, *Oeuvres de Molière avec des notes de tous les commentateurs* (1885) — a co innego „le franconien". Toż wydanie objaśnia wyrazy tureckie, jakimi Molier okrasił z rzadka samozwańczą turecczyznę, w uwagach na s. 407—410. W dyskusji nad moim referatem Prof. H. Elzenberg zauważył, że w fabrykacji (sit venia verbo, wyrażenie moje) wyprzedził Moliera nieco, o 20—30 lat, inny poeta J. de Rotrou, który w sztuce pt. *La soeur* użył już wyrażeń rzekomo tureckich, nawet bodaj częściowo przejętych przez Moliera; przykładów sobie nie przypominał. Zbadanie tego muszę pozostawić romanistom, skoro dla moich celów jest to bez znaczenia.

[12] Dwa z tych wyrazów każdy rozpozna jako drobne zniekształcenia wyrazów wschodnich; trzeci wg Molière, t. II, s. 404 — ukuł sam Molier; ale Prof. Czerny, dzięki któremu mogłem korzystać z owego t. II, zwrócił mi uwagę na to, że Littré w swoim słowniku wywodzi *mamamouchi* jednak z arabskiego. Nie wdając się tu w dalsze szczegóły (zbadałem to bliżej sprawdzając i w 4-tomowym słowniku arabsko-łacińskim G. Freytaga, 1830), ograniczę się do informacji, że się ten (po)tworek najwidoczniej spodobał słuchaczom i czytelnikom, skoro wszedł do skarbca mowy: notuje go i mały Larousse (wyd. z 1926 i 1948 r.) wywodząc nadal z arabskiego (ten wywód zarzucono, a przynajmniej opuszczono w wydaniu z 1964 r.).

[13] J. Tuwim, *Pegaz dęba*, Warszawa 1950, s. 283.

[14] Możem tu przesadził trochę, ale w miarę: wystarczy zajrzeć do niewielkiego słownika japońsko-niemieckiego R. Fujisawy (Berlin b. d., przedmowa z r. 1911), aby znaleźć i *muzai*, i *kusa* (dwa hasła), i *musu* (dtto), i *kara* (aż 5 haseł), i *kami* (6), i *koko* (dtto), i *tana* (2), i *hama*, i *kuma* (2), i *koza* (dtto). „Mein Liebchen, was willst du noch mehr?".

[15] Mianowicie z innej książeczki wspomnianego już Fincka, *Der deutsche Sprachbau als Ausdruck deutscher Weltanschauung*, Marburg 1899, s. 21 n. Rezygnuję z powoływania się na gramatyki tureckie i węgierskie, ufając, że mi czytelnicy na tyle zawierzą.

Aby mianowicie zwięzłość doprowadzić do jeszcze większej doskonałości, wymyślili osobne terminy techniczne, pozwalające na zastępowanie jedną zgłoską całego wyrazu albo nawet kilku wyrazów; np. element wokaliczny nazwali *ac* (przypominam: „c" = pol. „cz"), oczywiście od najczęstszej w st. indoaryjskim samogłoski *a*, i stąd też np. inna regułka Paniniego: *acaś ca* (I 2,28) znaczy: „a mianowicie zamiast samogłoski"; formę czasownika kauzatywną, tj. wyrażającą spowodowanie danej czynności, nazwali *ṇic* i stąd regułka: *ṇicaś ca* (I 3,74) znaczy: „także w causativum w tymże wypadku"; podana już forma *ikō* to gen. sg. od *ik*, reprezentującego 8 wymienionych wyżej samogłosek; itd., itd.

Gdy późniejsi filozofowie styl swój udoskonalali (pojęcie bardzo względne, pomyśli Europejczyk) stosując na szeroką skalę wieloczłonowe złożenia oraz — praktycznie bez ograniczenia — formację rzeczowników abstrakcyjnych, w szczególności na *-tā* (por. łac. *iuventa*) i na *-tva* (por. *-tvo* w st.-cerk.-słow. i — w dalszym rozwoju m. in. pol. *-stwo*), uwzględniali też w nadzwyczaj wysokim stopniu możliwości nastręczane przez kontekst[26] i dopomagali sobie kuciem mniej lub

---

a ime la clarté, l'allemand a la passion des précisions; l'un va droit au but, le second met partout les points sur les i", *Linguistique générale et linguistique française*, Bern 1944; cytuję według artykułu w czasopiśmie holenderskim Lingua I 1948, s. 328. A jednak filozofia niemiecka nie doszła do tego szczytu nominalizmu w stylu, nie mówiąc już o Grekach.

[26] We wspomnianej już dyskusji prof. Elzenberg zauważył, że u Plotyna w nierzadkich wypadkach wyraz nabiera zupełnie szczególnego znaczenia właśnie dzięki kontekstowi albo raczej, że autor korzysta z kontekstu, by się zadowolić użyciem jednego wyrazu zamiast dłuższych wywodów. To jest oczywiście ciekawe dalsze świadectwo poważnej roli kontekstu. Dzięki pracom prof. A. Krokiewicza, *Kodeksy, wydania, przekłady Enead*, Meander III 1948, s. 160—179, i *Nauka Plotyna*, Meander IV 1949, s. 25—49, dodaję już ja, wiemy, że Plotyn przypomina Proteusa (III 215 nn.), że często pomija tzw. kopulę, stosuje imiesłowy zamiast verbum finitum, przenosi formy deklinacyjne nad koniugacyjne, w ogóle stara się wyrazić „maximum treści przy pomocy minimum słów", co doprowadza do „krańcowo zwięzłego stylu intuicyjnego" (ibd.). Wystarczy jednak zajrzeć — skoro się nie ma do dyspozycji przekładu prof. Krokiewicza — do wydania-przekładu Bréhiera, aby nabrać przekonania, że nawet od tego „krańcowo zwięzłego stylu" do bezlitośnie konsekwentnego wyzyskiwania kontekstu dla maksymalnej oszczędności słów i nawet zgłosek, tak charakterystycznego dla gramatyków staroindyjskich, jest jeszcze daleko. Nawiązując do mojej informacji o dodatkowym stosowaniu przez Hindusów krótkich terminów technicznych wymyślonych specjalnie (czego nie ma przecież u Plotyna), prof. Elzenberg przypomniał używanie przez logików Zachodu formułek takich jak Barbara itd. Można by było też przypomnieć formułki chemików (H_2O, CO_2) itd. Ale przecież podręczniki logiki czy chemii, czy nawet matematyki, również operującej wzorami na szeroką skalę, pisze się na Zachodzie stylem gramatycznie zrozumiałym dla człowieka znającego dany język i tylko w pewnych miejscach wstawia się formułki czy wzory. Natomiast gramatyka Paniniego (i inne podobne) nie jest jedynie przeplatana mniej lub więcej gęsto formułami wyżej zademonstrowanymi, lecz jest zredagowana w ogóle w takim „stylu" i aby ją zrozumieć, nie wystarczy znajomość normalnego sanskrytu nawet najlepsza. Kto choćby tylko rzuci okiem na s. 251—272 owej chrestomatii Böhtlingka, zauważy bez trudu, że po króciutkiej formule-regułce Paniniego następuje stale objaśnienie komentatora indyjskiego (też w sanskrycie) co najmniej kilku-, a nieraz kilkunastowierszowe. Owe uderzające cechy stylu Plotyna, podane tu za prof. Krokiewiczem, potwierdzają, sądzę, taki sąd Jacobiego:„Begriffe scheinen ja viel schärfer und angemessener durch Nomina ausgedrückt (...). Je mehr also mit reifender Geistes-

In der Deutung, die Lehmann-Hartleben vorgeschlagen hatte, schildert das Gemälde eine historische Szene, das Treffen des Sklavenhauptmanns mit dem Bürger der süditalischen Stadt, Felix von Pompeji. Diese Meinung ist vom Verfasser dadurch begründet, dass die Freskomalerei, mit einer Stuckschicht aus den ersten Jahren der römischen Kaiserzeit überdeckt, gerade aus der Epoche des Sklavenaufstandes stammt. Das Gemälde sei also in einem Hause des tatsächlichen Siegers des Spartakus aufgefunden. Hätte er eigenhändig den Sklavenhauptmann getötet, das kann man nicht wissen, jedenfalls spielt es nach Lehmann-Hartleben keine Rolle. Der Verfasser betrachtet also das Gemälde als „eins der ganz seltenen Beispiele historischer Malerei von grossem Interesse" [10].

Obwohl die Auslegung der genannten pompejanischen Freskomalerei viele Streitfragen hervorgerufen hat, stimme ich diesen Forschern, und zwar Lehmann--Hartleben und Mischulin bei, die das Gemälde mit der Spartakusgeschichte in Verbindung setzen. Die Anschauungen des letztgenannten Historikers verdienen eine genauere Besprechung. Mit Recht betrachtet er als unwahrscheinlich, dass Spartakus zu Fuss kämpfen mochte. In seiner Beweisführung gibt er an, dass Spartakus von seinem Gegner mit einem δοράτιον, wie Appian überliefert, also durch die Waffe, die von der Reiterei benutzt wurde, getroffen worden ist. Obwohl wir von den Waffen des Spartakus gar nichts wissen, scheint es ihm aber auch klar, dass der Sklavenhauptmann zu Pferd kämpfte. Trotz der Wahrscheinlichkeit, scheint es hier notwendig, auf die Schwäche dieser Beweisführung aufmerksam zu machen. Der Bericht Appians scheint ausschliesslich darauf hinzuweisen, dass der Gegner des Spartakus ein Reiter war und nichts mehr. Der Verfasser scheint eine angebliche Übereinstimmung der Überlieferung Plutarchs und Appians mit der Darstellung auf dem pompejanischen Gemälde beweisen zu wollen [11].

Kehren wir aber zum Berichte Plutarchs und seiner Angabe über die Tötung des Pferdes zurück. Appian hat, wie oben bemerkt, darüber kein Wort überliefert. Obwohl J. P. Brisson diese ganze Episode als eine Anekdote betrachtet und die Angabe der Quelle ausser acht gelassen hat, verdient das Ereignis eine genauere Betrachtung [12].

Über die Tötung des Pferdes in der Kriegszeit wird oftmals berichtet, obwohl die Gründe dieser Tat hier und da ganz verschieden sind. In einigen Fällen geht es um eine sakrale Handlung, in den anderen soll es ein Anzeichen der Verzweiflung sein. Catilina hat in der Schlacht bei Pistoria alle Pferde entfernt. Sallustius, *Cat.* 59,1; *signa canere iubet atque instructos ordines in locum aequum deducit. Dein remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse*

---

[10] Ibidem.

[11] Мишулин, *Последний поход Спартака*, S. 116 ff.; idem, *К истории восстания Спартака...*, S. 140; idem, *Спартаковское восстание...*, S. 152.

[12] J. P. Brisson, *Spartacus*, Paris 1959, S. 237: „Cette anecdote conservée par Plutarque, relève très probablement de la legende".

Dem Berichte Plutarchs gemäss hätte Spartakus vor der letzten Entscheidungschlacht das von ihm benutzte Pferd geschlachtet haben sollen. Über die Reiterei im Sklavenheere berichtet Appian, obwohl er kein Wort über die Tötung des Pferdes ausgesprochen hat. Spartakus, als die von ihm erwarteten Reiter herangezogen sind, setzte seine Mannschaften in Bewegung und marschierte nach Brundisium, während Crassus ihn verfolgte[6]. Über die Rolle dieser Reiterei wissen wir nichts, da genauere Einzelheiten vollkommen fehlen. Es wird aber berichtet, dass Spartakus die Rosse beschlagnahm[7]. Die Tatsache, dass Spartakus über die Reiterei verfügte, sei also nicht abzuweisen, obwohl sie in seinem Heere keine Hauptrolle spielte. Dass Spartakus selbst sich des Pferdes bediente, wird erst in dem Berichte Plutarchs über das letzte Treffen angegeben. Es ist nicht sicher, ob Spartakus immer zu Pferde kämpfte, es scheint aber wahrscheinlich zu sein. Als Hauptmann sollte er mindestens für einen Teil seiner Mannschaften sichtbar sein, es fehlen aber die Angaben, dass Spartakus tatsächlich im ganzen Kriege zu Pferde den Oberbefehl über seine Truppen führte. In der letzten Schlacht, am Oberschenkel verwundet, kämpfte er knieend und vom Schild beschützt, bis zum letzten Atemzug. Er ist in diesem Treffen gefallen, aber sein Leib ist auf dem Schlachtfeld nicht aufgefunden worden. Dies hat Appian überliefert, obwohl sein Bericht mit den Angaben Plutarchs nicht übereinstimmt.

Es kommt uns zwar zur Hilfe ein historisches Gemälde, das von Amadeo Maiuri in Pompeji entdeckt und im J. 1927 veröffentlicht wurde, aber die Schwierigkeiten einer Lösung der Frage werden dadurch nicht beseitigt[8]. Die Mittelgruppe der pompejanischen Freskomalerei, die zwei kämpfende Reiter darstellt, ist für uns von besonderem Interesse. Der erste Krieger ist als Fliehender geschildert, der andere als Sieger und Verfolger. Der fliehende Reiter schützt sich mit einem Rundschild und schaut nach hinten. Er wurde zuletzt vom Gegner eingeholt und mit einer langen Stosslanze am Oberschenkel getroffen. Die Inschriften über ihren Köpfen geben die Namen der Gegner an und zwar: über dem fliehenden und verwundeten Kämpfer — *SPARTAKS*, über dem Sieger *PHELI... ANS*, also nach Deutung von Maiuri „*Felix Pompeians*". Die Übereinstimmung des ersten Namens mit dem des Sklavenführers liegt auf der Hand und es ist vielmehr besser die Auslegung von Lehmann-Hartleben, der die Interpretation von Maiuri abgewiesen hatte, anzunehmen. Nach Maiuri konnte das Gemälde ein beliebiges Kampfspiel darstellen und man hätte einen Reiter nach dem Namen des berühmtgewordenen Fechter benannt. Seiner Meinung nach ist also dieses Gemälde ohne irgendein historisches Interesse und der erwähnte Spartakus sei nur eine Erinnerung an einen wohlbekannten Helden, mit dem er aber nichts zu tun hätte. Lehmann-Hartleben sieht es als höchst unwahrscheinlich, dass ein Pompejaner, d. h. *civis*, nach dem Namen des „dort nicht geschätzten Räuberhauptmanns" benannt wurde[9].

---

[6] Appian, *Bell. civ.* I 120; Plut. *Crass.* 11, 6.
[7] Sall. *Hist.* frg. III 101; IV 20; Appian, *Bell. civ.* II 119—120; Florus II 8.
[8] K. Lehmann-Hartleben, *Ein historisches Gemälde in Pompeji*, F&F IV 1928, S. 21—22.
[9] Lehmann-Hartleben, *o. c.* S. 21—22.

pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Ebenso verfuhr Caesar bei Bibracte, wie er selbst überliefert, *Gall.* I 25,1: *Caesar primum suo, deinde omnium ex conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit*. Es handelt sich in beiden Fällen um eine Entscheidungschlacht und der Führer will seinen Soldaten jede Fluchtgelegenheit entziehen, sie zum Kampfe auf Leben und Tod zwingen und verzichtet selbst auf ein Pferd, um seinen Scharen Mut einzusetzen. Es ist zweifelhaft, ob Spartakus dadurch veranlasst, wie es Plutarch zu belehren scheint, sein Ross in der betreffenden Schlacht niederstiess. Es handelte sich vielmehr um eine sakrale Verrichtung, um ein Opfer dem Kriegsgotte zugunsten, wie es schon Bonghi vermutet hatte; dies wäre durch die antike Religion und Ritus begründet. Bonghi nimmt an, dass Spartakus, obwohl er sein Pferd schlachten liess, weiterhin über ein Ross verfügte: „mi pare, quindi, molto probabile che egli, nell uccidere il cavallo suo prediletto, il proprio suo cavallo di battaglia, comprese una cerimonia sacra; a altrimenti, facesse un sacrifizio a Marte. Nella battaglia poi avrà usato di altro cavallo" [13]. Zwar wissen wir nichts von den Rossopfern bei den Thrakern, also im Vaterlande des Spartakus, aber solche Opfer sind bei den benachbahrten Skythen durch Herodot bestätigt. Ob es auch bei den Thrakern so eine Sitte gab, steht nicht fest. Nach Bonghi sind die Rossopfer bei den Thrakern sehr wahrscheinlich [14]. Sonst berichtet Polybios, dass fast alle Barbaren zu Beginn des Krieges ein Ross opferten: σχεδὸν γὰρ πάντες, εἰ δὲ μή γ', οἱ πλείους, ὅταν ἢ πολεμεῖν μέλλωσιν ἐξ ἀρχῆς ἢ διακινδυνεύειν πρός τινας ὁλοσχερῶς, ἵππον προθύονται καὶ σφαγιάζονται, σημειούμενοι τὸ μέλλον ἐκ τῆς τοῦ ζώου πτώσεως (Polyb. XII 4 b). Als Germanicus in der Zeit des Tiberius das Schlachtfeld im Teutoburger Walde, wo Warus die Niederlage erlitten hat, besuchte, waren die Bäume mit den Köpfen der Pferde geziert [15]. Dieser Brauch ist mit der Religion in Verbindung zu setzen. Das Ross kommt als Objekt des Kultes bei verschiedenen Völkern des Altertums vor, auch die Rossopfer finden häufig statt [16]. Die Stiere und Pferde werden bei den Trojanern dem Skamander geopfert [17]. Als Xerxes an

---

[13] Bonghi, *o. c.* S. 78.

[14] Ibidem.

[15] Tac. *Ann.* I 61.

[16] Ch. Renel, *Cultes militaires de Rome. Les Enseignes*, Lyon—Paris 1903, Annales de l'Université de Lyon, Droit-Lettres, fasc. 12, nouv. série II, S. 64, 96—97; W. Koppers, *Pferdeopfer und Pferdekult der Indogermanen*, Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik IV 1936, S. 279—411; L. Malten, *Das Pferd im Totenglauben*, Jahrbücher d. kaiserl. deutsch. Archäologischen Instituts XXIX 1914, S. 179—256; Strabo III 3 p. 155a; XI 8 p. 513 c; Herodot I 216; IV 61, 72; W. Mannhardt, *Mythologische Forschungen*, Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker LI, Strassburg 1884, S. 163.

[17] Hom. *Il.* XXI 132; P. Stengel, *Die Opfer der Fluss- und Quellengottheiten in Griechenland*, N. Jahrb. f. Philol. und Päd. LII 1882, S. 733; idem, *Die Pferdeopfer der Griechen*, Philologus XXXIX 1880, S. 182—183; W. H. Roscher, *Beiträge zur griechischen Mythologie*, BPhW V 1885. S. 165; Mannhardt, *o. c.* S. 163.

den Fluss Strymon angekommen war, haben die Magier ein weisses Pferd geopfert [18]. Dieser Brauch ist aus der römischen Kaiserzeit auch bekannt [19].

Zu Beginn des Krieges gegen die Römer hat Mithridates ein Gespann mit weissen Rossen dem Meergott Poseidon zum Opfer dargebracht [20]. Sextus Pompeius verfuhr nach dem Berichte des Dio Cassius ebenso, er wollte übrigens als Sohn des Meergottes erscheinen und angesehen werden [21]. Die Spartaner opferten, wie Festus überliefert, dem Kriegsgotte ein Pferd. [22] Am Taygetos wird ein Pferd dem Poseidon als dem Gotte der Winde geopfert [23]. Solche Opfer, dem Poseidon zugunsten, finden bei den Argivern, wie Pausanias überliefert, statt [24].

Das Pferd ist auch ein Opfertier des Sonnengottes. Die Achäer opferten ein Ross der aufstehenden Sonne. Ein solcher Brauch ist bei den Massageten auch bekannt (Herodot I 216). Die Skythen haben, wie Herodot (I 216) berichtet, die Sonne verehrt und dem schnellsten Gotte die geschwindesten Tiere geopfert. Bei den Rhodiern wird jährlich ein Viergespann ins Meer versenkt, worin man eine Nachbildung der Reise des Sonnengottes sah [25]. Die Eneter brachten, gemäss der Überlieferung Strabos, dem Diomedes als dem Windgotte einen Schimmel zum Opfer dar [26].

Eine bedeutende Rolle spielte das Rossopfer im Totenkult. Die Skythen opferten dem gestorbenen König 50 Palastdiener und ebenso viel Pferde [27]. In Sparta opferte man eine weisse Stute am Grabe der Jungfrauen, die von Jünglingen vergewaltigt, den Selbstmord verübt hatten [28]. Jeden Monat hatte man, wie Arrian überliefert,

---

[18] Herodot VII 113 bei Stengel, *o. c.* S. 183; M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, I, München 1955, S. 237, Anm. 1; Harry M. Hubbell, *Horse Sacrifice in Antiquity*, YClS I 1931, S. 192.

[19] Tac. *Ann.* VI 37; Nilsson, *o. c.* S. 237, Anm. 1.

[20] Appian, *Mithr.* 70; Stengel, *Die Opfer...*, S. 733 ff.

[21] Dio Cassius XLVIII 48,6; Stengel, *Die Opfer...*, S. 735; Nilsson, *o. c.* S. 237 Anm. 1.

[22] L. Preller, *Römische Mythologie*, 2 Aufl. v. R. Köhler, Berlin 1865, S. 102; W. H. Roscher, *Ausführliches Lexicon der griech. u. röm. Mythologie*, II 2, Leipzig 1894—1897, col. 2432.

[23] Pausanias III 20,4; Festus s. v. *October equus*; Stengel, *Die Pferdeopfer...*, S. 183; Renel, *o. c.* S. 96; Mannhardt, *o. c.* S. 163; Hubbell, *o. c.* S. 190.

[24] Paus. VIII 7,2 bei Hubbell, *o. c.* S. 191; vgl. Tzetzes, *ad Lycophr.* 483, angeführt von Stengel, *Die Pferdeopfer...*, S. 183; Nilsson, *o. c.* S. 237 und Anm. 9.

[25] Festus, s. v. *October equus*; Mannhardt, *o. c.* S. 163; Renel, *o. c.* S. 96; Stengel, *Die Pferdeopfer...*, S. 183.

[26] Malten, *o. c.* S. 214 ff.; Koppers, *o. c.* S. 292.

[27] Herodot IV 71—72; Nilsson, *o. c.* S. 237 und Anm. 9; Malten, *o. c.* S. 214; Koppers. *o. c.* S. 291; J. G. Frazer, *The Golden Bough. A Study in Magic and Religion*, p. IV: *Adonis Attis Osiris*², London 1907, S. 246—247; über das Pferd als Opfertier bei den Begräbnissen siehe A. Piganiol, *Recherches sur les jeux Romains*, Notes d'archéologie et d'histoire religieuse, Publications de la Faculté des Lettres de l'Université de Strassbourg, fasc. 13, Librairie Istra, Maison d'Edition 1923, S. 12; über eine Höhlenreiterei auf einem Kessel von Gundestrup siehe J. Gricourt, *Sur une plaque de chaudron de Gundestrup*, Latomus XIII 1954, S. 382 mit Abbild I—II.

[28] Malten, *o. c.* S. 214; Koppers, *o. c.* S. 291.

ein Pferd vor dem Grabmal des persischen Königs Cyrus geopfert [29]. Diegleichen Opfer erhielten auch die Manen der griechischen Heroen. Achilles hat dem Patroklos auf seinem Grabe ein Pferd und zwölf Männer zum Opfer dargebracht (Hom. *Il.* XXIII 171—175). Ebenso opferten die Athener ein weisses Pferd am Grabe des Toxaris [30].

Schliesslich ist das dem Juppiter Menzana gewidmete Rossopfer zu erwähnen [31]. Bei den Römern wurde dem Mars ein weisses Ross am 15 October, der sogenannte „October equus" geopfert [32]. Das Pferd spielte auch eine hervorragende Rolle bei der Thronbesteigung des Königs [33].

Es ist mit Harry M. Hubbel anzunehmen, dass das Vorkommen des Rossopfers bei den Völkern des Altertums, auch bei den Griechen und Römern, auf einen primitiven indoeuropäischen Ritus hinzuweisen scheine [34]. Unter diesen Umständen muss das Rossopfer des Spartakus keine Überraschung sein. Es ist aber, wenn wir die Tötung des Pferdes des Spartakus in Betracht nehmen, nur eine sakrale Deutung der Tat zu vermuten und die Anschauung von Bonghi ist begründet. Das Wandgemälde von Pompeji beweist, dass Spartakus in der letzten Schlacht sich des Pferdes bediente. Die Ansicht von Brisson ist nicht als richtig zu betrachten, da die Bräuche und Sitten des Altertums auf das Rossopfer als ein ziemlich häufiges Ereignis in der antiken Götterverehrung hinweisen. Plutarch überliefert uns wahrscheinlich eine Tatsache, er hat nur die Gründe des hier in Betracht kommenden Opfers erdichtet.

Lublin

---

[29] Arrian, *Anab.* IV 29, aber Strabon, der in diesem Berichte auch dem Aristobulos folgt, gibt nichts darüber an.

[30] Stengel, *Die Pferdeopfer...*, S. 183.

[31] Festus, s. v. *October equus*; Preller, *o. c.* S. 102; O. Gruppe, *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, II 2, München 1906, S. 839.

[32] Preller, *o. c.* S. 299, 324; Roscher, *o. c.* col. 2416—2417; Gruppe, *o. c.* S. 839; Koppers, *o. c.* S. 289—291; Renel, *o. c.* S. 99, 110—112; Mannhardt, *o. c.* S. 156—201; C. Clemen, *Die Tötung des Vegetationsgeistes in der römischen Religion*, RhM LXXIX 1930, S. 333 ff.; Hubbell, *o. c.* S. 179 ff.; T. Zieliński, *Religia Rzeczypospolitej rzymskiej*, Warszawa—Kraków 1934, S. 370 Anm. z. S. 223.

[33] Clemen, *Die Tötung...*, S. 335.

[34] Hubbell, *o. c.* S. 192 Anm.

DIE SESTERZ- UND DENARBEZEICHNUNGEN AUF RÖMISCHEN INSCHRIFTEN WÄHREND DES PRINZIPATES

Von

STANISŁAW MROZEK

Selbst ein flüchtiger Blick auf lateinische Inschriften mit Geldsummen, wie etwa Stiftungen, staatliche und private Spenden, Alimentationen, Geldstrafen für Beschädigung der Gräber usw. lässt die Existenz von verschiedenen Arten des ursprünglichen Zeichens HS für den Sesterz erkennen. Im allgemeinen sind mindestens an 30 Arten von diesem Symbol im Umlauf gesetzt worden, unter denen am häufigsten, ausser natürlich HS, die Bezeichnungen ~~HS~~, ~~SS~~ und ~~HS~~ vorkommen [1]. Ganz entgegengesetzt verhalten sich die Dinge im Bezug auf den Denar: er ist stets, im Laufe von fast fünf Jahrhunderten mit einem Stern ⁎ bezeichnet oder sehr selten wörtlich ausgeschrieben.

Auf die Untersuchung der Herkunft der Unterschiedlichkeit unter den Sesterz- und Denarbezeichnungen verzichtend stellt sich dieser Beitrag die Aufgabe vor allem die datierbaren Inschriften mit Geldzeichen zusammenzustellen und zu behandeln. Es wird dabei erhofft, dass eine derartige Materialsammlung vom manchen Nutzen sein wird sowohl für den Epigraphiker, als auch für den Historiker der Währungen aus der römischen Kaiserzeit und dass die Fragestellungen, wie die Stellungnahmen, wenn auch öfter hypothetischen Charakters, für die weiteren Forschungen gewisse Ausgangspunkte bieten können. Das Quellenmaterial, wie das oft der Fall ist bei statistisch-epigraphischen Untersuchungen, sicherlich nicht vollständig, stammte grösstenteils aus dem *Corpus inscriptionum Latinarum* [2] und *L'Année Épigraphique* [3], obwohl andere Inschriftensammlungen nicht ausser Acht gelassen wurden [4].

Bevor jedoch auf das datierbare Material näher eingegangen wird, sei hier eine Übersicht aller bekannten, also der datierbaren und undatierbaren Zeichen für den Sesterz und der Häufigkeit ihres Vorkommens herangebracht.

Eine Schlussfolgerung ist aus dieser Tabelle evident: nämlich die kolossale Überzahl der Zeichen HS und ~~HS~~. Es sei noch hinzu bemerkt, dass diese Zeichen auf allen, hauptsächlich aber auf westlichen Territorien des Imperiums bekannt

---

[1] Das Übergehen des Zeichens für den Sesterz vor einer bestimmten Summe von Sesterzen gehört zur Seltenheit; es sind uns folgende Fälle bekannt: CIL III 5820, V 896, VI 630, IX 5843, XIV 2120 nur n[ummos]?

[2] Die Inschriften aus diesem *Corpus* werden weiterhin ohne der üblichen Abkürzung, sondern nach der römischen Zahl des entsprechenden CIL-Bandes zitiert.

[3] Weiterhin als AE abgekürzt.

[4] U. a. *Notizie degli Scavi di Antichita* (abgekürzt NS); H. Dessau, *Inscriptiones latinae selectae*, t. I—III, Berolini 1892—1916 (abgekürzt D); Révue Archéologique (abgekürzt RA).

waren. Ob die Abweichungen von ihnen, denn so wird man die verschiedenen Zeichen für den Sesterz u. E. betrachten müssen, auf territoriale Gebräuche zurückzuführen sind, lässt sich leider infolge der zu spärlichen diesbezüglichen Daten nicht feststellen. Es treten zwar einige gleiche Zeichen nur in einem Gebiet oder nur in einer Stadt vor, was zu bestimmten Schlüssen verleiten möchte, aber angesichts der geringen Inschriftenzahl ist der Zufallfaktor sehr gross und macht dadurch entwaige Erwägungen in dieser Hinsicht zwecklos[5]. Wie aus weiteren Ausführungen ersichtlich wird, stellen die genau auf das Jahr datierbaren Inschriften mit Geldzeichen nur einen Bruchteil von dem eben veranschaulichten Material. Leider auch nicht alle Zeichen aus dieser Zusammenstellung sind durch datierbare Designate vertreten.

Zeichen	Inschriften-zahl	Zeichen	Inschriften-zahl	Zeichen	Inschriften-zahl
HS	580	~~HSS~~	3	IS	3
~~HS~~	463	~~S~~	5	SI	1
H ~~S~~	6	S	2	ꟻS	1
~~I S~~	16	~~HS~~	6	SS	17
~~HS~~	37	~~H~~ S	16	IIS	5
~~HS~~	9	H	1	~~SS~~	58
~~I S~~	7	~~S~~ E ~~S~~	1	~~HS~~	3
~~S I~~	3	7 S	1	⊦S	1
~~H~~ S	11	H ~~S~~	3	⊦S	3
+ S	16	~~I H~~	2	~~IAF~~	1
ES	1	~~S S~~	1	+ S, ⊦S	1

Die Bezeichnung HS, welche zu den häufigsten auf den Inschriften gehört, ist bekanntlich aus dem IIS entstanden, welches den vierten Teil des im Jahre 269 v. u. Z. eingeführten Denars bezeichnete[6]. Schon aber zu Zeiten der Republik wurde dieses Symbol ganz oder nur zum Teil durchstrichen und auf diese Weise haben sich zwei

---

[5] In Gallia Narbonensis ist z. B. das Zeichen ~~H~~ S nur auf zwei Inschriften bekannt (XII 1159, 1357); in Ostia kommt I~~HS~~ zwei Mal vor (XIV 353, 431).

[6] Vgl. F. Hultsch, *Griechische und römische Metrologie*, Berlin 1882, S. 267; das Datum der Einführung des Denars ist übrigens bestritten und wird bisweilen auf 187 versetzt, vgl. S. Bolin, *State and Currency in the Roman Empire to 300 A. D.*, Stockholm 1958, S. 164.

verschiedene Symbole herausgebildet: HS und ~~HS~~. Nehmen wir zunächst das erste Symbol in Betracht. Es kommt auf folgenden datierbaren Inschriften vor:

Im 1. Jahrhundert:	Jahr	63	AE 1955, 199	Italien
	„	vor 84	II 1963	Spanien
Im 2. Jahrhundert:	„	103	AE 1931, 87	Ägypten
	„	143, 154	AE 1940, 62	Italien
	„	158	XIV 2410	„
	„	167	X 6706	„
	„	169	XIV 2793; XI 405	„
	„	172	AE 1954, 168	„
	„	176—180	II 6278	Spanien
	„	184	IX 4686	Italien
	„	195	VIII 8835	Afrika
	„	197	VIII 26255	„

Minder präzise Datierungen:

In den Zeiten	Trajans	X 112	Italien
„	Ant. Pius	D 4454	Afrika
„	Sept. Sever.	D 9401	„

Mit Ausnahme von zwei oder drei Inschriften, stammen alle aus dem 2. Jh.; es fehlen gänzlich Daten aus dem 3. Jh., was zur Vermutung veranlasst, dass diese Bezeichnung während des 3. Jh. ausser Umlauf gesetzt wurde und ihre Stelle andere Symbole eingenommen haben. Dies betrifft in erster Linie das Zeichen ~~HS~~, welches sich im Inschriftenmaterial folgenderweise präsentiert:

Im 1. Jahrhundert:	Jahr	bis 79	X 787; 803; 804; 866; 1019; 1024; 1074; 1416 alle aus Pompeji und Herculaneum	
Im 2. Jahrhundert:	„	118	VI 30881	Italien
	„	122/127	X 514	„
	„	140	IX 2553; XIV 2795	„
	„	141	D 2666	„
	„	146	XI 6181	„
	„	156	VIII 8466	Afrika
	„	160	VIII 2353	„
	„	161—167	VIII 8300	„
	„	165	X 1881	Italien
	„	166	XI 1924	„
	„	169	XIV 2793	„
	„	173	VIII 26529	Afrika
	„	176—180	II 6278	Spanien
	„	186	VIII 76	Afrika

Im 3. Jahrhundert:	„	201	XIV 4560	Italien
	„	206	VI 29691	„
	„	208	X 5064	„
	„	218—222	VIII 7963	Afrika

Minder präzise Datierungen für dieses Zeichen stammen überwiegend aus dem 2. Jh.: XI 6369 nach Nerva; die Zeiten Trajans V 5262 (die bekannte Stiftung Plinius d. Jüngeren), VIII 2354; X 112, XI 1147, nach Trajan XI 6123; die Zeiten Hadrians: D 7196, IX 23, V 6513; Antoninus Pius: D 6468, X 53; Marcus Aurelius: V 47; unbestimmte aus dem 2. Jh.: XIV 375 = D 6147; hierzu kommen die Grabinschriften mit multae, welche zweifellos in das 2. oder 3. Jh. zu setzen sind: XI 107, 119, 125 u. a.[7].

Die genaueren Datierungen der Inschriften mit den Zeichen ~~SS~~ und ~~S S~~[8] stammen ausschliesslich aus dem 3. und 4. Jh. obwohl sie auch in der zweiten Hälfte des 2. Jh. bekannt waren. Die diesbezüglichen Daten sind folgende:

Jahr	198—211	VIII 17829	Afrika
„	nach 217	VIII 19122	„
„	227	VI 33840	Italien
„	222—235	VIII 19124	Afrika
„	247 oder 248	XI 7805	Italien
„	326—333	VIII 28065	Afrika[9]

Auf das späte 2. Jh. scheinen die Inschriften X 5968 und IX 2243 zu verweisen; sie enthalten nämlich sportulae, die grösser sind von der durchschnittlichen sportula aus dem 1. und dem Anfang des 2. Jh.[10] Der Rest von Inschriften betrifft Grabinschriften mit multae für Beschädigung des Grabes, sie stammen, wie bereits erörtert, am frühesten aus dem 2. Jh.: III 1986 (mit Zeichen SS); V 4015; VI 15197, 15221, 15405, 29913, 29914, 29920, 29921, 29924, 29925, 34623, 35283[11]; VIII 2817, 3016, 3191; IX 2243, 1010; X 5654; XI 1497, 5717; D 434, 449, 6643.

---

[7] Vgl. T. Pekary, *Studien zur römischen Währungs- und Finanzgeschichte von 161 bis 235 n. Chr.*, Historia VIII 1959, S. 461. Nach G. Susini, *Il lapicida romano*, Roma 1968, S. 35, stammen alle Inschriften mit multae aus der Zeit nach der Hälfte des II Jhs.

[8] Diese Zeichen werden gemeinsam behandelt, weil es in den meisten Fällen schwerlich ist den Unterschied zu erfassen. Zu Datierung dieser Zeichen vgl. auch R. Duncan-Jones, *An Epigraphic Survey of Costs in Roman Italy*, Papers of the British School at Rome XXXIII N. S. XX, 1965, S. 305, 306.

[9] Hier ist zweifellos der Sesterz nicht gemeint, denn in der Münzordnung nach Konstantin d. Grossen kommt er nicht vor, vgl. Hultsch, *o. c.* S. 340—348.

[10] In der Inschrift X 5968 aus Signia in Italien beträgt die sportula 32 Sesterzen im Gegensatz zu der durchschnittlichen in Höhe von 3—5 Denaren; es sei noch bemerkt, dass die sportula mit epulum ergänzt wurde. In Telesia IX 2243 erhielt das Volk eine sportula in Höhe von 2 Denaren, welche für die Zeit von 166 bis 198 üblich ist, vgl. J. Szilagyi, *Prices and Wages in the Western Provinces of the Roman Empire*, A. Ant. Hung. XI 1963, S. 364.

[11] Die hohe Geldstrafe für Grabbeschädigung (250000 Sest.) deutet zweifellos darauf hin, dass diese Inschrift aus dem 3. Jh. stammte.

Das Zeichen SS sicherlich mit dem eben behandelten verwandt [12], kommt gleichfalls am Ende des 2. Jh. und Anfangs des 3. Jh. vor: VIII 17829 (198—211).

Das Symbol ⊬S kommt zum ersten Mal auf einer Inschrift aus dem Jahre 140 (XIV 2795) vor; weiterhin im zweiten Jh.: VIII 4364 (195) und im Anfang des 3. Jh.: VIII 2711 (208); 4196, 4197 (212); 4202 (213); 9109 (233). Unsicher ist dagegen die Datierung von VIII 5333 aus Calama in Afrika. Nach der Meinung des Herausgebers stammt diese Inschrift aus den Zeiten Diokletians. Dies ist jedoch fraglich, wenn man berücksichtigt, dass unter diesem Kaiser die herrschende Geldeinheit der denarius war [13], welcher auf dem Maximaltarif mit ⁎ bezeichnet ist.

Und nun weitere datierbare Symbole für den Sesterz:

Im 1. Jahrhundert:	⊬SS	— bis 79	Pompeji	IV 5181 = D 6440
	⊬S	— Domitian	Italien	NS 1951, S. 2
Im 2. Jahrhundert:	⊬S	— 165/174	„	XI 7556
	I⊬S	— Hadrian	„	XIV 353 = D 6148
		182	„	XIV 367
	⊬S	— 170	Afrika	VIII 26121
	⊬S	— Hadrian	Gallia Narbon.	XII 4354
		Marc. Aur.	„ „	XII 410 [14]
	H⊬	— 101	Italien	IX 1455 = D 6509
	⊬S	— 195	Afrika	VIII 4364 [15]

Undatierbare aus dem 2. Jahrhundert: HS — XII 1159; 1357; S — VIII 2823; 2953, 3025; III 5820.

Im 3. Jahrhundert:	⊬S	— 231	Afrika	AE 1950, 154
		238	Gallia [16]	XIII 3162
	7S	—	Italien [17]	XI 6322

---

[12] Davon zeugt der Umstand, dass dieses Zeichen mit dem ⊬S gleichzeitig auf manchen Inschriften notiert ist wie z. B. VIII 17829; X 5654.

[13] Vgl. *The Edict of Diocletian on Maximum Prices*, ed. by E. R. Graser, [in:] *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. by T. Frank, Bd. 4, Paterson, New Jersey 1959, S. 307—421; vgl. auch S. Lauffer, *Zu Diokletians Höchstpreisedikt*, Akte des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik, Wien 1964, S. 220.

[14] Auf dieser Inschrift ⊬S.

[15] Ausserdem auf den Inschriften: VI 36364; VIII 2350, 2815, 2851, 2877, 2896, 3001, 3055, 3109, 3254, 3654, 3668; IX 3160; XIV 2795 (J. 140).

[16] Nach der Ansicht von Pekary, *o. c.* S. 466, zeugt diese Inschrift von dem Verfall des Sesterzen, was aus dem Umstand zu schliessen ist, dass die Auszahlung eines salarium in Gold geschah: „salarium ⊬S XXV n[ummos] in auro". Vgl. auch A. H. M. Jones, *Inflation under the Roman Empire*, The Economic History Review V 1953, S. 297.

[17] Diese Inschrift enthält eine sportula von 10 Denaren pro Person, welche das durchschnittliche aus dem 2. Jh. bei weitem übertrifft.

Anstatt eines von den behandelten Zeichen wird der sestertius zuweilen wörtlich ausgeschrieben[18]: III 5780; III 14195[4]; VI 967 (vom J. 118 u. Z.), XI 6377.

Was den Denar betrifft, kommt sein bekanntes Symbol ⊀ auf den Inschriften vor, die grösstenteils aus dem 2. u. 3. Jh. stammen. Exemplare aus dem 1. bzw. 4. Jh. gehören zu Ausnahmen, was die folgende Zusammenstellung veranschaulicht:

Im 1. Jahrhundert:	Jahr	37	XIV 4535	Italien
Im 2. Jahrhundert:	„	129	NS 1927, S. 399 = XIV 4743	„
	„	141	XIV 8	„
	„	142	AE 1948, 168	Ägypten
	„	159	IX 5823	Italien
	„	166	AE 1896, 21	Syrien
	„	131—167	III, tab. cer. I—XXV	Dacien
	„	169	XIV 2793, 2408	Italien
	„	172	AE 1954, 168	„
	„	182	XIV 367	„
	„	186	VIII 23956	Afrika
	„	197	X 5796	Italien
	„	198	AE 1891,33 = VI 85	Germanien
Im 3. Jahrhundert:	„	202	VIII 4508	Afrika
	„	203	VIII 2557	„
	„	205	XI 1926	Italien
	„	206	RA 1952, S. 38	Ägypten
	„	212	XIV 119	Italien
	„	213	VI 2086	„
	„	216	XIII 2020	Gallien
	„	218	VI 2104 = 32388	Italien
	„	219	VI 2067	„
	„	220	VI 2105	„
	„	225	XI 6014	„
	„	234	V 8122	„
	„	236	VIII 9052	Afrika[19]
	„	241	VI 2114	Italien[20]
	„	249	X 6012	„
	Zeit des Probus		XIII 3457	Gallien

[18] Man hatte „sestertii" oder „denarii" gemieden gleichfalls wie die wörtliche Ausführung der Zahlen, welche die Grösse der Geldsummen angeben; diese kommen sehr selten vor, vgl. F. Halbauer, *De numeralibus latinis epigraphicis*, Halle 1936, passim; beinahe alle Beispiele der Zahlwörter, die der Verfasser untersucht beziehen sich auf Jahre, Monate, Tage, Lebensalter.

[19] *Inschrift von Bourgarel-Musso*, RAf LXXV 1934, S. 497, datiert, vgl. auch Pekary, *o. c.* S. 480; es sind noch einige Daten ohne genauere Zeitbestimmung aus den Jahren zwischen 222 u. 235 vorhanden, vgl. Pekary, *o. c.* S. 480.

[20] Hinsichtlich des Datum vgl. Pekary, *o. c.* S. 480.

Im 4. Jahrhundert: V 1973 [⁎ foll.], V 2046 [⁎ foll.], V 8724 alle aus der Zeit Konstantins d. Grossen [21].

Wie bei dem sestertius, gehört auch die wörtliche Ausführung des Denars zur Seltenheit. Die datierbaren Inschriften stammen aus den folgenden Jahren:

184 IX 4686 Italien
225 VIII 7988 Afrika
Probus? XIII 3458 Gallien

Zusammenfassend kann u. E. aus dem Vorhergesagten über die Geldzeichen auf römischen Inschriften folgendes geschlossen werden: Das Inschriftenmaterial mit Geldzeichen aus der römischen Kaiserzeit stammte aus den drei ersten Jahrhunderten, wobei das 2. Jahrhundert und besonders seine zweite Hälfte am stärksten vertreten ist [22]. In diesem Zeitraum sind die Zeichen HS und ~~HS~~ für den sestertius vorherrschend. Neben ihnen hatte man zuweilen andere Symbole, meist die Abweichungen von HS angewandt, welche allerdings nicht nennenswerte Verbreitung erfahren haben. Die Verschiedenheit der Zeichen hat sich vor allem während des 2. Jh. entwickelt [23].

Das Hervortreten der Geldzeichen kann im allgemeinen mit dem Hervorkommen des Geldes auf Inschriften identifiziert werden, was natürlicherweise nicht ohne Belang für die Studien über die grosse Geldkrise im dritten Jahrhundert ist. In diesem Zusammenhange ist zweifellos beachtenswert die eben erwähnte Tatsache, dass die Mehrzahl der datierbaren Inschriften mit Geldzeichen (ungefähr 80%) aus dem zweiten Jahrhundert stammte, also aus der ökonomischen Blütezeit des Imperiums. Dieses Jahrhundert wie gleichfalls das erste werden auch als eine Epoche der Stabilität der römischen Währung betrachtet [24]. Das Verschwinden von Inschriften mit Geldzeichen in der Mitte des 3. Jh. was mit dem Verschwinden des Geldes auf den Inschriften gleichkommt ist also nicht nur durch die ständig sinkende Anzahl von aller Art Inschriften zu klären, sondern, und das vielleicht zuallererst in Verbindung mit der Geldkrise zu bringen, deren Anfang auf die Mitte des 3. Jh.

---

[21] Vgl. auch Hultsch, *o. c.* S. 343.

[22] Diese Periode ist auch reich an andere Inschriften, vgl. R. M. Haywood, [in:] *An Economic Survey*... Bd. 4, S. 76; was z. B. Afrika betrifft stammt das ganze Inschriftenmaterial mit Geldsummen aus der Zeit zwischen Trajan und Gordianus III bis also ungefähr 244, vgl. R. Duncan-Jones, *Costs, Outlays and summae honorariae from Roman Africa*, Papers of the British School at Rome XXX, N. S. XVII 1962, S. 52.

[23] Auf dieses Jahrhundert fallen auch die meisten Inschriften, auf denen verschiedene Zeichen nebeneinander stehen, wie z. B. II 6278 (176—180): ~~H~~ S, ~~HS~~; VI 10234 (153): ~~HS~~, ~~HS~~, ~~H~~ S; IX 1147 aus Veleia: HS, ~~HS~~, ~~IS~~; IX 3160: ES, ᵇS, ⁺S; XIV 2793 (169) HS, ~~HS~~.

[24] Nach der Meinung von F. Heichelheim, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*, Jena 1930, S. 25 n. 1, und *Historia mundi*, Bd. 4, Bern 1956, S. 433, endet die Epoche der Stabilität der römischen Währung während der Herrschaft des Marcus Aurelius; nach Pekary, *o. c.* S. 453, und Szilagyi, *o. c.* S. 378, dauerte diese Stabilität bis auf Septimius Severus.

von vielen Forschern gesetzt wird[25]. Man hat wahrscheinlich in dieser Zeit endgültig zur Kenntnis genommen, dass es keinen Sinn hatte das Geld infolge seines Verfalls auf den Inschriften zu verewigen.

Zu klären wäre sicherlich die Frage, inwieweit sich die Geldzeichen auf betreffende Geldarten beziehen. Bekanntlich hat der Kaiser Karakalla im Jahre 215[26] den neuen Denar eingeführt. Diese Münze sollte den früheren zwei Denaren entsprechen und wurde Antoninianus benannt. Nun muss gefragt werden, ob die traditionelle Denarbezeichnung auf den Inschriften, also der Stern, auch für die Doppeldenare des Karakalla verwendet wurde? Nichts Sicheres lässt sich hier bestimmen. Wenn man die Tatsache berücksichtigt, dass die Denarbezeichnung auch im 4. Jahrhundert vorkommt, dass sie also für Inflationsdenare verwendet wurde, wird man für wahrscheinlich halten müssen, dass auch die Doppeldenare mit dem Stern bezeichnet wurden. Übrigens hat der Doppeldenar Verbreitung in einer Zeit gefunden[27], aus welcher nur wenige Inschriften mit den Geldzeichen auf uns gekommen sind.

Toruń

---

[25] Vgl. H. Mattingly, *The Clash of the Coinages circa 270—296*, [in:] *Studies in Roman Economic and Social History in Honor of Allan Chester Johnson*, Princeton, New Jersey 1951, S. 275; A. Aymard, J. Auboyer, *Rome et son Empire*, Paris 1956, S. 468; L. Leschi, *Études d'épigraphie, d'archeologie et d'histoire Africaines*, Paris 1957, S. 296 (über Preissteigerung um die Mitte des 3. Jh. in Afrika).

[26] Vgl. Mattingly, *o. c.* S. 277.

[27] Nach Mattingly, *o. c.* S. 277, hat der Antoninianus den Denar im Jahre 238 entgültig herausgedrängt; Jones hingegen (*o. c.* S. 295) versetzt diese Wandlung auf die Mitte des 3. Jh.

L'ORGANISATION DES IUVENES À TREBULA MUTUESCA

Par

MARIA JACZYNOWSKA

Un nouveau travail sur Trebula Mutuesca, publié par M. Mario Torelli [1], bien enrichit notre connaissance des associations de la jeunesse romaine et celle de l'organisation municipale en Italie. Avant cette publication nous connaissons quatre inscriptions de Trebula Mutuesca relatives aux collèges des iuvenes (CIL IX 4885 = D. 2745, CIL IX 48888 = D. 6555, CIL IX 4889 et 4883), M. Torelli donna une nouvelle lecture d'une de ces inscriptions et publia quatre inedites [2]. Grâce à ces nouvelles données l'association des iuvenes à Trebula Mutuesca est mieux connue que les organisations des autres villes italiques sauf Pompéi [3]. Jusqu'à maintenant nous avions les ensembles de sources assez considérables concernant les iuvenes pour Tusculum [4], Tibur [5] et Lanuvium [6] dans le Latium, pour Reate et ses environs [7] au pays de Sabins, pour Ameria (CIL XI 4371 = D. 6631; 4386, 4395 = D. 6632; 4413) et Carsulae (CIL XI 4579 = D. 6633; 4580 = D. 6634; 4589) en Ombrie.

Les associations des iuvenes sont attestées par plus que 200 inscriptions de l'Italie et des provinces occidentales [8], par des nombreuses tessères de plomb et par les auteurs latins ou grecs, surtout Tacite, Suétone et Dion Cassius. Le problème de ces organisations a été traité par des auteurs de la fin du XIXe s. et du commen-

---

[1] M. Torelli, *Trebula Mutuesca. Iscrizioni corrette ed inedite*. Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti della Classe di Scienze Morali, Storiche e Filologiche, S. VIII, XVIII 1963, p. 230—284.

[2] Torelli, *o. c.* p. 246, 257—264 AE 1964, N. N. 19—22.

[3] Il y a au moins 74 inscriptions concernant les iuvenes à Pompéi.

[4] Sept inscriptions: CIL XIV 2592; 2631 = D. 6211; 2636 = D. 6212; 2636 = D. 6209; 2640 = D. 6213; 2588; CIL VI 2177 et six tessères de plomb, v. М. И. Ростовцев, *Римския свиниовыя тессеры*, SPeterburg 1903, p. 134, Syll. N. 858, 859, 860, 862, 863.

[5] Trois inscriptions: CIL XIV 3684 = D. 6237; I. It. IV 4, 220; CIL XIV 3638; I. It. IV 4, Fasti Archaeologici VIII 1953 (1956), p. 277, N. 3726; L'Année Épigraphique 1956, 77 et 5 tessères de plomb: I. It. IV 4, 630; Ростовцев, *o. c.* p. 135, Syll. 835, 855, 856, 857.

[6] CIL XIV 2121 = D. 5683; 2113 et 4178[b], trois tessères v. Ростовцев, *o. c.* p. 133 sq., Syll. 849—851.

[7] Reate: CIL IX 4691, 4696 et 4697, de même que Dion Cassius LXVI 15; Vallis Canera: CIL IX 4753 = D. 1350; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes equestres sous le Haut-Empire romain*, I, Paris 1960, p. 166, n. 71.

[8] La majorité des inscriptions proviennent de l'Italie: il y a maintenant 166, nous possédons 48 inscriptions des provinces relatives aux iuvenes.

cement du XXe s. surtout Rostovcev [9] et Demoulin [10], mais, malgré l'enrichessement considérable des sources pendant soixante ans derniers il manquait d'un travail de synthèse plus moderne [11]. En 1964 j'ai publié une thèse sur les collegia iuvenum qui essaie de présenter la totalité de problèmes concernant l'organisation de la jeunesse romaine [12].

En suivant nos considérations sur la chronologie des sources épigraphiques on peut constanter que le plein développement des associations des iuvenes en Italie se produit au cours du Ier et du IIe s., le IIIe s. est une période de déclin graduel de ces organisations. La plupart des inscriptions de provinces appartiennent au IIe et IIIe s., la période de la diffusion de nos collèges dans les régions occidentales de l'empire est postérieure à celle de leur épanouissement en Italie. Déjà au cours du Ier s. on peut observer l'apogée des iuvenes dans le Latium, en Campanie et au pays des Sabins [13], donc dans des régions relativement rapprochées de Rome. C'était en même temps une période de vive activité des empereurs de la dynastie julio-claudienne et flavienne qui, en suivant l'exemple d'Auguste, encourageaient l'oeuvre de réorganisation de la jeunesse aristocratique de Rome et furent des protecteurs des Juvenalia [14].

L'organisation interne des associations des iuvenes rappelle sous bien de rapports l'organisation des collèges professionnels et funéraires- religieux qui imitaient l'administration de la cité [15]. Il faut souligner cependant certains traits, spécifiques

---

[9] M. Rostovcev, *Étude sur les plombs antiques*, RN 1898, p. 271—286, 457—466; *Pinnirapus iuvenum*, Römische Mittheilungen XV 1900, p. 223—228; *Римския...*; *Römische Bleitessere*, Klio Beiheft III 1899, p. 177—192.

[10] H. Demoulin, *Les collegia iuvenum dans l'empire romain. Leur nombre, leur organisation, leur situation légale*, MB I 1897, p. 114—136, 200—217; III 1899, p. 177—192.

[11] Le seul essai fait après la denière guerre, conçu sur un plan assez modeste, fut le travail de P. Ginestet, *Collegia iuvenum*. Les associations de la jeunesse dans l'Occident Romain, préparé comme une thèse de doctorat de l'université de Touluse. Grâce à M. le professeur M. Labrousse j'ai reçu une copie de ce travail.

[12] M. Jaczynowska, *Collegia iuvenum. Rola historyczna i działalność młodzieży rzymskiej w okresie wczesnego cesarstwa*, Toruń 1964 (*Collegia iuvenum. Le rôle et l'activité des associations de la jeunesse romaine au temps de Haut Empire*). Le travail a été publie en polonais avec un resumé français et l'Appendix Ephigraphica qui donne 201 inscriptions relatives aux iuvenes.

[13] Il est probable que les suivantes inscriptions proviennent du Ier s. A Ostie: CIL XIV 409 = D. 6146, à Lanuvium: CIL XIV 2121 = D. 5683, à Bovillae: CIL XIV 2389 (a. 69), à Tusculum: CIL XIV 2592 (a. 32/33), CIL XIV 2631 = D. 6211, CIL XIV 2635 = D. 6212, CIL XIV 2640 = D. 6213, à Tibur: CIL XIV 3684 = D. 6237, I. It. IV 4, 220, en Aricie NSA 1911, p. 265 sq. (D. 9421). A Velitrae: CIL X 6555 = D. 3697, toutes les inscriptions de Pompéi v. Jaczynowska, *o. c.* Ap. Epigr. N. 32—97. A Nursia CIL IX 4543 = D. 6550, CIL IX 4546, à Trebula Mutuesca: CIL IX 4889. Les tessères de Rome, de Lanuvium, de Tusculum, de Velitrae, de Verulae et une part des tessères provenant de Tibur, peuvent être dater au Ier s., v. Ростовцев, *Римския...*, p. 114—116, 131—135.

[14] v. Ростовцев, *Римския...*, p. 141—149.

[15] v. J. P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains*, vol. I—IV, Louvain 1895—1900.

des collegia iuvenum qui au point de vue de l'organisation les distinguent des autres associations. A la tête des iuvenes se trouvaient le plus souvent les magistri, habituellement au nombre de deux. Ces fonctionnaires fortement liés à l'aristocratie municipale remplissaient leur cursus honorum dans les limites de leur ville. Les magistri apparaissent dans 10 localités de l'Italie, et dans deux seulement villes de province [16]. Ils recevaient souvent une place assez élevée dans leur municipes, mais leur dignités en général se bornaient dans les limites d'une ville natale, ils obtenaient rarement le rang équestre et des fonctions dans l'armée [17]. Contrairement à l'institution des magistri iuvenum, la charge définie comme praefectus iuventutis, exercée par une seule personne apparaissait plus souvent dans les provinces qu'en Italie même. Ces fonctionnaires d'un rang beaucoup plus élevé que les magistri, étaient de riches citoyens, doués d'une position politique importante qui embrassaient ou avaient déjà accompli la carrière militaire. On rencontre aussi comme chefs des iuvenes, des fonctionnaires portant des titres rares dans d'autres collèges; ce sont trois procuratores [18] et deux praetores en Etrurie [19]. La parution dans quelques organisations des iuvenes des fonctionnaires religieux, nommés sacerdotes ou flamines, semble plus caractéristique pour les collèges funéraires-religieux que pour les associations professionnelles (CIL X 5919, CIL V 3415, 4416, 5894, CIL XII 1869, 1870 = (Pflaum I, N. 79, 2,3, CIL XII 1783, 1902, 1903, 2238, 2245).

L'analyse de la structure sociale des associations des iuvenes semble être un problème difficile. Seulement des registres complets des iuvenes, appartenant à des localités diverses, auraient pu servir de base à des conclusions plus sûres. Nous ne disposons malheuresement que de trois documents de ce type; ce sont: les fragments de l'album du Pagus Fificulanus (CIL IX 3578 = D. 7306), au pays des Sabins, où l'on rencontre même des noms des esclaves; le document de Virunum, reproduit par Egger (CIL III 4778 et 4785) [20] et la liste la plus complète parfaitement conservée, de Mactar [21] en Afrique. Au moins deux parmi les iuvenes de Mactar étaient les affranchis de même qu'un du Pagus Fificulanus. En somme nous connaissons au moins 12 iuvenes liberti, neuf d'eux appartenaient à l'aristocratie des affranchis, c'étaient sept iuvenes désigné comme Seviri Augustales (I. It. IV 4, 220; CIL V 3415,

---

[16] Ce sont Adiaum en Pannonie: CIL III 4272 et Mactar en Afrique v. G. Ch. Picard, *Civitas Mactaritana*, Carthago VIII 1957, p. 77.

[17] La brillante carrière de P. Prifernius de Vallis Canera est un cas exceptionel: CIL IX 4753 = D. 1350, Pflaum, *o. c.* I, p. 166 n. 71, nous connaissons aussi deux magistri de Trebula Mutuesca qui étaient tribuns de légion: CIL IX 4888 = D. 6555, CIL IX 4885 = D. 2745.

[18] Á Carsulae: CIL XI 4579 (6633), à Pompéi: CIL IV 8630, à Faventia v. G. C. Susini, *Nuove perspettive storiche. A proposito di alcune scoperte Romane in Emilia*, Atti del Terzo Congresso Internazionale di Epigrafica Greca et Latina (Roma 4—7 sett, 1957), Roma 1959, p. 324; AE 1957, N. 138.

[19] A Nepet: CIL XI 3215 = D. 6590, à Sustrium: CIL XI 3256 = D. 6591.

[20] R. Egger, *Eine Darstellung des lusus iuvenalis*, JOAI 1915, p. 123.

[21] Picard, *o. c.* p. 77—79 (année 88 d. n. e.).

4416, CIL IX 4691, 4696, CIL XI 3938, L'Année Epigraphique 1962, N. 86, Musée Belge V 1901, p. 131; D. 6635), et les deux pantomimes célèbres, affranchis de l'empereur [22]. Les trois inscriptions concecernant les iuvenes — affranchis proviennent du Ier s. [23], le reste du IIe et IIIe s. En basant sur un petit nombre de sources, il est difficile de saisir la ligne exacte de la structure sociale des collèges des iuvenes, mais la participation des affranchis à ces associations, à partir du Ier s., marque en tout cas le caractère peu exclusif de ces organisations.

Il faut signaler aussi l'existence de quelques associations de la jeunesse à la campagne (pagi ou vici) [24], dont les organisations avaient un caractère plus démocratique que celles de municipes. Ces témoignages appartiennent à la fin du IIe siècle ou au IIIe siècle, ce qui indique la pénétration tardive des formes de l'organisation de la jeunesse romaine dans les terrains de campagne. Les collèges dex iuvenes semblent se lier particulièrement à la vie de ville et à l'éducation de la jeune aristocratie municipale, quoique leur caractère social ne fût pas si exclusif que le supposait Rostovcev [25]. Cette liaison des iuvenes et de la vie municipale semble être spécialement forte en Italie.

L'activité des iuvenes est bien visible dans les villes italiques. Les inscriptions de Pompéi nous donnent beaucoup de preuves d'une vigoureuse activité des jeunes pendant les élections municipales, nous pouvons présenter 11 noms des iuvenes — candidats aux postes du duovir ou d'édile, qui sont connus par de grands groupes des données épigraphiques [26]. On peut penser que l'appui de l'association des iuvenes avait une valeur considérable pendant les élections à Pompéi.

Une forme essentielle de l'activité des iuvenes: l'organisation des jeux appelés iuvenalia, lusus iuvenalis ou lusus iuvenum, était concentrée dans les villes. Ces jeux avaient été organisés aussi bien à Rome, sur l'ordre des empereurs, surtout Néron et Domitien que dans de différents centres municipaux. Les ludi iuvenum c'étaient avant tout des courses des chars, des combats contre les bêtes féroces (venationes) et, dans certaine mesure des épreuves sportives rapprochées des combats des gladiateurs [27]. Les iuvenalia, ou des solennités qui leur ressemblaient, furent

---

[22] CIL XIV 2113 (a. 187), *The Inscriptions of Roman Tripolitania*, ed. J. M. Reynolds, J. M. W. Perkins, Roma 1952, p. 606; J. Guey, *Un pantomime de l'Empereur Caracalla, citoyen de Leptis Magna, Lepcitana Septimiana VI 2*, Revue Africaine XCVI 1952, p. 44 (a. près de 217).

[23] Picard, *o. c.* p. 77—79, I. It. IV 4, 220; CIL V 3415.

[24] Ce sont surtout les inscriptions de provinces: CIL XII 22 (Vintium aux Alpes Martimes), CIL XIII 4131, 6549, 6688 = D. 7084 et peut-être aussi CIL XIII 6468, 6689 = D. 7083; 7424 de Germanie Supérieure.

[25] Ростовцев, *Римския*, p. 140 sq., de même que Ginestet, *o. c.* p. 34. „Ainsi, par le rang social, le Collegium Juvenum était-il le plus aristocratique de tous ceux de la cité".

[26] Jaczynowska, *o. c.* Ap. Epigr. N. 32—78.

[27] V. un „pinnirapus iuvenum" à Spoletium, J. P. Walzing, *Recueil des inscriptions grecques et latines relatives aux corporations romaines*, II supplément Musée Belge V 1901, p. 131—133 (D. 6635).

organisées dans les villes du Latium: à Tusculum, Lanuvium et Ostie [28], en Campanie: à Pompéi, Anagnia et Velitrae [29], au pays de Sabins: à Reate et Amiternum [30] et en Ombrie: à Carsulae (CIL XI 4580 = D. 6634), et Ameria (CIL XI 4371 = D. 6631, CIL XI 4395 = D. 6632, CIL XI 4386). La diffusion considérable des lusus iuvenalis dans presque tous les terrains de l'Italie est constatée par l'information de *Scriptores Historiae Augustae* relative à l'activité du futur empereur Gordien I (SHA *Gord.* 4).

On pourrait se demander si le caractère sportif des iuvenalia avait pour but unique le divertissement, ou bien la préparation des cadres militaires de l'armée. La dernière interprétation du problème est sourtout celle de Rostovcev, Cagnat et Della Corte [31], avec lesquels les autres auteurs font de la polémique [32]. Certains vestiges dans les sources démontrent l'emploi de la iuventus comme une sorte de milice, mais seulement dans les circonstances exceptionelles, ainsi p. ex. au cours de l'année 68/69, ou bien en Afrique vers la fin du IIIe s.[33]. La préparation sportive des iuvenes et leur activité diffèrent d'une manière assez essentielle de l'éphébie classique qui préparait les cadres militaires de l'armée grecque. Les exercices et les formes d'organisation admises par les iuvenes, soulignent à un certain degré leur disposition quasi-militaire. Il semble cependant qu'il s'agissait plutôt de jouer aux soldats que de s'initier à l'armée [34].

Les parades des iuvenes, leur activité dans la vie municipale avaient un aspect religieux. Les jeunes gens participaient dans toutes les cérémonies religieuses de leur ville, souvent ils acceptaient les anciennes formes du culte et les célébraient: on aperçoit distinctement ce procédé sur les exemples de Tusculum [35], Lanuvium [36],

---

[28] CIL XIV 2592, 2640 = D. 6213, CIL XIV 409 = D. 6146, H. Thylander, *Inscriptions du port d'Ostie*, Acta Inst. Rom. Regni Sueciae IV, Lund 1952, 339; CIL XIV 4448, Ростовцев, *Римския*... p. 133 sq.

[29] CIL IV 8521, CIL X 5928 = D. 6264, CIL X 6555 = D. 3697, de même que Ростовцев, *Римския*... p. 134 sq.

[30] Dio Cassius LXVI 15; G. Annibaldi, *Amiterno. Rinvenimento di due Tabulae patronatus* NSA 1936, p. 97, 1, v. 24 sq. L'Ánnée Épigraphique V 1937, p. 111.

[31] Ростовцев, *Римския*... p. 148; *Pinnirapus iuvenum*, p. 223—228; *Social and Economic History of the Roman World*, Oxford 1957, p. 103, 107, 127 sq. 429 sq.; R. Cagnat, *De municipalibus militiis in imperio Romano*, Paris 1880, p. 81 sq.; M. Della Corte, *Iuventus*, Arpino 1924, passim, de même que Picard, *o. c.* p. 82—86.

[32] Ainsi Demoulin, *o. c.* p. 214—217; S. L. Mohler, *The iuvenes and Roman Education*, TAPhA LXVIII 1937, p. 442 sq., et surtout G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano-—Roma 1953, p. 74, 75; de même que Jaczynowska, *o. c.* p. 66—69.

[33] Tac. *Hist.* I 68; II 12, 61; III 5; IV 14; L. Leschi, *Les „iuvenes" de Saldae d'après une inscription métrique*, RAf LXVIII 1927, p. 393—419.

[34] Ginestet, *o. c.* p. 48: „Mais tout ceci... nous indique bien davantage une forme militaire qu'une action militaire. Il ne faudrait pas prendre des amateurs de parade pour des soldats".

[35] Voir la discussion: O. Leuze, *Aedilis lustralis*, Hermes XLIX 1914, p. 110, 119, et A. Rosenberg, *Nochmals aedilis lustralis und die sacra von Tusculum*, Hermes XLIX 1914, p. 253—272.

[36] A. E. Gordon, *The Cults of Lanuvium*, Berkeley 1938, pp. 21—58.

et Tibur[37]. Aux fonctions religieuses s'alliait étroitement le rôle funéraire d'une grande importance dans la vie des associations (CIL XIII 313; V 5134; XII 22).

Tous les genres de l'activité de la jeunesse romaine se liaient fortement avec la vie sociale et politique de la cité, les carrières collégiales des iuvenes inaugurent en général leur carrières municipales.

Après cette brève caractéristique des associations des iuvenes je voudrais analyser celles de Trebula Mutuesca au pays des Sabins. Mommsen a publié quatres inscriptions relatives aux iuvenes dans IX vol. de CIL. Tous mentionnent la fonction du magister iuventutis.

1. CIL IX 4888; D. 6555: T(ito) Petronio / T(iti) f(ilio) Serg(ia tribu) Sabino / tr(ibuno) mil(itum), mag(istro) iuvent(utis) / ... — Le cursus n'est pas complet, T. Petronius Sabinus avant son avancement au rang équestre pouvait exercer de diverses fonctions municipales dont on ne connaît que celle de magister iuventutis. La mention „tribunus legionis" sans indiquer la légion donne à penser que l'inscription provient du Ier siècle de n. è.

2. CIL IX 4885; D. 2745. Q(uinto) Livio Q(uinti) f(ilio) Pala[t(ina tribu)] / Velenio Pi[o] Sever[o] / Ducenari(o)[38], trib(uno) sem(enstri) / leg(ionis) XXII Primig(eniae), praef(ecto) / semens(tri) coh(ortis) I classic(ae), / patrono Aequicula/ nor(um), Caeninensi, ma/gistr(o) iuvent(utis) Trebul(ae) / Mutuescae, qui obla/ta sibi statua ab / eis honore conten/tus impensam remisit. / L(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum). — Cette inscription est complète mais difficile à lire au point de vue de l'actype qui fut mal conservé. Il y a des différences entre les premiers éditeurs concernant spécialement v. 3: DUCENAR. ou DUCENIANO. l'inscription est difficile à dater précisément. M. Torelli pense qu'elle provient du temps de Trajan mais malheureusement il ne donne pas son argumentation[39].

Il est caractéristique que dans ce plein cursus militaire on ne mentionne qu'une fonction à Trebula Mutuesca: celle de magister iuventutis. L'interprétation de cette inscription pouvait servir comme un argument pour indiquer une fonction para-militaire des collèges des iuvenes. Mais les autres inscriptions de Trebula Mutuesca indiquent plutôt des liens entre les fonctions des iuvenes et celles du municipe.

---

[37] A Tibur les iuvenes se nommaient Herculanei: CIL XIV 3684, I, It. IV 4, 220, Fasti Archeologici, *l. c.* N. 3726, I. It. IV 630; CIL XIV 3638, I. It. IV 4, 180, Ростовцев *Римския...*, p. 135.

[38] Je prends Ducenar(io) au lieu de „Ducenian(o)" en suivant Mommsen et Torelli qui ont vu la pierre. Après ses charges militaires Livius Velenius devait gérer des postes procuratoriens du tang sexagénaire et centenaire. Voir: Pflaum, *o. c.; Les procurateurs équestres sous le Haut — Empire romain*, Paris 1950.

[39] Torelli, *o. c.* p. 244; „Ad epoca Traianea sembrano appartenere un certo numero di altre iscrizioni, tra le quali ricordo la n. 8 di un ignoto senatore (?) e le due del ducenarius Q. Livio Velenio Pio Severo (CIL IX 4885 e 4886 = ILS 2744 e 2745 add.)". Le nom de la légion XXII Primigenia sans le surnom „Pia Fidelis" peut suggérer une période entre 39 et 89 de n. è. V. L. Ritterling *Legio*, RE XII (1925), col. 1797—1821.

3. CIL IX 4889: ... iu]s P(ublii) f(ilius) Ser(gia tribu) Rufus mag(ister) iuvent(utis) bis, / [quin]q(uennalis) VIIIvir bis, praef(ectus) fabrum ter. — ... Rufus exerçait deux fois un poste de magister iuventutis, il était deux fois l'octovir c'est à dire le suprême magistrat à Trebula Mutuesca, et enfin il reçut le rang équestre par une fonction de praefectus fabrum, qu'il gardait trois fois. Cette dernière mention suggère que l'inscription provient du Ier siècle[40]. La forme d'épithaphe au nominatif indique plutôt la première moitié de ce siècle.

4. CIL IX 4883; Torelli, Iscrizioni corrette p. 246 N. 2 (tav. 1, 2) C. S[— — —] / C[— — —] / Mu[— — —] VIIIvir qui[nq(uennalis), — — —] / mag(ister) iuven[t(utis), ... pater] / conscript[us, adlectus?] / ex decr(eto) d[ecurionum ...] — Je donne ici la solution de M. Torelli qui semble bien convaincante. Torelli a corrigé la lecture de v. 4: VIII vir qui[nq(uennalis)] au lieu de VIII VIR DV[41] et la lecture de v. 6: conscript[us] au lieu de CONS. ORD = cons(ul) ord(inarius) ou cons(ilium) ord(inis). La solution de Torelli semble juste après l'examen de la photographie de cette inscription et des autres données de Trebula Mutuesca[42].

Les nouvelles inscriptions publiées par Torelli donnent un plein cursus municipal à Trebula Mutuesca:

5. *Torelli, o. c.* N. 9, p. 257, 258 (tav. V 2); AE 1964, N. 19: L. Coelio L. f. Pal(atina) Ve[ro] / VIII viro mag(istro) iuv[ent(utis)], / VIIIviro II fano[rum], / VIII viro III aera[ri], / praef(ecto) coh(ortis) I Hispano(rum), / VIIIviro IIII aer(ari) q(uin) q(uennali), / curatori muneris / Reginiani, / decuriones et augus/tales, aere conlato. / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum). — La fonction de magister iuventutis est ici une partie intégrante du système octoviral à Trebula Mutuesca. C'était le premier octovirat designé comme: VIIIvir. mag. iuv.[43], le second octovirat c'était fanorum, le troisième aerarii, après cela Coelius Verus commença sa carrière militaire équestre comme préfet de la première cohorte des Espagnols. Puis il renonça aux postes dans l'armée et revient à la vie municipale, il exerçait son quatrième octovirat comme VIIIvir aerarii quinquennalis. Enfin il fut curateur des ludi gladiatorii (munus Reginianus).

---

[40] La discussion relative au praefectus fabrum est connue grâce à Pflaum, *Les carrières*, III, p. 958 sq., qui cite une thèse inedite de B. Dobson, *The Primipilares of the Roman Army*, (Durham University 1955, N. 146). Selon Dobson il est probable que Claude lors de sa réforme de la hiérarchie et du cursus équestres a supprimé la praefectura fabrum des anciens primipiles qui ne se retrouve pas effectivement plus après cette époque. Il existait encore une autre forme de cette fonction: le praefectus fabrum (équestre) qui était le chef de cabinet d'un consul ou préteur. Nous pouvons maintenant connaître mieux ce problème grâce à la publication *Britain and Rome. Essays Presented by His Students to Eric Birley on the Occasion of His Sixtieth Birthday*, où M. B. Dobson a présenté *The Praefectus Fabrum in the Early Principate*, Kendal 1966.

[41] Déjà T. Mommsen supposait: „Fortasse fuit VIII VIR QUINQ".

[42] Voir „conscripti" à Trebula Mutuesca: CIL IX 4895 et 4903.

[43] Torelli, *o. c.* p. 258: VIII viro mag(istro) iuv[en(tutis)]: la dizione sembra abbastanza chiara: come nelle righe successive troviamo VIII viro fanorum e VIII viro aerari, così in questa riga si deve intendere che L. Coelio Vero ha rivestito il primo ottovirato con la specifica funzione di magister iuventutis.

6. Torelli, *o. c.* N. 10, p. 260 (tav. V 1); AE 1964, N. 20: C. Plaetorio C. f. Ser(gia) Floro / mag(istro) iuventut(is) VIIIviro iter(um). — L'inscription provient du début de l'empire, C. Plaetorius Florus et sa famille sont bien connus à Trebula Mutuesca [44]. M. Torelli voit dans cette inscription une nouvelle preuve de sa thèse que la fonction de magister iuventutis faisait une partie intégrante du système octoviral [45]. Mais l'indication n'est pas claire ici. Nous pouvons lire le v. 2 aussi: mag(istro) iuventutis, VIIIviro iter(um) — parce que la mention „octovir" suit celle de mag. iuventutis, il y a d'autres exemples d'emploi d'un mot „octovir" sans préciser son caractère [46].

7. Torelli, *o. c.* N. 11, p. 261, 262 (tav. V 3); AE 1964, N. 21: [—] Vibio C. f. Quir(ina) / [A]ureliano / [eq]uo publico, / [VIII]vir(o) II aerari, / VIIIviro III fanor(um) q(uin)q (uennali), / [m]agistro iuventutis, / [p]leps Trebulana, / quibus, honore / contentus, impensam / [r]emisit. L(oco) d(ato) d(ecreto d(ecurionum). — La ligne 5 a été adjointe après le finissage de toute l'inscription, sa photographie nous en donne la preuve. La place propre pour cette ligne était sous le vers 3, parce que le cursus municipal est descendant dans ce document. L'ordre des fonctions de Vibius Aurelianus devait être le suivant: magister iuventutis, VIIIvir (pour la seconde fois) aerarii, VIIIvir (pour la troisième fois) fanorum quinquennalis. Après cela il devint un chevalier (eques). M. Torelli pense que la fonction de magister iuventutis fait dans ce cas, comme toujours, une partie du système octoviral [47]. C'est possible mais pas sûr, parce qu'il n'y a pas de mention „octovir" avant le poste de magister iuventutis.

8. Torelli, *o. c.* N. 12[A], p. 263 (tav. VI, 1); AE 1964, N. 22: [— — — — f.] Qui(rina) Rufus / [prae]fectus fabr(um), mag(ister) / [iuvent]utis, aedilis / [it]er(um) quinq(uennalis), augur. — L'inscription semble provenir de la première moitié du Ier siècle au point de vue de la forme d'épitaphe (au nominatif) et du poste de praefectus fabrum [48]. M. Torelli pense que l'inscription représente un cursus direct, c'est à dire que

---

[44] CIL IX 4909, 4897 (le règne di Claude), les affranchis de gens Plaetoria: CIL IX 4928, 4929, et Torelli, *o. c.* N. 24, p. 271.

[45] Torelli, *o. c.* p. 261: Mag(istro) iuventut(is) VIII viro iter(um): si noti, sulla scorta della iterazione dell'ottovirato, la funzione di magister iuventutis considerata pienamento ottovirale. Il secondo ottovirato non risulta fornito di specificazione dei compiti magistratuali, come altre volte nei cursus di magistrati trebulani.

[46] A Amiternum les fonctionnaires suprêmes du municipe s'appelaient simplement octoviri: CIL IX 4182, 4199, 4203, 4324, 4398, 4400, 4519 = D. 6545; 4520 = D. 6546; CIL XIV 3906[bis] = = D. 6544, du même qu'à Interamna Praetuttiorum: CIL IX 5067 = D. 5666 (octoviri iterum), à Firmum Picenum: CIL IX 5367, 5371 (VIIIvir bis), 5372, 5373, 5374 et à Plestia: CIL XI 5621. L'octovir sans aucune indication est connu aussi à Trebula Mutuesca dans l'organisation des affranchis — CIL IX 4897, cf. à Firmum Picenum CIL IX 5446 (VIIIvir aug(ustalium).

[47] Torelli, *o. c.* p. 262: „Cosi anche in questo caso possiamo osservare la magistratura del locale collegio di iuvenes considerata parte integrante del sistema ottovirali, esattamente secondo quando osservato per le due precedenti iscrizioni".

[48] Voir note 40. Torelli ne cite pas des résultats du travail de B. Dobson connus grâce à l'oeuvre de Pflaum. Il écrit à propos de ce problème, *o. c.* p. 263: „Il nostro personaggio è di rango equestre, come dimonstra la carica di praefectus fabrum, già a quest' epoca — metà del I sécolo d. Cr., come sembra — puramente onorifica, la cui funzione è di transizione per il cursus

Rufus avait été le magister iuventutis après la fonction de praefectus fabrum, puis il fut l'édile et enfin l'augur. Je m'incline à penser que c'est un cursus inverse. La fonction sacerdotale de l'augur est en dehors du cursus. Rufus avait été deux fois l'édile, ensuite il devint magister iuventutis et après la carrière municipale il reçut un poste du praefectus fabrum qui ouvrait la carriere équestre. Cette interprétation est contraire de celle de M. Torelli, qui veut voir même dans ce cas une preuve d'existence du collège des octoviri dont le magister iuventutis faisait une partie intégrante[49].

Il faut considérer les autres inscriptions de Trebula Mutuesca pour savoir si la fonction de magister iuventutis faisait reguliérement une partie du collège octoviral. Il y a deux documents avec un plein cursus municipal. Le premier c'est l'inscription honorifique (CIL IX 4836 = D. 6553): — T. Petidio T. f. / Fab(ia) Cessino / VIII viro aediliciae / potestatis, VIII vir(o) (iterum) / fanor(um), VIII(viro) (tertium) aerari, / adlecto supra numer(um) / sevirum Augustalium / pleps Trebulana / ob merita eius / L(oco) d(ato) d(ecreto) d(ecurionum). — Dans ce cursus le premier octovirat est celui d'édile, le second — des temples (fanorum) et le troisième — du trésor (aerarii). Il n'y a pas de fonction de magister iuventutis dans cette carrière.

On peut voir le même ordre des fonctions municipales dans l'autre inscription de Trebula Mutuesca[50], qui donne quelques exemples des octovirs de la même famille. Le premier octovirat est toujours celui d'édile, nous pouvons voir un plein cursus municipal en suivant la carrière de C. Abelasius C. f. Castor qui était „VIIIvir aedilicia potestate, VIIIvir iterum fanorum, VIIIvir tertium aerari".

L'existence de la fonction de magister iuventutis dans le collège octoviral n'est pas un règle obligatoire, peut-être il y avait une période dans la vie municipale de Trebula Mutuesca avec une tendance d'englober la fonction du magister iuventutis dans le système octoviral. L'inscription citée plus-haut sur le numéro 5 est une preuve la plus convaincante.

Est-il possible de préciser le temps de cette tendance? C'est bien difficile parce qu'on ne peut pas dater précisement l'inscription N. 5[51]. Elle ne semble pas provenir d'une époque très ancienne ou d'une période tardive. Les inscriptions N. N. 1, 3, 6 et 8, provenant du Ier siècle ne donnent pas de règle précise de la place du magister iuventutis dans le cursus municipal. Peut-être l'inscription N. 5 et l'autre un

---

honorum municipale[84] (Voilà la note 84), p. 263". Cf. W. Liebenam, in Diz. Ep. III 1895, pp. 14 e sgg., s. v. *Fabri*. „Nel caso di Trebula Mutuesca, dato che il numero dei praefecti fabrum è notevole (3), si potrebbe anche pensare che si tratti di praefecti di un locale collegio di fabri".

[49] Torelli, *o. c.* p. 264: „Dopo la praefectura fabrum, egli ha assunto le funzioni di magister iuventutis, anche in questo caso considerate proprie del collegio ottovirale, come provato dal fatto che la carica di aedilis e stata contraddistinta delle iterazione".

[50] CIL IX 4891. Cette inscription très longue semble provenir d'une époque plus avancée: du IIe ou plûtot du IIIe siècle.

[51] Torelli, *o. c.* p. 257, 258, N. 9; AE 1964, N. 19.

peu pareille N. 7[52] soient plus tardives, mais elles ne semblent pas provenir d'une période plus basse que le IIe siècle[53].

Les formes d'octovirat à Trebula Mutuesca sont bien spécifiques et assez développées au point de vue d'un cursus municipal régulier. On ne rencontre pas d'organisation si agrandie dans les autres municipes ayant comme magistrats suprêmes les octoviri. Ces municipes sont assez rares[54], concentrés surtout dans la région des Sabins, pendant que les autres municipes étaient en général gouvernés par les quattuorviri, parfois par les duoviri[55]. Les octoviri formaient un régulier collège de huit membres seulement à Trebula Mutuesca[56]. On rencontre à Nursia les octoviri duovirali potestate[57], les octoviri aedilicia potestate (CIL IX 4543 = D. 6550; 4549) et un octovir praefectus iure dicundo ex decreto decurionum (CIL IX 4662 = D. 6552). Il y a aussi des magistri iuvenum à Nursia[58], mais ils ne forment pas une partie du système octoviral. Dans une autre ville sabine, Amiternum, il y avait des magistrats suprêmes designés simplement comme les octoviri[59]. Ce municipe avait aussi l'organisation des iuvenes, dirigée par un magister, mais ce fonctionnaire était indépendant du cursus municipal[60].

---

[52] Torelli, *o. c.* p. 261, 262, N. 11.

[53] Torelli, *o. c.* p. 240, pense que l'existence des magistri iuventutis dans le système octoviral est caractéristique plutôt à la période plus ancienne: „Le nuove iscrizioni hanno tuttavia il merito di chiarire almeno un lato della questione relativa a Trebula Mutuesca, ove l'ordinamento ottovirale appare nella sua completezza per quanto concerna le funzioni specializzate: il magistrato iuventutis, almeno per un periodo di tempo più antico, faceva certamente parte del sistema ottovirale".

[54] Voir H. Rudolph, *Octoviri*, RE XVII (1937), col. 1877—1880.

[55] Les duoviri étaient en général dans les colonies romaines, les quattorviri sont à l'ordinaire chefs des municipes, mais il y a beaucoup de cas exceptionnels, surtout en Gaule Narbonnaise, v.A. Degrassi, *Quattuorviri in colonie romane e in municipi retti da duoviri*, Atti della Accademia Nazionale dei Linzei CCCXLVI 1949, Memorie. Classe di Scienze Morali, storiche e filologiche, S. VIII f. 6, p. 281—345.

[56] Rudolph, *o. c.* col. 1878: „Die alte Grundform der Verfassung schimmert in der späteren Ordnung von Trebula noch insoweit hindurch, als hier die acht Beamten beibehalten sind (durch Schaffung einer gänzlich irregulären Magistratur von VIIIviri fanorum) und bei der Iteration das Kollegium als Ganzes gezählt wird (IX p. 463), während die übrigen Gemeinden nur die Hauptämter des Duovirats kennen und demgemäss die Zahl ihrer Beamten auf das übliche Normalmass reduziert haben...".

[57] CIL IX 4545, 4547, 5006; D. 6551. La dernière inscription représente un cursus mixte de Spoletium (IIIIvir aed. potest., quaestor aerari) et de Nursia (VIIIvir IIvir. pot. Nursiae).

[58] CIL IX 4543; D. 6550 — mag(ister) iuuven(um) prim(um)?, CIL IX 4549 — magistro iuvenum. Voir aussi CIL IX 4546, où il y a un patronus iuvenum.

[59] CIL IX 4182, 4198, 4199, 4203, 4211, 4324, 4398, 4400, 4519 = D. 6545, 4520 = D. 6546. On rencontre aussi un fonctionnaire spécifique — celui de „p(raefectus) pro o[cto]viro" — CIL IX 4519; D. 6545.

[60] CIL IX 4457, mag(ister) iuvent(utis), de l'époque assez tardive (la formule DMS dans l'épitaphe). CIL IX 4520; D. 6546, où je propose une nouvelle solution de la ligne 5/6: D(is) M(anibus) s(acrum)/C(aio) Cuspio C(ai) f(ilio)/Poppae[a] no/ iuvenum magistr(o), / VIIIviro, [cura]t[ori]/

Les octoviri n'existaient pas seulement au pays des Sabins[61], ils sont connus aussi dans la région V^e de l'Italie: à Interamnia Praetuttiorum -octoviri iterum (CIL IX 5067 = D 5666)— à Truentum (CIL IX 5158) et à Firmum Picenum (octovir ou octovir bis CIL IX 5367, 5371, 5372, 5373, 5374). Plestia en Ombrie avait aussi une organisation octovirale (CIL XI 5621), changée ensuite par l'organisation quattuorvirale (CIL XI 5619, cf. Rudolph, *o. c.* col. 1878). On rencontre encore un octovir à Perusia (CIL XI 1946).

La génèse de l'octovirat semble être un problème bien difficile. Ses origines sont anciennes, mais on ne peut pas définir son caractère local, italique ou romain[62]. Ses formes sont très variés, l'institution passa sans doute une longue evolution historique[63]. On peut suivre ce procés à Trebula Mutuesca[64], où existaient des liens spécifiques entre l'organisation municipale et la fonction de magister iuventutis. Ces liens nous donnent un témoignage nouveau que les collegia iuvenum formaient une partie essentielle de la vie municipale.

Toruń

---

an[nonae?]. Cette inscription, comme la précedente, provient de la seconde moitié du IIe siècle ou de la première moitié du IIIe siècle. On rencontre aussi à Amiternum les Iuvenalia NSA 1936, p. 94—97; L'Année Épigraphique 1937, N. 111 (a. 325).

[61] A. Rosenberg, *Der Staat der alten Italiker*, Berlin 1913, p. 40—46, affirmait que l'institution des octoviri est d'origine sabine. Contre cette thèorie v. H. Rudolph, *Stadt und Staat des römischen Italien*, Leipzig 1935, N. 66—86.

[62] Torelli, *o. c.* p. 241: „Ora in tutte queste città l'ottovirato sembra più che altro un relitto che è difficile stabilire se sia di ascendenza romana o locale". Rosenberg, *o. c.* p. 40—46, pensait à l'origine sabine, preromaine d'octovirat; Rudolph, *o. c.* p. 66—86, affirmait que la constitution octovirale était d'origine romaine.

[63] Rudolph, *Octoviri*, col. 1880, écrit, qu'il y eut une réforme du système octoviral, faite au Ier siècle avant n. è. par Jules César. „Die Reform gehört in dem Zusammenhang der allgemeinen Municipalgesetzgebung des 1 Jhdts v. Chr. welche die Aufgaben der römischen Municipalgemeinden neu geregelt und eine beträchtliche Steigerung der städtischen Befugnisse bewirkt hat, und ist in die Zeit der cäsarischen Monarchie zu datieren".

[64] Torelli, *o. c.* p. 242 sq., pense, que l'ancien système octoviral à Trebula Mutuesca avait dépéri, mais il revint plus tard comme une artificielle „creazione ex novo" faite par Auguste: „Ho suggerito, per questa riorganizzazione politica, una data entro l'età augustea, sulla scorta del pur incerto testo der liber coloniarum, ma ancor più per il carattere giuridico artificioso dell'istituto ottovirale trebulano, che visibilmente ha l'aspetto di una «restaurazione» del tutto in linea con il programma conservatore augusteo".

EPITAFIUM ŚW. STANISŁAWA W KATEDRZE KRAKOWSKIEJ

Napisał
MARIAN PLEZIA

I

Szymon Starowolski rozpoczyna swoje *Monumenta Sarmatarum* (Kraków 1655) od przytoczenia, zaraz na pierwszej stronie, następującej notatki:

„Caput regni Cracovia, in qua Poloni translato divi Stanislai episcopi urbis corpore e templo s. Michaelis in Rupella, ubi ante decennium a principe Boleslao Audace occisus fuerat, ad templum s. Venceslai martyris cathedrale, in arce Cracoviensi situm, anno Domini 1088, in eius sarcophago lamina aurea contecto epitaphii loco hos versus inscribi curarunt:

Tumba Stanislai cineres tegit ista beati.
Regis Boleslai quia non favit impietati,
Martyrio meritas coeli migravit ad aedes.
Felix cui Deitas merces, cui sidera sedes".

Brzmienie tego ustępu nie pozostawia żadnej wątpliwości, że nie opiera się on na autopsji, lecz jest powtórzeniem informacji, które Starowolski wyczytał u Długosza. Ten ostatni w rzeczy samej trzykrotnie przytacza wspomniany w *Monumenta Sarmatarum* czterowiersz zawsze w połączeniu z tymi samymi szczegółami o przeniesieniu kości św. Stanisława ze Skałki na Wawel: *Hist. pol.* I, s. 398, pod r. 1089: [biskup Lambert] „corpus sanctum in ecclesiam kathedralem ... intulit et in ecclesie medio nobilem tumbam, auro et gemmis adornatam, qua et cineres et ossa condita sunt, fabricavit hosque versus capitalibus litteris in auro inscripsit: Tumba Stanislai etc."; *Żywot św. Stanisława* (*Opera*, ed. Przezdziecki), s. 96: [biskup i kanonicy] „corpus sacrum ... in templo maiori et cathedrali ... in eiusdem templi medio, pulcherrimo de petra fabricato sarcophago et lamina aurea desuper contecto, quae passionis beati viri per insculptas imagines denotabat seriem, recondunt; cui et hos versus pro epigrammate aureis litteris inscriptos adiciunt: Tumba Stanislai etc."; *Żywoty biskupów krakowskich* (*Opera* j. w.), s. 389: [Lambert] „ex petra quadra pulchro opere sepulchrum fabricans ossa suae sanctitatis et cineres collocavit et sepulchro in laminibus aureis hos inscripsit versus, qui etiam in hanc diem cernuntur exarati: Tumba Stanislai etc." Na koniec w *Liber beneficiorum* I, s. 233, znajdujemy jedną jeszcze odnoszącą się do tych samych wydarzeń notatkę, nie zawierającą co prawda samego czterowiersza, o który nam idzie, ale cenną przez to, że skreśloną w rękopisie ręką samego Długosza: [kaplica św. św. Piotra i Pawła — obecnie Wazów — w katedrze wawelskiej] „in qua sanctissimi quondam Cracoviensis presulis Stanislai ossa ex Rumpella [sic] translata in sorthophago [sic] saxeo, quod etiam in diem hodiernum cernitur, quiescebant".

Ponieważ sam napis nie dochował się, najstarszym źródłem, któremu zawdzięczamy jego znajomość, są pisma Długosza. We wszystkich trzech miejscach jest on nieomal jednobrzmiący; przytaczamy więc raz jeszcze jego tekst w tej postaci, w jakiej figuruje w *Historii polskiej* oraz w *Żywocie św. Stanisława*, z uwagi na to, że oba te dzieła posiadamy w rękopisach wykonanych pod okiem autora i wielokrotnie przez niego samego kontrolowanych i poprawianych (Bibl. Czart. 1306, s. 243 oraz Bibl. kapit. krak. 214, s. 113; por. ryc. 1 i 2):

Tumba Stanislai cineres tegit ista beati.
Regis Boleslai quia non fauit impietati,
Martirio meritas celi migrauit ad edes.
Felix, cui deitas merces, cui sidera sedes.

2 fauit *Kapit. 214*: favet *Czart. 1306*

Przyjmujemy w w. 2 lekcję „fauit" jako zgodniejszą gramatycznie z następującym w w. 3 „migrauit".

Od razu rzuca się w oczy, że epigram ten posiada duże walory formalne. Zacznijmy jego analizę od kompozycji: w. 1 oznajmia, czyje szczątki kryje grób, na którym znajduje się napis. Ww. 2—3 zawierają krótką historię śmierci pogrzebanego. W. 4 przynosi ocenę przytoczonych faktów i konkluzję. Środek zajmuje zdanie rozwinięte, złożone ze zdania przyczynowego i nadrzędnego. W. 1 zawiera zdanie proste; zdaniu w w. 4 silne elipsy nadają również pozór zdania niezłożonego. Prozodia całego czterowiersza jest zupełnie poprawna, jeśli przyjmiemy za ważną, powszechnie uznawaną w wiekach średnich regułę, że prozodia niełacińskich imion własnych (*Stanislai*, *Boleslai*) jest dowolna. Formą wierszową są heksametry leonińskie (rymowane); w tym wypadku jednak jest to rzadka ich postać, tzw. *versus collaterales*, gdzie rymują się pomiędzy sobą średniówki oraz zakończenia wierszy. Rymy tylko w połowie są gramatyczne (*Stanislai*: *Boleslai*, *aedes*: *sedes*), pozostałe dwie pary tworzą wykwintniejsze rymy rzeczownikowo-przymiotnikowe (*beati*: *impietati*, *meritas*: *deitas*): są to homoeoteleuta, lecz nie homoeoptota. Z figur dźwiękowych spotykamy ponadto aliterację (w. 3 ***m**artirio **m**eritas ... **m**igravit*, w. 4 *deita**s** merce**s** ... **s**idera **s**ede**s***).

Układ wyrazów w wierszu odpowiada prawie całkowicie ustalonym w epoce klasycznej zasadom budowy heksametru łacińskiego [1]: rzeczowniki i należące do nich przydawki znajdują się na końcu odpowiadających sobie hemistychów (w. 1 *Stanislai*: *beati*, w. 2 *Boleslai* [przydawka dopełn.]: *impietati*, w. 3 *meritas*: *aedes*);

[1] Por. T. Sinko, *Wiązanka wierszy Owidiusza*[6], Lwów—Warszawa 1930, s. XXVI n.; W. J. W. Koster, *Traité de métrique grecque suivi d'un précis de métrique latine*[2], Leyde 1953, s. 328; W. Strzelecki, *Zarys metryki łacińskiej*, [w] *Metryka grecka i łacińska* ... pod redakcją M. Dłuskiej i W. Strzeleckiego, Wrocław 1959, s. 113. Opisana tu zasada układania wyrazów w wierszu typowa jest zwłaszcza dla pentametru, ale występuje również w heksametrach, np. Verg. *Ecl.* I 1 n.:

Tityre, tu *patulae* recubans sub tegmine *fagi*
silvestrem *tenui* Musam meditaris *avena*.

jeśli w w. 1 wbrew ogólnemu zwyczajowi przydawka występuje na końcu wiersza, a nie przed cezurą, to specjalnie dla podkreślenia pojęcia *beati*, któremu na początku w. 4 odpowiada *felix*. Orzeczenia z przynależącymi do nich wyrazami znajdują się w trzech pierwszych wierszach prawidłowo w pośrodku; w w. 4 orzeczenia nie są wyrażone, co nadaje temu zdaniu epigramatyczną zwięzłość. W tym samym wierszu pauza zdaniowa (po *felix* i po *merces*) nie pokrywa się z pauzą wierszową (po *deitas*), nie dopuszczając wrażenia pewnej jednostajności, któremu sprzyja rozkład rymów. Śmiało powiedzieć można, że tak kunsztownej formy nie spotkamy nigdzie w całej naszej heksametrycznej poezji średniowiecznej.

2

Rodzi się wobec tego pytanie, z jakich czasów pochodzi ten interesujący zabytek. Aby na nie odpowiedzieć, trzeba najpierw wyjaśnić, skąd właściwie odpisał go Długosz. I tutaj od razu zaczynają się trudności; choć bowiem znakomity nasz dziejopis kilkakrotnie powtarza te same szczegóły, to przecież relacja jego nie jest ani zbyt jasna, ani całkowicie konsekwentna. Analizował ją już T. Wojciechowski [2] i wyróżnił w niej te elementy, które pochodzić mogą z autopsji (grobowiec w kaplicy św. św. Piotra i Pawła oraz sam czterowiersz), od tych, które przejęte zostały ze źródła pisanego, mianowicie z *Żywotu większego* św. Stanisława pióra Wincentego z Kielc. Rzecz bowiem w tym, że Długosz tylko mimochodem wzmiankuje o tym, co można było jeszcze widzieć za jego czasów, a głównie rozwodzi się nad czymś, co zdarzyć się miało w r. 1089, a co oczywiście on sam mógł przedstawić tylko na podstawie starszych źródeł.

Jakże zatem miała się sprawa z kamiennym grobowcem, który za czasów Długosza oglądać można było w kaplicy św. św. Piotra i Pawła? Nie mogło to być nic innego jak odkryty i odsłonięty w r. 1454 grób biskupa Prandoty, o którym Długosz wiedział ze starszych katalogów biskupów krakowskich (MPH III s. 359—360, i IV, s. 442, por. *Opera* I, s. 403), że pochowany został w tej kaplicy, „gdzie po translacji złożono ciało św. Stanisława" (*in capella ubi post translacionem corpus beati Stanislai fuit repositum*) [3]. Tylko że nie obeszło się przy tym bez nieporozumień: po pierwsze grób ów widoczny był w tym miejscu za czasów, kiedy Długosz pisał *Liber beneficiorum* (1470—1480), ale dopiero od lat około dwudziestu, gdyż poprzednio uległ zapomnieniu i odsłonięto go przypadkowo przy naprawianiu posadzki 4 czerwca r. 1454, jak nas o tym informuje szczegółowo specjalny dokument spisany przy tej sposobności (MPH IV, s. 443 n.). Po wtóre, szczątki św. Stanisława spoczywały tam w XIII w. zapewne tylko przejściowo, może w latach 1243—

---

[2] T. Wojciechowski, *Kościół katedralny w Krakowie*, Kraków 1900, s. 132—134.

[3] Nieomal identyczne brzmienie ma ten ustęp w nie drukowanym dotychczas katalogu biskupów krakowskich z pierwszych lat XVI w., zachowanym w rękopisie 470 Biblioteki im. H. Łopacińskiego w Lublinie, k. 49 v (na podstawie łaskawej informacji mgr W. Szwarcówny z Lublina).

—1256, pomiędzy elewacją, czyli podniesieniem z dawniejszego grobowca, a ostatecznym złożeniem na ołtarzu w pośrodku katedry, obmyte już wodą i winem oraz umieszczone „w czystym naczyniu ponad powierzchnią ziemi" (*Żywot większy* III 7 i *Cuda św. Stanisława* art. XXVII, MPH IV, s. 306 i 399). Elewacja nastąpiła w r. 1243 lub 1245[4], a przeniesienie relikwii na miejsce ich obecnego spoczynku w r. 1256, bo do tego faktu odnieść wedle wszelkiego prawdopodobieństwa należy bullę papieską z 9 lutego tego roku[5].

Wojciechowski wyobrażał sobie wprawdzie[6], że szczątki św. Stanisława znalazły grób w dzisiejszej kaplicy Wazów już od r. 1089, jednakże wszystko, co w świetle późniejszych badań archeologicznych powiedzieć możemy o dziejach budowy katedry, każe nam sądzić, że kaplica św. św. Piotra i Pawła powstała dopiero w w. XIII i że pogląd Wojciechowskiego, jakoby znajdowała się ona na miejscu środka najdawniejszego gmachu katedralnego, nie może się już dzisiaj ostać. Translacja zatem, o której mówią przeddługoszowe katalogi biskupów krakowskich, to tylko translacja w obrębie katedry, *de loco ad locum*, jak to określa bulla z r. 1256. W połowie XIII w. były dwie takie translacje: jedna z grobu pierwotnego na miejsce chwilowego spoczynku, podjęta jako początek starań o kanonizację, druga zaś po uwieńczeniu ich pomyślnym skutkiem, już na ołtarz, na którym spoczywają do dziś dnia. Długosz zaś wziąwszy wzmiankę dawnych katalogów za translację do katedry, którą za źródłami z drugiej połowy XIII w. odnosił do r. 1088 lub 1089, domyślał się w *Liber beneficiorum*, że kości św. Stanisława umieszczono tam jeszcze pod koniec XI stulecia. Jak widzieliśmy zresztą, w trzech innych miejscach zapatruje się na tę sprawę odmiennie i za wspomnianymi źródłami u okresu kanonizacji twierdzi, że złożono je wtedy w pośrodku katedry. Aby sprzeczność tę usunąć, Wojciechowski musiał przyjąć, że najdawniejszy jej środek znajdował się na miejscu obecnej kaplicy Wazów, co jednak dzisiaj żadną miarą utrzymać się nie da.

Tak więc Długosz oglądał w rzeczy samej na środku kaplicy św. św. Piotra i Pawła grób z XIII w., który w okresie pisania *Liber beneficiorum* skłonny był uważać za przedkanonizacyjny grób św. Stanisława, jednakże nie na nim wyczytał ów czterowiersz, który nas tu przede wszystkim interesuje. W tym związku warto zwrócić uwagę, że cytuje go tylko w pozostałych trzech miejscach, tam gdzie mówi o złożeniu szczątków biskupa na środku kościoła św. Wacława. Relacja jego przy tym, aczkolwiek dość obfita w szczegóły, jest jednak niekonsekwentna: w *Historii* opowiada, że grób przyozdobiony został złotem i drogimi kamieniami, nie precyzując w jaki sposób; w *Żywocie św. Stanisława* twierdzi, że grób pokryty był złotymi blachami, na których wyrzeźbiono sceny przedstawiające męczeństwo świętego; w *Żywotach biskupów krakowskich* na koniec jest tylko mowa o napisie na złotych blachach, a brak wzmianki o klejnotach i o rzeźbach. Wedle *Historii* napis wy-

---

[4] W. Kętrzyński, MPH IV, s. 286.
[5] *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, I, nr 51.
[6] Wojciechowski, *o. c.* s. 133.

konany był w *scriptura capitalis* na złocie (a więc zapewne wyryty); natomiast w ujęciu *Żywota św. Stanisława* same litery miały być ze złota bez określenia, w jaki sposób i gdzie były przytwierdzone.

Wszystko to wygląda dość podejrzanie dla każdego, kto zna Długoszowy sposób amplifikowania pewnych motywów i przenoszenia pojęć swego czasu na epoki wiele dawniejsze. Nasuwa się bowiem przypuszczenie, że historyk mając przed oczyma współczesną sobie tumbę św. Stanisława, sprawioną przez królową Jadwigę, która w istocie pokryta była srebrnymi blachami pozłacanymi, przedstawiającymi w szeregu scen dzieje męczeństwa świętego (mamy jej opis w protokole wizytacji biskupa Trzebickiego z r. 1670)[7], wyobraził sobie wystrój grobu przedkanonizacyjnego na jej podobieństwo. Tym niemniej twierdzi kategorycznie (w *Życiorysach biskupów krakowskich*, dziele powstałym współcześnie z *Liber beneficiorum*), że interesujący nas napis można było oglądać za jego czasów wyryty na złotych blachach. Świadectwu temu trudno wręcz odmówić wiary, tym więcej że Długosz sam tych wierszy na pewno nie ułożył, bo nie czynił tego nigdy. Napis widniał więc w drugiej połowie XV w. na ołtarzu św. Stanisława w katedrze krakowskiej, czy to na samej tumbie, czy w jej sąsiedztwie i uchodził w oczach Długosza za bardzo starożytny, pochodzący jeszcze z grobu przedkanonizacyjnego. Co o jego wieku w rzeczy samej sądzić należy, to już powiedzieć nam muszą inne źródła.

3

Niepodobna bowiem przyjąć za słuszną wersji Długosza, jakoby napis ów powstał około r. 1089, z okazji dokonanej wówczas translacji ciała św. Stanisława ze Skałki do katedry wawelskiej — po prostu dlatego, że translacja taka najprawdopodobniej w ogóle się nie odbyła. Nie mamy co prawda pewności, czy— jak tego chciała D. Borawska[8] — stan zaawansowania prac nad gmachem romańskim katedry był pod koniec XI w. jeszcze zbyt skromny, aby umożliwić pochowanie ciała zmarłego w r. 1079 biskupa „na środku kościoła"; zdaniem naszym za mało wiadomo na ten temat, aby można było cokolwiek wykluczyć lub twierdzić z pewnością[9]. Ale sama tradycja dotycząca translacji z r. 1088 czy 1089 jest tak wątła, że nie wolno na niej niczego budować.

Długosz i o fakcie, i o jego dacie zaczerpnął wiadomości, jak to słusznie wskazał Wojciechowski, z *Żywotu większego* pióra Wincentego z Kielc, powstałego około r. 1260. Jest tam mowa o tym (III 1, MPH IV, s. 394 n.), że mijało lat 10 od śmierci św. Stanisława, kiedy ukazał się on pewnej szlachetnej niewieście, która miała

---

[7] Wojciechowski, *o. c.* s. 91 n.

[8] D. Borawska, *Z dziejów jednej legendy*, Warszawa 1950, s. 54.

[9] Tym niemniej tak kompetentny znawca przedmiotu jak A. Bochnak, *Najstarsze budowle wawelskie*, [w] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu*, Warszawa 1960, s. s. 102—106, sądzi, że kryptę Św. Leonarda ukończono dopiero w latach 1110—1118, a sam gmach katedry jeszcze później (konsekracja w r. 1142).

zwyczaj nocami pobożnie modlić się na jego grobie, i polecił jej udać się do biskupa i do kanoników z żądaniem, aby przenieśli jego szczątki do kościoła katedralnego, „gdyż tu spoczywa bez należytej czci, a kości jego okrywa proch". Tak się też stało w r. 1088. W niespełna dwadzieścia lat wcześniej napisanym *Żywocie mniejszym* (rozdz. 34, MPH IV, s. 282) znajdujemy tylko wzmiankę, że ciało św. Stanisława przez lat 10 spoczywało na Skałce. Data figurująca w późniejszym żywocie jest więc zapewne tylko wynikiem obliczenia opartego na tej informacji i na znanej dacie śmierci (1079). Natomiast scena z pobożną niewiastą wygląda na replikę tzw. *Objawienia prezbitera Lucjana*, któremu w okolicach Jerozolimy pokazać się miał we śnie Gamaliel i zażądać, aby odnalazł jego grób, gdzie spoczywa obok św. św. Szczepana i Nikodema, „ponieważ pogrzebani jesteśmy bez należnej nam czci w miejscu nieprzystojnym. Idź więc i powiedz biskupowi Jerozolimy, aby złożył nas w miejscu zaszczytniejszym" — co się też stało [10].

Data 1088 figuruje co prawda również w tzw. *Roczniku krótkim*, lecz odpowiadająca jej notatka wprowadzona tam została najprawdopodobniej już na podstawie *Żywotu większego*. Jest bowiem nieco obszerniejsza od pozostałych, nader zwięzłych zapisek w tej części rocznika i brzmi jak następuje: „1088 sacrum corpus beati Stanislai Lambertus episcopus et canonici Cracovienses transtulerunt ad ecclesiam maiorem cum debita veneracione de Rupella et de ecclesia protunc sancti Michaelis" (MPH II, s. 796). W *Żywocie większym* zaś czytamy: „Episcopus vero et canonici ... anno M⁰LXXX⁰VIII⁰ sacrum corpus eius transtulerunt ad ecclesiam maiorem cum debita veneracione" (MPH IV, s. 395). Co zaś jeszcze bardziej znaczące, to fakt, że przytoczona powyżej notatka *Rocznika krótkiego* jest drugą zapiską wniesioną doń pod datą 1088. Jest tam bowiem jeszcze jedna, która brzmi podobnie jak w *Roczniku kapitulnym*, z którym *Rocznik krótki*, jak wiadomo, ma wspólne źródło: „1088 Mesco dux uxorem duxit". Jest to jedyny w całym *Roczniku krótkim* wypadek, aby data powtórzona była dwa razy przy dwu odrębnych zapisach. Cały ten zespół okoliczności tłumaczy się najnaturalniej, jeśli przyjmiemy, że notatka o translacji św. Stanisława dostała się do *Rocznika* z *Żywotu większego*, tak jak w *Roczniku kapitulnym* rozbudowano obszernie, również na podstawie żywotów, zapis pod r. 1079.

Tak więc rok 1088 jako data translacji ze Skałki ma za sobą tylko powagę Wincentego z Kielc, piszącego w okresie kanonizacji. Bardzo to wątła podstawa do przyjęcia jej za prawdę, tym bardziej że data odmienna zdaje się wynikać ze źródła starszego, mianowicie z kroniki Kadłubka. Wypadnie nam więc zająć się teraz tym przekazem, a jego rozbiór rzuci może nieco światła na genezę naszego epitafium.

W trzech pierwszych księgach kroniki Kadłubka dzieje Polski opowiada biskup krakowski Mateusz (1143—1165) wobec arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana (1149—

---

[10] Por. Jakub de Voragine, *Złota legenda* (wybór), Warszawa 1955, s. 387—389; o *Objawieniu prezbitera Lucjana*, tamże s. 386.

– 1165), zresztą także potomka małopolskiego rodu Gryfitów i fundatora klasztoru cystersów w Jędrzejowie. Opowiedziawszy o śmierci św. Stanisława i o złożeniu jego cudownie zrośniętych zwłok w „mniejszym kościele św. Michała", czyli na Skałce, dodaje on (II 20, MPH II, s. 297), że niebiański blask jaśniał nad grobem „usque ad translationis diem, cuius causam ipse non ignoras". Znaczy to „aż do dnia translacji (do katedry), której przyczynę ty sam znasz najlepiej" [11]. Jedyny to raz jeden z dwu interlokutorów wezwany zostaje na świadka wydarzeń, o których się opowiada. Dlaczego kronikarz kazał w tym miejscu Mateuszowi podkreślić, że jego rozmówca zna przyczyny opowiadanego wypadku? Chyba tylko dlatego, aby w ten sposób wyrazić, że jeden z nich, a może właśnie obaj, byli sprawcami tego faktu. Nie chcąc więc łamać konwencji dialogu, którego uczestnicy nie mówią nic o własnych czynach, zwłaszcza takich, które przynosiłyby im chlubę, uciekł się do aluzji — nie jedyny zresztą raz w swej kronice. Gdyby bowiem przez ową przyczynę rozumieć widzenie pobożnej niewiasty, o którym opowiadał później Wincenty z Kielc, to oczywiście wzmianka tak sformułowana nic by nie mówiła czytelnikowi, dla którego przecież była przeznaczona. Tak więc, jeśli trafnie rozumiemy to miejsce Kadłubka, translacja ze Skałki na Wawel odbyła się jego zdaniem za sprawą obydwu hierarchów kościoła polskiego, rozmawiających w jego kronice, a zatem około połowy XII w., nie zaś, jak chce tradycja z lat kanonizacji, w r. 1088.

4

Powróćmy teraz znów do pytania o datę naszego epitafium. Skoro schyłek XI w., do którego zabytek ten odnosił Długosz, zdaje się nie wchodzić w grę — co potwierdzają także względy krytyki literackiej, bo w XI w. nie znamy jeszcze prawie żadnych zabytków poezji łacińskiej w Polsce — jedynym punktem oparcia dla jego datowania byłby fakt, że napis ten w drugiej połowie XV w. oglądał Długosz, gdyby nie szczęśliwa okoliczność, że epitafium św. Stanisława (nie różne chyba od tego, o którym tu mowa, skoro nie słyszymy o żadnym innym) odegrało również pewną rolę w okresie kanonizacji. Oto papież Inocenty IV, kierując w r. 1252 do Polski franciszkanina Jakuba z Velletri [12] celem sprawdzenia na miejscu danych nadesłanych do Rzymu wraz z petycją o kanonizację św. Stanisława, polecił mu też rozpatrzyć uważnie (*considera diligenter*) następujące zabytki pisane: kronikę przechowywaną w archiwum księcia polskiego (oczywiście kronikę Kadłubka),

---

[11] Analogiczne wyrażenie znajdujemy nieco niżej w tejże kronice (MPH II, s. 322), gdzie oskarżyciel Zbigniewa mówi do jego sędziów: „nec enim ipsi nescitis, quam non modo civilis, sed et fraterni sitientissimus sanguinis semper fuerit", tj. sami wiecie o tym najlepiej (bo działo się to niedawno, na waszych oczach), jak bardzo chciwy był na krew itd. Nie inaczej zatem rozumieć należy cytowane wyżej w tekście miejsce dotyczące Jana Gryfity.

[12] *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej*, I, nr 33; bulla z 26 V 1252.

rocznik (kapitulny) oraz nagrobek (*epitaphium*). Już Wojciechowski [13] wzmiankę tę odniósł słusznie do naszego napisu. Wprawdzie David [14], a za nim Borawska [15] próbowali identyfikację tę podać w wątpliwość, objaśniając *epitaphium* jako *liber mortuorum*, lecz hipoteza ich nie wytrzymuje krytycznego sprawdzenia. Znaczenia postulowanego przez Davida nie znajdujemy w żadnym z dość licznych już dzisiaj słowników łaciny średniowiecznej (także i w materiałach do słownika polskiego), a choćby i takie gdzieś istniało, to nie widać żadnej przyczyny, dla której należałoby w tym miejscu odstąpić od znaczenia powszechnie i potocznie znanego *epitaphium* = = napis nagrobny, które w dodatku doskonale odpowiada sytuacji, w jakiej epitafium to jest wymienione. Tak więc napis nasz znany był i powoływany w toku procesu kanonizacyjnego w połowie XIII w.

Rozglądając się za możliwym jego autorem, Wojciechowski był skłonny przypisać go Kadłubkowi [16], który w swej kronice wiele miejsca poświęca św. Stanisławowi, przedstawiając śmierć jego w ten sam w zasadzie sposób, jako to pokrótce czyni nasze epitafium. Hipoteza ta wszakże, aczkolwiek ponętna, rozbija się o względy krytyki literackiej, gdyż epitafium pisane jest stylem zupełnie odmiennym od nader charakterystycznego stylu Kadłubkowego. W kronice tego ostatniego znajdujemy — obok luźno rozrzuconych wstawek jedno- i dwuwierszowych, które w wielu wypadkach są prostymi cytatami z innych autorów — trzy nieco dłuższe utwory pisane metrycznie (MPH II, s. 290, 302 i 420), razem 32 wiersze (heksametry i pentametry). Wszystkie one pisane są tą samą manierą stylistyczną, tak że wystarczy tutaj zacytować jeden tylko czterowiersz, aby czytelnikowi dać wyobrażenie o pozostałych. Oto słowa ubogiego kleryka, oglądającego bogactwa Bolesława Śmiałego (II 16, MPH II, s. 290).

Sola beans alios soli mihi gratia solis
Alget, hiems Geminos sole tenente tenet.
Solus ego sub sole tuo solacia veris
Demerui, solum demeruisse pudet.

Przy zupełnie poprawnej metryce jest to styl umyślnie ciemny (obskurystyczny), oparty na grze wyrazów (*sol*, *solus*, *solacium*) i na paradoksach (*gratia solis alget*, *hiems tenet sole tenente Geminos*); nie innym zresztą stylem posługuje się Kadłubek także i w prozie. Styl ten zaś jest nieomal diametralnym przeciwieństwem szlachetnej prostoty i jasności omawianego tutaj epitafium. Także układ wyrazów

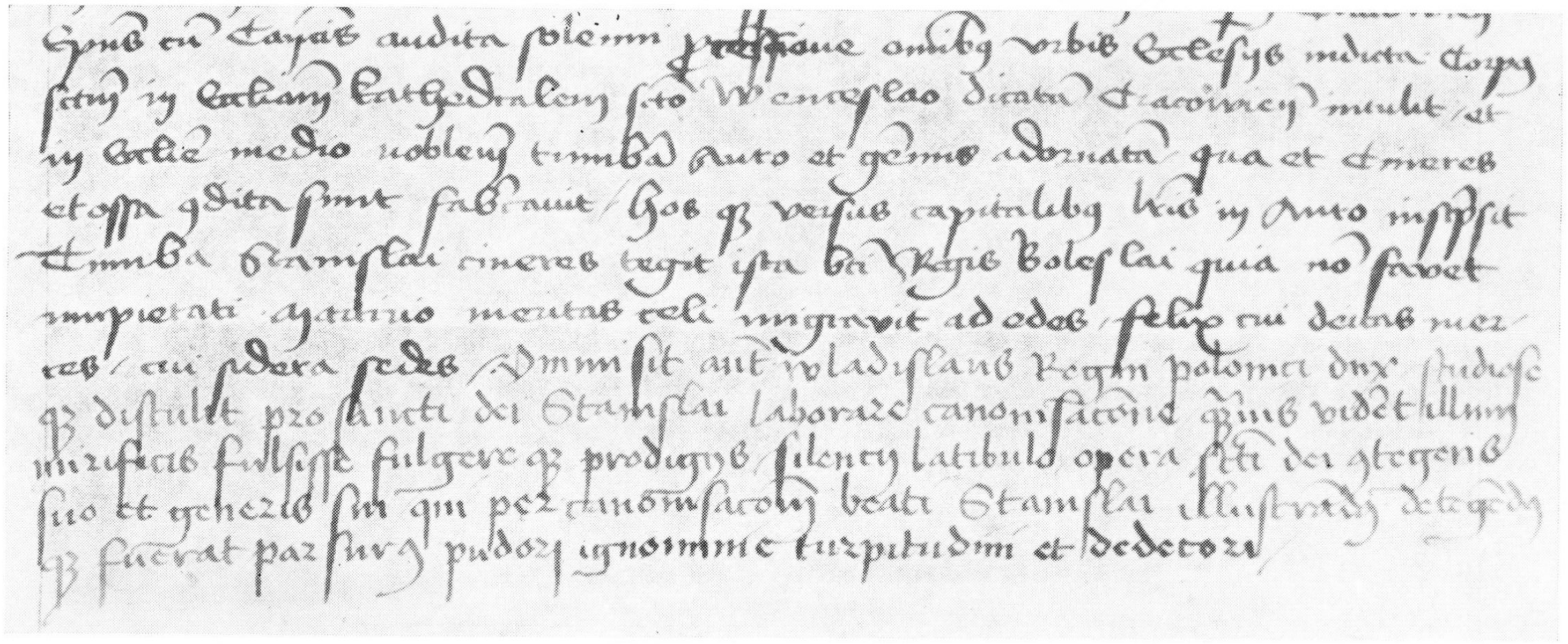
---

[13] Wojciechowski, *o. c.* s. 135.

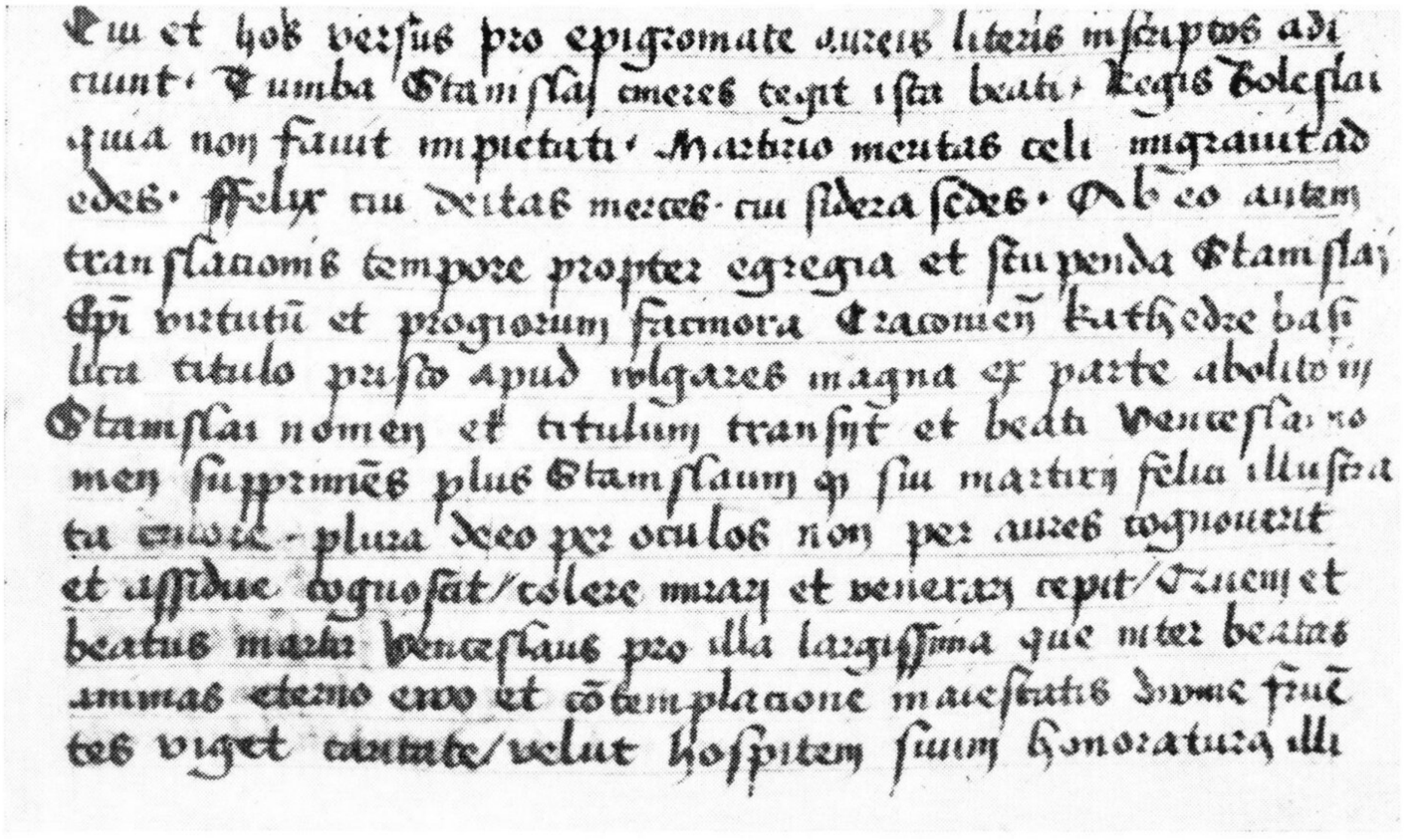
[14] P. David, *Les sources de l'histoire de Pologne à l'époque des Piasts*, Paris 1934, s. 60.

[15] Borawska, *o. c.* s. 60.

[16] Wojciechowski, *o. c.* s. 135. Ten domysł Wojciechowskiego rozwinęła Borawska, *o. c.* s. 64, wyrażając pogląd, że samej translacji ze Skałki na Wawel dokonano również dopiero za pontyfikatu Kadłubka (1208—1218); hipoteza ta jednak napotyka dwie trudności. Po pierwsze Mateusz opowiadałby w takim razie o wypadkach, które zaszły około pół wieku po jego śmierci (1166), a po wtóre słowa *cuius causam ipse non ignoras* (por. wyżej s. 313) nie miałyby wtedy żadnego możliwego do wykrycia sensu.

1. Urywek z tzw. autografu *Historii polskiej* J. Długosza

Tu et hos versus pro epigromate aureis litteris inscriptos adi
cunt. Tumba Stanislai emeres tegit ista beati. Regis Boleslai
qua non fraus impietatis. Martirio meritas celi migrauit ad
edes. Felix tu ueritas meritis. tu sidera sedes. Ab eo autem
translacionis tempore propter egregia et stupenda Stanislai
Epi uirtutū et prodigiorum fulmora Cracouen kathedre basi
lica titulo prius apud volgares magna ex parte abolito in
Stanislai nomen et titulum transiit et beati Wenceslai no
men suppremēs plus Stanislaum qui sui martiris felix illustra
ta meruit. plura deo per oculos non per aures cognouerit
et assidue cognoscat/colere mirari et venerari cepit/Iuuenis et
beatus martir Wenceslaus pro illa largissima que inter beatas
animas eterno ewo et cōtemplacione maiestatis diuine fruē
tes viget caritate/velut hospitem suum honoratum illi

2. Rkps kapituły krakowskiej 214

w obrębie jednego wiersza jest u Kadłubka zgoła odmienny, przypomina raczej szyk prozaiczny. Tak więc różnice stylistyczne są zbyt rażące, aby można było uznać nasze epitafium za wyszłe spod pióra Kadłubka.

Ze względów stylistycznych warto je również zestawić z dwoma epitafiami biskupa Prandoty (zmarłego w r. 1266), przekazanymi przez *Rocznik kapitulny krakowski* (MPH II, s. 808 n.):

Hic iacet ecclesie decus, hic pastor bonus, hic flos
Justicie, cleri Prandota presul honor.
Hic via veri, gloria cleri, Prandota tota
Laus patrie, pater inclitus est situs, aula sophie.

Drugie epitafium brzmi podobnie:

Flos situs inclitus hic cleri veri via legis
Egis, presul agaps Prandota tota gregis.
Hic sacer e tumulo te, Stanislae, levavit,
Te sanctum populo, pater alme, levando probavit.

Dla ostatniego wiersza autor proponuje jeszcze odmienny wariant:

Hic sanctum titulo sanctorum te sociavit.

Nie ma wątpliwości, że są to dwie próby opracowania tego samego wątku, jak o tym świadczą powtarzające się w obydwu wspólne motywy. Metryka obu tych epigramów jest jeszcze względnie poprawna, choć ich autor (najprawdopodobniej identyczny z autorem dzisiejszej wersji *Rocznika kapitulnego*) korzysta w dość szerokiej mierze z licencji, jakie upowszechniły się w średniowieczu: nie tylko mierzy dowolnie długość i krótkość sylab w polskich imionach własnych oraz w wyrazach greckich czy pseudo-greckich (*agaps*, *egis*, *sophia*), ale traktuje jako krótkie zakończenie abl. sg. *-ndo*. Natomiast stylistycznie są te wiersze nader nieporadne, znacznie gorsze od Kadłubkowych, na których manierze się wzorują; w pogoni za rymami i za grą wyrazów niekiedy w ogóle gubi się sens. Warto jednak zwrócić uwagę, że trzeci i czwarty wiersz drugiego epigramu to znane nam już *leonini collaterales*, być może naśladowane z epitafium św. Stanisława; w każdym razie jest to jedyny poza tym epitafium przykład użycia w Polsce tej formy heksametru. Rozbiór epitafiów Prandoty jest dla nas z tego względu pouczający, że okazuje, jak w połowie XIII w. podupadła w Krakowie sztuka pisania wierszy metrycznych, a więc nie pozwala szukać tam autora epitafium św. Stanisława także i w okresie poprzedzającym bezpośrednio kanonizację (około r. 1250).

5

Skoro zatem datowanie interesującego nas tutaj utworu na przełom XII i XIII w. (czasy Kadłubka) albo na połowę XIII w. napotyka przeszkody formalne, należy rozważyć, czy nie dałoby się jego genezy powiązać z aktem translacji dokona-

nej, jak chce Kadłubek, w połowie XII w., za czasów biskupa Mateusza i arcybiskupa Jana? Jeśli translacja ta faktycznie wtedy się odbyła, to położenie napisu na miejscu nowego pochówku byłoby całkowicie zrozumiałe, a tradycja Długoszowa, łącząca napis z translacją, okazałaby się nie pozbawiona podstaw, choć fakt sam zaszedłby w takim razie o 60 lat później, niż wyobrażał to sobie znakomity nasz historyk.

Zacząć wypadnie od stwierdzenia, że w połowie XII w. istniały już ponad wszelką wątpliwość warunki lokalne, umożliwiające dokonanie takiego aktu; stał już wówczas w całości, konsekrowany w r. 1142 gmach katedry romańskiej, gdzie naturalnym porządkiem rzeczy grzebano zmarłych biskupów. Idzie jednak o to, jakie to przyczyny mogły wówczas spowodować, że przypomniano sobie o zabitym w r. 1079 biskupie Stanisławie, spoczywającym dotąd w kościele św. Michała na Skałce, i postanowiono przenieść jego szczątki do katedry? Wspomnienie o jego tragicznie zakończonym konflikcie z królem Bolesławem II utrzymywało się w pamięci ludzkiej, jak o tym świadczy kronika Galla, który fakt ten przytacza jako przykład ostrzegawczy dla Krzywoustego [17]. Co więcej, krótko przed r. 1150 sytuacja wewnętrzno-polityczna w Polsce ukształtowała się w sposób w rzeczy samej przypominający układ wypadków z r. 1079. Jak wiadomo w r. 1146 wygnany został przez młodszych braci z kraju zwierzchni książę Władysław II, obłożony w tymże roku klątwą kościelną przez starego metropolitę gnieźnieńskiego Jakuba ze Żnina. Kuria rzymska początkowo uznała stanowisko hierarchii polskiej, niebawem wszakże pod wpływem starań wygnanego Władysława i żony jego Agnieszki oraz popierającego ich sprawę cesarza Konrada II zaczęła przechylać się na przeciwną stronę. W r. 1148 papież Eugeniusz III wysłał do Polski legata Gwidona, który uchylił klątwę rzuconą na Władysława, a obłożył nią jego przeciwników wzbraniających mu powrotu na tron, tzn. rządzących aktualnie w kraju jego młodszych braci, a papież zatwierdził jego decyzję pod koniec r. 1149 [18]. Hierarchia polska poparła jednak solidarnie sprawę juniorów, nie oglądając się na nakazy Stolicy Apostolskiej i jej legata.

Dokonanie w tych warunkach przez przedstawicieli tej hierarchii uroczystej translacji biskupa, który przed siedemdziesięciu laty zginął z rozkazu czy z ręki stryjecznego dziada Władysławowego, Bolesława II (którego nb. również miał obłożyć klątwą), wygnanego niebawem z kraju przez młodszego brata, miałoby niezwykle aktualną wymowę jako argument za tezą, że w pewnych szczególnych wypadkach młodsi przedstawiciele dynastii wraz z możnowładztwem świeckim i duchownym mają prawo usunąć z kraju legalnego władcę, który okaże się tyranem. Nawet dokonane w r. 1145/46 z rozkazu Władysława II okaleczenie Piotra

---

[17] Por. nasze uwagi we wstępie do polskiego przekładu kroniki Galla (Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przełożył R. Grodecki², Wrocław 1965, s. XLVI).

[18] Przebieg tych wypadków stwierdzają znane dokumenty przedrukowane przez K. Maleczyńskiego, *Kodeks dyplomatyczny Śląska*, I, Wrocław 1956, jako nry 20, 21, 24, 28, 29.

Włostowica, bardzo popularnego w kołach kościelnych w Polsce, mogło być potraktowane jako analogia do pozbawienia życia biskupa Stanisława. Taki układ stosunków tłumaczyłby też, dlaczego translacja nastąpiła z inicjatywy czy tylko przy współudziale nowego arcybiskupa gnieźnieńskiego, następcy zmarłego tymczasem Jakuba ze Żnina, mianowicie Jana Gryfity. Toteż ową translację skłonni jesteśmy, zgodnie z Kadłubkiem, datować na czas około r. 1150.

W tym miejscu wszakże rozważyć trzeba jeszcze jeden aspekt sprawy, podniesiony w swoim czasie przez Wojciechowskiego [19] i od tego czasu stale powracający w rozważaniach na ten temat. Czyż można mianowicie przypuścić, aby interesujące nas tutaj epitafium powstało w połowie XII w., skoro biskup Stanisław potraktowany w nim jest jako święty i męczennik (*beatus*, *martyrium*), a tymczasem jeszcze w r. 1184, kiedy sprowadzano do Krakowa z Rzymu relikwie św. Floriana, biskup Gedko (1166—1186) zabiegał o nie powołując się na to, że „jednego mu tylko brakuje w jego kościele, mianowicie jakiegoś świętego patrona i opiekuna dla całego królestwa". Wnosi się stąd, że w latach osiemdziesiątych XII w. nikt jeszcze o kanonizacji św. Stanisława nie myślał.

Taka interpretacja znanego przeniesienia relikwii św. Floriana z r. 1184 wymaga jednak kilku uściśleń i sprostowań. Po pierwsze zacytowana motywacja biskupa Gedki znana nam jest jedynie z polskiego opowiadania o tej translacji, powstałego co najwcześniej w XIII, a raczej w XIV w.[20], a zatem jej wartość źródłowa jest dość niepewna i trudno na samym jej sformułowaniu cokolwiek budować. Po wtóre, jeśli nawet Gedko nie brał pod uwagę możliwości kanonizacji swego poprzednika sprzed lat stu, to nie wynika stąd wcale, że nie myślał o niej również biskup Mateusz (1143—1166). Wiemy dowodnie, że później jeszcze biskupowi Wisławowi (1229—1242) brano za złe, że zaniedbał sprawy kanonizacji, którą przygotowywał już, jak się zdaje, Iwo Odrowąż (1219—1228) [21]. Po trzecie, jeśli chciało się mieć w katedrze krakowskiej „świętego patrona i opiekuna dla całego królestwa", to niewątpliwie łatwiej było w warunkach z drugiej połowy XII w. uzyskać w Rzymie jakieś relikwie, niż przeprowadzić tam kanonizację zabitego przed stu laty biskupa polskiego, bo pamiętać trzeba, że nie uznano wtedy jeszcze za świętego żadnego Polaka, a i w samym kraju życie religijne nie było na tyle mocne, aby można było realnie myśleć o takim przedsięwzięciu. Trzeba było dopiero upływu dalszych lat 70, poważnego wzrostu znaczenia Kościoła w Polsce od początku XIII w., pojawienia się u nas polskich od samego początku zakonów

---

[19] Wojciechowski, *o. c.* s. 134.

[20] Por. Kętrzyński, MPH IV, s. 755, oraz Wojciechowski, *o. c.* s. 95 n. W każdym razie translacja ta opisana była już po kanonizacji św. Stanisława i prawdopodobnie to jego tytuł „patron i opiekun królestwa" przeniesiony w niej został na św. Floriana.

[21] Zarzut pod adresem biskupa Wisława czytamy w relacji o cudach św. Stanisława MPH IV, s. 311 i 396. O Iwonie por. M. Plezia, *Wincenty z Kielc, historyk polski z pierwszej połowy XIII w.* Studia Źródłoznawcze VII 1962, s. 20.

żebraczych, które tak znaczną rolę odegrały w dziele kanonizacji św. Stanisława, aby inicjatywa taka mogła liczyć na powodzenie.

A wreszcie — i na to chcemy w tym miejscu zwrócić szczególniejszą uwagę — w omawianym tu epitafium biskup Stanisław nie jest bynajmniej potraktowany jako „święty patron i opiekun". Jest mowa o tym, że poniósł śmierć męczeńską, jest określony przydomkiem *beatus*, który może, choć nie musi znaczyć tyle co „święty", ale epitafium nie wspomina ani słowem o dziejących się za jego przyczyną cudach, które zawsze były koniecznym warunkiem uznania kogoś za świętego, a na które zwłaszcza ludzie wieków średnich tak bardzo byli wrażliwi. Wystarczy pod tym względem porównać epitafium z licznymi zabytkami poezji polsko-łacińskiej powstałymi po kanonizacji św. Stanisława i poświęconymi jego osobie, aby różnica od razu rzuciła się w oczy. Nie ma wśród nich takiego, gdzie cuda zdziałane przez „świętego patrona i opiekuna" nie byłyby mocno podkreślone:

Sepulture commendatus
Innumeris vir beatus
Corruscat miraculis.

Signa signis cumulantur,
Mancis manus, pedes dantur
Claudis, visus oculis

— mówi o tym szeroko w całej Polsce rozpowszechniona sekwencja, powstała zapewne jeszcze w okresie kanonizacji [22]. Otóż tego szczegółu w epitafium wawelskim brak zupełnie. Jest tam tylko mowa o tym, że Stanisław, choć poniósł śmierć za opór stawiany królowi Bolesławowi, jest szczęśliwy (terminy *beatus* na końcu w. 1 i *felix* na początku w. 4 dobitnie odpowiadają sobie i naświetlają się wzajemnie), gdyż przez swe męczeństwo posiadł królestwo niebieskie. Czy będzie stamtąd opiekował się rodakami, o tym jeszcze nie ma wzmianki.

Nie ma co do tego wątpliwości, że autor epitafium widział w biskupie Stanisławie kandydata na świętego, ale z jakichś sobie wiadomych względów nie sformułował tego przekonania kategorycznie, nie dopowiedział niejako swojej myśli do końca. Tego następnego kroku dokona dopiero Kadłubek opowiadając o cudach, jakie dokonały się nad zwłokami świętego: o orłach strzegących ciała, o cudownym zrośnięciu się o i jasności, jaka świecić miała nad miejscem jego pogrzebania. Fakt sprowadzenia do Krakowa w r. 1184 relikwii św. Floriana nie wyklucza więc wcale istnienia tam już wtedy powoli narastającego kultu św. Stanisława, a co za tym idzie, nie sprzeciwia się powstaniu analizowanego tu epitafium w połowie XII w.

Dodajmy na koniec, że nie sprzeciwiają się temu także względy natury formalno-literackiej. Mamy z tego samego czasu piękny zabytek krakowskiej kultury umy-

---

[22] *Carmina medii aevi Polona-latina*, I: *Sequentiae*, ed. H. Kowalewicz, Warszawa 1964, nr 5; tamże drukowane inne liczne sekwencje o św. Stanisławie.

słowej i piśmienniczej w postaci listu biskupa Mateusza do św. Bernarda z Clairvaux z r. 1149. Jest to utwór prozaiczny, ale pisany prozą rytmiczną, jasną i nie pozbawioną elegancji; list ten mógłby stanowić dobry odpowiednik stylistyczny epitafium wawelskiego [23]. Nie zachował się niestety z tej epoki żaden zabytek poetycki z Krakowa, ale mamy z drugiej połowy XII w. garść wierszowanych napisów, przeważnie dochowanych w oryginałach, ze Śląska, z Kujaw i z Wielkopolski [24]. Zwłaszcza napisy związane z rodziną Piotra Włostowicza wyróżniają się pomiędzy nimi wcale poprawną formą (choć nie osiągają tego stopnia poprawności co epigram krakowski) i prostotą wysłowienia, różniącą je zdecydowanie od barokowych wierszy Kadłubka czy epitafiów Prandoty. Przytaczamy dla przykładu dwa takie wiersze inskrypcyjne z XII w.: tympanon Marii Włostowiczowej oraz tympanon Jaksy, obydwa z terenu Wrocławia:

Has matri veniae tibi do Maria Mariae
Has offert aedes Swentolaus mea proles

oraz

Ad hanc novellam dux fert sua dona capellam,
Que fert Iacxo dus [= deus][25] suscipe templa pius.

Są to w obu wypadkach dystychy elegijne rymowane w średniówce i na końcu wiersza; w heksametrze występują rymy dwuzgłoskowe, w pentametrze jednozgłoskowe. Widać i w nich także pewne dążenie do prawidłowego z punktu widzenia wersyfikacji łacińskiej rozłożenia rzeczowników i przydawek, o którym była już mowa powyżej, choć są to w ogóle wiersze w porównaniu z epigramem wawelskim bardziej prymitywne. Można by do nich dorzucić niedawno odkryty napis z Wiślicy, zachowany niestety w stanie ułamkowym:

Hi conculcari querunt, ut in astra levari
Possint ...

metrycznie poprawny, choć stylistycznie nieporadny, przypominający raczej tok wypowiedzi prozaicznej. W zestawieniu z tymi i innymi wierszami inskrypcyjnymi z drugiej połowy XII w., których nie możemy tu w komplecie cytować, wawelskie epitafium św. Stanisława wyróżnia się poziomem literackim, ale nie zasadniczym charakterem stylistycznym. Przypomnijmy wreszcie, że najprawdopodobniej również w drugiej połowie tego stulecia powstał we Wrocławiu kilkusetwierszowy poemat

---

[23] Por. M. Plezia, *List biskupa Mateusza do św. Bernarda*, [w] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu*, Warszawa 1960, ss. 123—140.

[24] Ich ostatnie zestawienie u K. Ciechanowskiego, *Epigrafika romańska i wczesnogotycka w Polsce*, Wrocław 1965 (pod względem filologicznym fatalne!).

[25] W sprawie takiej właśnie, dawniej już ustalonej, poprawnej lekcji (niepotrzebnie zniekształconej przez Ciechanowskiego, *o. c.* s. 25), por. D. Norberg, *Introduction à l'étude de la versification latine médiévale*, Stockholm 1958, s. 30 i 121.

łaciński o zatargu Piotra Włostowicza z Władysławem II, pisany heksametrem nierymowanym, a noszący ślady wyraźnego wpływu poetów antycznych, Wergiliusza, Owidiusza i Horacego [26], dostrzegalne także w liście biskupa Mateusza do św. Bernarda.

Tak więc to wszystko, co możemy dziś wiedzieć o piśmiennictwie łacińskim i o klimacie ogólno-kulturalnym w Polsce, a w szczególności w Krakowie około połowy XII w., zdaje się sprzyjać domysłowi, że to właśnie w tej epoce powstał tam omawiany przez nas epitaf św. Stanisława. Sprzyja mu zresztą także i sama forma tego utworu: wykwintne *leonini collaterales*, postać wiersza rzadka i stąd najbardziej prawdopodobna w w. XII, kiedy pisano w ogóle lepsze wiersze łacińskie niż kiedykolwiek przedtem czy potem w całym średniowieczu.

6

Jeśli zaś domysł ten jest słuszny, to osiągnięte w tej rozprawie wyniki wykraczają znacznie poza sam fakt ustalenia chronologii i okoliczności powstania jednego z najstarszych zabytków poezji polsko-łacińskiej. Równocześnie bowiem pada z nich dodatkowe światło na dzieje środowiska umysłowego w Krakowie w okresie jak dotąd bardzo mało znanym [27], co pozwala nam dokładniej wniknąć w genezę kroniki Kadłubka, powstałej w tym samym środowisku, jakie pół wieku później. Okazuje się mianowicie, że mistrz Wincenty nie był, jak się to dosyć powszechnie przypuszcza, pierwszym inicjatorem kultu św. Stanisława, lecz że podnietę w tym kierunku otrzymał od przedstawicieli poprzedniego pokolenia hierarchii polskiej, którzy dokonali translacji około roku 1150. Skoro zaś sprawcami jej byli biskup Mateusz i arcybiskup Janik, których ustami kronikarz opowiada i komentuje dzieje polskie w trzech pierwszych księgach swego dzieła, to wybór ich do tej roli staje się tym bardziej zrozumiały i znaczący. Jak bowiem słusznie już dawno domyślał się Balzer [28], dzieło historyczne Kadłubka musiało nawiązywać do jakichś wcześniejszych zainteresowań i osiągnięć środowiska krakowskiego, skupiającego się przy tamtejszej kapitule i katedrze biskupiej. Otóż omawiane tutaj epitafium jest obok wspomnianego już listu biskupa Mateusza jednym z najciekawszych pomników działalności tego środowiska.

Kraków

---

[26] Por. *Cronica Petri comitis Poloniae wraz z tzw. Carmen Mauri*, ed. M. Plezia, Kraków 1951 (MPH n. s. III), s. 35—45.

[27] Por. M. Plezia, *Dzieje środowiska umysłowego w Krakowie przed założeniem uniwersytetu*, [w] *Od Arystotelesa do Złotej legendy*, Warszawa 1958, s. 408—429, oraz Z. Budkowa, *U źródeł kultury w Krakowie*, [w] *Kraków stary i nowy, dzieje kultury*, Kraków 1968, s. 7—44.

[28] O. Balzer, *Studium o Kadłubku*, [w] *Pisma pośmiertne*, I, Lwów 1934, s. 123 nn.

DE S. STANISLAI EPITAPHIO IN ECCLESIA CATHEDRALI CRACOVIENSI POSITO

Summarium

Epigramma sepulcrale s. Stanislai (m. 1079), quod hodie non exstat, his verbis tradidit Dlugossius, saec. XV auctor (*Hist. Pol.*, vol. I, p. 398):

Tumba Stanislai cineres tegit ista beati.
Regis Boleslai quia non fauit impietati,
Martirio meritas celi migrauit ad edes.
Felix cui deitas merces, cui sidera sedes.

In commentatiuncula nostra probare intendimus epigramma illud non a Vincentio Kadlubkone (saec. XII/XIII), ut vulgo creditur, scriptum esse, sed ab ignoto quodam poeta saeculo XII medio, temporibus Matthaei episcopi Cracoviensis (1143—1165).

TOPIKA ANTYCZNEJ POEZJI OKOLICZNOŚCIOWEJ U ARCHIPOETY

Napisała

JANINA GAJDA

Zachowana spuścizna Archipoety składa się zaledwie z dziewięciu całych utworów okolicznościowych. Wszystkie one są związane z osobą mecenasa poety, doradcy Fryderyka I Barbarossy, Kanclerza Cesarstwa i arcybiskupa Kolonii, Reinalda von Dassel; są do niego bezpośrednio adresowane bądź zawierają wzmiankę o nim, zawsze utrzymaną w tonie pozwalającym stwierdzić, że poeta piastował stanowisko nadwornego poety Reinalda. Utwory te powstały w stosunkowo krótkim okresie czasu, w latach 1159—1165. Fakt ten, w zestawieniu z istniejącym wyraźnym podziałem na grupy rzeczowe utworów w zbiorach poezji takich, jak *Carmina Burana*, *Carmina Cantabrigensia*, *Arundelsammlung*, pozwala wnioskować, że dziewięć zachowanych utworów to zaledwie część rzeczywistej spuścizny Archipoety, zebrana pod hasłem „Kanclerz i Archipoeta" [1] czy raczej: poeta i mecenas, zawierająca utwory okolicznościowe, pisana do mecenasa lub na jego żądanie czy zamówienie.

Każdy z tych utworów ma swój formalny pierwowzór w poezji klasycznej. Poezja klasyczna jest także źródłem dużej ilości motywów w utworach Archipoety. Na ich formę i kompozycję wywarły ogromny wpływ starożytne przepisy retoryczne, i to zarówno mów sądowych, jak i popisowych, nie mówiąc już o zbiorach epideiktycznych topoi, tematów do ćwiczeń retorycznych, zalecanych do opracowywania w średniowiecznych „artes poeticae".

Ale i motywy zaczerpnięte bezpośrednio z literatury starożytnej, i retoryczne topoi, wprowadzane do poezji okolicznościowej już w starożytności (Stacjusz), spotykamy bardzo często w poezji średniowiecznej, która obraca się stale w kręgu pewnych schematów, wytworzonych przez poezję starożytną.

U Archipoety obserwujemy jednak zjawisko u żadnego spośród średniowiecznych poetów łacińskich w tak silnym stopniu nie spotykane: świadome, wynikające z wykształcenia klasycznego i, niewątpliwie, pewnego warsztatu pisarskiego, zaakceptowanie w twórczości stereotypu poezji starożytnej, a więc świadome przejęcie antycznej, właściwie rzymskiej topiki poetyckiej. Co więcej, swobodnie, dające nieoczekiwane efekty artystyczne żonglowanie topiką i umiejętność zmieniania jej poszczególnych elementów w zależności od potrzeby oraz umiejętność dostosowania jej do formy poetyckiej zgodnej z odległą nieraz konwencją antyczną.

Analiza tej klasycznej topiki utworów Archipoety pozwoli ustalić, jak wygląda w jego twórczości ów charakterystyczny dla łacińskiej poezji średniowiecznej stereotyp klasyczny i w jakiej formie poeta go przyjmuje.

---

[1] *Die Gedichte des Archipoeta*, ed. H. Watenphul, H. Krefeld, Heidelberg 1958, s. XII.

Utwór I [2] to poetycka diatryba, kazanie. Nie można go nazwać parodią kazania, bo wykład doktryny chrześcijańskiej jest tu traktowany poważnie, a przejście od poważnego, a nawet podniosłego nastroju opisu śmierci Chrystusa do żartobliwej prośby o wsparcie, jest częstym u Archipoety kontrastem, mającym zaskoczyć słuchacza czy czytelnika.

Na wstępie poeta podkreśla własną słabość i nieudolność. Jest to przeniesiony do literatury, a zwłaszcza poezji z przepisów retorycznych mów sądowych topos, określany mianem „excusatio propter infirmitatem" [3]. (Według przepisów retorycznych mówca zyskuje przychylność słuchaczy przede wszystkim przez skromność, którą musi podkreślić, np. Cic. *de inv.* I 16, 22: *prece et obsecratione humili ac supplici utemur.*) Na ukształtowanie tego topos w literaturze średniowiecznej wpłynęły niewątpliwie i starożytne mowy sądowe, i literatura epoki Cesarstwa, począwszy już nawet od Horacego, który, daleki od uniżoności, zwraca się jednak do Augusta: *maiestas tua* (*Ep.* II 1, 258). Cześć oddawana panującym wymagała uniżoności pisarza (np. Valerius Maximus w dedykacji dla Tyberiusza nazywa siebie *mea parvitas*, Velleius Paterculus — *mediocritas mea*). Dużą rolę w ukształtowaniu tego topos odegrała powaga *Biblii*, a zwłaszcza zaczerpnięte ze *Starego Testamentu* formuły samoponiżenia człowieka wobec Boga.

Podkreśleniu skromności poety w tym utworze ma również służyć zapewnienie, że kazanie (sermo) będzie krótkie, by nie nużyło słuchaczy (I 4; 43). Takie zapewnienie należy również do elementów „topiki skromności"; ale wyrażenie chęci oszczędzenia czytelnikowi fastidium, taedium spotykamy zazwyczaj w zakończeniach utworów, u Archipoety zaś pojawia się ono dwa razy: na początku — we wstępie i na końcu — w zakończeniu. Mogłoby wydawać się, że z ową, zaznaczoną na początku skromnością poety stoi w sprzeczności strofa 3, w której poeta oznajmia, że czuje się wręcz powołany do mówienia *de rebus humanis* (co wzmacnia jeszcze sparafrazowany cytat z *Biblii* — Matth. 5, 15: *neque accedunt lucernam et ponunt eam sub modio*). Sprzeczność ta jest tylko pozorna, bo mamy tu do czynienia z wywodzącym się z literatury greckiej topos: posiadanie wiedzy zobowiązuje do jej przekazywania (Teognis, I, 769 n D), ulubionym w literaturze łacińskiej, do której dotarł za pośrednictwem Horacego (*C.* II 2, 1—2), Seneki Młodszego (*Ep.* 6,4) i wreszcie tak popularnych *Disticha Catonis* (IV 23—24):

Disce, sed a doctis, indoctos ipse doceto,
Propaganda etenim est rerum doctrina bonarum.

W strofie trzeciej łączy Archipoeta dwa topoi; drugi, to ulubiony w literaturze antycznej topos eksordialny: unikanie gnuśności (Hor. *Sat.* II 3, 15; Ov. *Trist.* III 7, 31; *Rem. am.* 161).

---

[2] Numeracja poszczególnych utworów Archipoety według wydania cytowanego powyżej. Również miejsca paralelne cytuję za komentarzem H. Krefelda do powyższego wydania.

[3] E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954², s. 93.

Wymienione loci communes należą do topiki eksordialnej literatury średniowiecznej. W żadnym jednak innym utworze nie spotykamy takiego ich nagromadzenia, zwłaszcza że tutaj pozostają ze sobą na pierwszy rzut oka w pozornej sprzeczności. Lecz pozornie sprzeczne strofy 1 i 3 mają ścisły związek z kompozycją utworu, który poza wstępem i zakończeniem można podzielić na dwie części, kompozycyjnie zdążające do jednego: pierwsza — wykład ogólnych zasad nauki kościelnej, „de rebus divinis", której to części odpowiadałaby strofa pierwsza wstępu, gdzie poeta daje wyraz swej skromności, część druga — uwagi skierowane do słuchaczy-duchownych, a więc „de rebus humanis", której odpowiada strofa trzecia, gdzie odzwierciedla się pewność siebie poety. Nagromadzenie owych loci communes we wstępie dowodzi więc wysokiego artyzmu poety i podkreśla jeszcze budowę utworu, wzorowaną na kompozycji satyr Horacego.

Topika zakończeń w poezji średniowiecznej różni się zasadniczo od topiki eksordialnej, która jest ściśle zależna od retoryki. Zakończenie mowy powinno podsumować najważniejsze problemy i odwoływać się do uczuć słuchaczy, czego nie można było zastosować w poezji ani w prozie nieretorycznej. Dlatego też i w poezji starożytnej niejednokrotnie w ogóle brakuje zakończeń (*Eneida*). W poezji średniowiecznej formuły zakończeń zapewniały czytelnika, że dzieło jest już skończone, czasem informowały, kto jest autorem dzieła. Częstym topos zakończeń jest zmęczenie poety lub jego Muzy[4]. Lecz w tym utworze zakończenie odbiega od reguł poetyckich, bo jest ono żartobliwym, ale jednak odwołaniem się do uczuć słuchaczy. Takiego retorycznego zakończenia wymagała niewątpliwie forma utworu — kazanie, z takim zakończeniem spotykamy się w niemal wszystkich utworach Archipoety[5].

Utwory III i VI to prośby o wsparcie połączone z pochwałą Reinalda.
Utwór III rozpoczyna poeta dedykacją (III 1—3):

> Omnia tempus habent et ego breve postulo tempus,
> Ut possim paucos presens tibi reddere versus,
> Electo sacro, presens in tegmine macro.

Dedykowanie czy poświęcenie komuś dzieła było ulubionym topos eksordialnym literatury starożytnej. Za rodzaj dedykacji można uznać również początek utworu VI 1—2:

> En habeo versus te precipiente reversus,
> Sti tibi frons leta versus recitante poeta.

---

[4] W żadnym z utworów Archipoety nie znajdujemy jedynego przejętego przez literaturę średniowieczną z literatury starożytnej motywu topiki zakończeń: trzeba kończyć, bo zapada zmierzch (Teokryt I 5, Verg. *Ecl.* 1, 2, 6, 9, 10; Calp. 5, *Ecloga Theoduli* 343; Walther de Châtillon, *Alexandreis* X 455). Lecz motyw ten można zaobserwować tylko w utworach, w których jest w jakiś sposób zaznaczony związek z przyrodą. W żadnym zaś z utworów Archipoety nie ma ani jednej wzmianki o przyrodzie.

[5] Jako jedną z przyczyn można uznać fakt, że jak sądzi Krefeld (*o. c.* s. 117), wszystkie niemal utwory Archipoety były wygłaszane przed gronem słuchaczy.

bo poeta utwór poświęca Reinaldowi i zwrot: *versus recitare* (III 2: *versus reddere*), zastępuje *versus dicare*, *dedicare*, *consecrare*, *vovere* czy nawet *dare*. Dedykowanie na początku tych dwóch utworów (nie spotykamy tego w innych) jest w pełni uzasadnione: oba utwory są prośbą o wsparcie, więc autor musi zaznaczyć na początku, że on też coś daje (w utworze VI podkreśli to jeszcze w zakończeniu, v. 40 nn.:

Quantus sis largus, largo michi munere prodas.
Inde poeta tuus tibi scribam carmen et odas.
Sit finis verbi verbum laudabile: do, das.)

Po wstępie, w utworze III następuje pochwała Reinalda; w utworze VI jest ona poprzedzona opowiadaniem poety o pobycie w Salerno i chorobie. Lecz w obu tych utworach poeta chwali jedynie mądrość Reinalda — sapientia, nie mówi tu o jego fortitudo (w odróżnieniu od utworu VII, który jest tylko panegirykiem na mecenasa). Z punktu widzenia topiki panegirycznej (zwłaszcza w zestawieniu z utworem VII, ściśle według jej zasad zbudowanym) pochwała Reinalda w obu tych utworach jest niepełna, chociaż i w jednym, i w drugim utworze autor podkreśla, że wszyscy doceniają i chwalą zalety kanclerza (III 10; VI 32—34):

dat honorem tota tibi gens.
Omnes extollunt te laudibus undique claris,

co zresztą należy również do niezbędnych składników topiki panegirycznej. W starożytnej epice bohaterskiej pojęcia Fortitudo i Sapientia (= Musae) stanowiły antytezę (por. Verg. *Aen.* passim, Sall. *Cat.* 3, Plin. *Ep.* VI 13,3: *aut facere scribenda aut scribere legenda*). Już jednak Stacjusz, którego utwory są pomostem między epiką starożytną a średniowieczną, jakkolwiek w wypadku bohaterów epickich rozgranicza jeszcze te pojęcia, to już w pochwale cesarza Domicjana (*Ach.* I 15) łączy je, chwali cesarza (podobnie jak Kwintylian X 1, 91) za połączenie zajęć Marsa i Muz. Topika panegiryczna epoki średniowiecznej wymagała więc, by w pochwale były oba te elementy, co przejęła literatura epoki Renesansu (Castiglione).

W obu powyższych utworach prośbę o wsparcie poprzedza poeta opisem złego stanu zdrowia. W utworze VI dotyczy to jednak konkretnej choroby febris tropica, której nabawił się w błotnistym Salerno. W utworze III pisze (III 18—19): *continuam tussim* (por. Sen. *Ep.* 78, 19: *vim continuae tussis*; Hor. *Sat.* I 9,32: *Nec laterum dolor aut tussis nec tarda podagra*); można przypuszczać, że podaje objawy uważane za charakterystyczne dla gruźlicy już w starożytności, które nie muszą odpowiadać rzeczywistemu stanowi rzeczy, lecz stanowić część topos: chory poeta (np. Hugo Prymas z Orleanu). W obu utworach choroba poety jest pretekstem dla prośby. Poeta prosi w nich o ubranie, konkretnie o płaszcz (III 17,22; VI 21—22). Wzmianki o podarowanym płaszczu znajdujemy i w innych utworach (I 39; VII 10,3; 11,3; IV 28,3). Trudno stwierdzić, czy odnoszą się one rzeczywiście do podarowania płaszcza, czy ów płaszcz to jeden z loci communes okolicznościowej poezji średniowiecznej, za czym przemawiałby fakt, że wzmianki o płaszczu spotykamy często w średniowiecznej poezji łacińskiej: i w utworach anonimowych — CB 129, i u Hu-

gona Prymasa (trzy epigramy: *Ged.* II A—C, gdzie, podobnie jak u Archipoety, dawcą jest presul). Motyw płaszcza jako topos może wywodzić się z legendy o św. Marcinie, która osiągnęła szczyt popularności w w. VI i VII; można źródła motywu doszukać się także w poezji Marcjalisa, należącego do kanonu lektury szkolnej XII wieku, gdzie spotykamy częste wzmianki o otrzymanej todze. Za tym, że wzmianki w utworach Archipoety mogą odnosić się do rzeczywistego podarowania płaszcza, mógłby przemawiać fakt, że zachował się w rachunkach biskupa Wolfgera von Passau rachunek za wypłacone poecie Walterowi von der Vogelweide 5 solidów na kupno płaszcza[6].

Ściśle według przepisów topiki panegirycznej jest zbudowany utwór VII, reprezentant gatunku ogromnie rozpowszechnionych w średniowieczu panegiryków. Pochwała Reinalda nie jest w tym utworze tylko pretekstem dla prośby o datek, mimo iż taką prośbą się kończy. Tego typu panegiryki wywodzą się z retorycznych pochwał, zapoczątkowanych w literaturze łacińskiej przez Pliniusza Młodszego *Panegirykiem na Trajana*. Są one budowane według schematów przepisów retorycznych. Najczęściej odpowiadają one schematowi „tria tempora", tzn. zawierają pochwały urodzenia (pochodzenia), czynów młodzieńczych, wieku dojrzałego, według reguły przytaczanej przez Emporiusza za Izydorem z Sewilli[7].

Pochwała Reinalda w swej kompozycji odbiega od schematu „ante ipsum, in ipso, post ipsum", a raczej zawiera tylko jeden rozwinięty element tego schematu: in ipsum, ponieważ poeta daje tylko krótką wzmiankę o jego pochodzeniu (VII 3,1: *Pollens ... nitore generis*), a nie wspomina o tym, że zasługi czy zalety mecenasa przetrwają w pamięci potomnych. Wymieniane przez Archipoetę zalety Reinalda, a więc: *boni mores*, wykształcenie świeckie i teologiczne (VII 3):

Pollens bonis moribus et nitore generis
In humanis artibus et divinis litteris,
cum sis maior omnibus nullo minor crederis,

elokwencja (VII 5,1: *Tulliane loqueris*), *fortitudo*, zasługi wobec państwa i cesarza (VII 7; 8), to wywodzące się z retoryki starożytnej ulubione topoi średniowiecznej poezji panegirycznej. O wielu zaletach Reinalda poeta mówi z typową dla tej poezji przesadą, nieodzownym od Stacjusza elementem stylu panegirycznego. Należy do niego także porównywanie opisywanego ze starożytnymi bohaterami, którym w swych zaletach miał dorównywać lub ich przewyższać, np. (VII 5,1; 6,1): *Ulixe facundior ... Alexandro forcior ... David mansuetior ...* Z przepisów retorycznych mów pochwalnych wywodzi się również pochwała zasług Reinalda wobec państwa i panującego (VII 7,8). Na pochwałę Reinalda składają się, prócz elementów topiki panegirycznej, zaczerpniętych ze starożytności, także cnoty chrześcijańskie — Reinald jest *columba simplicior ... David mansuetior ...* (VII 5,2; 6,2), zestawione w utworze

---

[6] Curtius *o. c.* s. 463.
[7] Isid. *Orig.* II 4.

z topoi starożytnymi na zasadzie antytezy: *Ulixe facundior columba simplicior*; *Alexandro forcior — David mansuetior*. Antytezy te dają pełniejszy obraz chwalonego. Utwór zachowuje więc w pełni schemat „fortitudo et sapientia", co poeta podkreśla jeszcze epitetem: *vir fortis et sapiens*. Jest to w twórczości Archipoety jedyny sensu stricto panegiryk na Reinalda. Pochwalne wzmianki w innych utworach dyktowane były kanonami poezji okolicznościowej.

Utwór IV to ubrana w poetycką formę odmowa — recusatio. Archipoeta tłumaczy się przed mecenasem, dlaczego nie może napisać, na jego oczywiście żądanie, utworu o czynach Fryderyka I Barbarossy. Z treści wynika niezbicie, że chodziło o epos (IV 4,5):

Iubes angustissimo spacio dierum
me tractare seriem augustarum rerum
quas neque Virgilium posse nec Homerum
annis quinque scribere constat esse verum.
Vis ut infra circulum parve septimane
bella scribam forcia breviter et nane.
que vix in quinquennio scriberes, Lucane,
vel tu, vatum maxime, Maro Mantuane.

Wprawdzie w poezji średniowiecznej często powtarza się, mający swe źródło w literaturze starożytnej, motyw pisania na rozkaz, polecenie czy prośbę (por. Verg. *Georg*. III 41; Plin. *Ep*. I 1), który, jako topos, nie zawsze odpowiadał prawdzie, ale z analizy utworu IV wynika niezbicie, że Reinald rzeczywiście musiał zażądać od swego nadwornego poety napisania epopei.

Utwór, jako typowa recusatio, ma swoje pierwowzory w poezji klasycznej — Hor. *C*. I 6; II 12; Prop. II 1; III 9; Ov. *Am*. I 1. W XII wieku epos jako gatunek literacki nie odgrywa już tak wielkiej roli w literaturze łacińskiej, chociaż trwa. jeszcze przejęty ze starożytności pogląd, że jest to najwyższa rangą forma literacka. Dla Reinalda więc, jak i dla władców starożytnych, najwyższym hołdem, złożonym panującemu przez poetę był epos, poświęcony jego czynom.

Recusatio dla poetów starożytnych jest zawsze pretekstem dla przedstawienia własnego programu poetyckiego. Horacy czy Propercjusz tłumaczą odmowę odmiennością talentu, tym, że szeroki temat epicki jest „zbyt wielkim morzem dla ich wątłej łódki" (Prop. III 9, 3—4: *Quid me scribendi tam vastum mittis in aequor? non sunt apta meae grandia vela rati*). Recusatio u Horacego czy Propercjusza jest jednocześnie „credo poetyckim" liryka czy poety elegijnego. Inaczej u Archipoety. Główną przyczyną odmowy jest przede wszystkim zbyt krótki okres czasu (IV 3,4; 4; 5):

sed angusti temporis me coartat meta

i brak natchnienia (IV 7). Przyznaje się wprawdzie do tego, że dzieło epickie przekracza jego możliwości (IV 1,4):

Non est in me forsitan id quod de me sentis,

ale, w odróżnieniu od swych starożytnych poprzedników, nie mówi o tym, że jego talent jest innego rodzaju. Stąd pozorne sprzeczności w utworze: poeta usprawiedliwia się, twierdząc, że ma zbyt mało czasu na opiewanie czynów Cesarza, brak mu natchnienia i przeszkadza bieda. Daje do zrozumienia, że nie jest mu obca twórczość epicka, że w innych okolicznościach potrafiłby sprostać żądaniu Reinalda (IV 8, 1—2):

Aliquando facio versus mille cito
Et tunc nulli cederem versuum perito.

Tymczasem przeczy temu charakter całej zachowanej spuścizny Archipoety i wyznanie poety (IV 18,3): ... *me terruit labor militaris* (por. Prop. III 3; 4). Sprzeczności te dadzą się wytłumaczyć tym, że poeta, pozostając w niewątpliwie większej zależności od mecenasa niż poeci starożytni, nie mógł stanowczo odmówić jego żądaniom. Jako poeta dworski zdyskwalifikowałby się w oczach mecenasa, gdyby otwarcie wyznał, że nie potrafi. Wprawdzie na początku utworu stwierdza odważnie: *non est in me forsitan id quod de me sentis*, lecz jednocześnie, chwaląc Reinalda i podkreślając własną zależność i oddanie, przytacza nieodparty argument, pierwszy z zapowiedzianych (IV 3,4):

Sed angusti temporis me coartat meta.

Początek utworu jest zbudowany ściśle według retorycznych zasad wstępów: zawiera i „captatio benevolentiae" słuchaczy (w tym wypadku Reinalda), i podkreślenie własnej skromności, wzmocnione zapewnieniem, że poeta pisze na rozkaz.

Obserwujemy tutaj wyraźnie, charakterystyczne dla Archipoety, swobodne obracanie się w kręgu topiki utworów okolicznościowych, przystosowanie jej do potrzeb i celu utworu. Każdy z elementów wstępu tej recusatio to klasyczny locus communis, występujący i powtarzający się w wielu utworach literatury starożytnej i średniowiecznej. Poeta potrafii jednak te wszystkie topoi tak powiązać z treścią, że wydają się one nieodłączną częścią recusatio.

Drugim argumentem, którym poeta usprawiedliwia odmowę, jest brak natchnienia (IV 7, 4):

Nec me semper sequitur mea poetria.

Pogląd, że twórczość poetycka jest związana z przypływem natchnienia, to również wywodzący się z literatury starożytnej topos (por. Hor. *C.* II 19; III 25). Archipoeta wyraźnie uzależnia rytm swojej twórczości od natchnienia (IV 7):

Aliquando facio versus mille cito
et tunc nulli cederem versuum perito,
sed post tempus modicum cerebro sopito
versus a me fugiunt carminis oblito.

Oba wizerunki: i poety tworzącego „versus mille cito", i tego pozbawionego natchnienia, mają swój pierwowzór u Horacego. Pierwszy w *Satyrach* (I 4,9): ... *in hora saepe ducentos ut magnum versus dictabat*; II 1, 4: *mille die versus deduci posse*.

Drugi — w *Ars poetica* (359): *Quandoque bonus dormitat Homerus*. Zwłaszcza obraz poety, piszącego pod wpływem natchnienia „ex abrupto", spotykany często w literaturze starożytnej, zwłaszcza w poezji okolicznościowej (Stacjusz), został przez poezję średniowieczną przejęty jako topos. Szczególnie uwydatnia się to w twórczości Archipoety, w którego utworach ogromna ilość parafraz poetów starożytnych i *Biblii* (same cytaty spotykamy rzadko), nasuwa myśl o jakimś warsztacie pracy, bez którego poeta, mimo niewątpliwego wykształcenia literacko-teologicznego, nie mógłby się chyba obejść. Sam zresztą mówi o żmudnej pracy nad wierszami (IV 9):

Que semel emittitur nescit vox reverti;
scripta sua corrigunt eciam diserti,
versus volunt corrigi denuoque verti,
ne risum segnicies pariat inerti,

chociaż źródła tej strofy należy szukać u Horacego (*Ars* 438 nn.). Jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że poezja, a więc także nauka pisania wierszy, jako część jednej ze sztuk wyzwolonych — gramatyki, należała do kanonu wykształcenia w średniowieczu, stanie się zrozumiałe, że obraz natchnionego poety średniowieczna poezja przejęła jako topos ze starożytności (por. Cic. *de divin.* 1, 80: *Negat sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse; quod idem dicit Plato*).

Z kolei poeta przytacza następne argumenty odmowy: w przeciwieństwie do poetów, którzy szukają samotności i odosobnienia, poszczą i unikają wina, on nie może tworzyć głodny i spragniony; tylko wino wznieca w nim natchnienie, wywołuje ową θεία μανία[8]. A więc biedny nie może opiewać wielkich i wspaniałych czynów cesarza. Logiczne to rozumowanie jest charakterystyczne dla Archipoety, którego wszystkie zachowane utwory zawierają prośbę o wsparcie. Poszczególne elementy tego rozumowania, a więc obraz poety szukającego odosobnienia, przeciwstawiony wizerunkowi poety tworzącego pod wpływem wina, wreszcie rola wina — wszystkie te topoi mają swe źródło w poezji klasycznej. Motyw ucieczki poety od życia codziennego znajdujemy u Horacego (*Ep.* II 2, 66—85, zwłaszcza 77: *scriptorum chorus omnis amat nemus et fugit urbem*; I 16, 15: *hae latebrae dulces et, iam si credis, amoenae*; *Ars* 298: *Democritus... secreta petit loca*; *C.* I 1,31: *me gelidum nemus ... secernunt populo*). Za pośrednictwem Horacego przejęła literatura średniowieczna, wywodząca się z literatury greckiej (por. AP XIII 29 Kock) motyw wina[9] powodującego przypływ natchnienia poetyckiego, a nawet więcej — pogląd, że niczego godnego uwagi nie mogą stworzyć „aquae potores" (Hor. *Ep.* I 19, 1—3):

Prisco si credis, Maecenas docte, Cratino,
Nulla placere diu nec vivere carmina possunt,
Quae scribuntur aquae potoribus...

---

[8] Curtius, *o. c.* s. 469 nn.

[9] Por. carmina potatoria w *Carmina Burana*.

I 19, 7—8:

Ennius ipse pater numquam nisi potus ad arma
Prosiluit dicenda.

Archipoeta rozszerza ten topos, pisząc, że nie może tworzyć głodny (IV 12). Wyraźnie też podkreśla, że wino musi być dobre (IV 13; 14,1):

Unicuique proprium dat Natura donum:
Ego versus faciens bibo vinum bonum
Et quod habent melius dolia cauponum;
Tale vinum generat copiam sermonum.
Tales versus facio, quale vinum bibo;

Jest to również motyw horacjański (*Ep.* I 5,19):

Facundi calices quem non fecere disertum;

który jako topos przeszedł do poezji średniowiecznej, zwłaszcza anonimowej — por.: *per sumptum vinum loquitur mea lingua latinum et cum bibo, sum qualibet arte magister*; *qui bona vina bibunt vates, bona carmina scribunt* [10].

Samo przeciwstawienie dwóch typów, dwóch charakterów (IV 12; 13) jest być może zaczerpnięte z Propercjusza (II 22, 17):

Unicuique dedit vitium natura creato,
mi fortuna aliquid semper amare dedit [11].

Wszystkie powyższe argumenty odmowy zbiera krótko stwierdzeniem (IV 16, 1—2):

Scribere non valeo pauper et mendicus
que gessit in Latio Cesar Fredericus,

które jest wstępem i pretekstem do rozważań poety o swojej biedzie, gorzkich uwag o losie i położeniu poetów w ogóle, do potępienia skąpstwa możnych i pochwały szczodrobliwości Reinalda. Kończą się one, jak zwykle u Archipoety, prośbą o wsparcie, zwróconą do mecenasa i popartą przykładem własnej szczodrobliwości (IV 30; 31; 32). Utwór kończy poeta życzeniami szczęścia dla Reinalda (IV 33,3):

Christus tibi tribuat annos et trophaea

i zapewnieniem oddania i lojalności, a więc motywem dla recusatio nietypowym i nieoczekiwanym.

Utwór V to jedna z ulubionych w łacińskiej poezji średniowiecznej wizji. Mają one swoje źródło i w poezji starożytnej (Verg. *Aen.* I 403; 586—588; II 268; Ov. *Am.* III 5; *ex P.* III 3, 5), i w wizjach Proroków *Starego Testamentu* (Ezechiel c. 1, 10; Daniel c. 7; 8; 10). Zaczynają się one zawsze od nox lub ablatiwu temporis: nocte (por. początek tzw. nokturnów — *Aen.* IV 521). Visio Archipoety jest utworem okolicznościowym, napisanym dla zjednania poparcia Reinalda von Dassel dla

---

[10] *Die Gedichte des Archipoeta*, s. 140.

[11] O znajomości Propercjusza w XII wieku zob. *Die Gedichte des Archipoeta*, s. 145.

klasztoru św. Marcina w Kolonii. Różni się więc zasadniczo od innych tego rodzaju utworów (np. od *Apocalypsis* Goliae Episcopi), które zawierają najczęściej jakiś wykład treści teologicznej (*Visio Morandi abbatis*, *Visio Philiberti*), czy nawet, jak *Rythmus* Stefana Tournai, są poświęcone tematyce antycznej. Forma utworu — wizja — ma podkreślić wagę wykładu, nadać mu formę objawienia. I w tym utworze forma ma podkreślić wagę słów poety: nie są to jego słowa; on przekazuje tylko to, co zostało mu objawione we śnie. Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem w tego typu utworach nieoczekiwanym: zastosowaniem literackiej formy wizji do utworu okolicznościowego, a jednocześnie, jak sądzi Krefeld [12], z rodzajem parodii ustalonego schematu wizji poetyckiej. Stąd w utworze zachowane skrupulatnie elementy tego typu utworów: czas wizji — noc z soboty na niedzielę (Nocte quadam sabbati...) — por. *Visio Philiberti*, a właściwie już ranek (V 3,1): *Ortus erat Lucifer, stella matutina*, por. CB 193,8:

Ordo noster prohibet matutinas plane,
sunt quedam fantasmata que vagantur mane,
per que nobis veniunt visiones vane,

zapach, jaki ogarnia poetę (V 2,2):

tantus odor naribus meis est iniectus,
quantum numquam protulit spica nardi nec thus
neque liquor balsami recens et electus.

Opisy wizji w literaturze starożytnej zaczynają się często od wrażeń węchowych lub słuchowych (Verg. *Aen.* I 403; 86—588). Typowy dla opisów wizji u Proroków jest opis spokoju i piękności nieba (V 5, 4):

pace summa fruitur et quiete mentis

por. *Deut.* 7, 6; 14, 2; 28, 93; *Jos.* 22,4. Poeta zaznacza, że Boga nie widział — w żadnej ze średniowiecznych wizji Bóg nie ukazuje się oczom człowieka. Mamy tu i motyw wykładu: św. Augustyn odkrywa poecie tajniki wiedzy filozoficznej (V 7), lecz dla podkreślenia, że nie to jest celem utworu, poeta zaznacza, że nie wolno mu zdradzić niczego z tego, co usłyszał.

Po wprowadzeniu w podniosły nastrój wizji za pomocą tych wszystkich właściwych tego typu utworom motywów poeta przechodzi do sedna: opowiada, jak zagniewany św. Marcin kazał mu wstawić się u Reinalda za poświęconym sobie klasztorem, a poeta łzami ubłagał świętego, by do arcybiskupa urazy nie chował. Dalej następuje rzeczowe wyłożenie zagadnienia, jak zwykle połączone z prośbą o wsparcie (V 20, 4), i pochwała dobrego opata klasztoru, który karmił poetę i poił dobrym winem. Mamy więc tu do czynienia z podobną jak w utworze I zmianą nastroju, jednocześnie z przystosowaniem formy utworu, z całym balastem związanym z nią topiki do utworu okolicznościowego.

---

[12] *Ibidem*, s. 114.

Panegiryk na cesarza Fryderyka I Barbarossę, nazywany *Hymnem na Cesarza*, jest jedynym z zachowanych utworów Archipoety o wyraźnym zabarwieniu politycznym. Jest to pochwała cesarza, apoteoza jego czynów wojennych, walk z Longobardami, a więc poparcie polityki Hohenstaufów i ich dążenia do renovatio Sacri Imperii.

Lecz, jak wykazują najnowsze badania [13], Archipoeta nie reprezentuje w tym utworze własnego stanowiska politycznego, nie ma w nim mowy o żadnym politycznym zaangażowaniu. Jest to utwór napisany wyraźnie na zamówienie, na polecenie Reinalda von Dassel, a więc musi on odzwierciedlać niejako „urzędowe" stanowisko polityczne mecenasa poety. Sam poeta, jak wynika z analizy wzmianek politycznych w zachowanych utworach, jest politycznie niezaangażowany. Utwór IX więc, jedyny z zachowanych, ma charakter oficjalny i przystosowaną do niego kompozycję i topikę, zaczerpniętą z retorycznych pochwał władców i panujących (Βασιλικοὶ λόγοι),). Jest to także jedyny utwór Archipoety, w którym, właśnie ze względu na jego oficjalny charakter, poeta nie żongluje swobodnie i dowolnie motywami poezji okolicznościowej. W panegiryku tym sławi zwycięstwo Fryderyka I nad Longobardami i zdobycie Mediolanu w 1162 roku, a więc przede wszystkim wielkość i przewagi wojenne cesarza. Na wstępie zgodnie z tradycją poezji panegirycznej stwierdza, że wobec wielkości Cesarza, który jest dominus mundi, panującym z bożej łaski, obowiązkiem poety jest oddać mu hołd wierszem (IX 4,4):

De cuius me laudibus pudet esse mutum.

Dalej wprowadza drugi motyw, charakterystyczny dla pochwał władców i bohaterów, ponieważ Cesarz troszczy się o wszystkich, wszyscy w miarę swoich możliwości powinni oddawać hołd Cesarzowi (IX 6):

Dent fruges agricolae, pisces piscatores,
auceps volatilia, feras venatores
nos poetae pauperes, opum contemptores,
scribento Cesareos canimus honores.

Oba te motywy „należnych pochwał" (wymaga ich zawsze wielkość i zalety opiewanego bohatera) i „omnes laudant, laudent" są nieodzowne dla średniowiecznej poezji panegirycznej. W anonimowym *Hymnie na Chrystusa* [14] czytamy:

Hymnum dicat turba fratrum, hymnum cantus personet,
Christo regi concinnantes laudes demus debitas.

W samym wyrażeniu „debitae laudes" mieści się element panegiryczny. Wielkość osoby chwalonej podnosi jeszcze stwierdzenie, że wszyscy biorą udział w pochwałach, czy zachęta, by wszyscy chwalili. Mogą to być wszyscy ludzie — *omnis sexus et aetas*, lub cała natura; od artyzmu i indywidualności poety zależy specy-

---

[13] *Ibidem*, s. 128—129.

[14] Anonymus w: *The Oxford Book of Medieval Latin Verse*, ed. F. J. E. Raby, Oxford 1961, s. 5.

fika pojęcia „omnes". (Por. Archipoeta VII 27; 28; 32—34; Nicetas Remesianus *Te Deum laudamus* 1—4).

Zwycięstwa Cesarza opisuje poeta z typową dla tego gatunku utworów przesadą, przede wszystkim w umyślnym wyolbrzymieniu przeciwnika, co ma służyć wyolbrzymieniu i uwadatnieniu wielkości zwycięzcy. A więc porównuje Mediolan do Troi (IX 12, 3—4):

Civitas Ambrosii velud Troia stabat,
deos parum, homines minus formidabat,

wysokość wież mediolańskich, spiętrzonych przez wyniosłych ludzi, by zagrozić Bogu, do spiętrzonych przez Gigantów gór Ossy i Pelionu (IX 10, 1—4):

Que dum turres erigit more Giganteo
volens altis turribus obviare deo,
contumax et fulmine digna Ciclopeo
instituta principum sprevit ausu reo.

Sławi wreszcie wielkość miasta i dzielność jego mieszkańców, twierdząc, że nawet wojska greckie z Achillesem nie pokonałyby Mediolanu w tysiąc lat (IX 24).

Porównywanie zdobywanych miast do Troi spotykamy w literaturze średniowiecznej bardzo często. Godfryd z Viterbo w swoich *Gesta Friderici I* zburzenie Mediolanu nazywa drugim pożarem Troi; wojsko wyruszającego na wyprawę krzyżową Konrada III porównuje się do wojska Greków wyruszającego pod Troję: *non ad excidium Troie tantam Grecia militiam misit* [15]. Topos ten ma oczywiście swój pierwowzór w literaturze antycznej. Zainteresowanie mitem trojańskim było w średniowieczu tak ogromne, że motyw ten opanował niemal wszystkie gatunki literackie: od epiki począwszy (Simon *Aurea Capra*, Iosephus Iscanus) na anonimowej liryce waganckiej skończywszy (utwory o tematyce trojańskiej w *Carmina Burana*). Motyw ten stał się jednym z podstawowych tematów porównań, i to zarówno porównań typu epickiego, jak wyżej u Archipoety, jak i innych — np. porównywanie piękności ukochanej do urody Heleny itp. W ten sposób mimo niewątpliwej zależności od źródeł starożytnych stał się on motywem niemal nieodzownym dla średniowiecznej literatury nie tylko łacińskiej (por. np. Benoit de Sainte More). Dla Archipoety więc źródłem porównania zdobytego przez Cesarza miasta do Troi jest nie znana mu niewątpliwie literatura łacińska, lecz topika literatury średniowiecznej [16].

Z literatury antycznej wywodzi się również topos ukaranej pychy, której przykładem jest historia strąconych piorunem Jowisza Gigantów, znana z Wergiliusza (*Georg.* I 281—283) i z Owidiusza (*Met.* I 151—160).

Motyw panegirycznej przesady odnajdujemy również w stwierdzeniu, że wojna, którą toczył cesarz, sławą i wielkością przewyższała wojny opiewane przez Wergiliusza; gdyby poeta mógł ją opisać szczegółowo, dzieło jego przewyższyłoby *Eneidę*

---

[15] *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*, Hanover und Berlin 1826, XVII 1147.
[16] Zob. J. Gajda, *Troja i Eneasz w Carmina Burana*, Eos LIII 1963, s. 373—390.

(IX 26, 27). Mamy tu więc, jak to się często u Archipoety spotyka, połączenie trzech topoi: przesady poetyckiej, „brevitas" (IX 18,4) i topos, określanego przez Curtiusa [17] mianem „pauca e multis". Polega on na tym, że poeta zaznacza, iż wymienia tylko niektóre fakty czy zalety spośród wielu (Verg. *Georg.* II 42: *Non ego cuncta meis amplecti versibus opto*; *Aen.* III 377: *Pauca tibi e multis... expediam dictis*; Corippus Joh. VIII 531—532: *sed carmine paucos e multis signabo*...). Topos ten spotykamy bardzo często w żywotach świętych. Z podobnym połączeniem tych samych topoi spotykamy się w poezji późnołacińskiej — u Klaudiana (*De consulatu Stilichonis* I 10—14):

Equidem si carmen in unum
Tantarum sperem cumulos advolvere rerum,
Promptius imponam glaciali Pelion Ossae.
Si partem tacuisse velim, quodcumque relinquam,
Maius erit.

W pochwale samego cesarza poeta na pierwszy plan wysuwa cnoty wojenne, cnoty państwowe i dobroć dla poddanych. Zgodnie z retorycznymi przepisami pochwał, porównuje Cesarza do bohaterów starożytnych (IX 14, 2—3):

similis in preliis Jude Machabeo
de quo quicquid loquerer minus esset eo.

(por. Godfryd z Viterbo, *Gesta Heinrici* VI 69—70: *fremens velut leo est similis in prelio Jude Machabeo*), podobnie jak w utworze VII 5; 6. Zaznacza dwukrotnie, że brak mu słów, by godnie opiewać cesarza (IX 14,4):

de quo quicquid loquerer minus esset eo

(IX 16, 1—2):

Quanta sit potencia vel laus Friderici,
cum sit patens omnibus, non est opus dici.

— niemal nieodzowny topos w βασιλικοὶ λόγοι; przez stwierdzenie, że nie znajduje się słów dla godnego opiewania danej osoby, podkreśla się jej zalety.

W pochwałę cesarza wplecione są krótkie laudes tych miast lombardzkich, które opowiedziały się po stronie Fryderyka I, a więc Pawii i Nowary (IX 18—21), zwłaszcza Nowary, o której poeta mówi wyraźnie, że unieśmiertelni ją swoją twórczością (IX 20, 1; 21,2). Podobne laudes miast czy krajów spotykamy bardzo często w poezji starożytnej, i to nie tylko okolicznościowej, lecz nawet w epopei. Poezja średniowieczna przejęła je jednak za pośrednictwem późnostarożytnych przepisów retorycznych, dotyczących mów popisowych. Natomiast pogląd, że dzieło poety unieśmiertelnia rzeczy czy osoby opiewane, a więc wiążące się z tym poczucie wartości swej sztuki u poety, przejęło średniowiecze, a więc i Archipoeta, bezpośrednio z poezji klasycznej (Horacy, elegicy).

---

[17] Curtius, *o. c.* s. 168.

Utwór X jest ogólnie znany pod nazwą *Confessio*, lecz tym samym mianem można by określić utwór II, w którym poeta zasłużywszy trybem życia czy jakimś występkiem na gniew swego opiekuna usprawiedliwia się i prosi o przebaczenie, przybrawszy „per figuram satis bonam" (II 20) miano biblijnego Jonasza. Utwór zachowuje w ogólnych zarysach kompozycyjne części prawdziwej spowiedzi, a więc wyznanie grzechów (II 22—34), skruchę (II 35—51), postanowienie poprawy (II 52—85) i wreszcie prośbę o przebaczenie (II 86—94), skierowaną do Reinalda, która jest w utworze odpowiednikiem rozgrzeszenia w spowiedzi. Jakkolwiek utwór ten jest oparty na motywach biblijnych, są w nim widoczne liczne reminiscencje słowne z literatury starożytnej (II 10, por. Hor. *Sat.* I 2,2; II 21, *Ep.* I 7, 93; *Sat.* I 3, 41; II 3, 47; II 22; Ov. *Met.* IX 656). Spotykamy również liczne topoi — poeta np. nazywa Reinalda w tym utworze „vir bonus" (II 4) — por. Cic. *Off.* III 77; Hor. *Ep.* I 7, 22; 16, 40; 73; nie jest to jedynie cytat, lecz przetransponowanie na Reinalda obejmowanych tym pojęciem zalet, a więc bardzo subtelna pochwała. Wiersze (II 66—71):

Hunc reatum si remittas,
inter enses et sagittas
tutus ibo quo me mittas,
hederarum ferens vittas.
Non timebo Ninivitas
neque gentes infronitas;

są parafrazą horacjańskiej ody I 22, którą to parafrazę poeta potrafi dostosować do formy confessio: poeta po uzyskaniu przebaczenia Reinalda, jak horacjański „integer vitae", zawsze i wszędzie będzie bezpieczny.

Zupełnie inny charakter ma utwór X, właściwa confessio, powstała chronologicznie przed utworem II. Chociaż zachowuje on całkowicie w swej budowie kompozycyjne części składowe właściwej confessio, wzorem klasycznym tego utworu jest niewątpliwie elegia Owidiusza (*Am.* II 4)[18]. Na formę utworu składają się więc elementy literatury klasycznej i teologiczno-liturgicznej, bo *Confessio*, jako utwór okolicznościowy, jest jednocześnie rzeczywistą spowiedzią. Poeta wyznając swe grzechy, usprawiedliwia się z nich, by odpowiedzieć szkalującym go intrygantom. Jest też świadomą parodią spowiedzi, pozwalającą poecie nakreślić autocharakterystykę, co jest drugim, ukrytym celem utworu.

W kompozycji utworu samo wyznanie grzechów, a więc właściwa confessio, zajmuje niemal cały utwór (X 1—21), a dalsze części: skrucha (X 22), postanowienie poprawy (X 23) i prośba o przebaczenie (X 24—25) wchodzą w skład zakończenia. Na wstępie poeta przyrównuje się do liścia miotanego wiatrem, do płynącego strumienia, do okrętu bez żeglarza, do błędnego ptaka (X 1—3). Wszystkie te motywy są zaczerpnięte z poezji klasycznej, X 1, 2—3:

Factus de materia levis elementi
Similis sum folio de quo ludunt venti

[18] H. Unger, *De Ovidiana in Carminibus Buranis quae dicuntur imitatione*, Dresden 1869.

por. Ov. *Met.* III 326; *Fasti* III 481; *ex P.* IV 3,34; por. Wright: *Ut leve folium Quod vento rapitur, Sic vita hominis A luce trahitur* [19].
X 2,3:

Stultus ego comparor fluvio labenti

por. Hor. *Ep.* I 2,42:

at ille
X 3,1: labitur et labetur in omne volubilis aevum.

Feror ego veluti sine nauta navis

por. Ov. *Am.* II 4,8:

Auferor ut rapida concita puppis aqua.

Porównania te tworzą obraz o podwójnym znaczeniu: poeta pozornie wyznaje w confessio grzech niestałości (X 4,1: Mihi cordis gravitas res videtur gravis) i to wyznanie jest, być może, przeznaczone dla oskarżających poetę „servientes" Reinalda, a jednocześnie to wyznanie jest częścią autocharakterystyki poety.

Z kolei mówi o swych obyczajach, w dalszym ciągu oskarżając się z przymrużeniem oka. Mówiąc o swym zamiłowaniu do miłostek, parafrazuje motyw rzymskiej poezji miłosnej (X 4, 3—4, por. Tib. I 2, 23), nie wahając się połączyć go z biblijnym (Matth. 5, 28): *qui videret mulierem ad concupiscendum eam, iam moechatus est eam in corde suo*. Ta część samooskarżenia (motyw podporządkowania się rozkazom Wenery, która ma władzę tylko nad ludźmi szlachetnymi — X 4, 2—3; obraz Wenery wabiącej do siebie młodzieńców — X 7,1; Hipolit jako wzór cnoty) składa się z topoi zaczerpniętych z literatury starożytnej, ale dobrze znanych poezji średniowiecznej (np. X 7,1, por. CB 121 a: *Non est crimen amor, quia, si scelus esset amare, Nollet amore Deus etiam divina ligare*; X 8, 1, por. Prop. III 8, 25; Tib. I 2,21; 6, 19; Ov. *Am.* I 4, 18, por. CB 178,4:

nec me vincit mulier tam subito
que seducat oculis ac digito
dicat me placere
et diligat sincere;
nec mihi protervitas
placet in muliere;

X 9 por. Ov. *Am.* II 4, 32; Illic Hippolitum pone, Priapus erit. Motyw Hipolita był znany literaturze średniowiecznej za pośrednictwem Wergiliusza — *Aen.* VII 761 i Owidiusza — *Met.* XV 487). Lecz są to wszystko topoi poezji miłosnej i jako takie zostały przez poezję średniowieczną przejęte. Archipoeta zaś umieszcza je w utworze okolicznościowym i do formy utworu okolicznościowego przystosowuje. Podobnie jest z następnymi częściami samooskarżenia (X 10, 1, por. Hor. *Ep.* II 2, 51 nn.; I 18, 21; X 11, 13; Ov. *Am.* II 10, 35—39), przystosowanymi do formy confessio, zwłaszcza X 12:

Meum est propositum in taberna mori
ut sint vina proxima morientis ori.

---

[19] Th. Wright, *Latin Poems commonly attributed to Walter Mapes*, London 1841, w. 148, 35.

Tunc cantabunt letius angelorum chori
Sit deus propitius huic potatori.

gdzie poeta przekształca wywodzący się z rzymskiej elegii miłosnej topos (Ov. *Am.* II 10, 35—39)[20]:

At mihi contingat Veneris languescere motu;
Cum moriar, medium solvar et inter opus:
Atque aliquis, nostro lacrimans in funere, dicat,
Conveniens vitae mors fuit ista suae.

Reasumując można więc stwierdzić, że Archipoeta obraca się w kręgu motywów poezji starożytnej, lecz są one, niemal wszystkie przejęte i zaakceptowane przez średniowieczną literaturę łacińską. Wpływ literatury starożytnej na twórczość Archipoety jest dwojakiego rodzaju: jest to więc i dostosowanie się w utworach do przejętych z literatury klasycznej przez poezję średniowieczną pewnych schematów topiki eksordialnej, panegirycznej itp. oraz przejęcie z poezji starożytnej niektórych motywów literackich. I jedno, i drugie składa się na ów charakterystyczny dla średniowiecznej poezji łacińskiej stereotyp literacki. Archipoeta w swojej twórczości poza ten stereotyp nie wykracza, lecz jednocześnie nie trzyma się go niewolniczo. Indywidualność Archipoety polega właśnie na swobodnym traktowaniu składników tego stereotypu, na przekształcaniu elementów topiki i dostosowywaniu jej do formy i treści utworu okolicznościowego. Można tu zaryzykować twierdzenie (w dużej mierze poparte tak ogromną popularnością *Confessio*) o podwójnej recepcji utworów Archipoety: rozumienie jego utworów okolicznościowych jako takich, razem z odczytaniem ich jawnych intencji — recepcja dostępna dla wszystkich, i druga, możliwa tylko dla osób wykształconych (wśród nich na pewno i przede wszystkim dla Reinalda), które mogły docenić nie tylko erudycję i wykształcenie poety, ale i jego ogromny artyzm, przejawiający się w swobodnym przekształcaniu i świadomym żonglowaniu zapożyczonymi z literatury starożytnej motywami.

Wrocław

QUO MODO ARCHIPOETA IN CARMINIBUS SUIS COMPONENDIS LOCIS COMMUNIBUS EX ANTIQUA POESI CARPTIS USUS SIT

Summarium

Omnia Archipoetae carmina Reginaldo von Dassel, postae maecenate hortante composita et illius Reginaldi honori scripta fuisse putandum est. Quibus carminibus explicatis, Archipoetam non solum exemplis et locis communibus ex antiquorum poesi exhaustis, sed etiam artis rhetoricae praeceptis usum fuisse, videre possumus. Qui loci communes et exempla etiam apud multos medii aevi scriptores, qui Romanorum litteras ad imitandum sibi proponere solebant, inveniri possunt. Archipoeta tamen litteris Latinis sine dubio bene eruditus, in carminibus suis componendis, illa, quae apud poetas antiquos invenerat motiva, non solum imitatus est, sed etiam, accepta, in usum suum convertit et, magno ingenio atque arte praeditus, temporibus et rebus describendis aptavit atque accommodavit.

[20] *Die Gedichte des Archipoeta*, s. 138—140.

DE PORCARII *EPITAPHIO ZAVISSII NIGRI* QUAESTIUNCULA

(AD V. 59)

Scripsit

HERBERTUS MYŚLIWIEC

In *Epitaphio Zavissii Nigri* ab Adamo Porcario (Świnka)[1] saeculo XV⁰ ineunte composito versus leguntur hi (v. 56—61):

> Vosnē felices, quos sors a morte redemit,
> Nescio, | o mĭlites, dicām | an verius illos,
> Qui ferro cecidere, simul cum corpore penas
> Finīere suas; vos longa per †icula† vecti,
> Īnedia miseros prebetis ferro lacertos
> Nec spes vlla vŏbis proprios vīdere Penates[2].

Quamquam v. 59 omnes codices manu scripti lectionem *pericula* exhibent[3], tamen egregie merita de Porcarii epitaphiis edendis Christina Weyssenhoff textum dubium indicare cruce interpretum non dubitavit. Perspicuum est locutionem *vos longa pericula vecti* respondere verbis *vos longis periculis obiecti*; inspicias velim Porcarii versus in linguam Polonam conversos[4]. Sed hoc ipsum concedatur constructionem verbi *vehor* cum accusativo coniuncti esse inusitatam.

Hoc loco aliquod operae pretium est ascribere ipsa Curtii Rufi verba de Alexandro Magno (Curt. X 5,35): „Fatendum est tamen, cum plurimum virtuti debuerit, plus debuisse fortunae, quam solus omnium mortalium in potestate habuit. Quotiens

---

[1] Th. Sinko, *De duobus Adami Porcarii carminibus*, Eos VIII 1902, p. 138—142; R. Ganszyniec, *Polonolatina II*, Pamiętnik Literacki XXI 1924/25, p. 194—198.

[2] Adami Porcarii *Epitaphium Zavissii Nigri et Hedvigis Wladislai Jagellonis filiae*, ed. Christina Weyssenhoff, Varsoviae 1961, p. 31 sq., Bibliotheca Latina Medii et Recentioris Aevi edita curante C. F. Kumaniecki, vol. II.

Brevitate illius *o* finalis neglecta quantitatem earum tantum denotavi syllabarum, quae a legitima linguae Latinae classicae prosodia evidenter abhorrent. Cf. Sinko, *o. c.* p. 139 sq.

[3] Cf. imaginem phototypicam cod. ms. Bibliothecae principum Czartoryski Cracoviae 1317, Adami Porcarii *Epitaphium* ..., p. 27, tab. 2, v. 8 a margine inferiore.

[4] K. Weyssenhoff, *Pamięci Zawiszy Czarnego*, Filomata 1958—1959, fasc. 124, p. 239:

> Wy zaś, rycerze, których od śmierci los wyrwał,
> Nie wiem, czy was szczęśliwymi czy tamtych słuszniej bym mienił,
> Co padli od żelaza wraz z ciałem wyzwoleni
> Od cierpień. Bo wy przez straszne losów koleje nękani,
> Głodem znędzniałe ramiona podawszy pod twarde kajdany,
> Żadnej nie macie nadziei, by swe Penaty zobaczyć.

Litteras latius egomet ipse disposui — H. M.

illum a morte revocavit! quotiens temere in pericula vectum perpetua felicitate protexit!"

Nunc autem illustrare conemur causas, quibus factum est, ut lectio vulgata *pericula* reiceretur ascita comprobataque corruptela. In editione Weyssenhoffiana ad v. 59 enotati sunt poetarum antiquorum versus tres, ut similibus demonstraretur, quomodo exempla sua Porcarius esset imitatus. En tibi versus illi satis digni, qui afferantur:

Verg. *Aen.* III 325:

Nos patria incensa diversa per aequora vectae

ib. VI 335:

quos simul ab Troia ventosa per aequora vectos

Ov. *Met.* III 538:

vosne, senes, mirer, qui longa per aequora vecti

Hexametri Latini in similem verborum ordinem exeuntes non ita sunt rari[5]. Versus modo commemorati eam, quae Porcarii epitaphia in lucem edidit commentarioque instruxit, in errorem videntur induxisse. Plane non dubitavit, quin v. 59 vocabulum *pericula* e praepositione accusativa *per* constaret et casu accusativo voculae alicuius in peius detortae[6]. Porcarium eo tempore, cum faceret hemistichium illud „vos longa per †icula† vecti", Ovidii versum, cuius supra memini, ante oculos habere potuisse non nego.

Perincommode accidit, quod inter editionis Weyssenhoffianae similia amissus est Verg. *Aen.* I 524:

Troes te miseri, ventis maria omnia vecti,

quem versum iam Sinko attulerat[7]. Huc subiciatur Val. Fl. V 669:

ibimus indecores frustraque tot aequora vectae?

Nam nonnulla verba intransitiva, ut 'currere', 'natare', 'navigare', 'vehi', 'volare', adhibentur etiam transitive[8]. Ne quis hoc a me dici miretur, exempli gratia ponantur versus hi:

---

[5] Cf. Catull. 101,1 (versus est, ex quo Ennius redolere videtur; cognosce quaeso praeclarum illud Nordeni, *P. Vergilius Maro Aeneis Buch VI*, erklärt von E. Norden, 2. Aufl., Leipzig—Berlin 1916, p. 228 ad v. 335). Verg. *Georg.* I 206; *Aen.* I 376, 524, VI 692, VII 65, 124, 228. Ov. *Met.* V 644, XI 194, XIV 8; *Epist.* 17,7; *Pont.* III 2,63. Homer. 192. Val. Fl. IV 741 sq., V 669. Stat. *Theb.* V 713, XII 532 sq.; *Ach.* II 73 sq.; *Silv.* III 5,79. Sil. I 584, IV 3, 65, XV 296.

[6] Eandem et parem clausulam imposuerunt poetae antiqui hexametris his: Catull. 101,1. Verg. *Georg.* I 206; *Aen.* I 376, III 325, VI 335, 692, VII 228. Ov. *Met.* III 538, V 644, XI 194, XIV 8; *Epist.* 17,7; *Pont.* III 2,63. Homer. 192. Sil. I 584, IV 3, 65.

[7] Cf. Sinko, *o. c.* p. 140 similia ad v. 59 commemorata.

[8] R. Kühner, *Ausführliche Grammatik der lateinischen Sprache*, 2. Aufl., Bd. II 1, neubearbeitet von C. Stegmann, Hannover 1912, p. 263,3 sq.; cf. M. Leumann — J. B. Hofmann — A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, Bd. II 1, München 1963, p. 31 sqq. (= Hb. d. Altertumswiss. II 2,2,1).

Verg. *Georg.* III 260:

nocte natat caeca serus freta; quem super ingens

id. *Aen.* I 67:

gens inimica mihi Tyrrhenum navigat aequor,

ib. III 191:

vela damus vastumque cava trabe currimus aequor.

ib. V 235:

«Di, quibus imperium est pelagi, quorum aequora curro[9],

Haec exempla docent Porcarium constructione verbi *vehor* cum accusativo coniuncti doctiuscule uti potuisse et nihil esse causae, quod vocabulum *pericula* virga quadam censoria notetur.

Atque de grammaticis hactenus. Transeamus nunc ad quaestiunculam quandam metricam perscrutandam. Quoniam nascitur hoc loco quaestio subdifficilis, cur non sit probata forma accusativi *pĕrīcŭlă* et in textu constituendo recepta, illud est excutiendum, ut sciatur, quomodo poetae Latini hexametro utentes usurpaverint voces paeonicas [10]. Poetarum Latinorum, qui ab Ennii aetate usque ad Iuvenalis tempora floruerunt, sescentos examinavi versus hexametros, in quibus forma pluralis *pericula* 84[es] occurrit. Unus et solus Lucretius, apud quem scriptum videmus (Lucr. V 44):

atque pericula tumst ingratis insinuandum!

ausus est secundam dactyli primi brevem dactylumque secundum voce *pericula* explere, sed ceteri omnes poetae hanc formam alligaverunt ita ad secundam dactyli

---

[9] Cf. etiam Ov. *Met.* XI 749 sq.:

Hos aliquis senior iunctim freta lata volantes
spectat ...

ib. XV 49 sq.:

Amphitryoniadae ventisque faventibus aequor
navigat Ionium ...

Val. Fl. IV 336:

diva, refer frondes cumque hac freta curre corona.'

Stat. *Theb.* IV 239:

qui te, flave, natant terris, Alphee, Sicanis

id. *Silv.* V 2,133 sq.:

Arctoosne amnes et Rheni fracta natabis
flumina, ...

[10] Vide tabulas, quae Lucani usum ante oculos exponunt, quas ad mirabilem artis metricae utilitatem composuit A. Ollfors, *Studien zum Aufbau des Hexameters Lucans*, Göteborg (1967), p. 23 sq.; cf. W. Rutz, Gnomon XL 1968, p. 269 sq.

quarti brevem pedemque quintum, ut numquam vagaretur. Hi versus heroici exempli gratia sufficient [11]:

Verg. *Aen.* I 615:

«Quis te, nate dea, per tanta pericula casus

ib. III 367:

obscenamque famem): quae prima pericula vito?

ib. IV 561:

nec quae te circum stent deinde pericula cernis,

Ex quibus versibus perspicuum est Porcarium vocem *pericula* in versu hexametro opportune proprieque collocasse et hemistichium alterum, *vōs lōngă pĕrīcŭlă vēctī* illud dico, nihil habere offensionis.

Forma *finīere* est v. 59 una sola vox, cuius genuina quantitas violatur. Lectio *finivere*, quam exhibet codex traditionis indirectae siglo *Cz. 2* insignitus (= cod. ms. Bibliothecae principum Czartoryski 1305, saec. XVI/XVII), tametsi prosodiam hemistichii prioris sanat, tamen videtur ex posterioris temporis librarii calamo fluxisse. Quae emendatio meritissimo a Christina Weyssenhoff non est laudata [12].

Hic fortasse quaerendum sit, utrum Porcarius noster formam *fīnĭērĕ* omnino pro ditrochaeo habuerit an doctrinae umbratili confisus putaverit antepaenultimam esse productam atque syllabam formae *finīit* paenultimam in prosa oratione esse

---

[11] Cf. Verg. *Aen.* IX 96, 200, 483, 663, X 57, XI 360, 505. Hor. *Epist.* I 18,83, II 1,136. Prop. II 28 (III 24),15. Tib. II 3,39. Ov. *Met.* I 353, II 565, IV 130, 787, VII 97, X 576, XII 161, XIII 42, XIV 119, 439, 559, XV 155; *Epist.* I 11, 73, X 73, XIX 97, XX 165, 177; *Pont.* I 2,15, IV 7,15; *Trist.* III 2,7, IV 1,65; 8,47, V 2,29. Pers. I 83, V 185. Lucan. I 299, 516, V 302, 577, 597, 653, 693, 747, VII 104, 133, 356, IX 114, 390, 397 (v. Ollfors, *o. c.* p. 107). Val. Fl. I 153, II 379, VII 271, 516. Stat. *Theb.* VI 22, VII 722; *Ach.* I 258; *Silv.* III 2,2, V 1,68. Sil. I 652, II 572, IV 54, 418, XI 225, XII 330, 497, XIV 188, XV 113, XVII 171. Mart. I 12,11, IX 38,1, XI 82,5, XII 14,9. Iuv. I 3,8, 268, III 8,249, IV 11,76; 12,82, V 14,314.

Quae cum ita sint, non dubito, quin Sil. VI 319:

Laxabat ferro campum inque pericla ruebat

insana quadam critica arte coniecturali sit depravatus et forma accusativi syncopata *pericla* effecta sit doctrina metrica hominis cuiusdam veteris simulata, v. apparatum criticum, quem habet editio Teubneriana a Ludovico Bauero parata (vol. I, Lipsiae 1890); animum advertas quaeso ad adnotationem Nordeni, *o. c.* p. 149 ad v. 83. Sed non est hic locus, ut de tota hac re uberius atque fusius disputem.

Iam hoc mihi sumo, ut commemorem Comm. *Apol.* 64:

Quaerite iam portūm, ubi sunt pēricula nulla.

Commodianus enim in adsimulatis hexametris fabricandis formam *pericula* consimili modo adhibuit atque poetae praestantissimi.

[12] De epitaphiorum textu a corruptelarum imprimis prosodiacarum sordibus purgando scripsit malitiose Ganszyniec, *o. c.* p. 198.

longam et pronuntiari accentu vocabuli. Est enim simillimum veri auctorem epitaphii esse imbutum iis magistrorum praeceptis, quae publicis medii aevi praeceptoribus tradiderat Servius grammaticus. Quo melius cognoscas, quae fuerit scholastica formae *leniit* interpretatio, verba ipsa Serv. *Aen.* I 451 super ea re ascribam:

> LENIIT quartae coniugationis tempus praeteritum perfectum vel in ‘vi’ iunctam exit, vel sublata digammo in ‘ii’ pro nostro arbitrio, ut lenivi lenii, audivi audii. sane cum in ‘vi’ exit, paenultima longa est et ipsa accentum retinet; cum vero in ‘ii’, paenultima brevis est et perdit accentum, quia, ut supra diximus unius ob noxam, quotiens vocalis vocalem sequitur detrahit longitudinem praecedenti; sed hoc in metro, ubi necessitas cogit; nam in prosa et naturam suam et accentum retentat. nunc ergo ‘leniit’ tertia a fine habet accentum, quia paenultima brevis est [13].

Quae cum ita sint, dubito, Porcariusne peccatum in versu animadverterit; mea quidem opinione forma *finiere* emendationem non poscit.

Verbum *finire* est denominativum [14] et ut verbum novum ac recens paulatim in sermonem poeticum induci coeptum est. Quoties singuli Romanorum poetae substantivo *finis* verboque *finire* usi sint, ex hac elucet tabula:

	finis	finire		finis	finire
Ennius	3	—	Grattius	4	1
Plautus	7	—	Manilius	47	4
Terentius	8	—	*Aetna*	1	—
Lucilius	2	—	Persius	3	1
Lucretius	46	22(18)[15]	Lucanus	35	3
Catullus	7	1(1)	Petronius	1	2
Cicero, *Arat.*	—	2(2)	Homerus Latinus	3	—
Vergilius	53	2	Valerius Flaccus	16	—
Horatius	23	8(2)	Statius	34	4(1)
Propertius	8	1	Silius Italicus	52	8(4)
Tibullus	3	2	Martialis	9	8(1)
Ovidius	98	58(16)	Iuvenalis	10	3(3)

Manifestum est Porcarium, cum formam *finiere* ditrochaei prosodia praeditam initio hexametri poneret, poetarum veterum vestigiis insistere non potuisse. Sed est, quod ex vocabulis non libidine collocandis coniecturam faciam nostratem poetam perverse imitatum esse Ovidium, qui verbi finiendi formis ind. plusquam-

---

[13] Cf. A. Kappelmacher, *Zur Aussprache des Lateinischen* (*Eine falsch gedeutete Serviusstelle*), PhW XLIII 1923, p. 718 sqq.; A. Nehring, Glotta XIV 1925, p. 239.

[14] M. Leumann — J. B. Hofmann — A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, Bd. I, München 1963, p. 315[1], 316[2], 319[3] (= Hb. d. Altertumswiss. II 2,1).

[15] Inter verbi *finire* duas et viginti formas, quae apud Lucretium leguntur, duodevicies occurrunt formae part. perf. pass. Notae numerorum uncis inclusae indicant, quam saepe poeta formas part. perf. pass. usurpaverit.

perf. act. ter decies usus dactylum primum arsinque pedis secundi expleverat undecies voce *finiera(n)t* choriambica, ut Ov. *Met.* I 566:

finierat Paean: factis modo laurea ramis[16]

Terminatio tertiae pers. plur. ind. perf. act. *-ēre* invenitur in litterarum Latinarum monumentis, quae sublime scribendi genus redolent[17]. Hoc loco non est praetereundum, quod in hexametris Latinis pangendis poetae antiqui hanc *-ēre* terminationem persaepe substituerunt pro secundo trochaeo[18]. Hactenus fuit, quod caute de *finīere* forma a me scribi posset, quoniam conscriptum lingua Flandrica Veremansii librum, quo agitur de verbi finiti formis in hexametro Latino collocandis, cognoscere nequivi[19].

Rebus linguisticis et metricis examinatis certum esse puto Porcarium scripsisse (v. 59):

Finiere suas; vos longa pericula vecti,

atque neminem fugere potest versum, quem attuli, hexametrum fictum esse ad recta poetarum Latinorum veterum exempla.

Wratislaviae

---

[16] Cf. Ov. *Met.* II 103, V 662, VI 272, X 79, XIII 123, XIV 441; *Fast.* I 227, V 53, VI 65, III 232 pentameter. Lucan. III 356, X 193. Stat. *Theb.* I 283, V 753, VII 90. Mart. VIII 3,9. Hexametri initio movent formam *finierat* Ov. *Fast.* V 375, *Am.* I 13,47 et Petron. 122,122.

[17] E. Löfstedt, *Philologischer Kommentar zur Peregrinatio Aetheriae*, Uppsala—Leipzig (1911), p. 36—39; cf. F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, 2. und 3. Aufl., Heidelberg 1914, p. 579 sq.; Leumann — Hofmann — Szantyr, *o. c.*, vol. I, p. 338.

[18] Cf. Verg. *Aen.* I 84, 90, 130, 152, 365, 404, 418, 443, 708. Rationaria formarum tertiae pers. plur. ind. perf. act. in *-ēre* exeuntium elucubraverunt K. Wotke, *Über alte Formen bei Vergil*, WS VIII 1886, p. 145 sq., et R. B. Steele, *The Endings ere and erunt in Dactylic Hexameter*, AJPh XXXII 1911, p. 328—332 (cf. F. Hartmann, Glotta V 1914, p. 321).

[19] J. Veremans, *De plaats van het verbum finitum in de Latijnse dactylische hexameter*, Brussel 1963. Cf. quae de formis perf. act. brevioribus in *-ĭī* cadentibus docent compendia Sommeri, *o. c.* p. 566 sqq., et Leumanni — Hofmanni — Szantyri, *o. c.* vol. I, p. 336 sq.

DE CLEMENTIS IANICII LINGUA OBSERVATIONES ALIQUOT

Scripsit

LADISLAA JAMRÓZ

Poetarum Polonorum, qui XVI saeculo lingua Latina carmina scribebant, Clementem Ianicium et ingenio et auctorum antiquorum notitia minime exiguam laudem sibi paravisse consentaneum est. Permansere ad nos et multi eius et varii et egregii versus una sola forma i. e. distichis compositi [1]. Qua in re Ianicius poetarum Romanorum vestigia pressisse videtur, ut Ovidium solum nominem, quem *Metamorphoseon* libris exceptis nec aliter nisi hoc versu adhibito scripsisse scimus.

Poeta Polonus magna viguit vigetque auctoritate non solum apud nostrates, sed etiam apud alios litterarum praecipue poeseos aestimatores. Duo liceat mihi cuius rei afferre exempla: Iam XVI saeculo de Ianicio benevole scripsit Lazarus Bonamicus, Latinarum litterarum in Universitate Patavina magister, in epistulis ad Petrum Cmitam missis poetamque nostrum „florentem ingenio" et „natum ad summam gloriam" appellavit [2]. Nuper vir doctissimus J. Ijsewijn excellentissimis illis poetis lyricis aetate litterarum artiumque renascentium in Europa qui vigebant, Ianicium nostrum annumeravit [3]. Studiis, quae in Polonia diligenter colebantur, duae provenerunt nostri poetae editiones, de illa Ludovici Ćwikliński et de hac Georgii Krókowski dico, quas accuratius in annotatione 1 laudavi.

Georgius Krókowski, optimus olim magister meus, is fuit, qui me quoque aliquot annis ante ad poesim Ianicii cognoscendam inclinavit. Haec quae sequuntur,

---

[1] *Querela Reipublicae Regni Poloniae* (*Quer.*), *Ad Polonos Proceres* (*Ad Pol. Proc.*), *Tristium liber* (*Trist.*), *Variarum elegiarum liber* (*Var. el.*), *Epigrammatum liber* (*Epigr.*), duo *Epithalamia* (*Epith.* I, II), *Vitae regum Polonorum* (*Vit. reg*); carmen ornatum titulo *In Polonici vestitus varietatem et inconstantiam dialogus* (*Dial.*), *Vitae archiepiscoporum Gnesnensium* (*Vit. arch.*), *Carmina et epigrammata ex diversis libris manu scriptis et typis excusis collecta* (*Carm. coll.*). Fere omnia opera plura continent carmina: decem e. g. *Tristium liber*, undecim *Variarum elegiarum liber*; sunt autem libri, qui quadringenta quattuor (*Vit. reg.*), quadringenta tribus (*Vit. arch.*), immo etiam septuaginta quinque (*Epigr.*) epigrammatis explentur.

Quae carmina in octo libros collecta olim Ludovicus Ćwikliński edidit: Clementis Ianicii poetae laureati *Carmina*, edidit, praefatione instruxit, annotationibus illustravit, Ludovicus Ćwikliński, Cracoviae 1930 (Ćw.).

Nuperrime vir doctissimus, Georgius Krókowski, Ianiciana carmina foras dedit, cuius editionis textum atque carminum ordinem me servare scias velim. Klemens Janicki *Carmina. Dzieła wszystkie*, wydał i wstępem (I) poprzedził Jerzy Krókowski, przełożył Edwin Jędrkiewicz, wstęp (II), komentarz, similia, appendices, słownik imion własnych i indeks opracowała Jadwiga Mosdorf, Wrocław 1966 (Kr.).

[2] Cf. Clementis Ianicii *Carmina*, ed. L. Ćwikliński, praef. p. XXVIII.

[3] J. Ij[sevijn], *Neulateinische Literatur*, *Lexikon der alten Welt*, Zuerich—Stuttgart 1965, col. 1747.

ut sint indocilia atque imperfecta memoriae ac manibus eius, qui anno 1967 mortuus est, dedicare velim.

Auctoritatem atque apud posteros laudem conciliavit sibi Ianicius sine dubio optima Latinae linguae notitia et summa elegantia, qua poeta noster multos Polonos, qui tempestate illa Latine pangebant carmina, superabat. Nam in carminibus conscribendis imitatus est Ianicius praestantissimos auctores Latinos. In quibus eos sequi consuevisset quantoque autem ab eis discessisset, optimis illius Latinitatis principiis normisque neglectis explicare mihi proposui. Quod ut efficiam, omnem materiem secundum grammaticae partes tractabo nominum et verborum formis nec non quibusdam syntaxis quaestionibus copiaque verborum illustrandis.

Si de substantivi formarum usu agitur, Ianicium rarissime a praeceptis aureae Latinitatis discessisse dici potest. Eligam carminibus quaedam substantiva, quae videntur aut in lingua Latina rarius adhiberi aut omnino scriptoribus Latinis aliena esse. Quibus autem accuratius exploratis rem aliter se habere apparet. En tibi exempla: Usus est poeta noster nominativo casu 'Iovis' (*Trist.* III 91; *Var. el.* II 20; *Carm. coll.* II 9, cf. Kr. p. 347), quae forma neque Petronio (47,4; 58,2) neque Apuleio (*Met.* IV 33) ignota, saepe apud Hyginum (e. g. *Fab.* 31; 53; 54) et apud Augustinum (*Civ.* VII 14) invenitur. Genetivum pluralem 'Macedum' = Macedonum adhibuit Ianicius (*Var. el.* VI 28)[4] similiter atque alius poeta, qui aetate renascentium litterarum floruit, Dantiscum dico (*De Virt.* 193; 439; *Epith. Barb.* 272)[5], cuius rei vir doctus Stanislaus Skimina meminit[6]. Occurrit apud nostratem substantivum 'fluvius' adiectivi forma adhibitum (*Trist.* II 78... *fluviae quod male fidat aquae*, cf. Ćw. p. LVIII), quod frustra apud antiquos requiras auctores. Substantivo 'Libs', quo Libiae incola nominatur, adhibuit poeta noster, ut Africae regionem i. e. Libiam appellaret (*Trist.* VIII 24: *Vestra Europa omnis, Libs quoque vester erat*), si commentario Hedvigis Mosdorf fides est danda, cf. Kr. p. 353. Legitur apud Ianicium vox 'milvius' sensu miluus (*Vit. reg.* XXXV 12, cf. Kr. p. 399), quae a Fastidio, episcopo Britannico V saeculo vigente (*Tract. Pelag.* p. 87, 19) adhibita est. Sed animadvertas velim in tribus quoque Ovidii versibus nonnullos recentiores codices formam 'milvius' exhibere (*Met.* II 716, cod. ε, g, n, e, ς, ω; *Fast.* III 794, cod. D, U^3, G^2, ς; *Fast.* III 808, cod. D).

Verbi formae a Ianicio adhibitae omnes fere aut antiquorum scriptorum exemplis comprobari possunt aut a grammaticis afferri solent. Metri fortasse ratione coactus poeta a verbo 'ire' et verbis cum 'ire' compositis perfectum in -ivi usurpavit (*Trist.* IX 12: 'ivit'; *Var. el.* I 41: 'subivit'; III 13: 'abivit'; IV 32: 'inivit'; VII 43: 'ivisse'; VIII 10: 'Ivimus'; *Epigr.* L 7: 'Ivistis'; *Ad Pol. Proc.* 76: 'inivit'), quibus formis metri causa adhibitis etiam Dantiscus usus est (e. g. *De Virt.* 117; 319; 345; 365;

---

[4] L. Ćwikliński, *Klemens Janicki poeta uwieńczony*, Kraków 1893, p. 183.

[5] Omnes loci citati sumpti sunt e libro: Ioannis Dantisci poetae laureati *Carmina*, edidit, praefatione instruxit, annotationibus illustravit Stanislaus Skimina, Cracoviae 1950.

[6] S. Skimina, *Twórczość poetycka Jana Dantyszka*, Kraków 1948, p. 148.

De calam. 51; *Ad Herb. Sot.* 15)[7]. Sed ne putaveris antiquis Romanis similes formas ignotas esse Plauti (*Stich.* 459), Vergilii (*Aen.* VI 802), Statii (*Silv.* II 1, 155), Apulei (*Met.* IV 21; VII 7; VIII 1), auctorum *Sacrae Scriptuare* (e. g. *Gen.* 19,1; 28,9; *Iud.* 9,7; 4,17) exempla nobis sint testimonio[8]. Pro illo 'ferris' usus est Ianicius 'fereris' (*Trist.* IX 5: *Tu tamen ingenti fereris doluisse dolore*, cf. Ćw. p. LVIII), quam formam a grammatico Diomede testatam (*Gramm.* I 361 K.: *Passivi verbi declinatio feror, fereris, fertur...*) auctoribus quoque antiquis posteriorum temporum non ignotam fuisse scimus, quod exemplo e scriptis Luciferi Calaritani hausto (*Moriend.* III 27 Hartel) comprobatur. Legitur apud nostratem indicativus perf. act. 'sarcii' a verbo 'sarcire' derivatus (*Vit. reg.* XXXI 12: *Sarciit a diris damna reperta Getis*, cf. Ćw. p. 215), quamquam saepissime illud 'sarsi' adhiberi scimus. Sed et alias huius verbi formas perfecti usu venisse grammatici aliique scriptores nos certiores faciunt, e. g. Valerius Probus, cum formam sarcivi nominat (GLK IV, p. 35: '*c*' *ante* '*io*' *habentia tertiae productae* '*vi*' *vel* '*xi*' *facient specie perfecta sarcio, sarcivi...*), et Iulius Paulus, cum formam 'sarcii' (*Dig.* XXXIX 2,22) i. e. eandem, qua usus est Ianicius, adhibuit. Quae cum ita essent, Ianicius auctores posteriorum temporum secutus hac forma usus esse aut ipse eam effinxisse videtur. Animadvertendum est etiam poetam nostrum passivum 'conglacior' a verbo 'conglaciare' adhibuisse (*Trist.* II 4: *Horrenti pariter conglaciorque gelu*, cf. Kr. p. 346; Ćw. p. 8), quam formam in *Elegia in Maecenatem* (*Anth. Lat.* 760 a 101 Riese) atque apud Ammianum Marcellinum (XXX 5,14) et Plinium (*Nat.* II 60) inesse perspicuum est. Usurpavit Ianicius veterem formam coniunctivi perf. 'faxim' (*Dial. 41*), qui usus multis exemplis optimorum quoque auctorum comprobari potest, e. g. Ciceronis (*Att.* XV 29,1; *Fam.* XIV 3,3), Horatii (*Serm.* II 3, 38) nec non posterioris aetatis scriptorum e. g. Claudiani (*Bell. Goth.* 528) et Macrobii (*Sat.* III 9, 11). Legitur apud poetam nostrum verbum 'populare' vocis populari vice fungens (*Trist.* VII 12)[9], qua in re Ianicius Vergilium sequi potuit (*Aen.* I 527; IV 403; XII 263), nam Horatio et Ovidio verbum populare prorsus est alienum. Quamquam verbum compositum 'concomitare' apud scriptores antiquos ne semel quidem legi potest, tamen Ianicius auctores optimos, qui verbo simplici 'comitare' utebantur, secutus et metri necessitate coactus formam infinitivi 'concomitare' adhibere ausus est (*Trist.* IV 61 sq.: *quia semper honores/ Consuevit varius concomitare labor*)[10]. Verbum compositum 'concedere' adhibuit Ianicius pro verbo simplici 'cedere' (*Var. el.* VIII 53), alio autem loco (*Var. el.* V 22) e contrario verbum simplex 'colere' pro verbo

---

[7] Skimina, *o. c.* p. 149.

[8] Cf. F. Neue, *Formenlehre der lateinischen Sprache*, III, Berlin 1897, p. 432 sqq.

[9] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.

[10] Apud Plautum (Mil. 1103) legitur participium 'concomitatus', quod G. Lodge (*Lexicon Plautinum* s. v.) a verbo 'concomitare' fieri voluit. Parum verisimile est et Plautum et auctores verbum deponens 'concomitari' adhibentes i. e. Ps. Cyprianum (*Abus.* 7), Rufinum (*Hist.* II 22, 1), Venantium Fortunatum (*Carm.* VIII 3, 158) Ianicio nostro exemplo fuisse.

composito 'incolere' usurpavit, cf. Ćw. p. LVIII. Caesaris et Augusti aetate vigentes poetae nonnulla verba et locutiones e. g. 'volo', 'opus est', 'libet' cum infinitivo perf. act. usurpare solebant. Occurrit igitur infinitivus perf. act. apud Lucretium (III 69), Catullum (69,2), Vergilium (*Georg.* III 436 sq.). Labentis iam imperii temporibus poetae qui floruerunt hexametris scribentes, persaepe indicativo perf. act. metri ratione coacti utebantur[11]. Veri simillimum est Ianicium quoque eadem de causa permotum infinitivum perf. act. adhibuisse (*Var. el.* I 69 sq.: *hoc est vicisse... et domuisse*), nam in sequenti disticho infinitivus praesentis occurrit (*Var. el.* 71 sq.: *Hoc est rescindere...*; *Hoc est ... rumpere*), similiter atque alio loco (*Vit. arch.* XXV 3) metri ratio nostratem ad infinitivi perf. act. usum coegit. Minime miramur, quod infinitivus perf. infinitivi praesentis vice fungens saepius apud Paulum Crosnensem legitur[12]. Adhibuit Ianicius participium praes. act. a verbo 'do' derivatum (*Trist.* III 72: *hac ... dante*), quod etsi raro, at tamen apud optimos poetas e. g. Horatium (*Epist.* I 17, 22), Ovidium (*Epist.* 15, 136) inveniri potest. Non prorsus a grammaticae praeceptis aliae etiam a Ianicio usurpatae formae differunt, de participio perf. pass. 'fulcitus' loquor a verbo 'fulcire' derivato (*Dial.* 7: *Moris homo nostri, nisi quod fulcitus ovilla*, cf. Ćw. p. 158 sq.). Cuius verbi quamquam *Thesaurus linguae Latinae* perfecti formam 'fulsi', supini autem 'fultum' affert, Priscianus tamen (*Inst. gramm.* IV 3, 15 GLK II p. 125) perfectum 'fulcivi' nominat, quam formam in inscriptione quadam a. 414 p. Chr. n. facta (CIL VI 1703 Orel. 3328) inesse scias velim. Forma 'fulcitus' occurrit saepius, sed solummodo apud posterioris aevi scriptores e. g. apud Cassiodorum (*Var.* XI 1, 8) et Fabium Fulgentium (*Aet. mund.* p. 164, 38 Helm). Occurrit quoque apud poetam nostrum participium 'potus' sensu passivo adhibitum (*Var. el.* IX. 56: *Nos quoque, Pannonicis potus et Ister equis*, cf. Kr. p. 356; Ćw. p. 102), quod participium usu Ovidiano (*Fast.* IV 68) comprobari potest. Memoratu dignum est participium 'sorptus', quod apud Ianicium legitur (*Vit. reg.* V 5: *Narrabat nebulo sorptum esse voragine caeni*). Quae forma auctore Prisciano (*Inst. gramm.* IX 57 GLK II p. 492) a perfecto 'sorpsi' derivata (ut 'sorbitus' a 'sorbui') usu Latino non est comprobata; aliis testimoniis cum careamus (nam materies *Thesauri linguae Latinae* ad hanc vocem pertinens adhuc in scriniis manet), grammatico fidem dare debemus[13].

Pronominis reflexivi 'sui, sibi, se' atque possessivi 'suus' formas notione 'eius, ei, eorum, eis' nonnumquam antiqui auctores usurpabant e. g. Cato (*Agr.* 31), Terentius (*Hec.* 660), Cicero (*Att.* VI 2, 5), Ovidius (*Met.* XV 819; *Fast.* VI 601), Nepos, Livius, Horatius (*Epist.* II 1,83) et persaepe posterioris aevi auctores scilicet

---

[11] De infinitivi perfecti activi apud antiquos usu cf. M. Leumann — J. B. Hofmann — A. Szantyr, *Lateinische Grammatik*, Bd. II 1, München 1963, p. 352.

[12] *Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 131 sq.; 191 sqq.; 349 sq.; 529 sq.; 571 sqq.; *Panegyr. ad div. Stanisl.* 103 sq.; 161; 165; Ioann. Lubrant. 57 sq.; 87 sq. — qui loci sumpti sunt e libro: Pauli Crosnensis Rutheni *Carmina*, edidit Maria Cytowska, Varsoviae 1962.

[13] Cf. Neue, *o. c.* III, p. 530.

Firmicus Maternus, Salvianus, Venantius Fortunatus, Gregorius Turonensis[14]. Idem de poetis Polonis, etiam illustrissimis, qui renascentium litterarum aetate lingua Latina carmina pangebant, dici potest. Ita pronominibus 'suus, sibi, sui, se' pro formis 'eius, ei, eorum, eis' usus est Dantiscus (*De Virt.* 396; *Ad Sig. deprec.* 15; *De prof. Sig.* 238; *De aud.* 4)[15]. Nec desunt eadem exempla apud nostrum poetam (*Epigr.* LXVIII 3; *Trist.* II 35; VI 63; X 53; *Var. el.* III 62; *Epith.* I 39; *Vit. reg.* XXXIV 8; XXXVII 12; *Dial.* 40)[16]. Permulta quidem exempla pronominis 'sibi, se, sui, suus' pro 'eius, ei, eorum, eis' usus inveniuntur apud Paulum Crosnensem (*Ad libell.* 52 sqq.; *Panegyr. ad div. Stanisl.* 60 sqq.; 190; *Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 118; 420; 478; 706; 710; 715 sqq.; *Eleg. ad s. Barb.* 98 sqq.; *Sapph. ad s. Cath.* 25 sqq.; *In nat. Christ.* 41; *Ad. Ioann.* 23 sqq.; *Ad Thal.* 30; *Eleg. ad Steph. Bathor.* 31; 46; *Epith. Sigism. reg. Pol.* 35 sq; 124; 316), verisimile tamen est Paulum Crosnensem has formas adhibuisse linguae Polonae consuetudinem secutum.

Quod ad praepositionum usum spectat, Ianicium grammaticorum praecepta maxima in parte secutum esse opinamur. Nonnullis tantum locis liberius se gessit, quam rem testantur exempla haec: Verbum 'comburor' apud nostratem praepositio 'ab' sequitur[17] (*Trist.* II 3: *comburor ab igni...*, cf. Kr. p. 346). Similem verborum constructionem auctores quoque antiqui adhibere soliti sunt e. g. Ovidius (*Met.* IV 732), Plinius (*Nat.* XXXII 39), Celsus (VIII 4 p. 334, 37 Daremberg). Occurrit in Ianicii carmine praepositio 'ab' oppidi nomen praecedens (*Trist.* VII 8), cuius usus multa exempla apud optimos scriptores antiquos inveniri possunt, e. g. apud Ciceronem (*Div.* I 24; *Phil.* 14, 15), Caesarem (*Gall.* I 10,5), Vergilium (*Aen.* II 203). Locutionem 'raptus sum de' sensu 'raptus sum e' adhibuit poeta noster (*Trist.* VI 38: *Sum raptus manibus de Phlegethonte tuis*, cf. Kr. p. 350) similiter ac Vergilius, qui post verbum 'rapere' praepositionem 'de' usurpavit (*Aen.* X 486). Notatu digna est locutio 'sub illo tempore' (*Var. el.* I 1 sq.). Nam praepositio 'sub' apud scriptores antiquos raro tempus significat, Ciceroni quidem prorsus aliena, invenitur vero apud Caesarem (*Gall.* V 13,3), Lucretium (VI 413), Vergilium (*Georg.* III 512; IV 116; IV 490), saepe apud Livium et posteriorum temporum auctores[18]. Locutio quoque 'sub te principe', quae apud nostratem legitur (*Var. el.* VIII 52), exemplis antiquorum scriptorum scilicet Livii (XXII 7, 10), Taciti (*Hist.* III 24), Frontonis (I 5, 15) comprobari potest. In Ianicii carmine locutio 'vinctus de rupe' notione 'pendentis de rupe' legitur (*Trist.* II 35, cf. Kr. p. 346) a lingua Latina non prorsus aliena, nam simili locutione usus est Vergilius (*Ecl.* I 76). Praepositio 'absque' sensu 'sine' occurrit apud priscae Latinitatis auctores, e. g. apud Plautum (*Bacch.*

---

[14] De pronominis reflexivi apud antiquos usu cf. Leumann — Hofmann — Szantyr, *o. c.* II 1, p. 175; R. Kühner, *Ausfürliche Grammatik der lateinischen Sprache*, Bd. II 1, Hannover 1912, p. 613 sq.

[15] Skimina, *o. c.* p. 145.

[16] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.

[17] Ćwikliński, *o. c.* p. 184.

[18] Cf. Kühner, *o. c.* II, p. 570.

412; *Capt.* 734; *Men.* 1022; *Trin.* 832), Terentium (*Hec.* 601; *Phorm.* 188), in epistula Sallustii ascripta (*In Tull.* 2), tum demum apud posteriorum temporum scriptores e. g. Frontonem (p. 85,24 N), Apuleium (*Plat.* II 23), imprimis auctores Christianos e. g. Prudentium (*Apoth.* 43), Hieronymum (*Epist.* 98,10; 108,26). Poeta noster locutionem 'viribus absque' sensu 'sine viribus' ordine tamen mutata (*Trist.* II 32: *natus viribus absque puer*, cf. Kr. p. 346) adhibuit.

Inquirere quoque necesse est nobis, quo modo Ianicius syntaxis praecepta servaverit. Verbum 'fungor' apud Ianicium non ablativum, sed accusativum casum subsequitur (*Epith.* I 80, cf. Ćw. p. 173), quod reputes velim apud Plautum (*Most.* 48; *Trin.* 354), Terentium (*Haut.* 66), Lucretium (III 734) occurrere et apud posteriores scriptores e. g. Tacitum (*Ann.* III 2; IV 38), Suetonium (*Aug.* 35, 3), Apuleium (*Met.* VI 12). A grammaticae praeceptis discessit quoque poeta noster, cum post verbum 'indignor' dativum casum adhibuit (*Var. el.* V 35, cf. Ćw. p. 87), quod demum apud Ulpianum (*Dig.* XLVIII 5,2) invenitur [19]. Locutionem 'opus habere', quae eodem sensu atque 'opus est' apud Columellam (IX 1, 5) et in opere q. i. *Vitae patrum* (V 16, 19) occurrit, Ianicius cum genetivo casu [20] (*Trist.* VI 40, cf. Ćw. p. LVIII) coniunxit. Substantivum autem 'facultas' cum gerundio nec non cum infinitivo a poeta nostro coniunctum est (*Trist.* II 91 sq.): *facultas peccandi et... laedere*; *Var. el.* I 45: *facultas divinare*), quod etiam in libro q. i. *Rhetorica ad Herennium* (IV 16, 23) obvium est. Similiter usus est Ianicius substantivo 'studium' (*Var. el.* I 81—84: *studium iuvandi...et...cumulare... tenere*). Legitur apud poetam nostrum locutio 'receptu canere' (*Var. el.* II 27: *Tunc primum cecinit Titania virgo receptu*), quae locutio et apud Ovidium (*Met.* I 340: *et cecinit iussos inflata receptus*; *Trist.* IV 9, 31: *cane, Musa receptus*) et apud Caesarem (*Gall.* VII 47,1) occurrit, sed non cum iisdem casibus coniuncta: hic verbum 'canere' dativum casum, ille autem accusativum casum regere voluit. Utrum illud Ianicii 'receptu' ablativum casum an rarius adhibitum dativum singularem significari deberet, haud facile diiudicares. Pro legitimo accusativo cum infinitivo usurpata est a Ianicio coniunctio 'quod' (Trist. III 7 sq.; IV 7: *At scis, quod patriam et carissima quaeque reliqui*; V 7 sq., cf. Ćw. p. LVIII; IX 55 sq., cf. Ćw. p. LVIII; *Var. el.* IX 13 sq.), semel autem coniunctio 'ut' (*Var. el.* VII 65 sq., cf. Ćw. p. LVIII). Quae constructio, si verba dicendi sequitur, nonnumquam apud vetustissimos auctores e. g. Plautum (*Poen.* 547), Terentium (*Phorm.* 168) nec non apud scriptores Christianos legitur; saepe occurrit illud quod pro accusativo cum infinitivo in libris *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Math.* 8, 11). Sed animadvertas velim coniunctionem quod verba sentiendi secutam rarissime tantum a priscae vetustatis auctoribus, e. g. a Plauto (*Asin.* 52) adhibitam esse, saepius autem a posterioris aevi scriptoribus, e. g. a Petronio (71,9; 131,7) atque *Sacrorum Bibliorum* auctoribus (e. g. *Exod.* 6, 7) [21]. Minime igitur

---

[19] Cf. Kühner, *o. c.* II, p. 202.

[20] Ćwikliński, *o. c.* p. 184.

[21] Cf. J. Safarewicz, *Gramatyka historyczna języka łacińskiego*, część II: *Składnia*, Warszawa 1950, p. 191 sq.

miramur, quod alii quoque poetae aetate litterarum artiumque renascentium qui viguerant scilicet Dantiscus (*Epith. Bon.* 641; 643 sq.; *Epit. Tom.* 2,2) et Paulus Crosnensis (*Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 401 sq.; *Eleg. ad s. Barb.* 49—52; *Epith. Sig.* 67—70; *Eleg. ad virg. Mar.* 37—52) tot exemplis scriptorum Latinorum concitati saepius a grammaticae praeceptis discesserunt. Nonnumquam in accusativo cum infinitivo omittebatur a Ianicio accusativus (*Trist.* III 108; *Vit. reg.* V 5) similiter atque a Paulo Crosnensi (e. g. *Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 593 sq.; *Panegyr. ad div. Stanisl.* 69 sq.) et Dantisco (*Ad iuv.* 52; *Epit. Tom.* 1; 8; *Ad cal m.* 397 sq.)[22]. Alio loco enuntiatum finale expressit poeta noster accusativo cum*a*infinitivo (*Var. el.* X 58: *Litora me citius tangere posse iuva!*, cf. Ćw. p. LVIII), quod fecit analogia formae 'iuvat' fortasse ductus, quam accusativus cum infinitivo apud optimos auctores sequitur e. g. apud Ciceronem (*Fam.* III 10,8; V 21,3) et Vergilium (*Aen.* I 203; III 606). Accusativus cum infinitivo a Ianicio post verbum 'deploro' adhibetur (*Trist.* IV 13: *Arrodi a tineis nostros deploro libellos*), quamquam secundum grammaticae praecepta id verbum casum accusativum aut praepositionem 'de' postulat. Sed accusativus cum infinitivo e verbo 'deploro' pendens occurrit apud labentis iam imperii auctores, scilicet apud Sulpicium Severum (*Dial.* II 1,4: *se ... algere deplorans*), Cassiodorum (*Var.* I 30,1), Boethium (*Cons.* I 6,5).

Ludovicus Ćwikliński et in libro supra laudato[23] et in editionis praefatione (p. LVIII) docuit poetam nostrum in enuntiatis ex alio enuntiato pendentibus indicativum nonnumquam adhibuisse, in quibus coniunctivus expectaretur aut coniunctivum cum indicativo miscuisse, cum duo triave enuntiata sequerentur. Quod praecipue ad enuntiata interrogativa pendentia pertinet. Ut res accuratius illustretur, pauca de indicativi et coniunctivi in enuntiatis interrogativis indirectis usu apud antiquos auctores dicenda sunt. A scriptoribus antiquis praecipue autem auctoribus vetustissimis indicativus pro coniunctivo in enuntiatis interrogativis pendentibus adhibebatur sive cum locutiones quaedam e vulgari sermone sumptae verba 'audin' et 'viden' sequerentur seu cum enuntiata interrogativa ex verbis imperativi forma adhibitis penderent seu cum enuntiata interrogativa ad enuntiata relativa pertinerent seu denique in parataxi. Huius modi permulta exempla inveniri possunt in comoediis Plautinis (e. g. *Most.* 459; 1172; *Merc.* 620; *Poen.* 353; *Pseud.* 153; *Rud.* 773; *Stich.* 310) et Terentianis (*Hec.* 90) nec non apud Catullum (69,10)[24], Ciceronem (*Att.* I 1,4; *Leg. agr.* II 49), Senecam (*Contr.* II 3,17), Celsum (V 26,27), in opere q. i. *Vitae patrum* (V 15,66). Auctores Caesaris et Augusti aetate vigentes, praesertim autem scriptores rerum gestarum coniunctivum maxima in parte in enuntiatis interrogativis indirectis adhibebant. Apud poetas tamen eosque praestantissimos Vergilium (*Aen.* VI 614 sq.: *ne quaere doceri, quam aut quae forma viros*

---

[22] Skimina, *o. c.* p. 153.
[23] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.
[24] Cf. *Valerius Catullus*, ed. W. Kroll, Lipsiae 1923, p. 242. comm. ad 1.

fortunave mersit; 779; 855 sq.), Propertium (I 17,6; II 34,78), Ovidium (*Met.* X 637)[25] dico, saepe indicativus in enuntiatis interrogativis pendentibus adhibitus nobis occurrit. Verisimile quidem videtur poetas, quos supra laudavi, cotidianum illum sermonem secutos indicativo in enuntiatis interrogativis indirectis usos esse. In libro q. i. *Rhetorica ad Herennium* (I 6, 10) in duobus enuntiatis interrogativis pendentibus indicativus et coniunctivus promiscue adhibiti sunt. Saepius autem posterioris aevi scriptores indicativum in enuntiatis interrogativis pendentibus usurpabant e. g. Hieronymus (*Adv. Ruf.* III 12; *Adv. Pelag.* II 14; III 8), Prudentius, Salvianus, Augustinus. Alii cadentis iam imperii auctores et quidem Venantius Fortunatus, Paulinus Nolanus, Ennodius, Gregorius Magnus coniunctivo in enuntiatis interrogativis indirectis saepissime usi sunt. Indicativi et coniunctivi formae metri ratione in vicem adhibitae apud Plautum (*Cist.* 57; *Most.* 969), Terentium (*Andr.* 649) nec non apud Propertium (II 16,29 sq.; II 34,33 sqq.; II 34,51 sqq.)[26] occurrunt. Itaque non est quod mireris aetatis renascentium litterarum scriptores nonnumquam grammaticae severa praecepta non servavisse. Ianicius quamquam omnino rarissime a norma optima discedere consuevit, paucis tamen locis indicativum in enuntiatis interrogativis indirectis usurpavit, aut in duobus tribusve enuntiatis ex eodem verbo pendentibus indicativum cum coniunctivo metri fortasse causa miscuit (*Trist.* IV 17 sqq.; VII 127; *Var. el.* IV 41: *Sed quia cernebat, quantum est Respublica numen*, cf. Ćw. p. LVIII; IV 63 sq.; 69—72; V 15: *Sic ego dum recolo, sim quantula, quantus et ipse es*[27]; IX 55—61, cf. Ćw. p. LVIII; *Epigr.* VIII 5 sq.; XLIII 23 sq.; *Vit. reg.* II 9—11). Cuius usus pauca e Ianicii carminibus exhibita exempla satis plane testantur poetam nostrum grammaticae praeceptorum rationem diligentissime habuisse. Saepius quidem alii poetae renascentium litterarum aetate vigentes indicativum pro coniunctivo in enuntiatis interrogativis pendentibus adhibuerunt. Minime miramur Paulum Crosnensem, qui linguam medii aevi scriptorum magna in parte secutus est, indicativum pro coniunctivo scripsisse (e. g. *Epigr. in ins. Gagr. de Peron* 3,1; *Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 527—530; *Sapph. de inf. vast.* 77—80; *Eleg. ad s. Barb.* 49—51). Dantiscus quoque, poeta in auctoribus antiquis adhibendis valde quidem peritissimus, simili modo indicativo pro coniunctivo usus est (e. g. *Epith. Barb.* 20; 105 sqq.; 113 sq.; *De prof. Sig.* 214 sqq.; *Ad Herb. sot.* 90 sqq.) ut nonnulla tantum exempla afferam[28].

Notatu digna sunt nonnulla quoque enuntiata concessiva, ea scilicet, in quibus indicativus pro coniunctivo usurpatus occurrit. Indicativum adhibuit Ianicius in enuntiatis, quae coniunctione quamvis inducuntur (*Trist.* IX 131 sq.; *Var. el.* II 39:

---

[25] De indicativo in enuntiatis interrogativis pendentibus ab Ovidio et Vergilio adhibito cf. P. Vergilius Maro, *Aeneis Buch VI*, erkl. von E. Norden, Lipsiae 1916², p. 290 comm. ad versum 615.

[26] De modorum in enuntiatis interrogativis pendentibus usu cf. Leumann — Hofmann — — Szantyr, *o. c.* II 2, p. 536—540.

[27] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.

[28] Alia exempla invenies apud Stanislaum Skimina *o. c.* p. 150 sq.

Scribimus haec quamvis primi sub mense Decembris; *Epigr.* I 1 sq.; LXXII 7—10; *Ad Pol. Proc.* 11 sq.). Qui usus antiquorum auctorum exemplis illustrari potest, e. g. Vergilii (*Aen.* V 542; *Ecl.* 3, 84), Lucretii (III 403; IV 426), Horatii (*Sat.* I 3, 129; II 5, 15; *Carm.* III 7,25; *Epist.* I 17, 1), Ovidii (*Pont.* IV 6,31), etiam posterioris aevi scriptorum, e. g. Petronii (58,8), Valerii Maximi (II 2,7), Augustini (*Conf.* VIII 1,1) ut nonnullos tantum enumerem. In enuntiato quoque concessivo coniunctione 'licet' inducto, quae enuntiata cum coniunctivo coniungi satis constat, adhibuit poeta noster indicativum (*Carm. coll.* II 15: *Hoc nihil est, licet hoc magnum est*), quamquam in alio eadem coniunctione inducto enuntiato concessivo (*Var. el.* II 41 sq.) legitimo modo, i. e. coniunctivo usus est. Labentis imperii aetate vigentes scriptores adhibebant tamen indicativum similitudine coniunctionis 'quamquam' probabiliter ducti e. g. Apuleius (*Met.* II 6,8), Commodianus (*Instr.* II 10,3), Macrobius (*Sat.* I 11, 42), Cyprianus (*Epist.* 8,2), Palladius (III 9,7) [29]. Non inutile esse duco animadvertere Dantiscum quoque (*Ad Alliop.* 181) [30] et Paulum Crosnensem (*Sapph. in Virg. concept.* 17 sq.) indicativum in enuntiatis concessivis, quae coniunctione licet inducuntur, admisisse.

Ianicii carmina legentibus saepissime permulta opera scriptorum Latinitatis vetustissimae nec non posterioris aetatis in mentem sane veniunt. Opinari igitur possumus poetam nostrum non solum in auctoribus Augustae aetatis, sed etiam priscae Latinitatis satis esse versatum. Praecipue autem scriptores labentis iam imperii temporibus vigentes Ianicio proximi erant, quod ex multis Ianicii verbis perspectis satis plane sequitur. Praeter voces, quibus auctores Romani Caesaris et Augusti aetate vigentes usi sunt, in carminibus Ianicianis voces locutionesque occurrunt, quae nisi apud priscae vetustatis aut posterioris aevi scriptores non inveniri possunt. Aliquam fortasse probabilitatis adipiscemur speciem, si statuerimus Ianicium saepissime e scriptoribus cadentium iam temporum ea quoque vocabula et voces hausisse, quae nobis imprimis e comoediis Plautinis et Terentianis nota sunt. Quod non videtur nobis mirum, nam posteriores auctores persaepe linguam i. e. praesertim singulas voces earumque formas ad morem consuetudinemque struere videntur priscorum auctorum, praecipue eorum, qui sermonem illum cotidianum vivum reddere conantur. Quod fundamentum efficit sermonis q. d. vulgaris, cuius vestigia non solum apud auctores Latinos temporum labentis iam antiquitatis, sed etiam in litteris gentium, quas a Romanorum cultura et lingua pendere constat, animadverti possunt. Praeterea usus est Ianicius permultis verbis et locutionibus, quae occurrunt in libris *Veteris* et *Novi Testamenti* et apud scriptores Christianos, qui ecclesiastici vulgo vocantur. Haud quoque praetermittendum est Ianicii linguae Latinae notitiam excellentissimam fuisse ipsumque perfacile, ut opinamur, Latine locutum esse.

---

[29] De modorum in enuntiatis concessivis usu cf. Leumann — Hofmann — Szantyr, *o. c.*, II 2, p. 603—605.

[30] Skimina, *o. c.* p. 151.

Nunc ostendere velim, quae sit verborum Ianicii copia, quae singulae voces, quod in ea re sit, cur Ianicius poetis Latinis similis, cur autem dissimilis appareat. Dignum est notatu a poeta nostro adhibitum substantivum 'aspergillus' (*Vit. reg.* XXXV 4, cf. Kr. p. 399) prorsus antiquis scriptoribus ignotum, qua voce 'sciurus' (i. e. Sciurus vulgaris L.) medii aevi tempore nominabatur. Eadem notione usu veniunt aliae eius verbi formae, quas chartis illius *Glossarii mediae et infimae Latinitatis* a Carolo Dufresne domino Du Cange nec non *Vocabuli Latinae mediaevalis Polonorum* a Mariano Plezia curati[31] perspectis affero; sunt autem hae voces: 'asperiolus', 'asperiollus', 'aspergyollus', 'aspriolus', 'aspergellus', 'aspergelus', 'aspergillus', 'asperielus', Animadvertendum est vocem 'aspergillum' saepius in operibus Polonorum lingua Latina conscriptis occurrentem aut 'sciurum' ipsum, ut apud Ianicium, aut 'sciuri' cutem (*Starodawne prawa polskiego pomniki*, II, p. 269 a.1422: *astiti terminum... pro duabus /blany/ de aspergillis*) significare. Invenitur apud Ianicium Graeca vox 'idolon' vel 'idolum' in nominativo pluralis casu adhibita (*Vit. reg.* XVII 3: *idola*), qua Cicero scriptura Graeca (*Fin.* I 6 [21]: εἴδωλα ; *Att.* II 3,2: ... εἰδώλων ... εἴδωλα) vi 'simulacri rerum, effigiei, figurae', Plinius autem (*Epist.* VII 27, 5) et Prudentius (*C. Symm.* I 424) Latina scriptura umbrae notione usi sunt. Quod verbum vi imaginis, statuae adhibitum in libris *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Deut.* 29,17; *Sap.* 14,29) atque apud Christianos auctores legitur. Sed a Ianicio id verbum alia notione est usurpatum ea scilicet, qua dei pagani appellantur, qua notione saepissime usi sunt auctores *Sacrorum Bibliorum* (e. g. *Sap.* 15,15; II *Cor.* 6, 16) atque Christiani scriptores e. g. Hieronymus (*Epist.* 120, 4), Tertullianus (*Spect.* XIII p. 15,20), Augustinus (*Civ.* XX 19), ut nonnullos tantum laudem. Verbo 'caula', quod saepissime tamen in plurali numero occurrit, quo Vergilius (*Aen.* IX 60), Apuleius (*Met.* IV 6) et Martianus Capella (II 116) ovile appellabant, usus est Ianicius (*Vit. arch.* XXII 2), ut eo modo Christianos nominaret. Idem usus exemplis quoque ex operibus Christianorum scriptorum sumptis, e. g. Hieronymi (*Epist.* 74,3), Sidonii Apollinaris (*Epist.* VII 6,2), Cassiodori (*In psalm.* 113, 4), Aratoris (*Ad Parth.* 69; *Ad Vigil.* 11) comprobari potest. Adhibuit Ianicius Graecam vocem 'techna' vi 'doli', 'fraudis' (*Epigr.* LXI 1), quam Plautus (*Bacch.* 329; *Capt.* 642) et Terentius (*Haut.* 471; *Eun.* 718) usurpabant, quam tamen vocem frustra apud alios scriptores antiquos requiras. Quae vox eadem vi atque apud poetam nostrum mutata tamen ratione scribendi ('tegna', 'tecna') in scriptis medii aevi auctorum occurrit[32]. Afferre quoque verbum 'iuvamen' liceat (*Carm. coll.* II 10), quod demum apud auctores quinto p. Chr. n. saeculo vigentes inveniri potest[33]. Vocem 'frivola' semel usurpavit Ianicius (*Vit. reg.* IV 12) secutus, ut videtur, prosae

---

[31] Carolus Dufresne dominus Du Cange, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis*, t. I, Parisiis 1840, p. 425; Marian Plezia, Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce, I, Lexicon Mediae et Infimae Latinitatis Polonorum, Wratislaviae—Cracoviae—Varsoviae 1953—1958, p. 829.

[32] Du Cange, t. VI, s. v.

[33] Du Cange, t. III s. v.

orationis scriptores posteriore aetate florentes i. e. Senecam (*Tranquil.* I 9), Suetonium (*Cal.* 39; *Nero* 41), Apuleium (*Met.* I 25), Ausonium (335,13). Veri simile est poetam nostrum vocabulum 'pharmacopolium' (*Epigr.* LXX tit.) e 'pharmacopola', quod apud Horatium (*Sat.* I 2,1) invenimus struxisse. At vox 'pharmacum' a Dantisco adhibitum est (*Ad Gryn.* 100; *De calam.* 304).

Leguntur in Ianicii carminibus aliae quoque voces, quae raro tantum et praecipue apud priscos aut posteriorum temporum auctores inveniri possunt. Quas nunc enumerare mihi liceat:

Ianicius	Auctores antiqui
fulcimentum (*Quer.* 99)	Apuleius (*Met.* I 16), Macrobius (*Sat.* VII 9,6)
lucta (*Dial.* 93)	Hyginus (*Fab.* 273 p. 148,8 Sch.), Ausonius (95,7 p. 347 Peiper), Apuleius (*Plat.* I 26), Sidonius Apollinaris (*Epist.* II 2,6), Ambrosius (*Iac.* I 5)
machaera (*Vit. reg.* XIX 7)	Plautus (*Bacch.* 68; *Merc.* 926; *Mil.* 5; *Pseud.* 592; 1185), Seneca (*Benef.* V 24,3), Suetonius (*Claud.* 15,2), Apuleius (*Met.* IV 4), Tertullianus (*Adv. Marc.* III 21), auctores *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Gen.* 22,21)
medela (*Trist.* III 52)	Gellius (IV 13,4), Apuleius (*Met.* X 19), Paulinus Nolanus (*Carm.* 18, 202)
phrenitis (*Vit. reg.* XX 9)	Celsus (III 8)
planeta (*Var. el.* II 61, cf. Ćw. p. LVII	Ausonius (372,2), Martianus Capella (VIII 850)

Rara quoque substantiva abstracta quae dicuntur in illud -io exeuntia Ianicius noster in usum suum vertit: e. g. 'profusio' (*Var. el.* VII 55: *profusio rerum*), quae vox in libris Celsi (II 7; VII 21) vi profusionis sanguinis reperitur atque eadem vi, ut in Ianiciana elegia, 'effusio' scilicet, in scriptis Suetonii (*Nero* 30) et Tertulliani (*Poenit.* 8); 'perditio' (*Vit. arch.* XII 2), quod verbum apud solum Alcimum Avitum (*Carm.* IV 138) legitur; 'professio' (*Trist.* VI 65) vi religionis catholicae, quam vocem eodem sensu auctores Christiani e. g. Hieronymus (*Reg. Pachom. praef.*) et Cyprianus (*Epist.* 57,4; 59,2) in usum suum vertebant.

Nonnulla quoque a Ianicio adhibita verba abstracta, quae in illud -tas exeunt, frustra investigarentur in operibus poetarum Augusti aetate vigentium, quas voces nunc enumerabo:

Ianicius	Auctores antiqui
dexteritas (*Var. el.* IV 40)	Livius (XXXVII 7,15), Ausonius (158,3), Arnobius (*Nat.* VII 19)
palliditas (*Var. el.* III 14, cf. Ćw. p. LVII)	cuius verbi usum *Thesaurus glossarum emendatarum* (II 477,35; II 483,10) affirmat

pestilitas (*Var. el.* III 30)	Lucretius (VI 1098; 1123; 1130)[34]
ruditas (*Trist.* II 52, cf. Ćw. p. LVII)	Apuleius (*Flor.* 20, cf. Forcellini t. V, s. v.), quod editores in rudimentum mutant
sordiditas (*Epigr.* XXXVIII 8)	omnino deest

Notatu digna sunt quaedam nomina agentia in illud -tor et -sor exeuntia, quae prorsus sunt aliena aureae Latinitatis poetis, usu autem veniunt apud auctores Christianos, quos sine dubio secutus Ianicius gregem eius generis nominum libris suis inseruit. En tibi haec:

Ianicius	Auctores antiqui
depopulator (*Vit. reg.* IV 8)	Cicero (*Dom.* 13), Livius (XXXIV 20,2), Cyprianus (*Epist.* 59,1), Rufinus (*Hist.* X 29), *Veteris Testamenti* auctores (e. g. *Is.* 21,2)
donator (*Vit. arch.* XXXIII 1)	Seneca (*Phedr.* 1217), Irenaeus (IV 13,3), Possidius (*Vit. Aug.* 24), Ps. Ambrosius (*Paenit. 2*), Cassiodorus (*Var.* V 41, 5)
occisor (*Vit. reg.* XXIV 12)	Plautus (*Mil.* 1055), postea demum posteriorum temporum scriptores[35]
praecessor (*Vit. arch.* XXXIII 1)	Tertullianus (*Adv. Prax.* 1), Hieronymus (*Adv. Ruf.* III 20)

Ad vocabulum quoque 'araneolus' animum attendas velim, quae vox semel tantum apud Ianicium occurrit, cum poeta legis fragilitatem cum araneoli opere comparavit (*Vit. reg.* XXXVIII 12: *Lex ... est quod araneolus nectit opus*). Apud antiquos auctores id vocabulum nullo loco nisi in *Culice* (*Culex* 2), carmine illo Pseudovergiliano asservatur. Pro certo habere possumus Ianicium ad hunc *Culicis* versum non alludisse, quia incertus poematis auctor opus suum tantum cum tenui araneoli reti modice comparavit; ipsa comparatione igitur sicut et verborum ordine uterque auctor plane differt. Neque vero ab antiquis auctoribus id deminutivum poeta noster hausit. Sed suae aetatis potius scriptores secutus est, qui persaepe deminutiva Marte suo, ut ita dicam, pepigerunt (e. g. Michael Marullus aut celeberrimus ille Ioannes Pontanus). Ad hoc vocabulum effingendum aliud simile deminutivum exemplo Ianicio erat, vocem 'araneola' dico (deminutivum ab 'aranea'), quod semel apud Ciceronem (*Nat. deor.* II 123) nec aliter apud Paulinum Nolanum (*Carm.* 16, 118) legitur. Simile deminutivum a vocabulo 'virgo' derivatum scilicet 'virguncula'

---

[34] Quod vocabulum notione 'lues pestifera' a medii aevi auctoribus (e. g. ab auctore operis q. i. *Vita B. Simonis de Lipnica*, t. IV Iulii p. 528) adhibebatur, cf. Du Cange, t. V, s. v.

[35] E. g. *Cons. Petri de Font.*, c. 13, art. 28, p. 92; *Stat. crim. Saonae*, c. 63; cf. Du Cange, t. IV, s. v.

alio apud Ianicium loco (*Epith.* II 15) prodit. At apud antiquos imprimis auctores soluta oratione scribentes id vocabulum usurpabant, ut exemplis utar: Seneca (*Nat.* I 17), Curtius Rufus (VIII 4, 25), Petronius (18,7 Bch), ex poetis autem unus solus Iuvenalis (13, 40).

Usus est quoque Ianicius nonnullis adiectivis, quae frustra apud aureae Latinitatis scriptores quaeras. Quae nunc breviter laudentur:

Ianicius	Auctores antiqui
cardineus (*Vit. arch.* XXXIII 3... cardineo ... galero) notione adiectivi cardinalitius, quod ad patrem purpuratum pertinet[37]	Septimius Serenus (*Carm.* fr. 23,3), *Corpus glossariorum* (IV 491, 44 cardeneum supra liminarum)[36] sensu ad cardines pertinentis
conformis (*Dial.* 69)	Hieronymus (e. g. *C. Ioh.* XXVI), Paulinus Nolanus (*Carm.* 28, 227), Sidonius Apollinaris (*Epist.* IV 12,1), auctores librorum *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Rom.* 8, 29)
cubitalis (*Dial.* 52)	Livius (XXIX 34,4), Plinius (*Nat.* VII 24), Ambrosius (*Hex.* IV 6, 26), Martianus Capella (VIII 811)
morigerus (*Epith.* I 86... morigeras ... oves, cf. Ćw. p. L)	Plautus (*Amph.* 1004; *Epid.* 607), Lucretius (IV 1281)
praemacilentus (*Vit. arch.* XXXIV 2)	omnino non occurrit; adiectivo macilentus usi sunt: Plautus (*Asin.* 400; *Capt.* 647), Apuleius (*Apol.* 63), Hieronymus (*In Gal.* I 18 p. 329; *In Ezech.* XXXIV 11 p. 330), Arnobius (*Nat.* III 14), auctores *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Gen.* 41, 19; *Ezech.* 34, 10)
pullatus (*Var. el.* IV 2)	Quintilianus (*Inst.* VI 4, 6), Plinius (*Epist.* VII 17,9), Iuvenalis (3, 212)
rosaceus (*Epigr.* VIII tit.)	Plinius (*Nat.* XV 7; XXI 3)
spiritualis (*Vit. arch.* XV 4)	Vitruvius (X 1,1), auctores Christiani, e. g. Tertullianus (*Apol.* XXII 1), Sidonius Apollinaris (*Epist.* VII 9,1)
unanimis (*Trist.* IX 18; *Vit. arch.* XVIII 2, cf. Ćw. p. LVII)	Claudius Claudianus (I 231), auctores *Sacrae Scripturae* (e. g. *Psalm.* 54, 14; *phil.* 2,20)[38]

Deminutivae quoque adiectivorum formae apud Ianicium leguntur, e. g. 'roscidulus' (*Var. el.* II 43; *Carm. coll.* X 3, cf. Kr. p. 92; 360; 419; Ćw. p. 74; 263), qua forma antiquorum auctorum scripta carent[39]; 'pauculi' (*Var. el.* V 38: *paucula verba*), quod deminutivum Plautus (*Epid.* 460: *pauculis verbis*), Cicero (*Att.* V 21:

---

[36] In codice b invenitur 'cardineum'.

[37] A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*[3], Poznań 1958, s. v.

[38] Formam unanimis = unanimus admisit quoque Dantiscus (*Barth.* 22; 70; 216; *De calam.* 267.

[39] Adiectivum autem 'roscidus' optimi Augustae aetatis poetae in usum suum vertebant, in eis Propertius (I 20, 36), Vergilius (*Georg.* III 337; *Aen.* IV 700), Ovidius (*Fast.* II 314; *Ars.* III 180).

pauculos dies), Apuleius (*Met.* IX 29: *pauculum tempus*) in usum suum verterunt.

Adverbii vi usus est Ianicius adiectivo 'perenne' (*Trist.* II 57, cf. Kr. p. 346; Ćw. p. 10), qui usus auctorum labentis iam imperii aetate vigentium exemplis comprobatur, scilicet Columellae (XII 18, 2), Palladii (XII 15), Paulini Nolani (*Carm.* 11, 67—68). Similiter posteriorum temporum auctores secutus, Tertullianum (*Orat.* 1), Macrobium (*Sat.* II 5, 7), Orosium (*Hist.* VII 40, 6) dico adhibuit poeta noster adverbium 'secrete' (*Vit. reg.* V 4). Legitur apud Ianicium adverbium 'iugiter' (*Epith.* II 110, cf. Ćw. p. LVII), quod nisi apud Ausonium (*Epist.* 19, 10 Sch) atque in *Codice Theodosiano* (XVI 7,3) desideratur. Optimis auctoribus prorsus aliena sunt alia quoque proverbia, quibus usus est poeta noster, e. g. 'caelitus' (*Epith.* I 25), quod verbum apud Iulium Valerium (I 43 codices exhibent etiam 'caelites'), Hieronymum (*Vita Pauli* 3), Paulinum Nolanum (*Carm.* 27, 207), Orosium (*Hist.* VII 35, 22) occurrit; 'frustatim' (*Vit. reg.* XXII 7), quae vox in scriptis Pomponii (*Atell.* 178), Plinii (*Nat.* XX 99), Apulei (*Met.* II 7; IX 37; IX 40), Prudentii (*Psych.* 720) inveniri potest.

Neque praetermittenda sunt nonnulla verba a Ianicio adhibita, quae apud poetas Caesaris et Augusti aetate vigentes non reperiuntur. Peculiari mentione digna sunt haec:

Ianicius	Auctores antiqui
arrodere (*Trist.* IV 13)	Cicero (*Sest.* 72), Livius (XXX 2, 9), Plinius (*Nat.* XXXV 137)
clarificare (*Epigr.* XXI 4, cf. *Ćw.* p. LVII)	persaepe auctores Christiani, e. g. Ambrosius (*Hex.* I 9, 35), Hieronymus (*In Is.* IX praef.), Paulinus Nolanus (*Epist.* 22, 10), scriptores *Veteris* et *Novi Testamenti* librorum (e. g. *Ioh.* 12, 25)
commiserari (*Carm. coll.* XI 34)	Ennius (*Ann.* 103)[40], Accius (*Trag.* 355 v. p. 1899, 78), Cicero (*Arat.* 191; *Div. in Caec.* 46), auctor operis q. i. *Rhetorica ad Herennium* (IV 55, 69), Nepos (*Ages.* 5,2), Quintilianus (*Inst.* XI 3, 58), Gellius (V 14,5), Donatus (*Ter. Andr.* 803; *Ter. Ad.* 291)
condolere (*Trist.* VIII 58)	Cicero (*Att.* XV 4,1), Hieronymus (*Epist.* 39,5), auctor hymni Ambrosio tributi (*Hymn. Ambros.* II 53,5), Iordanis Geta (*Get.* 134), Gregorius Turonensis (*Franc.* 55), auctores *Sacrae Scripturae* (e. g. *Hebr.* 5,2)
connumerare (*Carm. coll.* XI 42)	Iulius Valerius (I 21), Augustinus (*Civ.* XV 15; XVII 18; *Quaest. hept.* I 125), Boethius (*Elench. Soph.* I 4)

[40] Qui versus a Donato (*Gramm.* IV 398 K), Pompeio (*Gramm.* V 304 K) atque ab auctore *Explanationum* (*In Don. Gramm.* IV 565) traditur: maerentes flentes lacrimantes commiserantes apud Charisium (*Gramm.* I 282 K) et Diomedem (*Gramm.* I 447 K) illud commiserantes in ac miserantes mutatum est, in libro q. i. *Rhetorica ad Herennium* (IV 12, 18) hic versus exhibitur: 'flentes, plorantes, lacrimantes, obtestantes'.

dilapidare (*Vit. reg.* XVII 12)	Terentius (*Phorm.* 897), auctor epistulae Ciceroni ascriptae (*Epist. ad Oct.* 3), Paulinus Nolanus (*Carm.* 25, 52), auctores *Novi Testamenti* (e. g. *Luc.* 15, 30)
effigiare (*Carm. coll.* III 2)	Apuleius (*Met.* XI 11; *Apol.* 14), Iulius Valerius (I 4), Martianus Capella (IV 328)
impetere (*Var. el.* II 26)	Lucanus (VI 223), Silius Italicus (V 273), Statius (*Theb.* VIII 523), Sidonius Apollinaris (*Epist.* VII 9, 10)
irradiare (*Var. el.* II 6)	Statius (*Theb.* VI 64), Martianus Capella (VIII 810), Ambrosius (*Apol. Dav.* VIII 45)
nidificare (*Trist.* IV 26; *Var. el.* VII 42)	Plinius (*Nat.* IX 42,1; X 74,4), Columella (VIII 15), Donatus (*Vit. Verg.* 17), auctores *Sacrorum Bibliorum* (e. g. *Ier.* 22,23)
praevalere (*Var. el.* I 44... praevalitura...)	Phaedrus (I 13), Plinius (*Nat.* X 6), Statius (*Ach.* I 797), Tacitus (*Ann.* I 58; *Hist.* II 65), Suetonius (*Galba* 19; *Nero* 28)
praevolitare (*Var. el.* I 32)	omnino deest[41]
revirere (*Var. el.* II 45)	*Rhetorica ad Herennium* (IV 34), auctor *Elegiae ad Maecenatem* (*Anth. Lat.* 760[a], 113 R)
revivere (*Trist.* IV 31)	Cicero (*Pis.* 27), Seneca (*Med.* 476), Paulinus Nolanus (*Carm.* 55, 563), *Bibliorum Sacrorum* auctores (e. g. *Luc.* 15, 24)

Participium praesentis activi 'compatiens', quod apud posteriorum temporum scriptores scilicet apud Augustinum (*Catech. rud.* XII 17), Pseudorufinum (*In Am.* IV 12—13), librorum *Veteris* et *Novi Testamenti* auctores (I *Petr.* 3,8) usu venit, a Ianicio (*Vit. arch.* VII 3) adhibitum est. Animadvertas velim verbum 'compati' apud Tertullianum (*Anim.* 18), Caelium Aurelianum (*Acut.* II 16,98), Paulinum Nolanum (*Epist.* 13,1), *Sacrorum Bibliorum* auctores (e. g. I *Cor.* 12,26) legitur. Similiter participium 'rutilans' (*Var. el.* I 5), quod apud Plinium (*Nat.* XVI 11), Statium (*Theb.* XI 514), Tacitum (*Hist.* IV 13) prodit, poeta noster e verbo rutilo a Vergilio usurpato (*Aen.* VIII 529) fieri voluit. Notatu digna sunt quoque participia perfecti passivi: 'serenatus' (*Var. el.* VI 13), quod a Silio Italico (V 181) et Venantio Fortunato (*Carm.* VI 4, 103 k) adhibitum est; 'consolidatus' (*Vit. reg.* XXIII 10), quod saepe apud Venantium Fortunatum (*Carm.* I 9,8; II 8, 42; III 28,6) legitur, ipso autem verbo 'consolidare' Vitruvius (II 8,7), Cassiodorus (*Var.* VIII 8,1) nec non *Sacrorum Bibliorum* auctores (e. g. *Is.* 54,2) usi sunt.

Perutile mihi videtur esse nonnullas quoque copulando iunctas voces nunc enumerare, quorum usus paucis et posterioribus tantum temporibus vigentium scriptorum aut nullis antiquorum auctorum exemplis comprobari potest. Adhibuit igitur Ianicius e Graecis verbis compositas voces scilicet 'cosmographus' (*Epigr.*

---

[41] Verbum 'volito' legitur apud Ciceronem (*Orat.* 6), Horatium (*Carm.* IV 5, 19), Vergilium (*Aen.* VI 329), Ovidium (*Met.* XIV 411), ut hos tantum afferam, verbum autem praevolo invenitur apud Plautum (*Mil.* 41), Ciceronem (*Nat. deor.* II 49), Tacitum (*Hist.* I 62).

LXXIV 2) et 'calcographus' (*Epigr.* LXXIV 2), quas frustra apud antiquos scriptores quaesieris[42]. Etiam 'lignicola' est vox ne semel quidem a scriptoribus antiquis memorata, quam adhibuit poeta noster, cum de sancti Adalberti in Prussorum fines itinere facto narrabat (*Vit. reg.* XIX 5: *Lignicolas adiit Prussos...*)[43]. Occurrit apud Ianicium vox 'longipes' (*Dial.* 55), quo adiectivo poeta noster homines adornavit, apud Plinium autem 'longipes' ad aves (*Nat.* XI 257) et ad scarabaeum (*Nat.* XXX 30) pertinet. Leguntur apud nostratem haec quoque composita adiectiva: 'pusillanimis' (*Var. el.* V 3), quod a Tertulliano (*Fug.* 9), Sidonio Apollinari (*Epist.* VII 17,3), *Sacrae Scripturae* auctoribus (*Is.* 35,4) usurpatum est; 'malefidus' (*Vit. reg.* XXVII 3), quod apud Vergilium (*Aen.* II 23: *statio male fida...*) separatim tamen scriptum invenitur, adiectivo 'malefidus' quoque Dantiscus (*De Virt.* 477) usus est; 'salvificus' (*Epith.* I 236: *Salvifico... Deo*), quae vox apud solum Alcimum Avitum (*Ad soror.* 380) occurrit[44], cum autem verbum 'salvificare' in libris *Veteris* et *Novi Testamenti* (e. g. *Ioh.* 12,27) facile invenias. Scias quoque velim adiectivum 'salvificus' Dantiscum (*De prof. Sig.* 152) et Paulum Crosnensem (*In Nat. Chr.* 2), qui admisit etiam verbum 'salvicare' (*In Nat. Chr.* 4), in usum suum vertisse.

Nonnullae quoque locutiones, quae in Ianicii carminibus occurrunt, notatu sunt dignae. Aquaeductus scilicet a poeta nostro 'flumina ducta' (*Var. el.* IX 24) vocantur. Pontificem autem Romanum Ianicius 'magnum sacerdotem' (*Trist.* VIII 69) nominat, cum a scriptoribus episcopi persaepe 'sacerdotes magni', papa autem 'sacerdos summus' appellaretur[45]. Legitur apud nostratem locutio 'pictis libellis ludere (*Ad. Pol. Proc.* 25)[46], cui subiecta est vis 'chartis ludere'. Christi mater a Ianicio 'Christipara' (*Trist.* VIII 95)[47] nominatur. Usus est poeta noster locutione 'facies Acherontica' (*Epigr.* XXXVIII 1, cf. Kr. p. 375; Ćw. p. L), etsi adiectivum 'Acheronticus' nisi apud Plautum (*Merc.* 290) et Prudentium (*Cath.* V 127) non invenies. Plauti quoque consuetudinem secutus (*Asin.* 892) Ianicius hominem moriturum decus capuli (*Epigr.* XXXVIII 1, cf. Kr. p. 375; Ćw. p. L) appellavit. Cognomen Polonorum regis Boleslai III adhibere poeta noster videtur ad Polonorum linguae consuetudinem (*Vit. reg.* XXV tit. Boleslaus III Crivoustus) i. e. Polonae voci solam Latinam terminationem ascribendo. Alio loco legitur apud Ianicium locutio 'iucundam habere diem' (*Trist.* III 26, cf. Kr. p. 347), quae etiam Polonorum linguae consuetudinem redolere videtur.

Quibus rebus uberius perspectis nunc breviter repetendum est Ianicii linguam in universum accuratam atque elegantem esse, poetarum Augustae aetatis linguae

---

[42] Apud Isidorum (*Orig.* VI 2,1) occurrit similis vox, scilicet 'cosmographia'.

[43] A Dantisco adhibitae sunt similes voces: 'regnicola' (*Ad Herb. sot.* 111), quae vox etiam apud Augustinum (*Adv. Faust.* XX 7) legitur, 'fonticola' (*Ad Ioan.* 25), quo voce Augustinus quoque (*Mus.* III 7) usus est.

[44] Aegidius Forcellini, *Totius Latinitatis lexicon*, t. V, s. v.

[45] Du Cange, t. VI, s. v.

[46] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.

[47] Ćwikliński, *o. c.* p. 183.

simillimam et perpaucis solummodo locis a consuetudine eorum discrepare. Saepius alii aetatis litterarum artiumque renascentium poetae Poloni, de Paulo Crosnensi et Dantisco loquor, vocibus et formis probatorum auctorum linguae alienis usi sunt[48]. Ianicii copia verborum moniti sumus eum non solum poetas aureae illius aetatis haud ignoravisse, sed etiam priscorum auctorum praecipue Plauti Terentique nec non operum posterioris aevi in his Christianorum scriptorum notitia eminuisse. Multis quoque vocibus et locutionibus usus est poeta noster auctores librorum *Veteris* et *Novi Testamenti* videlicet secutus. Inveniuntur apud nostratem voces, quorum usus nisi exemplis solutae orationis auctorum comprobari non potest. Aliorum poetarum aetatis renascentium litterarum consuetudinem secutus adhibebat deminutiva quae dicuntur et substantiva et adiectiva. Occurrunt in Ianicii carminibus verba abstracta in -io, -tor, -sor, a verbis ficta atque verba in -tas ducta ab adiectivis, quas rarissime scriptores antiqui adhibebant. Utebatur quoque poeta noster verbis praepositionibus compositis, e.g. 'praemacilentus', 'praevolitare', atque vocibus iunctis cc pulando, e.g. 'lignicola', 'salvificus'. Metri ratione postulata verba simplicia pro compositis aut verba composita pro simplicibus a Ianicio adhibebantur. Sunt etiam perpaucae quidem voces locutionesque secundum Polonorum loquendi consuetudinem adhibitae, quas Ianicius suis Polonis contemporaneis Latine scribentibus debere videtur.

Grammaticae praecepta maxima in parte diligenter poeta noster servavit. In substantivi et verbi formis adhibendis rarissime a normis aureae Latinitatis discessit, numquam usus est formis, quae antiquorum auctorum exemplis confirmari non possent aut a grammaticis afferentur. Pronominum quoque 'sui, sibi, se, suus' formas pro 'eius, ei, eorum' non prorsus tamen ab antiquorum scriptorum usu alienas, quae formae apud Ianicium obviae sunt, multo crebrius alii aetate renascentium litterarum qui inclaruerunt poetae Poloni e. g. Dantiscus et Paulus Crosnensis in usum suum vertebant. Similiter perpauca tantum occurrunt apud nostratem exempla coniunctionis, 'quod' pro legitimo accusativo cum infinitivo usurpatae. Quoniam in Ianicii syntaxin noster incidit sermo de enuntiatorum pendentium usu pauca possunt proferri. Poetam nostrum maxima in parte consuetudinem praestantissimorum scriptorum secutum esse sat multa testantur exempla. Nonnumquam tamen accidit, ut Ianicius a consuetudine optimorum auctorum discesserit praecipue in modis adhibendis. Indicativum enim pro coniunctivo posuit in enuntiatis interrogativis indirectis atque in enuntiatis concessivis coniunctionibus 'quamvis' 'licet' ductis, quae cum coniunctivo coniungi solere satis constat.

Wratislaviae

---

[48] Paulus Crosnensis permultas voces locutionesque, quae apud optimos auctores non inveniuntur, adhibuit e. g. 'rogitamen' (*Panegyr. ad div. Stanisl.* 199), 'furtificus' (*Panegyr. in laud.*

div. Ladisl. 426), ʿturbulaʾ (*Panegyr. ad div. Stanisl.* 218), ʿfluctivagusʾ (*Panegyr. ad div. Stanisl.* 6), ʿcunctificusʾ (*Panegyr. ad div. Stanisl.* 199), ʿvoluptificusʾ (*Panegyr. in laud. div. Ladisl.* 52), ʿcongaudereʾ (*Hymn. im diem Pasch.* 13), ʿgrandiusculusʾ (*Ad libell.* 33) et saepius quam Ianicius grammaticae praecepta neglexit. Dantiscus quoque non raro a norma optima discessit, cum multis vocibus a lingua praestantissimorum scriptorum prorsus alienis usus esset, e. g. ʿnaulumʾ (*Ad Alliop.* 81), ʿdetractrixʾ (*De Iud.* 8), ʿastriferʾ (*Paul. Cr.* 1), ʿnugosusʾ (*De Iud.* 16), ʿpluviosusʾ (*De Virt.* 261), ʿspaticusʾ (*Ad iuv.* 16; *Hymn.* 29; 34).

ANDREAS SCHONEUS NAŚLADOWCA POETÓW RZYMSKICH

Napisały

JANINA ŁAWIŃSKA-TYSZKOWSKA
ALICJA SZASTYŃSKA-SIEMION

Andreas Schoneus [1] (Andrzej z Głogowa, Andreas Glogoviensis, Schoen, Eumorphus) urodzony w 1552 r., przybył do Krakowa około 1580 r. Tam zaopiekował się nim profesor Akademii Jagiellońskiej Stanisław Sokołowski, opiekun również Szymona Szymonowica. W 1583 r. wstąpił Schoneus na Akademię i w 1584 r. uzyskał bakalaureat, a w 1586 r. magisterium. Został członkiem Kolegium Mniejszego, później Większego i rozpoczął wykłady na Akademii. W 1595 r. wyjechał do Włoch. Po powrocie wykładał znów na Akademii, kilkakrotnie piastował godność rektora, a w 1612 r. ufundował katedrę języka i literatury greckiej. Zaraz po przyjeździe do Krakowa zawarł znajomość, a chyba nawet przyjaźń z Szymonem Szymonowicem, który jednak najpóźniej w 1581 r. opuścił Kraków [2].

Jest Schoneus jednym z pierwszych sielankopisarzy polskich. Poprzedza go tylko Grzegorz z Sambora [3]. Trzy sielanki Schoneusa powstały w latach 1581—1589 (*Adonis* w 1581 r., *Dafnis* w 1588 r. i *Palemon* w 1589 r.), a więc w latach młodości, w okresie studiów, zanim doszedł do wysokich godności akademickich.

Sielanki te nazwano alegorycznymi przeróbkami eklog Wergiliusza [4]. Są to utwory okolicznościowe, poświęcone różnym osobistościom lub wydarzeniom jemu współczesnym. Ich charakter wergiliański rzuca się od razu w oczy. Chodzi nam więc o przeanalizowanie zbieżności frazeologicznych z Wergiliuszem, ustalenie ich proporcji w stosunku do całości utworów, a także o sprawdzenie, czy na eklogi Schoneusa wywarły wpływ tylko sielanki Wergilego, czy również inne utwory, a też, czy ewentualnie nie czerpał z innych wzorów antycznych. Pomijamy I sielankę

Wpływem Wergiliusza na sielanki A. Schoneusa zajmowałyśmy się pod kierownictwem śp. Profesora Jerzego Krókowskiego w studenckim Kole Naukowym. Obecny artykuł stanowiący podsumowanie tamtej pracy poświęcamy Jego pamięci.

[1] Zob. *Piśmiennictwo staropolskie*, III, *Bibliografia literatury polskiej*. Nowy Korbut, Warszawa 1965, s. 221—223.

[2] Do tego wniosku doszedł H. Barycz, *Szymon Szymonowicz w Uniwersytecie Krakowskim*, Prace historyczno-literackie. Księga zbiorowa ku czci I. Chrzanowskiego, Kraków 1936, s. 121 n., mimo iż ostatnie zapisy dotyczące Szymonowica w księdze bakalarskiej pochodzą z lata 1578 r. *W blaskach epoki odrodzenia*, Warszawa 1968, s. 37 n. Por. też Szymon Szymonowic, *Sielanki i pozostałe wiersze polskie*, opracował J. Pelc, Wrocław—Warszawa—Kraków 1964, BN. S. I nr 182, s. X.

[3] Zob. S. Zabłocki, *De Gregorio Samboritano bucolicorum carminum auctore quaestiones*, Warszawa—Wrocław 1962, Uniwersytet Wrocławski im. B. Bieruta, Zeszyty Naukowe S. A nr 39.

[4] Nowy Korbut, *l. c.*

Schoneusa, *Adonis*, którą wyczerpująco omówił Bergman[5]. Zajmiemy się dokładniej *Dafnisem* i *Palemonem*, które Bergman potraktował pobieżnie.

Sielanka *Daphnis sive de funere Magni Stephani I Regis Polonorum*[6] zadedykowana Albertowi Baranowskiemu, biskupowi przemyskiemu, poświęcona jest opłakiwaniu zmarłego właśnie króla Stefana Batorego i wysławianiu jego cnót. W alegorycznej formie przedstawia ona sytuację w kraju po śmierci króla, bezład i nieustanne zamieszki spowodowane walkami o władzę. Żal pasterzy jest szczery, jak szczera była też ich miłość do króla. Kochali go, bo zapewniał im szczęśliwe i dostatnie życie na wsi, teraz zaś opłakują, bo po jego śmierci tracą dobytek w ogniu zamieszek wewnętrznych oraz walk z wrogiem zewnętrznym. Występują tu pasterze Lycidas i Meris, który z płaczem pędzi kilka wynędzniałych kóz. Z ich rozmowy dowiadujemy się, że Meris ledwie uciekł żywy, bo szczęśliwe życie na wsi zakłóciła mu wojna. Przyczyna tych zamieszek, *impius atque rapax miles*, *os peregrinum*, to, jak się łatwo domyślamy, arcyksiążę Maksymilian Habsburg. Polscy panowie są bezradni, rozbici niezgodą, mają nie większy wpływ na sytuację niż ludzie prości (ww. 1—23). Następnie pasterze stwierdzają, że gdyby żył król, nie dopuściłby do tak strasznej sytuacji, bo dbał o porządek w państwie. Dalej Meris opowiada o swoim szczęściu pod rządami króla, o dostatku i bezpieczeństwie. Gdy nie stało władcy, wszystko niszczy wojna, z całego dobytku zostały tylko kozy. Zmarłego opłakują najpierw sami pasterze, a następnie cała przyroda. Takiego dobrego króla trudno się będzie spodziewać w najbliższej przyszłości.

Przeciwstawienie niepokoju i nędzy wojennej dawnym szczęśliwym czasom stanowi doskonałe tło dla uwypuklenia cnót zmarłego króla. Obok zalet osobistych na pierwszy plan wysuwają się wysokie kwalifikacje Batorego jako monarchy — męża stanu. Batory-król usuwa w cień Batorego-człowieka. Ten chwyt pozwala na zastosowanie tak, zdawałoby się, mechanicznych zapożyczeń z bukoliki antycznej, jak żal przyrody czy jeszcze bardziej niezwykłe ubóstwienie władcy. Trudna sytuacja pasterzy może się poprawić tylko w razie wyboru nowego króla, który zaprowadzi w kraju porządek. Niestety, na przeszkodzie stoi niezgoda wśród wielmożów polskich. Nie zdobędą się oni na wybranie kogoś spośród siebie. Nowego króla szukają aż za morzem. Nadchodzi trzeci pasterz, Mopsus, i opowiada o pogrzebie Dafnisa oglądanym na własne oczy. W kondukcie pogrzebowym uwagę wszystkich przyciągał pewien młodzieniec. Mówiono, że on będzie nowym władcą. Jeśli to prawda, to jest on bardzo podobny do poprzednika. Jest więc nadzieja na lepsze

---

[5] M. Bergman, *Andreae Schonei Eclogae quid Vergilio debeant*, Acta Congressus Philologorum terrarum Slavicarum Posnaniae habiti diebus 3—6 VI 1929, Eus Supplementa XVI, Leopoli 1930, s. 585—596.

[6] Wydania: *Daphnis sive de funere Magni Stephani Regis Polonorum Andreae Schonei in Academia Cracoviensi professoris publici ad reverendissimum Albertum Baranovium, Dei gratia Episcopum Priemyslensem Regni Poloniae procancellarium amplissimum ecloga*, Cracoviae Typis Andreae Petricovii 1588: *Poetarum Polonorum carmina pastoralia ex Bibliotheca Zalusciana iterum edita*, Altenburgi 1779, s. 5—10.

czasy. Sielanka kończy się życzeniem pomyślności pod rządami nowego króla. Nowy władca zza morza to Zygmunt III Waza. Nietrudno zrozumieć stanowisko Schoneusa w czasie bezkrólewia. Opowiada się on wyraźnie za Wazą przeciw Habsburgowi. Być może takie było również stanowisko jego możnych protektorów.

Konstrukcja sielanki robi wrażenie oryginalnej. Narzuciła ją aż nadto czytelna w tym alegorycznym utworze aktualna sytuacja polityczna w kraju. Szata słowna sielanki została natomiast w dużej mierze zaczerpnięta z Wergiliusza. Pasterze Lycidas i Meris pochodzą z jego IX eklogi. Stamtąd też zaczerpnął Schoneus początek utworu: *Quo te Moeri pedes* ... Druga połowa heksametru pochodzi z pierwszej bukoliki Wergiliusza:

Ecl. I 12: ... En ipse capellas
Protenus aeger ago; hanc etiam vix, Tityre, duco;
Schon. *D.* (Daphnis) 2: ... quo flens moestusque capellas
Has paucas agis? En! nudis vix ossibus haerent;
Ecl. III 102: ... vix ossibus haerent.

Dwa pierwsze wiersze swej eklogi skompilował Schoneus aż z trzech miejsc bukolik Wergiliusza (IX, I, III). Ponadto pasterz Meris, który utracił całe mienie i pędzi pozostałe mu kozy, bardzo przypomina Melibeusa z bukoliki I, a trochę także swego imiennika z bukoliki IX:

D. 3: O Lycida! vix huc vivi pervenimus ad te;
Ecl. IX 2: O Lycida, vivi pervenimus, advena nostri.

Dalej następuje opis nieszczęść wojennych, który nie daje możliwości korzystania ze słownictwa bukolik, i dopiero w rozmowie o panach znajdujemy pewne podobieństwa:

D. 13: Quid domini faciunt vestri?
Ecl. III 16: Quid domini faciant?

podobnie:

D. 15: Quid facerent ...
Ecl. I 40; VII 14: Quid facerem? ...

Opowiadanie o dawnym szacunku dla panów przypomina w konstrukcji oraz w doborze wyrazów opis dawnych, błędnych wyobrażeń Tityrusa o wielkości Rzymu:

D. 18: Ante, deos quosdam stulti esse putavimus illos;
Ecl. I 20 n.: ... Moeliboee, putavi
Stultus ego nostrae similem ...

W czasie wojny traci u Schoneusa znaczenie dobry ród, a u Wergiliusza talent poetycki:

D. 21 nn.: ... tela inter bellica, tantum
Stemma genusque valent; quantum unguibus ille recurvis
Milvius, armigera Iovis adventante volucre;

Ecl. IX 11 nn.: ... sed carmina tantum
Nostra valent, Lycida, tela inter Martia, quantum
Chaonias dicunt aquila veniente columbas.

Żal po zmarłym królu:

D. 25: ... o quae te nobis fata tulerunt;
Ecl. V 34: ... postquam te fata tulerunt.

Zmarły wydawał się oglądającym go rolnikom bogiem:

D. 33: ... Deus ille, Deus mihi visus;
Ecl. V 64: ... Deus, deus ille, Menalca.

Dużo jest zapożyczeń w opisie dawnego dostatku i pomyślności. Wiersze 36 i 37 *Dafnisa* zostały złożone z kilku miejsc Wergiliusza:

D. 36 n.: Laeta seges semper superabat vota: neque umquam
Infoelix lolium nostris conspeximus agris;
Georg. I 1: Quid faciat laetas segetes ...
Ecl. V 37: Infelix lolium et steriles nascuntur avenae.
Georg. I 154: Infelix lolium et steriles dominantur avenae.

Obecnie wszystko się zmieniło i w życiu rolników zaszły ogromne zmiany na gorsze:

D. 56: Usque adeo turbatur agris haec rustica vita;
Ecl. I 12: Usque adeo turbatur agris. En ipse capellas.

Jest tak źle, że szczęśliwsi są ci, co zmarli wcześniej:

D. 57 nn.: ... vos o
felices animae, quibus ante occumbere morti
Contigit! ...
Aen. I 94 nn.: ... o terque quaterque beati
Quis ante ora patrum, Troiae sub moenibus altae
Contigit oppetere ...
Aen. VI 669: Dicite felices animae ...
Aen. II 62: ... aut certae occumbere morti.

W wierszach 65 nn. opowiada Lycidas, że rozpacz po śmierci ukochanej Fyllidy była niczym wobec żalu po śmierci króla. Mamy tu podobne zestawienie przysłówka *posthac* z czasownikiem w futurum:

D. 66: ... non te posthac, mea Phylli, dolebo;
Ecl. I 75: Non ego posthac ... videbo.

Opis żalu całej przyrody po śmierci króla zaczyna się podobnie jak w bukolice V:

D. 67: Omnes extinctum flebant ...
Ecl. V 20 n.: Extinctum Nymphae crudeli funere Daphnim
Flebant ...

Po śmierci króla zaćmiło się słońce:

D. 67 n.: ... ipse Pater Sol
Texerat obscura nitidam ferrugine frontem;
Georg. IV 337: (Sol)
Cum caput obscura nitidum ferrugine texit.

Inne objawy żalu przyrody wzorowane są na bukolice V 24—26: np. bydło nie chce jeść ni pić, ryczy na pastwisku:

D. 73—76: Illa luce, ultro fugiebant gramina et undas
Moestae quadrupedes. Passim per prata iacebant
Eximis similes tauri. Balatibus agni
Tristibus implebant aures ...
Ecl. V 24—6: Non ulli pastos illis egere diebus
Frigida, Daphni, boves ad flumina; nulla neque amnem
Libavit quadrupes, nec graminis attigit herbam;
Georg. IV 435: Audistisque lupos acuunt balatibus agni.

W wierszu 78 występuje zakończenie heksametru wzięte z Wergiliusza:

D. 78: Non facile huic similem regem sperate coloni;
Georg. III 288: ... hinc laudem sperate coloni.

(Por. *Ecl.* IX 24: veteres migrate coloni!). Następują pochwały zmarłego króla — Dafnisa:

D. 79: Aureus ille fuit, fama super aethera notus;
Aen. I 379: Sum pius Aeneas fama super aethera notus.

Wszystkie miejsca dźwięczały imieniem Dafnisa:

D. 82: ... Daphnin, Daphnin loca cuncta sonabant;
Ecl. V 64: ipsa sonant arbusta ...

Meris zawsze będzie czcił króla jak boga:

D. 83 n.: Hic ergo mihi semper erit deus illius urnam
Et tumulum spargam viola vernante quotannis;
Ecl. I 7 n.: Namque erit ille mihi semper deus; illius aram
Saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.

Na cześć Dafnisa będzie śpiewał pieśni:

D. 85: In pratis illi modulabor arundine carmen;
Ecl. VI 8: Agrestem tenui meditabor arundine musam.

(Por. *Ecl.* I 2: silvestrem tenui musam meditaris avena). Imię Dafnisa będzie wycinał w korze drzew:

D. 86 n.: ... ulmis altaeque cupresso
Incidam nomen ...
Ecl. X 53 n.: ... tenerisque meos incidere amores
Arboribus ...

Sława Dafnisa sięgnie gwiazd:

D. 87: ... tanget sic sidera Daphnis;
Ecl. V 57: Sub pedibusque videt nubes et sidera Daphnis.

Potem przechodzą pasterze do rozważania sytuacji w kraju. Wśród panów polskich panuje taka niezgoda, że prędzej zdarzą się różne dziwy w przyrodzie, nim jednego spośród siebie obiorą królem. Ilustrują to tzw. adynata:

D. 91—95: ... ante
Cessabunt sub vere novo garrire volucres,
Et dura haec quercus sudabit Russica mella;
Ante lupis iungentur oves, taurisque leones:
Quam dominos inter fuerit concordia nostros;
Ecl. I 59—63: Ante leves ergo pascentur in aethere cervi
Et freta destituent nudos in litore piscis,
Ante, pererratis amborum finibus, exul
Aut Ararim Parthus bibet aut Germania Tigrim,
Quam nostro illius labatur pectore voltus.

Adynata Schoneusa i Wergiliusza mało są do siebie podobne, ale jeden element pochodzi z IV bukoliki Wergiliusza:

D. 94: Et dura haec quercus sudabit Russica mella;
Ecl. IV 30: Et durae quercus sudabunt rossida mella.

Lycidas pociesza przyjaciela i zachęca do wytrwania:

D. 98: Tu tamen his ne cede malis, animumque resume;
Aen. VI 95: Tu ne cede malis, sed contra audentior ito.

Wszystko się zmienia:

D. 100: Omnia fors versat. Venient meliora: tuasque;
Ecl. IX 5: Nunc victi, tristes, quoniam Fors omnia versat.

Zakończenie wiersza 101 wzięte jest z Wergiliusza (*Ecl.* V 21, VII 3), brzmi ono: distentas lacte capellas.

W opisie pogrzebu nie opierał się Schoneus na Wergiliuszu. Tylko wygląd nowego króla wzięty jest z bukolik:

D. 121: Hinc tandem aspexi Iuvenem ...
Ecl. I 42: Hic illum vidi iuvenem ...

Jest więc nadzieja, że po pogrzebie Dafnisa będzie panował nowy Dafnis:

D. 121: ... post haec tua funera, Daphni;
Ecl. V 20: ... crudeli funere Daphnim.

Rozmieszczenie zapożyczeń z Wergiliusza nie jest w sielance równomierne. Niektóre partie niewiele mają wspólnego z Wergiliuszem, np. opowieść o zamiesz-

kach wewnętrznych (ww. 3—12; 40—55), opis pogrzebu króla (ww. 105—126). W innych znów zapożyczenia się zagęszczają, np. na początku sielanki czy w opisie żalu po Dafnisie (ww. 66—76) wzorowanym na bukolice V Wergiliusza. Technika zapożyczeń jest bardzo różnorodna. Nigdy jednakże nie powtarza całego wiersza dosłownie, zawsze coś zmienia (np. w. 83 i *Ecl.* I 8), częstsze są pożyczone zwroty lub heksametry podobne do Wergiliuszowych, lecz złożone z nieco innych słów. Zdarzają się powtórzenia połowy heksametru, częściej zakończenia (15 razy) niż początku (10). Procentowo 46 wierszy na 126 zawiera naśladownictwa z Wergiliusza, a więc ponad 36%. W tym z *Bukolik* pochodzi ok. 75% zwrotów, z *Eneidy* 13%, z *Georgik* ok. 11%.

Ostatnia sielanka Schoneusa, *Palaemon seu Promnicum Crasinianum in Tumultu Bellico Conservatum*[7], wydana w 1589 r., poświęcona jest Stanisławowi Krasińskiemu, archidiakonowi krakowskiemu. Napisana została z okazji ocalenia Promnika[8], posiadłości Krasińskiego, z zamieszek wojennych w latach 1587—1588. Jest to w dalszym ciągu okres bezkrólewia po śmierci Stefana Batorego, trwa wojna z księciem Maksymilianem, który w 1587 r. oblegał Kraków. Pomimo ogólnych zniszczeń wojennych Promnik jakimś trafem ocalał.

Treść sielanki przedstawia się następująco: dialog prowadzą dwaj pasterze, Melibeus — sam Schoneus, i Korydon — mieszkaniec Promnika. Melibeus nie może uwierzyć oczom, że widzi nietknięte pola i zabudowania. Pasący przy drodze bydło Korydon upewnia go, że nie zbłądził, i rzeczywiście znajduje się w posiadłościach Palemona — Krasińskiego. W tej wstępnej rozmowie posługuje się Schoneus wyrażeniami zapożyczonymi z I i IX bukoliki Wergilego:

P. (Palaemon) 3:	Cuius agri hi pingues et culta novalia?...
Ecl. I 70:	Impius haec tam culta novalia miles habebit.
P. 6:	Dic quibus in terris? cuium pecus, arvaque cuius?
Ecl. III 1:	Dic mihi Damoeta, cuium pecus? An Meliboei?
P. 9—10:	... tenet ista Palaemon
	Praedia, Promnicum nostri dixere priores;
Ecl. IX 54:	... Moerim videre priores.

Imię Palaemon stoi zawsze u Schoneusa w zakończeniu heksametru (w. 87, 105, 126), tak samo, jak u Wergiliusza (*Ecl.* III 50, 53, *Aen.* V 823).

Następuje rozmowa o zniszczeniach wojennych, rozpoczęta wierszem o wybitnie Owidiuszowym zakończeniu:

P. 11:	Nescio, quae nostros ululabat fama per agros;
Ov. Met. XIII 571:	Tum quoque Sithonios ululabat maesta per agros;

---

[7] Wydania: *Palaemon seu Promnicum Crasinianum in tumultu bellico conservatum. Ad reverendissimum Dominum Stanislaum Crasinium Archidiaconum Cracoviensem* etc. etc. Andreae Schonei Glogoviensis publici in Academia Cracoviensi professoris. Cracoviae Typis Andreae Petricovii 1589. *Carmina pastoralia*, *o. c.* s. 13—18.

[8] Miejscowość w pobliżu Krakowa, dzisiaj w obrębie miasta, chyba Prądnik.

P. 40: ... quod non sperare licebat;
Ecl. I 40: ... neque servitio me exire licebat;
Ecl. II 2: ... Nec quid speraret, habebat.
P. 44: ... laetae en segetes et aratra ...
Georg. I 1: Quid faciat laetas segetes, quo sidere tellus
(por. *Daphnis* 36).

P. 52: Non illum nosti? Fama super aethera notus
wzorowany jest niewątpliwie na *Aen.* I 379:

Sum pius Aeneas, fama super aethera notus.

Podobne wyrażenie znajdujemy też w *Ecl.* V 44:

Daphnis ego in silvis, hic usque ad sidera notus
(por. *Daphnis* w. 78).

P. 54: Omnes hunc arbusta sonant...
Ecl. V 64 n.: ... Ipsae iam carmina rupes
Ipsa sonant arbusta...
P. 56: ... fumantque altaria semper;
Ecl. I 43: Bis senos cui nostra dies altaria fumant.
P. 58: Auro ibi et argento splendent, pictisque tapetis;
Aen. VII 277: Instratos ostro alipedes pictisque tapetis.
P. 59: ... cuius sacra tempora circum;
Ecl. VIII 12: ... atque hanc sine tempora circum.
P. 61: Stultus ego, ut vidi lucem flammamque putavi;
Ecl. I 19 n.: ... putavi
Stultus ego huic nostrae similem...
(por. *Daphnis w.* 18).

P. 69: ... quamvis sit rustica Musa;
Ecl. III 84: Pollio amat nostram, quamvis est rustica, Musam.
P. 70: Saepe coram illo calamos inflamus agrestes;
Ecl. I 9 n.: ... et ipsum
Ludere quae vellem calamo permisit agresti.
P. 71: Ipse etiam in silvis imitatur Pana canendo;
Ecl. II 31: Mecum una in silvis imitabere Pana canendo.
P. 73: Progeniem Astraeum divino carmine dicit;
Ecl. VI 67 n.: Ut Linus haec illi divino carmine pastor
Dixerit...
P. 74: Discordes animos, adversaque pectora mulcens;
Aen. I 197: [Aeneas] ... dictis maerentia pectora mulcet.
P. 78: Messibus, et laetas pascunt armenta per herbas;
Georg. II 163: Cetera pascuntur viridis armenta per herbas.

Porównanie wielkości Palemona z innymi (w. 85 nn.):

Quantum humiles inter salices altrae emicat ilex,
Quantum agni cedunt tauris et matribus haedi,
Tantum inter proceres effert sublime Palaemon

albo *Met.* IX 643: Byblida non aliter latos ululasse per agros;
albo *Fasti* II 553: ... ululasse per agros.

Zniszczenia dotknęły wszystkie sąsiednie wsie i dwory, a dokonało tego własne wojsko:

P. 28 n.: ... nostro
Milite non vidi quicquam petulantius.

Zakończenie w. 17 również przypomina Owidiusza:

P. 17: Impexis, similem bachanti errasse per agros;
Met. II 490: Ante domum quondamque suis erravit in agris,
Met. V 655: ... latos quae sparsa per agros.

Podobne zakończenie heksametru występuje też w *Metamorfozach* w w. VII 534, X 477, XI 35 i wielu innych miejscach.

W tej części posługuje się Schoneus wyrażeniami głównie z *Eneidy* Wergiliusza, sporadycznie wtrącając cytaty z innych utworów.

P. 18: Atque implesse omnes lacrimosis vocibus auras;
Aen. XI 274: ... et scopulos lacrimosis vocibus implet.
P. 19: Audieras et facta haec sunt ...
Ecl. IX 11: Audieras et fama fuit ...
P. 20: Huc illuc oculos iacta, tristesque ruinas;
Aen. I 238: ... Troiae tristisque ruinas.
P. 31: Quam foeda apparet, tristis sine nomine moles;
Aen. XI 130: Quin et fatalis murorum attollere moles.
P. 25: Illi ubi tot variis halantes floribus horti;
Georg. IV 109: Invitant croceis halantes floribus horti.

Wiersz 28 przypomina nawet nieco Lukrecjusza:

Militis, haec foede turbarunt omnia
Lucr. I 85: Iphianassai turparunt sanguine foede.

Zrujnowana została i letnia rezydencja Palemona-Krasińskiego. Dlaczego więc ocalał Promnik — pyta Melibeus. Korydon odpowiada, że ocalił go Bóg i sława właściciela[9]. Następuje opis zalet, bogactw i zaszczytów Palemona i tu znowu czerpie Schoneus obficie z *Bukolik* Wergilego, czasem wtrącając też wyrażenia z *Eneidy* i *Georgik*:

P. 37: Sed quae tanta fuit praesentis causa salutis?
Ecl. I 26: Et quae tanta fuit Romam tibi causa videndi?
P. 39: Ipse Deus, Meliboee, et Heri nomenque decusque;
Ecl. I 6: O Meliboee, deus nobis haec otia fecit,

---

[9] Może Promnik ocalał dlatego, że leżał bardzo blisko Krakowa i wojska Maksymiliana oblegające Kraków do niego nie dotarły.

przypomina porównanie Wergiliusza z *Ecl.* V 16 nn.:

Lenta salix quantum pallenti cedit olivae,
Puniceis humilis quantum saliunca rosetis,
Iudicio nostro tantum tibi cedit Amyntas,

a również Grzegorza z Sambora w. 110 nn.:

Ut corylos ilex superat nodosa trementes,
Ut lentas abies vincit procera genistas,
Sic novus hic noster cunctos supereminet illos.

W. 86 Palemona ma zakończenie wzięte z w. 22 I *Ecl.* Wergiliusza:

Sic canibus catulos similes, sic matribus haedos
Noram ...

Melibeus następnie porównuje z Palemonem innych panów — srogich, chciwych, a marnujących jednak swój cały nieuczciwie zdobyty majątek (w. 89 nn.):

... rigida nos compede stringunt
Servitioque premunt duro, saevisque rapinis,
Non secus ac si hostes essent, Moscique Getaeque,
Expilant miseros, spoliuntque vorantque nectantque.

W tej części utworu nie widać żadnych zapożyczeń z Wergiliusza ani z innych poetów łacińskich.

Wreszcie obaj pasterze wysławiają Palemona, wyrażając nadzieję, że zostanie po śmierci świętym. Melibeus pragnąłby pozostać przez resztę swego życia przy Palemonie pasąc jego trzody i pracując na jego niwie. W tej ostatniej części utworu znów Schoneus obficie używa wyrażeń wergiliańskich prawie wyłącznie z *Bukolik*.

P. 105 n.: Ergo tuum semper tollemus ad astra Palaemon
Nomen ...

Ecl. V 51 n.: Dicemus Daphnimque tuum tollemus ad astra
Daphnim ad astra feremus ...

P. 108 nn.: Ecce tuis aris violasque rosasque quotannis
Ipse feram, spargamque aliis beneolentibus herbis,
Addam pruna, pyra atque nuces et mitia poma;

Ecl. II 47 nn.: ... tibi candida Nais
Pallentis violas et summa papavera carpens
Narcissum et florem iungit beneolentis amethi,
Tum casia atque aliis intexens suavibus herbis,
Mollia luteola pingit vaccinia caltha.
Ipse ego cana legam tenera lanugine mala
Castaneasque nuces, mea quos Amaryllis amabat,
Addam cerea pruna (honos erit huic quoque pomo).

P. 111: Namque alii plenis vicini ab ovilibus agnos;

Ecl. I 8: Saepe tener nostris ab ovilibus imbuet agnus.

(por. *Daphnis* w. 83).

P. 113: Haec tibi semper erunt, dum ferro scindet arator;
Ecl. V 74: Haec tibi semper erunt, et cum sollemnia vota;
Georg. I 50: Ac primo, ignotum ferro quam scindimus aequor;
Ecl. IV 41: ... tauris iuga solvet arator.
P. 116: ... sisque omnibus alter ab illo;
Ecl. V 49: Fortunate puer, tu nunc eris alter ab illo.
P. 119: Sole sub ardenti flavas succidere aristas;
Ecl. II 13: Sole sub ardenti, resonant arbusta cicadis.
P. 122: ... pallenti occumbere morti;
Aen. II 62: ... aut certae occumbere morti
(por. *Daphnis* w. 57).

P. 117 n.: O si unus vestri gregis essem; mallem ego vobis
Pascere oves custos alienas, falceque dura;
Ecl. X 35 n.: Atque utinam ex vobis unus vestrique fuissem
Aut custos gregis aut maturae vinitor uvae.
P. 121: Hic ego vobiscum dulci consumerer aevo;
Ecl. X 43: Hic nemus; hic ipso tecum consumerer aevo.

Imiona pasterzy: Melibeus i Korydon, przejął Schoneus z VII bukoliki Wergiliusza. Palemon występuje w III bukolice Wergilego, gdzie jest sędzią agonu pasterskiego. Ciekawe, że poza imionami pasterzy nie widać w sielance Schoneusa żadnych reminiscencji z VII bukoliki.

Głównym materiałem, z którego czerpie Schoneus, są *Bukoliki* Wergilego, jednak stosunkowo często sięga też po zwroty z *Georgik* i *Eneidy*, zwłaszcza przy opisie zniszczeń wojennych, które dotknęły całą okolicę Promnika. *Bukoliki* Wergiliusza nie zajmują się taką tematyką, natomiast *Eneida* mogła tu posłużyć Schoneusowi jako obfite źródło odpowiednich wyrażeń. Czasem zakończenia wierszy przypominają Owidiusza (w. 11, 17, 113).

Technika naśladowcza Schoneusa jest identyczna jak w *Dafnisie*. Zdarza się, że Schoneus powtarza swoje własne wyrażenia:

P. 80: Diruta cum stabulis, antiqua mapalia cuncta,
D. 51: Diruta cum stabulis, gelido sub sidere tecta;

albo *P.* 122; *D.* 58 — wyrażenie zapożyczone z II księgi *Eneidy*, w. 62, które Schoneus naśladuje tak wiernie, że w obu wypadkach zachowuje nawet elizję przed *occumbere*.

Procentowo naśladownictwa Schoneusa wyglądają następująco: 33% wierszy całego utworu zawiera wyrażenia zapożyczone z Wergiliusza bądź też z innych autorów. Z tych zapożyczeń naśladownictwa *Bukolik* Wergilego stanowią 67,5%, *Eneidy* 15%, *Georgik* 7,5%, Owidiusza 7,5% i jedno prawdopodobne naśladownictwo Lukrecjusza.

Analiza obu sielanek wykazuje, że Schoneus rzeczywiście przepisuje przede wszystkim z *Bukolik* Wergiliusza (ok. 70% cytatów), ale też z *Eneidy* (ok. 14%) i *Georgik* (ok. 10%). Z *Eneidy* korzystał przy opisywaniu zniszczeń wojennych,

do czego *Bukoliki* mało były przydatne. Z *Georgik* pochodzą miejsca o charakterze rolniczym. W *Palemonie,* który powstał najpóźniej, zdradza też Schoneus ślady znajomości Owidiusza. Nie jest wykluczone, że są to echa świeżej lektury, bo w sielankach wcześniejszych nie ma cytatów z tego poety. Jedyne znalezione zapożyczenie z Lukrecjusza nie jest bardzo pewne. Schoneus czerpie frazeologię z poetów antycznych, a więc zwroty, połówki heksametrów, ale nigdy nie cytuje całych wierszy. Rzadsze są podobne konstrukcje gramatyczne z odmiennym słownictwem. Obok frazeologii z Wergiliusza pochodzą też całe motywy — topoi: zubożały pasterz z kozami, żal przyrody po czyjejś śmierci, deifikacja zmarłego w *Dafnisie*, oraz rozbudowane porównanie, wzięte ze świata przyrody, wyrażające przewagę osoby sławionej nad otoczeniem w *Palemonie*. Tym bardziej trzeba podkreślić, że autor nie dał się uwieść zapożyczeniom językowym. Jego sielanki nie są wiązanką motywów bukolicznych czy w ogóle wergiliańskich, lecz utworami o samodzielnej konstrukcji, w których obca frazeologia stanowi tylko warstwę zewnętrzną. W eklogach Schoneusa żywa jest współczesna mu rzeczywistość polityczna, której opis wymaga często odchodzenia od wzorów bukolicznych. Daleko natomiast odchodzi on od prawdziwej sielankowości Teokryta czy nawet Wergiliusza. Pozostała mu tylko umowna sceneria — trzody, też zresztą traktowana zdawkowo, a czasem zupełnie przenośnie, jak w końcowych wierszach *Palemona*. Tu i ówdzie zapożyczone od Wergiliusza zwroty mają ten bukoliczny charakter markować, ale „bukoliki" Schoneusa są właściwie utworami dworskimi, *Palemon* panegirykiem, *Dafnis* rodzajem elogium ubranym powierzchownie w bukoliczną szatę. Pod tym względem utwory Schoneusa są typowymi alegorycznymi sielankami renesansowymi [10].

Wrocław

DE SCHONEO POETARUM LATINORUM IMITATORE

Summarium

E Schonei eclogis perspectis quae sunt *Daphnis* et *Palaemon* efficitur, ut carminum bucolicorum auctor Polonorum imprimis Vergilii vestigia premeretur, quamvis in *Palaemone* Ovidium quoque imitatus esset. Tertia fere eclogarum illarum pars Latinorum poetas redolere videtur. Schoneus non integris antiquorum versibus, sed hemistichiis et locutionibus usus est. Vergilio etiam — locutionibus exceptis — motiva bucolica, sit venia verbo, Polonorum poeta debuit. Schonei tamen eclogae minime erant contaminata Vergilii motiva, sed potius aulica putanda sunt carmina, in quibus pangendis poeta suo, ut dicitur, Marte progressus est nisi antiquorum locutionibus bucolicis non usus.

---

[10] Zob. *Sielanka grecka. Teokryt i mniejsi bukolicy. Z dodatkiem*: *Bukolika grecka w Polsce*, przeł. A. Świderkówna, opr. J. Łanowski, Wrocław 1953, BN S. II, nr 80, s. LXXI.

LATINUM YDEOMA MAGISTRI LAURENTII CORVINI NOVOFORENSIS

Edidit
HALINA SADOWSKA-SKUROWA

Saeculo XV^0 exeunte et saeculo XVI^0 ineunte in lucem edita sunt distantia generis varietate enchiridia linguae Latinae, quae saepissime Latinum idioma vel similiter inscribebantur. Quibus enchiridiis contenti sunt sermones Latini locutionibus farti cottidianis, quae ad res scholasticas spectant et praecipue a discipulis usurpantur. Inter eiusdem generis libros variorum diversorumque auctorum [1] maxime placuit *Latinum ydeoma* Magistri Laurentii Corvini Novoforensis.

Laurentius Corvinus (Rabe) [2], filius Bartholomaei, incolae Novi Fori, quod est oppidum Silesiae, ca a. 1465 natus, in Academia Cracoviensi studiorum causa ab a. 1484 versatus est; a. 1486 baccalaureatum adeptus, a. 1488 /1489 ad amplissimum magistri gradum promotus est. Usque ad a. 1494 ibidem extraneus monumenta Graeca et Latina enarravit docuitque philosophiam, astronomiam, geographiam. Corvinus, cum moratus est Cracoviae, parebat arbitrio Conradi Celtis, qui praeclarus erat humaniorum litterarum cultor; fuit quoque socius Sodalitatis Vistulanae. A. 1494 praefuit scholae paroeciali Suidnicii, ibidem scriba senatus factus est, a. 1496 invitatus est ad scholam paroecialem Wratislaviensis ecclesiae s. Elisabethae gubernandam. A. 1503 factus est scriba senatus Wratislaviensis. Ab a. 1506 usque ad a. 1508 eodem officio civili functus est Thorunii, ubi Nicolaum Coppernicum novit. Cum Wratislaviam repetivisset, ultra officio scribae senatus functus est. Ab a. 1522 operi disciplinae Christianae corrigendae et emendandae favit effecitque, ut Wratislaviae sacra in melius restituta divulgarentur. E vita excessit a. 1527.

E tribus enchiridiis, quae a Corvino confecta erant [3], libellus, qui inscribitur *Latinum ydeoma*, maximam sibi magistrorum discipulorumque benevolentiam conciliavit. Usque ad a. 1537 supra quadragesimum editus est [4]. Ibi demum Erasmi Roterodami *Colloquia* a. 1518 primum edita obscuraverunt Corvini libellum, postea

---

[1] Incunabula, quae in Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis asservantur, nominare e. g. liceat: Paulus Niavis, *Latinum ideoma pro parvulis editum* — editiones tres; idem, *Latinum ideoma pro religiosis editum* — editiones duae; idem, *Latina ideomata* — editiones duae, et Andreas Hündern, *Latinum ydeoma*, Wratislaviae (ca a. 1503).

[2] Bibliographiam Corvinianam habes in libro q. i. *Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut*, II, p. 393—395, quam nunc duobus libris allatis complere velim, qui sunt: W. Ogrodziński, *Dzieje piśmiennictwa śląskiego*, do druku przygotowali L. Brożek i Z. Hierowski, Katowice 1965, et A. Bömer, *Die lateinischen Schülergespräche der Humanisten*, 1. Teil, Berlin 1897.

[3] L. Corvinus, *Carminum structura*, Cracoviae 1496 (secundum R. Gansiniec), et aliae, quae sequebantur editiones; idem, *Hortulus elegantiarum*, Cracoviae 1502 et posteriores editiones.

[4] G. Bauch, *Laurentius Corvinus, der Breslauer Stadtschreiber und Humanist*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens 17 (1883), p. 249 sq., sex et triginta editiones enumerat usque ad annum 1537; idem in bibliographia q. i. *Nowy Korbut* legimus. At ego plures editiones fuisse suspicor. Quae sane quaestio accuratior a viris doctis examinari debet, quod tamen

oblivione obrutum, quamquam est maxime dignus, qui in memoriam revocetur et colatur. Corvinus enuntiatis brevibus ad ediscendum accomodatis exsequitur rem scholasticam Wratislaviae sub finem saeculi XV[i] et initio saeculi XVI[i] institutam. Scholarum, ludorum, paeadagogorum Wratislaviensium, habitationum, hortorum imagines in animos nostros incurrunt et, quia vitam veram imitantur[5], valde nos delectant. Res Wratislaviae scholasticas plane intellexit, praesertim cum ibi scholae praefuisset. Libellum suum Corvinus non confecit Latinitate, quae dicitur classica, sed conscripsit sermone cottidiano, quo utebantur viri tunc Latine scribentes. *Latinum ydeoma* Andreae Hündern, item Academiae Cracoviensis alumni, Wratislaviae veri simile eodem anno, ut supra commemoravimus, emissum est, sed non comprobatum.

In textu *Latini ydeomatis* constituendo sequor editionem Wratislaviensem in officina Conradi Baumgarten typographica a. 1503 impressam. Cuius editionis unicum exemplar in bibliotheca Universitatis Lipsiensis asservatur[6]. Bibliothecae Wratislavienses exhibent nonnulla opusculi Corviniani exemplaria eaque vetustiora et rarissima[7]. Ea, quae dubitationem afferunt, cum textu primo sunt collata. Iam diu in scriptis Laurentii Corvini quaerendis fuit Georgius Krókowski, professor Universitatis Wratislaviensis nuper subita morte exstinctus, qui trunca quaedam e Corvini carminibus emisit[8] et in animo habuit opera omnia in lucem edere. Hac appendicula sicut grata memoria prosequi volo virum doctum et magistrum.

In nomine Domini. Amen

LATINUM YDEOMA MAGISTRI LAURENTII CORVINI NOVOFORENSIS

Hic puer ignarus linguae cupidusque Latinae
Perlegat eloquii semina prima sui.

---

difficile ad persequendum esse videtur, quia omnia adhuc servata huius opusculi exemplaria perspicienda ac examinanda sunt. Nonnullarum editionum exemplaria plane autem perire potuerunt, scimus enim libros scholasticos persaepe omnino dissipatos ac perditos ab lectoribus esse.

[5] Wratislaviae descriptio, quae in Latino ideomate continetur, ab E. Iwańczak, *Wrocław w opisach humanistycznych*, Zeszyty Wrocławskie 1948, nr 4, neglecta est, etsi auctor alias Corvini descriptiones non omisit.

[6] Bibl. Univ. Lips. Libri sep. 2239 ao. Bauch, *o. c.* p. 250 sq. ann. 2: „Dies Exemplar scheint das einzig erhaltene zu sein". At in Polonia e. g. in Bibliotheca Cathedrali Gnesnensi exemplar huius editionis nobis praesto est.

[7] In Bibliotheca Ossoliniana nonnulla opusculi exemplaria asservantur, quae sunt: Lipsiae apud M. Lotter 1512; Cracoviae, F. Ungler impensis J. Halleri, 1513 — duo exemplaria, Cracoviae 1527, Matthias Scharffenberg. In Bibliotheca Universitatis Wratislaviensis unam tantum editionem invenimus sc. Lipsiensem a. 1513 editam a M. Lottero.

[8] *Laurentii Corvini poetae Silesii carmina duo*, Charisteria Thaddaeo Sinko ... oblata, Varsaviae—Wratislaviae 1951 (continet haec editio *Carmen de Nympharum conquestione super hiemis rigiditatem* et *Carmen ... de novem Musis elegantissime congestum*).

Ad decus exculti verum sermonis iturus
Est opus assuescat verba Latina loqui;
Nam tenero quales didicit quis gutture voces
Annoso tales edit ab ore sonos.
Vimine quae recto surgens adoleverit arbos,
Erectum tollit pulchra sub astra caput.
Florida sic aetas lepidis imbuta loquelis
Fatur mellifluis verba diserta modis.

LATINUM YDEOMA MAGISTRI LAURENTII CORVINI NOVOFORENSIS ET LOQUUNTUR IMPRIMIS SCHOLARES DE LIBERTATE EIS DANDA

PAULINUS EURIALUS PETRONIUS

〈PAU.〉 Quis hic scholaris est? Quem huc advenientem conspicor? Eurialus certe est. Heus, heus, Euriale!

EUR. Quis me vult?

PAU. Ades huc, Euriale.

EUR. Quid me vis?

PAU. Aliquid novi scio, quod et te maiorem in modum delectabit.

EUR. Ede, si quid habes, te vehementer rogo.

PAU. Nisi mihi quidpiam nunc dederis, te vel brevi esse daturum promiseris, non edam.

EUR. Quod tibi modo dem aut posthac me daturum esse pollicear, scio profecto nihil. Si quid mihi esset, darem, hercle, lubens. Numquid bene meritus sum de te, hoc ut mihi diceres?

PAU. Pro veteri amore erga me tuo, id tibi memorabo, sed ne cui dixeris mihi ut spondeas volo.

EUR. Quid est, eloquere mihi. Nulli prorsus id me esse dicturum profiteor.

PAU. Accepi nos hodie libertatem habituros.

EUR. Nugas garris!

PAU. Vera loquor.

EUR. Nimium libenter audio sermonem hunc tuum. Saltem vera narrares nihil mihi, edepol, foret iucundius auditu.

PAU. Si scires, unde id acceperim, dubitares minime.

EUR. A quo id accepisti, mi Pauline, dicito mihi, te obsecro.

PAU. A Pamphilo, qui, ut ipse nosti, magistro nostro utitur valde familiariter.

EUR. Credin sibi?

---

v. 7 vera *ed.* (*ed.* = editio a. 1503 Wratislaviae impressa) **v. 17** Pau. *om. ed.*

PAU. Quid non credam, haud mihi mentitus est umquam.
EUR. Falsiloquus est, nam me saepenumero fefellit.
PAU. Mirum, me numquam adhuc ludificatus est. Scin, cur sibi crediderim?
EUR. Cur?
PAU. Id ne cui diceret magistrum prohibuisse aiebat.
EUR. Iam mihi apud te fides est. Bene est. Sed quid nos facturi sumus?
PAU. Abibo.
EUR. Quorsum?
PAU. Domum.
EUR. Quid negotii tibi domi est?
PAU. Sunt mihi globuli in armario, illos huc feram, tecum ut ludam.
EUR. Mane, mane potius!
PAU. Quam ob rem?
EUR. Tardiusculus es, priusquam reverteris aliquot peregissemus ludos.
PAU. Quid ais, fatue? Quocum mihi ludendum est, cum globuli me deficiant?
EUR. Eccum Petronium, is multos habet in marsupio globulos, decem et octo vendit pro obulo. Hos emito potius, longum nimis iter est ad patrias aedes.
PAU. Recte quidem suades, sed nullus mihi obulus est. Ibo igitur, sed ne abeas, priusquam ad te venero. Opperire me hic, iam adero.
EUR. Opperiar, sed quid cessas migrare? Propera ire et revertere quam primum. En baccalarius iam venit Latinum expositurus et remissionem daturus. Hic ego cum Petronio tantisper manebo, dum redieris.
PETR. Quid hic nunc agimus?
EUR. Quae tu vis, volo.
PETR. Sero fortasse redibit Paulinus, aestimabat quidem se mature satis esse affuturum, sed longe eum sua fefellit opinio.
PETR. Ludamus interea temporis!
EUR. Ut lubet.
PETR. Depone duos globulos, totidem ipse ponam.
EUR. Faciam, sed quis nostrum incipiet?
PETR. Incipe tu, ego sequar, optime est. Heus, tu!
EUR. Quid vis?
PETR. Aspice, quam bene tangam primae lineae globulum!
EUR. Quid te iactitas? Res ipsa indicabit, quid possis.
PETR. Iam experiere, quid valeam.
EUR. Ah, ah, he! Nequeo, hercle ah, ah, me risu moderari!
PETR. Quid rides adeo?
EUR. Eam ob causam, quod primae lineae tetigisti globulum.

---

v. 56 qui cum *ed.* **v. 77** indicebit *ed.*

PETR. Facile est irridere quempiam, ne ride nimium, te oro. Caveto mihi ipse ridendus venias. Extorque modo, ut videam, quantum tu artis habeas.

EUR. Saxeum tuum tangam!

PETR. Si videro, credam, Euriale, primum fateor ludum lucratus es, alterum procul dubio non lucrabere. Sed Paulinus iam redit, opperiamur, donec advenerit, ut tres nostrum ludant pariter. Vulgare enim proverbium est: quo numerosior sodalitas, eo maior felicitas.

EUR. Probe ais, id et mihi vehementer placet. Dudum optatus advenis, Pauline. Alterum iam ludum incepturi te expectamus.

PAU. Actum bene est, ludam una vobiscum quam libenter. Multum mecum attuli globulorum.

EUR. Ob id, quia scivimus te esse allaturum, praestolati sumus. Minuam tibi numerum globulorum.

PAU. Mihi forsitan sors mage arridebit, quam tibi.

EUR. Experiamur igitur vicissim, uter nostrum sit melior. Sinite me ergo primum extorquere globulum!

PETR. Sino hac lege, ut te sequar.

PAU. Non assentior, secundus ut sis.

PETR. Cur non, mi Pauline?

PAU. Rogas? An nescis novissimum deteriores semper in ludo habere partes?

PETR. Morem mihi gere, te iterum atque iterum rogo!

PAU. Non geram, tam mihi meum lucrum quam tuum tibi carum est.

PETR. Fac, amabo!

PAU. Quid obtundis? Semel dixi tibi me id non esse facturum. Quid opus est multis? Et ipse mavelim esse primus. Vetus enim illud et populare verbum est: Tunica pallio est proprior.

PETR. Paenitebit te, crede mihi, paenitebit te plurimum, quod mihi pro hac dumtaxat vice non fueris obsecutus. Ego etiam tibi posthac nulla in re auscultabo.

PAU. Fac, ut lubet.

PETR. Ultimus ne fias lucro, bene circumspicito!

PAU. Quid ad te? Si quidpiam perdidero, nihil penitus damni tibi inde accidere poterit.

PETR. Recordare saltem, quid tibi dixerim! Incipe, Euriale!

EUR. Duos, hercle, pariter tetigi.

PETR. Non duos!

EUR. Non vides a loco ambos esse amotos?

---

v. 112 vite *ed.*

PETR. Ventorum spiramine amoti sunt, non tactu tuo.
EUR. Fateare verum, Pauline, vidistin?
PAU. Fateor, vidi.
PETR. Quam falsus es!
PAU. Sic est.
PETR. Quid ais, nugator? Censesne me caecum esse?
EUR. Tace modo, tace, sat habes litigii pro uno globulo! Aperi oculos et perspice sane. Iam tertium tangam.
PETR. Reris me esse daturum tibi hunc?
EUR. Quid ni? Nam Paulinus mihi testis est, quod lucratus sum.
PETR. Mihi aeque ac sibi credendum est.
EUR. Quid tum me vis facere?
PETR. Unum quem tetigisti, ut observes, alterum vero ut deponas.
EUR. Rursus deponam? Male sanus essem, id si facerem!
PETR. Nisi feceris, auferam tibi omnes.
EUR. Unum etiam mihi ut auferas, caveto cum tuo magno malo.
PETR. Minaris? Quid mihi facturus es, furcifer, si abstulero? Me forsitan dabis neci? Non eneca me hodie, in crastinum usque mihi vitam ut faveas, te etiam atque etiam per clementissimum oro Deum!
EUR. Noli me lacessere, tibi suadeo.
PETR. Sine me adhuc pauxillum vivere!
EUR. Iterum te moneo, molestus ne sis.
PETR. Inhibebis forsan, ne quidquam eloquar?
EUR. Nisi tacueris, cohibebo tibi os impudens.
PETR. Si aliquid habes audaciae, digito parumper tangito, miser!
EUR. Qua me causa verberas?
PETR. Quia mihi libitum est — ex merito etiam tuo.
EUR. Ohe hei, memento huius facti paenitebit!
PETR. Iam lacrimas, omnium audacissime? Siccine mihi os cohibuisti? Adsitis iuvenes, adsitis, ancilla lacrimat!
PAU. Idne pudet te, quod tam cito luges? Siste lacrimas, Euriale! Venito una mecum ad baccalarium. Qui, posteaquam rem sibi omnem ut acta est enarraverimus, virgis eum caedet.
PETR. Ite in malam crucem! Sed mihi persuadeo baccalarium, qui me plurimum et dilexit semper et amavit, non esse facturum omnia pro arbitratu vestro; esto me accusaveritis! Quo me pacto excusem, novi optime. Nunc domum eo, ibidem dum haec e memoria acciderint permansurus. Vos ite accusatum, ite, parvi enim facio delationem vestram.

---

v. **127** tecum *ed.* v. **148** qua ne *ed.* varberes *ed.*

EURIALUS PAULINUS BACCALARIUS CUSTOS ⟨NISUS⟩

⟨EUR.⟩ Erudite baccalarie, salvete!
BAC. Ohe, Euriale, quid fles? Quid dolet tibi?
EUR. Paucis vos alloquar, mihi favete, quaeso.
BAC. Audacter, quid vis, dicito.
EUR. Me nimis duriter esse percussum vobis conqueror.
BAC. Percussum? a quo, te hortor, dic mihi.
EUR. A Petronio.
BAC. Quando?
EUR. Modo.
BAC. Quam ob causam?
EUR. Praeteriit me, hercle.
BAC. Nihil molestiae sibi feceras?
EUR. Nihil prorsus.
BAC. Haud equidem credo.
EUR. Testis mihi est Paulinus, qui an ipsum aliqua molestia affecerim, vidit optime.
BAC. Vidistin Pauline?
PAU. Perdocte baccalarie, vidi.
BAC. Sed ubi is est?
EUR. Abivit.
BAC. Exploratumne tibi est, quo gressum tulerit?
EUR. Domum eum esse existimo.
PAU. Domi illum repertum iri arbitror, nam dum sibi vobiscum minarer, ad patrios lares sese inquit esse iturum.
BAC. Heus, adolescens, tune custos es?
CUS. Colende baccalarie, sum. Quid me vultis?
BAC. Petronii parentes nostin?
CUS. Novi optime.
BAC. Nostin etiam, ubi habitant?
CUS. Ad macellum, qua itur ad Oderae plateam.
BAC. Recte ais. Eo cursita, vise an Petronius domi sit. Quodsi eum offenderis, accerse et e vestigio ad me ut veniat, sibi nomine meo dicito.
CUS. Faciam, ut iubetis.
BAC. Ut rationem habere possis, ubi me locorum convenies, templum ingredior. Tu hic mane et dum Petronius aderit, mihi continuo ut narres, te hortor.
EUR. Oro atque obsecro vos, nolite abire. Paululum morae non sit vobis molestum. Spero equidem illum per vos accersitum iam nunc esse affuturum.

---

v. 162 Nisus. *om. ed.* **v. 163** Eur. *om. ed.* **v. 173** preterit *ed.* **v. 192** odore *ed.*

BAC. Num quod ipse velis me facere oportebit? Tuine iuris sum, fatue?
PAU. Cohibe linguam, Euriale, et ne tibi succenseat caveto. Sine ipsum abire. Mos sibi gerendus est.
EUR. Sed vereor illum, dum advenerit et baccalarium hic non offenderit, rursus abscessurum.
PAU. Hoccine times?
EUR. Istoc.
PAU. Est mihi utique tantum virium, ut illum custode adductum detineam. Sed eccum video. Abi cito, accerse baccalarium.
EUR. Eo propere. Tu da operam, ne aufugiat.
PAU. Abi intro, Petroni, baccalarius iam aderit. Eamus nos quoque intro, custos.
PETR. Quidni, ingrediar.
PAU. Non sit tibi saltem mora longa, sentisces confestim.
PETR. Mens mea mihi hoc praesagiebat. Metuo, edepol, mihi esse venturum aliquid maximi mali.
PAU. Quid cessas ire intro!
PETR. Audacter imperato faciam, quid voles. Quid magis me vis facere, praeceptor?
PAU. Proterve quidem loqueris. Sed eccum baccalarium video. Progreditur ex templo foras.
PETR. Esto veniat, nusquam fugiam.
BAC. Quae te mala crux agitat, sceleste? Qua fiducia ausus fuisti Eurialum verberare? Numquid memoria tenes, quod priusquam libertatem vobis dedi vetuerim, ne quis alteri non facto solum, verum etiam nec verbo aliquid molestiae iniuriaeve faceret. Meministin hortaminis mei?
PETR. Carissime domine baccalarie, memini quidem. Sed falsa memorat Eurialus, nullo quippe eum digito attigi.
BAC. Negas?
PETR. Nego, hercle, vero et per Iovem iuro me sibi nihil prorsus fecisse, sed ipse me falso semper compellat nomine asellumque vocat.
PAU. Ah, ne nega. Multis equidem perspectum est, quid mihi egeris.
PETR. Non negem, cum nihil tibi mali umquam fecerim.
EUR. Verbis audio confidis te, impune, esse evasurum. Digito fateor uno non me contigisti, verum pugno me vehementer percussisti, ut mihi dentes paene exciderint.
BAC. Hem, novas rursus me praesente incipitis lites! Litigare nolo ego vos. Nil verbis opus est. Edissere, Euriale, quo te percussit.

---

v. 203 liguam *ed.* **v. 209** aductus *ed.* **v. 213** custus *ed.* **v. 216** praesagibat *ed* **v. 217** al quid *ed.* v. **225** quid *ed.* **v. 230** nulle *ed.*

EUR. Ad malam hanc dexteram.
BAC. Mage profecto rubet quam laeva, intumuit quoque parumper. Viditne quispiam?
EUR. Paulinus vidit.
PETR. Percare baccalarie, non adhibete fidem Paulino, maximopere vos rogo atque oro. Odit me plurimum et quidquid culpae ipse committit, in me conicit.
BAC. Siccine est?
PETR. Sic est.
BAC. Num plurimi aderant?
EUR. Complures.
BAC. Illos mihi adduci volo, ut quid factum sit, eorum confessione intelligam.
EUR. Nise, tu itidem ludo interfueras.
BAC. Nise!
NIS. Adsum.
BAC. Perge dicere verum, si falsa dixeris, excruciabere virgis in modum mirum.
NIS. Quae vidi, dicam omnia.
BAC. Loquere mihi. Vidistin, quod eum verberavit?
NIS. Vidi.
BAC. Quapropter?
NIS. Quid causae fuerit, non queo comminisci. Sed hoc, quod testificatus sum, profiteor vidi, ut dum eum afflictasset, plerique omnes confluxerant acciti alta voce Petronii clamitantis: Adsitis iuvenes, adsitis, Eurialus eiulat!
BAC. Quid tum postea?
NIS. Praeterit me, nam hinc abii.
BAC. Audistin haec, inique, satis iam testimonii et signorum habeo. Affer virgas, custos, et eas quidem lentas. Nam, quae arent, prosiliunt cito.
PETR. Carissime domine baccalarie, ignoscite mihi per pientissimum vos oro Deum, hei ignoscite! Si quid imprudens deliqui, posthac non faciam.
BAC. Ignoscam? Plenus malitiae es. Novi ego te optime, omnium edepol es iniquissimus. Trahatur! Vos corripite eum pedibus et tenete duriter!
PETR. Hoi hei, hoi hei, o dilectissime baccalarie, parcius me corrigite, vos maiorem in modum rogo! Hoi hei, parcius corrigite!
BAC. Surge modo et abi in malam rem! Si olim percepero, quod quempiam laeseris, non modo femur, sed et dorsum tuum virgis despoliabo.
EUR. O nimis factum bene!

---

v. 276 trabatur *ed.*

JULIANUS MARCELLUS fratres BACCALARIUS

〈JUL.〉 Quis me scholaris est hodie infelix magis? Quicquid globulorum pridie lucratus sum, id totum una ferme hora amisi, proh pudor est! Sed tu, percare frater, fer mihi opem!

MAR. Quid optas ex me?

JUL. Sex mihi dumtaxat da globulos. Nam illis confido me, quos perdidi, omnes denuo esse lucraturum.

MAR. Et me globuli aeque ac te nunc deficiunt.

JUL. Sis mihi auxilio, si potes, te iterum rogo!

MAR. Nihil praesidii abs me habere potes, frater.

JUL. Me miserum et infortunatum hodie hominem! Concedam ergo domum, sitio enim nimium.

MAR. Et mihi fauces arent prae siti. Edere tamen mavelim, quam bibere.

JUL. Sequere igitur me, germane! Et quod edamus et bibamus, offendemus procul dubio.

MAR. I prae, sequar. Sed mihi in mentem venit, quod baccalarius serio vetuit, ne quis de cimiterio abscederet. Mos sibi geratur oportet. Ipse nosti, quod nemini parcit. Incommodi si quid tibi inde evenerit, id non erit culpa mea.

JUL. Probe quidem id narras. Adibo eum, sed ubi eum conveniam, nescius sum.

MAR. In scholis ipsum reperies. En foris crepuit, nil ambigo, quin erit foras.

JUL. Ibo et visam, sed certe ipsus est. Tu hic praestolare.

MAR. Praestolabor, sed mei etiam ut memineris, te rogo.

JUL. Consensu vestro domum cum fratre ut ambulem, vos magnopere quaeso.

BAC. Mane, fugitive, mane, non sinam vos abire, data est vobis libertas ludendi, non ut ad patrium vos larem conferatis, verum hic inter ludendum Latina verba loqueremini.

JUL. Latina semper famur.

BAC. Quid rei est, quod domum ire properatis?

JUL. Sitimus admodum.

BAC. Non credo in vobis tam magnam esse sitim, quin ad pulsum usque vesperarum abstineatis.

JUL. Non queo certe me temperare.

BAC. Quid tibi dixerim, audistin? Mane!

JUL. Ehei, favete nobis, carissime baccalarie, favete, vos etiam atque etiam rogo.

BAC. Ite, sed his legibus, ut 〈dum〉 sitim deposueritis, continuo revertamini.

---

v. 284 Jul. *om. ed.* **v. 290** tu *ed.* **v. 304** repies *ed.* **v. 321** dum *om. ed.*

JUL. Revertemur ocius.
MAR. Obtinuisti veniam abeundi?
JUL. Difficulter licet obtinui, tamen hoc pacto, ut repetamus scholas quam primum.
MAR. Curramus hinc propere, ut domi aliquantisper ⟨remoremur⟩.
JUL. Fiat, verum ipse esurio avide.
MAR. Tanta in me fames est, ut intestina mihi dudum immurmurent. Metuo nos nihil cibi esse inventuros.
JUL. Spero nec cibum neque potum nobis defuturum. Mater saltem domi sit.
MAR. Quid si abiisset aliorsum?
JUL. Soror Anna clavem habet ad penum et cellam vinariam.
MAR. Nec germanam domi esse censeo, nam bubulam carnem emptura, ut ad cenam torreatur, ad macellum forsitan ivit.
JUL. Male me solaris, frater. Esto omnes abierunt, pane et caseo contentus ero. Armarium cultello aperiam. Tenuis item potus non deerit. Sed apertas nostras aedes conspicor. Domi certe sunt. Quid cessamus currere? Eccam sororem in limine parvulam! Propera modo.
MAR. Videor mihi videre genitricem nostram.
JUL. Optime est, arbitror pro voto nostro responsuram esse omnia.
MAR. Faxit Deus!

MAGISTER BACCALARIUS PAULINUS LENTULUS ⟨ANCILLA⟩

⟨MAG.⟩ Baccalarie!
BAC. Magister, quid abs me vultis vobis fieri?
MAG. Ubinam Lentulus, Lanii filius, evagatur? In isto scholastico coetu ipsum nusquam video.
BAC. Nec ipse, ubi locorum sit, scio. Hodie mihi visus non est. Timeo, quod nondum experrectus dormiat.
MAG. Hem, ipsum tantisper dormire arbitramini, cum sol iamdudum illuxerit? Adeon somnolentus est?
BAC. Immo equidem arbitror. Nam in dies serus venit ad declinationem.
MAG. Id non possum non vehementer improbare. Genitor suus, vir sane optimus, quo etiam multos iam annos familiarissime semper usus sum, me rogavit, ut commonefacerem vos, ut tantum cum eius gnato diligentiae faceretis, ne daretur neglectui, se quoque vobis plus praetii daturum esse spopondit.
BAC. Darem quidem operam lubens, sed genitrix sua eum domi detinet nec ullo die ipsum ante solis ortum surgere sinit.

v. 325 reputamus *ed.* **v. 327** remoremur *om. ed.* **v. 334** clavam *ed.* **v. 342** responsura *ed.*
v. 344 Ancilla *om. ed.* **v. 345** Mag. *om. ed.* **v. 353** suus *ed.*, tarde *aliae editiones*

MAG. Vetus hoc vitium est, quod non Vratislaviae solum, verum etiam alibi terrarum committitur utpote, quod praeclarae indolis pueri saepenumero matrum deperiunt blanditiis adeo, ut non modo nihil operae faciant in litterarum inquisitione, sed nec earum sunt cupidi. Eo fit, ut raro docti sub patrio lare educantur liberi, dum praesertim molli matronarum foventur amplexu. Ab animo meo nondum excidit illud Platonis in septima epistola ad amicos et propinquos Dionis sic scribentis: Nemo omnium, qui sub caelo sunt, si in huiusmodi errore ab adolescentia nutriatur, quamvis natura mirabili sit, umquam tamen prudens evadet.

BAC. Probe equidem dicitis. Sed hunc inveteratum errorem nulla umquam abolebit aetas.

MAG. Error iste mulierum venit ingenio, quem tunc posthabituri sunt, quando polus in terram decidet, quapropter missa faciamus haec. Agite, experiamur, an e strato surrexit. Heus, Pauline!

PAU. Venerabilis magister, quid me vultis facere?

MAG. Lentuli parentes, ubi habitant, nostin?

PAU. Non novi.

MAG. Scin carnarium?

PAU. Optime.

MAG. Abi cito per has nobis vicinas lanienas et domum, quae pistori est proxima, ingredere. Cumque tibi eo perventum fuerit, parentibus suis nomine meo prosperum diem dicito. Dein roga, ubi eorum sit gnatus? quid agat? quam etiam ob causam hodie scholas non petiverit?

PAU. Faciam, ut iubetis.

MAG. Vos vero, baccalarie, si vobis illum adduxerit, me certiorem facite. Templum subeo.

PAU. Heus, heus!

ANC. Ecquis illic est?

PAU. Aperite mihi absque mora.

ANC. Quis nostras fores tumultuanti sonitu pulsat? Sanusne es? Visne cardines cum foribus infringere?

PAU. Heus, heus, aperite!

ANC. Opperire paulum, donec deposuero pessulum. Quae te insaniae agitant, fatue, quod tam importunus pulsas?

PAU. Salvete, nolite succenseri. Me mei magistri iussa exequi oportet cito. Estne hospes domi vel hospita?

ANC. Quid tibi umquam fuit aut nunc est cum illis negotii?

---

v. **365** li liberi *ed.* v. **369** corpore *ed.* v. **373** venie *ed.* v. **374** favamus *ed.* v. **395** operite *ed.* v. **396** importunos *ed.*

PAU. Perlubet eos paucis alloqui magistri mei praecepto.
ANC. Hospes bovem mactaturus ivit ad macellum, hospitam in templo divae Elisabet offendes reor. Nam eo se ituram esse dixit.
PAU. Et quorsum ivit Lentulus?
ANC. Eho, de Lentulo rogas? Dormit.
PAU. Soletne dormire tam diu?
ANC. Is sibi mos est quotidie ad summum usque cubare meridiem.
PAU. Eius mihi cubiculum indicate, vos rogo.
ANC. Ascende gradum hunc. A laeva videbis armarium, quod penes est ostiolum, solve pessulum, exintro.
PAUT. Eho, Lentule, dormis? Non audis, Lentule? Surge Lentule, surge, stertit certe, adhuc stertit!
LENT. Quis me vocat? Quis me nominat?
PAU. Rectoris iussu ad te venio, scholas ut mecum petas.
LENT. Serio idne dicis?
PAU. Serio inquam.
LENT. O mi Pauline, succensetne magister plurimum?
PAU. Non satis exploratum habeo, an tibi succenseat vehementer. Sed hoc tibi persuade, quod non aeque nimis fert istam tuam somnolentiam.
LENT. Credo tibi istoc. Numquid etiam mihi minatus est?
PAU. Non hercle.
LENT. Paveo intus. Dormiens enim somniavi id mali. Quid mihi faciendum suades?
PAU. Una mecum ut continuo ambules. Quod si non feceris, ingenium ⟨baccalarii⟩ magna afficies ira in tuum maximum malum.
LENT. I prae et me e vestigio esse venturum dicito.
PAU. Sine te nusquam eo, indue camisiam et tunicam.
LENT. Accipe palliolum meum et descende.
PAU. Tu me sequere.
LENT. Aquam interea funde in pelvim, ut laver.
PAU. Faciam saltem, ne demoreris me diu.
LENT. Sequor te. Estne tibi pecten?
PAU. Est.
LENT. Linque hic, ut plumas depectem.
PAU. Cape tibi eum, hei, tardus es nimis!
LENT. Eamus.
PAU. Num illotus ibis?
LENT. In cubiculo pauculum aquae reperi, hac me lavi. Palliolum da in

---

v. 401 macturatus *ed.* **v. 409** hostulum *ed.* **v. 425** baccalarii *om. ed.* **v. 430** lavet *ed.*

collum, id ut coniciam, pergamus hinc. Dico tibi Pauline, quod mihi in modum mirum timeo.

PAU. Ne formida!

LENT. Totus intremisco.

PAU. Quid adeo extimescis? Dic te non libenter obdormivisse. Et posthac mane ad scholas semper esse venturum. Nil dubito, quin tibi pro hac vice ignoscet.

LENT. Probe consulis, Pauline, utinam mihi crederet!

PAU. Credet procul dubio.

BAC. Eccum video. Tu, Pauline, abi et magistro Lentuli praesentiam narrato. Tu vero tantisper, dum rector advenerit, hic sede.

MAG. Eho, Lentule, quae res te tam mane ad scholas ire compulerit? Non possum non vehementer admirari, aurora nondum in caelo rubescit et tu iam tanta aviditate doctrinam hauris? O mirum huius pueri in bonas artes ardorem! O laudabilem tam studiosi scholaris consuetudinem! Hoccine tuum studium est? Non priusquam sol medium iam axem attigerit, e strato surgere. Rebar te, omnium ignavissime, iamdudum una cum aliis declinationi interfuisse. Verum cum de te rogarem, solus in tanto conventu aberas. O iners omnium pigerrime! Baccalarius etiam ait te raram in actu matutino esse avem. Quid existimas, stolidissime, te aliud ex tam longo somno, praeter mentis hebetudinem esse deportaturum? A nimio enim somno corpus macrescit, sensus hebetantur, stomachus fluore tentatur et caput et cerebrum gravatur. Temperatus vero membra corporis diurno ministerio gravata a lassitudine sublevat, stomachi calorem auget, animum purgat. Quare nihil mirum, quod tam pingui et obdurato sis puer ingenio. Quid fles? Memineris velim te non ad soporem esse progenitum, proh pudor! Florentioris aetatis tempus omne pigra dormitatione deducis. Ipseque somno peris, paenitebit te istius modi ignaviae! Nam quanti sit sapere, non accipis modo. Verum posteaquam grandior eris natu, admonitionis meae crebro etiam gemitu et longa paenitudine recordabere. Cum praesertim videbis hosce, qui te diligentiores extiterunt, in clarissimos evasisse viros et abs indocta plebe tamquam patriae lumina coli et observari. Te quoque rerum ignarum in indocti vulgi contione constitutum flocci pendi. Praeterea quo plus gloriae et laudis illos et habere parentibus quoque suis attulisse perspexeris, eo plus etiam tristitiae et paenitudinis concipies, te nec amicis nec cognatis solamini et ornamento fuisse. Me saltem miseret patris tui et matris honestissimae feminae,

---

v. 467 daducis *ed.*

cum quibus mihi summa necessitudo intercedit. Dies noctesque tuo student commodo nihilque gratius eis fore scio, quam tuam in liberalibus artibus educationem. Quatenus abs te unico eorum gnato nonnihil haberent honoris magnam senectutis suae nutricem. Sed quid multis moror? Pectus, quod magna nimis obstinatione obduruit, nullis prorsus molescit hortaminibus.

LENT. Venerabilis domine magister, fateor quidem me superioribus illis diebus paululum ardoris erga egregias artes habuisse, sed iam me diligentiorem fore promitto. Iussa vestra capessam et quam diligentissime exequi curabo. Baccalariorum quoque praeceptis parebo, unum hoc mihi ignoscite, venerabilitatem vestram per ultramundanum oro Deum!

MAG. Iam pridem te plus operae esse habiturum spopondisti, sed me verbis semper fefellisti hactenus. Fiduciam tuam fortasse omnem, ut plerique omnes faciunt divitum liberi, in parentum divitiis collocasti. Satque tibi pro huius vitae statu esse reris, dum tu unicus tantae opulentiae haeres ab inerudito vulgo, quod opulentum quemque honorat, venerabere? Falleris, edepol, falleris, stultissime puer! Nemo enim ob divitiarum copiam merito honorandus venit. Quodsi ignobilis plebs more suo te non scientia, sed aere locupletem colit et observat opes tuas, admirari videbitur, quod turpissimum esse scribit ille Atheniensis Academiae princeps Plato in epistula ad Dionysium Syracusanum. Si vero doctus et sapiens, quod minime arbitror, tibi rerum ignaro aliquid honoris opum gratia exhibuerit, utrique erit infamia. Tibi quidem, quoniam nihil dignum reverentia in te habes, illi vero, quia divitias colere censebitur. Quod quam procul sit a sapientum officio, praeterit neminem. Sola autem scientia et virtus cognatum habent honorem et verum decus, nihil profecto ad cumulum veri honoris ex divitiis accedit. Accipis haec?

LENT. Accipio, doctissime praeceptor. Pro summa vestra in parentes meos benevolentia vos rogo, parcite mihi! Quae deinceps vos velle intellexero, omnia studiose diligenterque faciam. Cras in primo diluculo huc me recipiam.

MAG. Cras dicis? Dic mihi cras istud, Lentule, quando venit? Cras hoc perspicaci etiam Minerva adolescentes saepenumero indoctos fecit senes. Qui si didicissent, hodie venerabilem et iucundam ducerent senectam. Crastinum tibi promittere nolito, cum nihil certi habeas, an ad vesperum usque sis victurus. Si quid hodie didiceris, cras te oblectabit sane plurimum, illius meminisse!

---

v. 484 suderioribus *ed.* **v. 499** Atteniensis *ed.* **v. 515** didiceri *ed.*

LENT. Colendissime praeceptor, monitis vestris obsequar lubens. Hoc saltem ignoscite!

MAG. Tametsi id non sis meritus, ignoscam, tamen his sub legibus, ut in diluculo, ut pollicearis, scholas petas nullumque prorsus tempus otio et ignavia deducas.

LENT. Faciam, venerabilitati quoque vestrae gratias habeo immortales.

MAG. Abi ergo nunc, impune, sed ne mihi posthac arguendus venias, te hortor caveto!

CIRILLUS PAMPHILUS

〈CIR.〉 Quo properas, Pamphile?

PAM. Ad forum pergam.

CIR. Quid in foro acturus es?

PAM. Socer meus hesterno vesperi duos mihi dono dedit obulos, unum pro pane albo, alterum pro butyro ut darem.

CIR. Tecum ut ambulem sine!

PAM. Sino, sed nullus tibi obulus est.

CIR. Sunt mihi tres, hos si tibi lubebit, tuis adiungam et nobis aliquid cibi pariter ememus.

PAM. Bene est, ut voles, placet mihi optime.
Quid vero emendum esse censes? Nuces Avellanas an Gallicas? Vel botros potius, heri duos comedi. Mirum dictu est, quam dulces gustu fuerant.

PAM. Unde illos accepisti?

CIR. Emi.

PAM. Quanti?

CIR. Quattuor obulis.

PAM. Vereor eos nondum esse maturos.

CIR. Maturi sunt et suaves in tantum, ut suaviores esse nequeant, mel mihi lingere videbar.

PAM. Fallis me, Cirille.

〈CIR.〉 Non fallo, non soleo, hercle, garrire nugas.

PAM. Unde adducti sunt tam cito, non satis mirari queo.

CIR. Nihil tibi certi memorare valeo, sed arbitror de Novoforo, ubi plurimi sunt horti vitibus consiti. Vendidit illos una anus sedens in curru corbibus pleno.

PAM. Nil haesito, quin omnes iam vendiderit. Mavelim album panem cum butyro pinguem. Nam adhuc mihi cordi est, quod magister omnes inquit arborum fructus hoc anno insanos esse.

---

v. 519 sed *ed.* **v. 520** polliciaris *ed., con. pro indicativo* **v. 526** Cir. *om. ed.* **v. 535** volas *ed.* **v. 547** Cir. *om. ed.*

CIR. Fac, ut lubet, sed nusquam reperies similam calidam.
PAM. Temptemus inter pistores, si quis modo pinsit et in fornacem posuerit. Illas dum adhuc fumant ememus.
CIR. Sed butyro etiam nobis opus erit.
PAM. Butyri non memineris velim, sat butyri nobis erit, dum albus nos panis non defecerit.
CIR. Die Saturni ientacula pinsere semper consueverant pistores, naribus certe sentisco pisti panis vaporem.
PAM. Et ipse odoro optime, non longe firmum esse reor.
CIR. Hoc prope est. Ibo intro, sequere me propere. Pinsit profecto viden?
PAM. Video.
CIR. Abi cito et butyrum pro tribus obulis emito. Ipse hic manebo, dum revertaris.
PAM. Multum butyri affero, Cirille.
CIR. Quanti emisti?
PAM. Unam anum fefelli.
CIR. Quomodo?
〈PAM.〉 Huic, quia caligarunt oculi, tres pro quattuor dedi et continuo aufugi. Tamque celeriter inde cucurri, quod suspiria vix duco. In cursu paene concidi. Sine respirem pauculum, quaeso!
〈CIR.〉 Requiesce quamdiu lubet. Probe fecisti, mi Pamphile, si quid superet, id ad crastinum servabimus.
〈PAM.〉 Crastini ne recorderis! Esurio supra modum. Vacuus mihi venter vehementer crepitat. Uno non ero contentus pane. Viden placentam in laevo fornacis latere?
〈CIR.〉 Video.
〈PAM.〉 Hanc, quanti pistor aestimat, roga?
〈CIR.〉 Dudum rogavi, aiebat se pro ternario non daturum esse.
〈PAM.〉 Caram pro ternario reris?
〈CIR.〉 Caram certe, quia eo caremus.
〈PAM.〉 Est mihi adhuc ternarius unus in crumena. Cape hunc et placentam eme. Percupidus enim sum comedendae illius.
〈CIR.〉 Faciam lubens.
〈PAM.〉 Volo hanc butyro large ut inungas.
〈CIR.〉 Tecum vis edam?
〈PAM.〉 Volo, sed hic in pistrino faciamus libamen. Reliquias ad scholas feremus. Optimi saporis est placenta.
〈CIR.〉 Ipse iam satur sum.
〈PAM.〉 Quid satur? Ego vix famem provocavi. Hasce similas aeque edam ac placentam.
〈CIR.〉 Tam avidus cibi es? Vora in maximum tuum malum!

---

v. 572—615 *Singulis personis alias partes tribui* **v. 584** edhuc *ed.* cramena *ed.* **v. 592** six *ed.*

〈PAM.〉 Maledicis mihi? Numquid ipse ternarium dedi?
〈CIR.〉 Non maledico, sed succenseo, quod siti siccus sum.
〈PAM.〉 Praestolare paulum, donec has degluttiero, mecum ibis. Potus non deerit nobis.
〈CIR.〉 Quorsum ituri sumus?
〈PAM.〉 Ad scholas.
〈CIR.〉 Nihil ibidem, quod bibatur, offendemus.
〈PAM.〉 Ipse etiam bibere mavelim quam edere.
〈CIR.〉 Venito una mecum ad patris mei aedem. Tenuem heri coqua emit potum, hunc potato.
〈PAM.〉 Sero nimis ad scholas timeo revertemur.
〈CIR.〉 Mature satis. Perge istac, perge. in me nulla mora est.

PAULINUS PAMPHILUS LENTULUS 〈PETRUS〉 CUSTOS BACCALA〈RIUS〉

〈PAU.〉 Ubi nunc ille scholaris est, qui cibum mihi attulit?
PAM. Quid tibi illo opus est?
〈PAU.〉 Istam carnis porcinae portiunculam sibi dabo, ne frustra sese mihi servivisse conqueratur.
〈PAM.〉 Mictum arbitror ivit vel cacatum, nam mihi de ponte eunti obviam venit.
〈PAU.〉 Quocum?
〈PAM.〉 Non novi, hercle, alterum iuvenem, is rubeo palliolo tectus dextra sportulam plenam, laeva vero amphoram Vratislaviensis cerevisiae ferebat.
PAU. Ad hortos certe et pomaria ivit. Utinam comes suus essem!
PAM. Quid voluptatis tibi iam in horto foret, non sane perspicio, cum nullibi terrarum fructus iam maturescant.
PAU. Rogas? Num audisti noctu ventorum tempestatem, per quos decussa sub arboribus multa iacere poma nostra dixit ancilla. Utinam secum in canistra legerem!
PAM. Hinc nullo iam pacto effugere poteris.
PAU. Scin, quid mihi modo in mentem venit?
PAM. Dum dixeris, sciam.
PAU. Nunc quam maxime opus est dolis. Fingam me iturum ad opus naturae, vel ad patrem abiturum. Si tibi animo insederit mecum ire, a baccalario et tibi et mihi favorem accipiam.
PAM. Probe suades, mi Pauline. Sed eccum custodem.
CUS. Pauline, magister iubet ad eum ut venias quam primum.
PAU. Siccine ais, custos?

---

v. 602 dedere *ed.* **v. 607** Petrus *om. ed.* Baccala *ed.* **v. 612** cacarum *ed.* **v. 614** qui cum *ed.*

CUS. Censes me commentum esse hoc?
PAU. Succensetne?
CUS. Non exploratum habeo, sed per gradum dum descenderet, accerse ad me — inquit — Paulinum.
PAU. Ausculta mihi!
PAM. Quid me vis?
PAU. Cape interea carnem hanc et scholari, si advenerit, dato. Accivit me magister, ad eum propere ut eam oportet.
PAM. Capiam quidem, sed hac lege, dum cito reversus non fuerit, ipse ut edere queam.
PAU. Assentior, sed et librum mihi servato.
PAM. Ubinam locorum is est?
PAU. Num hic vides?
PAM. Nusquam, hercle, conspicor.
PAU. Me miserum, amisi librum! Surge, sine me perspicere, an sub te iaceat, si forte de scamno decidisset.
PAM. Surgam lubens, saltem ne furti me arguas. Aliquidne librorum hic vides?
〈PAU.〉 Quis me homo est infelix magis!
PAM. Bono sis animo, invenies illum, sed domi fortasse reliquisti.
PAU. Arbitraris me tam labili esse memoria, ut quid paulo ante fecerim, ab animo meo iam effluxerit? Mecum profecto ipsum tuli, memini sane.
PAM. Alio forsan posuisti.
PAU. Huc recordor inter comedendum posui.
PAM. Ecquis te penes sederit, meministin?
PAU. Petrus lanificis.
PAM. Is forsitan ioco tibi illum sustulit, ubi convenires, eum vultu statim id prae se feret. Abi, compella eum. Paucis accipies, an librum tuum sustulerit.
PAU. Sane suades, temptabo. Heus, Petre, num librum meum habes?
PETR. Me rogas? Sumne ego codicis tui custos?
PAU. Per immortalem te oro Deum, redde mihi eundem!
PETR. Quid me rogitas, fatue? Nihil ego tui egeo libri, sat librorum mihi est.
PAU. Ne demoreris me, te etiam atque etiam rogo, nam cito hinc abeam oportet.
PETR. Eas in malum cruciatum, pessime!
PAU. Adhuc me vituperas?
PETR. Abscede, te hortor!

---

v. **633** cessen *ed.* v. **635** haheo *ed.* v. **643** Assensior *ed.* v. **645** fides *ed.* v. **659** Petre *ed.*

PAU. Procul dubio sentis quidpiam de amisso libro?
PETR. Abi hinc, abi, te iterum moneo! Nisi abscederis, vapulabis profecto.
PAU. Proterve quidem respondes, sed hoc utique dicere ausim, quod qui hodie me penes sederit, praeter te scio neminem.
PETR. Furti me accusas, audio. Abires velim.
PAU. Nisi mihi librum reddideris, nusquam ibo.
PETR. Desine molestus esse! Quod si non feceris, mendax tuum os cum libro meo tibi diminuam, ut cum dentibus linguam expuas. Nam ubi tuus sit liber neque scio neque novi, neque hunc hodie meis vidi oculis.
PAM. Nihil certi ex eo accipere possum, Pamphile. O me infortunatum, excruciabit me miserum pater, hoc dum acceperit!
PAM. Baccalario hoc conquerere.
PAU. Erudite baccalarie, quaeso ut memineritis, si forte quis librum meum, quem nunc amisi, offenderit.
BAC. Huc animum advertite omnes et facite iudicium. Si quis viderit Paulini librum, si quis eum abstulerit quisve sustulerit?
LENT. Ipse vidi hodie pauperem quendam ferre librum, sed an suus fuerit, plane non perspicio.
BAC. Nomen illius et unde sit nostin?
LENT. Non equidem nosco.
BAC. Ipsum dum conspicareris nostin?
LENT. Arbitror lacera nimis tunica et ea quidem rubea pullo quoque mantello erat vestitus.
BAC. An in horum sit numero, vide!
LENT. Non video ipsum. Foras egressus est. Librum forte venditurus ad forum se proripuit.
BAC. Propera ergo tu, Len⟨tule⟩, cape tibi hos duos comites. Si illum videris, tuis istis indicato sociis clanculum. Vos au⟨tem⟩ illum deprehensum, si non sua sponte sequitur, ducite. Ite et quaerite ipsum in foro, per tonstrinas, per lanienas et per circum. Sed a longe sequimini Lentulum, nedum ille trium litterarum homo vos simul accelerare conspiceret, aliquid fraudis vos tendere sibi persuaderet.
CUS. Iam magistri oblitus, es, Pauline?
PAU. Nunc equidem eo.
PAM. Oportune advenisti, Petronelle, iam dudum te exspecto.
PETR. Ad quid me vis?
PAM. Carnem hanc assam mihi credidit Paulinus, ut tibi redeunti dem.

---

v. 685 misere *ed.* **v. 686** acceperi *ed.* **v. 701** Len. *ed.* **v. 702** aut *ed.*

PETR. Probe egit, esurio maxime. Stomachus mihi dudum crepuit, sed ipse ubinam est?
PAM. Ad magistrum ivit, aderit statim.
PETR. Utinam rediret cito!
PAM. Eccum!
PAU. Serus ad nos redis, Petroni. Nihil novi tecum fers? Non loqueris mihi?
PETR. Comedistin Pauline?
PAU. Ad satietatem usque.
PETR. Sine et me meam pauxillum exemere famem istac carnis bubulae portiuncula, nam cursitando factus sum famelicus. Ubi me parumper refecero, tibi continuo ubi locorum fuerim et quid egerim, memorabo.
PAU. Ede cito.
PETR. Censes me caninam habere rabiem, ut hanc simul degluttiam?
PAU. Ne velis irasci, ede quamdiu lubet, sat temporis tibi concedam. Interea Pamphilum conveniam.
PAU. Necdum redierunt, qui illius quaerendi nequam hominis causa missi sunt ad forum.
PAM. Eos iam redire autumas, cum vix eo pervenerint?
PAU. Quartale unius horae fere iam praeteriisse reor.
PAM. Quid tum? Priusquam in aliorum coetu hominum quaeritur, media labitur hora.
PAU. Satur iam es, Petroni?
PETR. Saturne sim rogas? Ex tam parvulo carnis frusto multo iam avidior cibi sum quam antea.
PAU. Missa face, haec saturabere brevi, dum, ubi fueris, mihi dixeris.
PETR. Utinam eveniret, ut polliceris!
PAU. Nil prorsus diffide, cape manum meam hanc dexteram! Bona fide promitto id tibi futurum.
PETR. In parentis tui pomario fui.
PAU. Quocum cedo amabo?
PETR. Cum adulescentulo, quem creberrime domum genitoris intrare et egredi conspicor. Nomen non memini.
PAU. Certe ipsus est, quo de cogitabam. Sed ubi illum reliquisti?
PETR. In horto.
PAU. Intellexistin eum ibi diu permansurum?
PETR. Ad solis usque occasum. Nam ancilla aiebat se iam nunc corbes esse portaturam pro colligendis pomis, aliis arborum fetibus.

---

v. 722 non *ed.* **v. 726** digluciam *ed.* **v. 738** Pan. *ed.* **v. 743** qui cum *ed.* **v. 745** egridi *ed.* **v. 749** Ad solis usque ad occasum *ed.* ancillam *ed.*

PAU. Tantumne damni huius noctis ventosa fecit tempestas?
PETR. Incredibile est dictu.
PAU. Perge rursus illuc mecum, amatissime Petroni, duos tibi dabo obulos!
PETR. Non ausim.
PAU. Quidni?
PETR. Timeo mihi, ne a baccalario corrigar.
PAU. Pone timorem et morem mihi geras in hac dumtaxat re. Si posthac etiam quidpiam abs me optaveris, me tibi praesto semper futurum esse profiteor.
PETR. Tibi obtemperarem quam lubenter, sed baccalarius mihi cordi est.
PAU. Exclude metum! Nam quo pacto baccalarium ludificabimus, tibi dicam.
PETR. Quid vis, ut sibi loquar?
PAU. De genitoris mei sede te nunc pedem ferre meque excivisse ad se sibi dicito.
PETR. Sentiet dolum formido.
PAU. Experiere, quod non dubitavit aliquam hic delitescere fraudem. Sumito saltem audaciam.
PETR. Metuo mihi, hercle. Nam me alias fallaciarum plenum dixit et doli.
PAU. Quid adeo expavescis more feminae? Ipse favorem accipiam, tu saltem fateare id voluisse patrem.
PETR. Quid ego metuam rogitas? Sed fac age, fatebor.
PAU. Perdocte baccalarie, date mihi veniam quaeso, ad patrem ut eam.
BAC. Quid rei cum patre modo habes? Mane hic!
PAU. Sinite me abire, vos obsecro!
BAC. Patri tuo non opus est servitute tua. Sat habet familiae scio.
PAU. An servitutis meae indigeat nescio, sed me hercle per Petronium accersivit, ad sese ut venirem e vestigio.
BAC. Garris, inepte!
PAU. Non, edepol, mentior. Petronium rogate, is reddet vos certiorem.
BAC. Quando et ubi Paulini parentem vidisti?
PETR. Modo in templi porticu mihi obvius venit.
BAC. Compellavitne te?
PETR. Compellavit.
BAC. Hunccine aiebat cupere sese?
⟨PETR.⟩ Hunc gnatum suum.
BAC. Ficta profers fortasse. Nam quid hominis sis, iampridem compertum est mihi.
PETR. Sic est, ut dixi.
BAC. Petroni, Petroni, tibi bona fide promitto, si mendacia mihi protu-

v. **753** amatissimi *ed.* v. **758** obtaveris *ed.* v. **769** dicit *ed.* v. **786** Lent. *ed.* **789** Len. *ed.* v. **790** Lentule, Lentule *ed.*

leris, te virgis adeo cedam, ut, dum vixeris, mei memineris. Sapis haec?

PETR. Sapio optume.

BAC. Ad patrem ut eas, Pauline, tibi faveo. Sed ne me una cum Petronio defraudaveris, caveto! Sed codicis tui iam prorsus es oblitus. Quem si Lentulus attulerit, cui vis ut detur?

PAU. Ex quo cui potius illum commendem, praeter vos scio neminem. Mihi, donec rediero, servato, te obsecro! Aut iubeatis, ut quispiam scholarium mihi interea loci detineat.

PAU. Quod volui, ut volo impetravi.

PETR. Nemini dixeris te hortor, sequere me! Et simul circumspice, ne quis scholarium, qui nos in hortum ire speculetur, adsit.

BAC. Ecquis eminus cursitat, custos?

CUS. Lentulus mettertius venit.

BAC. Certe ipsus est. Sed heus quartus ubinam est, quem aiunt librum sustulisse? Quid novi tecum affers, Lentule?

LENT. Nusquam offendimus iuvenem illum.

BAC. Male satis!

LENT. Ter sursum atque deorsum in foro cursitavimus exploraturi eum. Sed neque mihi neque hisce meis sodalibus visus est usquam. Nil tamen ambigo, quin in populari illa multitudine delituerit.

BAC. Densumne vulgus in clamoso foro it?

LENT. Tam densum, quod creditu sit difficile, quanta illic sit plebeae contionis frequentia.

BAC. Caveat ille nequam! Vos omnes hortor nemini dixeritis me pro illo rogasse et cum modo inveniri non potuit. Age, Lentule, cum ad scholas ille gressum fecerit, continuo mihi ut narres volo. Sin autem quispiam vestrum illum de mea inquisitione certiorem fecerit et id mihi dictum fueritis, sciat se impune non esse evasurum.

LENT. Faciam, ut iubetis.

CANTOR CUSTOS MAGISTER MOPSUS EURIALUS AMINTAS
⟨DAVUS⟩ ⟨DAMETAS⟩ ⟨MELIBOEUS⟩

⟨CAN.⟩ Non possum non vehementer admirari, quod tam duro estis ingenio super addiscendis carminibus. Sed inadvertentiam potius incusem oportet quam ruditatem, cum praesertim his multo difficiliora saepenumero quam studiosissime didiceritis. Et hoc, quod modo fere sexagesies vobiscum cecini carmen, de simplici est contextu nec quidpiam habet amfractum. Ex puris enim constat concordantiis, plerique ves-

---

v. 794 cas, Lentule *ed.* Lentulo *ed.* **v. 805** ipsius *ed.* **v. 822** Davus Dametas Meliboeus *om. ed.* **v. 823** Can. *om. ed.* **v. 828** amfractim *ed.*

trum sunt capaces et, si qui obtusiori sunt intelligentia, grossities tamen multa opera mollescit, ut ferri obtusitas saxo acuitur. Sed ne labor meus sit inanis neve, quod imprimis pertimescendum est, in templo cantaturi scandalo et dedecori mihi sitis, veluti creberrime consuestis facere, constitui examinando vestram probare diligentiam. Sed, ut iussis magistri obtemperem, abi cito, custos, magistrum huic examini ut intersit, meo nomine rogita.

CUS. En fores iam aperit, ingreditur.

CAN. Abunde est.

MAG. Spopondi me pridie auditurum, quantum operae detis carminibus, antiphonis, responsoriis in templo nostro pro Dei cultu decantandis, cum praesertim iam totiens hoc unum cecinistis carmen, ut mihi repetitione sua molestius sit nihil. Quare agite, cantor, quantum quiquam sapiat, experiamur! Cantet Mopsus tenorem, Eurialus discantum moduletur, Amintas bassum tonet, vos alii tacete, sed arrectis auribus animadvertite.

CAN. Incipe, Mopse! Euriale, unum servato suspirium! Tu vero, Aminta, longam teneto pausam! Audistis, quam canoram habet vocem Mopsus? In pastorum fuit fortasse scholis. A bobus, hercle, dum inter alia boant armenta, hunc didicit cantum. Nam per immortalem Deum, mugitum potius quam humani gutturis sonum audire mihi videor. Nescio, quid Amintas intra faucem immurmuret! Ego te penitus nihil percipio, succinis? Nimium altiore voce cantes oportet! Incipe rursus et pausae non obliviscere, Aminta. Quid adeo raucis? Crudum reor comedisti allec et salsum nimis!

AM. Non, sed ea vox mihi semper est fuitque multos annos nec spero me umquam sereniore voce esse cantaturum.

CAN. Mutastin?

AM. Iampridem.

CAN. Quod annos natus es?

AM. Viginti.

CAN. Eho, multum habes aetatis, existimabam te vix tredecimum agere annum. Irritus iam est omnis conatus serenandae vocis, posteaquam raucedo intra fauces tenaciter adherens obduruit. Sero nimis expectasti, ingens enim clamor mutationis tempore vocem serenat.

AM. Nil prorsus clamor iste iuvit me.

CAN. Cum itaque rauca tibi sit vox, satius tibi erit posthac os cohibere, quam aliquid inconcinne depromere. Canta tu bassum, Dave, et memineris pausae te hortor.

DAV. Meminero.

---

v. 867 hotor *ed.*

CAN. Abscende, Mopse, cum tuo boatu, accede tu, Coridon! Videris enim mihi canoram habere vocem, et cum Eurialo incipe!

CAN. Ho, ha, he, caprigena certe Coridon est, aut cum capris alitus hunc ab eis didicit sonum. Tace, tace, obsecro te! Quod si in caprorum grege te cantantem offenderem, nescio quo pacto ab eis discernerem. Ades huc, Dameta, et tenorem cantato!

DAM. Nondum plene scio.

CAN. Ohe, nescis omnium durissime, cum tamen per hosce dies semper modulatus sim! Tres tecum una afferto virgas, custos!

CUS. Adsunt.

CAN. Aridae nimis sunt, uno franguntur ictu. Cape tibi obulum et emito mihi succi plenas, quae tenaces sunt. Efficiam, ut posthac plus operae faciant.

DAM. Nunc primum hoc audio carmen.

CAN. Quid loqueris, mendax? Num a die Lunae in hunc Veneris usque diem quotidie cecini?

DAM. Non inficior, sed ipse non intereram.

CAN. Eo peius est.

DAM. Scitu et favore magistri in patria fui tellure.

CAN. Quae res tam ardua, natale solum ut viseres, impulit te?

DAM. Socer meus binas ad me dedit litteras, cum quibus mihi perscripsit matrem febre quartana implicitam et suprema confectam macie ex hac vita esse migraturam. Et si quid suarum rerum integrum mihi servari velim, quam primum ut venirem monuit.

CAN. Nugae sunt!

DAM. Non hercle.

CAN. Fallis fortasse me, plenus nequitiarum es. Ascende, Petroni, ad magistri habitaculum, meque certiorem ut faciat roga, an Dametae ad patrium larem abitio cum suo consensu facta sit. Fac age, Meliboee! Interea loci quid ipse sapis intelligam.

MEL. Ignarus sum carminis huius.

CAN. Male satis. Canta paululum!

MEL. Non scio, hercle.

CAN. Quam ob rem? Nihil prorsus operae das concentibus. Custodes, adsitis, arripite hunc, ad tantisper eum pedibus tenete, dum bene eum correxero.

MEL. Ignoscite mihi pro hac dumtaxat vice, posthac ero diligentior!

CAN. Non ignoscam, parvipendis hortamina mea.

MEL. Parcius me corrigite, pro clementissimum vos rogo Deum!

---

v. 880 sueci *ed.*

CAN. Quo minus scis, eo plus corrigendus venis. Sinite eum iam, custodes!

PETR. Magistrum nusquam offendi, postes clausi sunt. Ter pulsavi et quidem cum tumultu. Nemo tam⟨en⟩ mihi aperuit, catulum solum audivi latrantem.

CAN. In ecclesia ipsum fortasse offendes orantem. Sed mane hic, ipse eum appellabo et, cum ad chorum vobis iam eundum sit, examen aliorum ad crastinum prorogare volo.

PAULINUS ENTELLUS

⟨PAU.⟩ Quo agis te cum cantharo, Entelle?

ENT. Quid rogas?

PAU. Edissere mihi, quorsum ibis, te plurimum oro!

ENT. Num ipse rogo, quo tu gressum dirigis? Nil tibi curae sit mea abitio. Tu tuam rem cura, sine me meam curare.

PAU. Proderit mihi fortasse id scire.

ENT. Ad rubetum eo.

PAU. Quid istic tibi negotii est, mi Entelle?

ENT. Genitrix mea heri vestes lavit, has modo ad solem in horto siccat cum sorore Pamphinella et ancilla Nisa. His, quia procul dubio ob aestum sitiunt, potum ut afferam, iussit pater.

PAU. Estne vobis hortus?

ENT. Est.

PAU. Ubinam? cedo, carissime Entelle!

ENT. Scin, qua in quernam itur silvam?

⟨PAU.⟩ Scio optime.

ENT. A laeva in primo nemoris ingressu est spinis aspera saepes, quam iuxta antiqua stat salix.

PAU. Illane, quae hostiolo imminet?

ENT. Istaec.

PAU. Multas in eo habetis consitas arbores?

ENT. Innumeras, nam spatiosus est valde et viridi gramine amoenissimus et propter arborum densitatem totus fere opacus. Hic buxus viret, hic floret iuniperus, vernat hic pirus, pullulat alibi pomus, vitis hic lacrimat et gemmas trudit. Longum est dictu, dies me prius deficeret, si tibi quot hic herbarum et fruticum virent species, enarrarem.

PAU. Delectat me plurimum istaec descriptio.

---

v. 911 tam *ed.* **v. 917** Pau. *om. ed.* **v. 938** spetiosus *ed.* amonissimus *ed.*

ENT. Ausculta, ad huc unum dicam, quod tibi plus voluptatis conferet. In viridarii medio fonticulus quidam liquidissimus ex arena scatet undis, dumo tegitur et vivo saxo circumdatur. Per totum hortum hinc rivulus decurrit.
PAU. Iucunda memoras, incredibili me afficis voluptate. Sine me tecum
950 ⟨ire⟩, te per Iovem oro!
ENT. Non ausim.
PAU. Quidni?
ENT. Mater vetuit, ne quemquam alienum introduxerim.
PAU. Nihil mali ex me tibi futurum time.
ENT. Loqueris, ut sapis. Matrem meam ipse novi optime.
PAU. Faveto mihi, una tecum ut ambulem!
ENT. Tace, succensebit mater!
PAU. Non hercle, grata magis erit ex meo adventu.
ENT. Aegre feret scio, dum te introduxero.
960 PAU. Si eam iratam fore accepero, abscedam illico.
ENT. Faciam, quod petis, si mihi quidpiam dederis.
PAU. Quid me tibi vis dare?
ENT. Obulos duos.
PAU. Non sunt mihi modo, cras tibi bona fide promitto me daturum. Aut si nulla fides mihi tecum est, accipe libellum hunc in pignus.
ENT. Quanti eum aestimas?
PAU. Duorum grossorum.
ENT. Vix valet assem.
PAU. Dudum mihi Pamphilus plus pecuniae pro eo dedisset. Daret et
970 modo, sed mihi non fuit umquam venalis.
ENT. Quid adeo mihi te super illo iactitas miror? An reris me illius nescire valorem?
PAU. Arbitror, edepol, sed intus quid contineat, nondum novisti.
ENT. Latina.
PAU. Quid Latina? Erras!
ENT. Nihil scio magni in tam parvo conscriptum esse potest.
PAU. Recte memoras. Propterea, quod ignoras, parvi existimas.
ENT. Aperi ergo, ut quid observet, videam.
PAU. Aperiam confestim, sed ante, quid in se contineat, dicam, ne opineris
980 me commentum esse dolum. Habet libellus is mihi carissimus primum et quartum tractatus Petri Hispani textualiter pulchre scriptos, calamo quidem subtili valde, et atramento nigerrimo. Sequitur deinde moralis ille Cato, additus est in fine tractatus ille, quem magister de nominibus et verbis hieme, quae praecessit, ex Prisciano

---

v. 950 ire *om. ed.* **v. 964** promitte *ed.* **v. 979** opineri *ed.* **v. 984** pristiano *ed.*

collegerit. Sed, ut me vera dixisse comprobes, tibi eum conspiciendum do.

ENT. Probe locutus es. Non credidissem tam multa hic contineri.

PAU. Vis modo, ut tecum ambulem?

ENT. Sed eum pro pignore servabo.

PAU. Servato tibi ea vero lege, ut dum tibi duos obulos dedero, eundem ut mihi reddas.

ENT. Aequum est.

PAU. Eamus!

ENT. Ibo prae, tu me sequere procul, ne mater intelligat me introduxisse te, verum potius crederet te praetereuntem casu intrasse et interrogatus a genitrice mea, unde veneris, dic te vestes lotrici attulisse in rubetum, vidisse quoque, ut in hortum iverim.

PAU. Recte suades.

ENT. Ecquis in hunc nostrum venit hortum, mater? Num Paulinus est? Certe ipse est.

PAU. Salvete!

ENT. Eho, Pauline, et tu sis felix, unde inopinus pergis?

PAU. Ex rubeto.

ENT. Quid illic egisti?

PAU. Linteamina, togas, capitergia, camisias, mantilia lotrici nostrae lavanda portavi. In⟨de⟩ cum redirem, te eminus intrare conspicatus e vestigio secutus sum. Saltem non displiceret matri tuae, sed audit fortasse, quae loquimur?

MAT. Ne cura, fili mi, nil me hic tuus molestat ingressus. Lude cum filiolo meo, quamdiu lubet.

PAU. Hei, quam vernat is vester hortus! Est multo spatiosior nostro.

ENT. Ubi vester situatur?

PAU. Scin divi Nicolai sacellum?

ENT. Optime.

PAU. A laeva cimiterii itur in vicum unum, ad cuius cum terminum perveneris, stat a dextra parvula domus pastorali similis tuguriolo. Hac iter est in hortum nostrum, qui usque ad antiqui Oderae aquas protenditur. Laeto etiam amoenissimus gramine, cerasis et pomis fertilissimus.

ENT. Non memini me umquam ibidem fuisse.

PAU. Te brevi eo ducam.

ENT. Suntne in eo complantatae tot arbusculae?

PAU. ⟨Non⟩. Nam rusticus ille, cui colendum dedit, nihil penitus in eo operae fecit. Genitor etiam aliis praepeditus eum parvipendit. Iam

---

v. 1006 in *ed.* **v. 1017** portenditur *ed.* **v. 1022** arbustulae *ed.* **v. 1023** non *om. ed.*

dudum illum vendisset, sed delectationis gratia retinet. Propter alios, quos gignit fructus, plurima fert cerasa.

ENT. Quid cerasa memoras? Sequere me, quot et quales hic hortus noster fetus et quam multa olerum herbarumque genera pariet, tibi indicabo. Hic excrevit lactuca, ibi cepa, porrum, alleum, petroselinum, pisum hic cum lente exsurgit et quod rarum Vratislaviae reperies: hic risum nascitur. Has cucurbitas ipse posui. Mirum dictu est, quam magno intumescunt ventre, dum satis eis humoris ministratur. Hoc spinetum coronam gerit in Gallicae nucis magnitudinem. Hic rutam, maioranum et lavendulam germana sibi pro sertis educat.

PAU. Sed quaenam arbor istaec? Numquam memini me vidisse similem eius.

ENT. Amigdolas habet optimas. Proxima huic, quod minime crederes, ficus fert magnas, illa vero cum hirsutis ramis castaneas.

PAU. He, ho, ho!

ENT. Quid clamas?

PAU. Ranam sub pede sensi!

ENT. Ranam times, fatue?

PAU. En salit!

ENT. Comprehende eam manu!

PAU. Horreo certe.

ENT. Cur?

PAU. Horreo ranas, sed unde huc venerit miror.

ENT. Ex lacu, quem fonticulus ille facit, cuius ante memineram, venit, ubi multae habitant. Non audis, surde, quanto clamore coaxant?

PAU. Eamus ad fonticulum!

ENT. Istac non recte ibimus.

PAU. Ad rivuli fluorem gressum dirigo.

ENT. Erras, obliquo it cursu. Ad laevam ambulemus necesse est, nam ad dextram palus est livosa, ulvis et iunco grata, ut dixi ranarum sedes. Tu saltem me sequere, hac prope iam est fons, quem petimus.

PAU. Entelle, Entelle, praestoleris paululum!

ENT. Quid?

PAU. Ecce fraga hic conspicor!

ENT. Garris?

PAU. Non edepol, siste te huc et videbis.

ENT. Numquam antea hic ea crescere vidi, sed necdum matura sunt.

PAU. Supra modum dulcia sunt gustu. Cape duo haec et proba, an verum tibi dixerim.

---

v. 1028 herberumque *ed.* iudicabo *ed.* **v. 1029** potroselinum *ed.* **v. 1031** et *ed.* **v. 1032** intumescant *ed.* **v. 1033** corna *ed.* magnitudine *ed.* **v. 1049** sluorem *ed.*

ENT. Edamus ad satietatem usque.
PAU. Nescio, quid hic repit. Fugiamus hinc, fugiamus, vipera hic serpit!
ENT. Quid me adeo terres, fugitive, totus intremui!
PAU. En sub sentibus caudam adhuc erigit!
ENT. Discedamus, ne quidpiam veneni serpens illa in nos evomat. Iam enim nobis obtigit id, quod baccalarius nobis hesterna lectione ex Vergilio interpretatus est: „Qui legitis flores et humi nascentia fraga, Frigidus o pueri, fugite hinc, latet anguis in herba." Sed iam fonti appropinquamus.
PAU. Ubinam est?
ENT. Hic, sed propter virgulta, quibus circumdatur, videri nequit. Viden modo?
PAU. Optime. Hei, quam vitreis manat undis, delectat me sane plurimum istiusmodi scaturigo. Dulces procul dubio aquae sunt et potabiles?
ENT. Ipse scio, quia saepe inde bibi.
PAU. Aret mihi os ob sitim.
ENT. Bibe audacter, tam gelidus is mihi crede latex est, ut potantium dentes infrigidet. Experiri potes, si vis, merge saltem os in fontis superficiem, senties confestim aquarum et dulcem saporem et frigus.
PAU. Caput meum ingurgitabis timeo.
ENT. Non faciam, abibo procul.
PAU. Sic est, ut dixisti. Numquam bibi nec credo me olim tantae suavitatis aquam bibiturum. Malo hunc potare fontem Iovem testor, quam cerevisiam.
ENT. Nullibi gentium huius invenies similem, qui adeo frigefaciat, quicquid sibi immittitur et qui magis sit liquidus. Pridie pater, quod minime crederem, si experientia non approbassem, lagenam, veteris vini plenam, quod a sole incalveret, sibi ut reficeretur, imposuit, dumque illa breviusculo tempore in eo iacuisset, merum fontis frigus in tantum contraxerat, ut dum genitor bibere vellet, abstinere etiam cogeretur et nec umquam se vinum recentius gustasse asserebat.
PAU. Expertus tibi credo.
ENT. Ipse etiam bibam, verum adibo prius matrem, ut et parum casei mihi det petam.
PAU. Et mihi partem etiam afferto!
ENT. Quid interea acturus es?
PAU. In hoc viridi quiescam gramine sub hac umbrosa quercu, nulli me hic solis contingunt radii.

---

v. 1070 Vergileo *ed.* **v. 1074** nequic *ed.* **v. 1090** crederes *ed.*

ENT. Incide potius cannas aut succi plenas proscinde frondes salicis et illas tantisper tundito, donec mollis possit evelli cortex. Cum rediero, faciemus inde nobis fistulas.
PAU. Accomoda mihi cultellum.
ENT. Ne mihi eum amittas timeo.
PAU. Non amittam.
ENT. Heri socer meus illum mihi dono dedit, diligenter ergo mihi custo-
1110 dito, te hortor!
PAU. Ne cura, vade ocius et affer panem cum caseo, ut edamus. Fistulam, cum adveneris, paratam tibi reperies.
ENT. Fistulam parastin?
PAU. Nihil prorsus cibi mihi affers?
ENT. Fistulam si dederis, sat tibi abs me habebis.
PAU. Parum fidei mihi apud te esse reor. Quando tibi falsa memoravi?
ENT. Si me iam ludificabis, Pauline, superos testor me posthac tibi non esse crediturum umquam. Cape tibi caseum.
PAU. Et ego hac sonora te dono fistula.
1120 ENT. Si non canora magis me vis donare et hanc tibi servato.
PAU. Quid sibi desit, edepol, scio nihil?
ENT. Nullum prorsus edit sonum. Asculta mihi, rursus inflabo.
PAU. Quo pacto emittere debet sonitum, fatue, cum illius foramen ore tuo occlusisti? Da mihi illam, quo cantabis modo, te docebo. Sic eam teneto, foramen ut pateat et aciem fistulae labello tuo sic leviter tangito. Audin hoc?
ENT. Sine, experiar.
PAU. Num tibi recte persuasi?
ENT. Stridet utique paululum.
1130 PAU. Ne mirum, ruptus est pauculum cortex. Sed hoc nihil sibi nociturum spero, dum fortiter spiraveris. Attamen si hac non contentus es, modo opperire, meliorem tibi brevi faciam.
ENT. Iam fieri nequit.
PAU. Quam ob rem?
ENT. Mater inquit se iam nunc abituram, quia sibi cena coquenda est, ut cum pater rure redierit, quid edat inveniat. Me quoque, ut sine mora venirem, monuit.
PAU. Abeat parens tua, quo velit, nos hic manebimus. In tribus etiam horis vix estis cenaturi.
1140 ENT. Non ausim.
PAU. Quidni?

---

v. 1104 tumdito *ed.* **v. 1111** Vistulam *ed.* **v. 1132** aperire *ed.*

ENT. Succensebit certe et ego vapulabo, metuo etiam parentem, qui si de rure iam redierit, me quoque domi dum non offenderet, verberaret.

PAU. Ne time, rogato eam, ut tibi pro hac vice indulgeat ad quartale dumtaxat unius horae.

ENT. Non faciam, tempus est, ut eamus hinc.

PAU. Vesperae vix cantantur.

ENT. Quid ais, stolide, suspice caelum, en sol iam in occasum ruit.

PAU. Non credo eum in quattuor horis casurum. Maneamus hic usque ad vesperum.

ENT. En bubulcus iam pellit in stabula iuvencos. Audin matrem nos iterum vocantem? Mos gerendus est parentibus. Tu hic mane, ipse eo.

PAU. Ego tecum non ingrediar, timeo mihi, ne quis baccalariorum in ponte isto obviam veniens me tecum extitisse videat.

ENT. Quorsum tunc iter facies?

PAU. Horsum per Oderae portam.

ENT. Perge, quo lubet, ipse matrem sequar.

PAU. Quando aliter fieri nequit, equidem te sequor.

SCHOLARIS SIC PETAT INTROITUM SCHOLARUM

Venerabilis domine magister, doctrinae capessendae gratia me sub vestram contuli praesentiam. Quapropter mihi, ut sub eruditione vestra esse queam, favete, vos non oro solum, sed etiam obsecro. Polliceor me omnia, quae probum decent scholarem, summo semper studio esse facturum.

Humanissime domine rector, bonarum artium percupidus huc concessi doctrina vestra doctior evasurus. Quando ob rem me scholastico vestro coetui ut annumeretis, maiorem in modum peto. Quae me facere volueritis, omnia studiose diligenter exequi curabo.

Colende vir, discendi studio huc veni. Ea propter per clementissimum vos oro Deum, ut scholas vestras consensu vestro ingrederer. Quae vos vestrosque velle intellexero, faciam omnia quam lubenter.

Observande vir, sub conspectum vestrum me recepi eruditionis gratia. Quare me in numerum scholarium vestrorum ut suscipiatis, maximopere rogo. Iussa vestra capessam, me quoque artibus ipsis operae plurimum esse daturum promitto.

Perdocte vir, scientiae avidus huc veni, aliquid doctrinae vestrae accepturus. Quare si me in scholastici coetus ordinem acceperitis, nihil mihi gratius accidere existimarem. Quod ut faciatis, vos vehementer rogo. Spondeo me vobis et vestris collateralibus morem semper esse gesturum.

---

v. **1165** arcinm *ed.* v. **1167** a numeretis *ed.* v. **1179** gressurum *ed.*

SCHOLARIS RECESSURUS SIC PETAT FAVOREM ABEUNDI

Observande praeceptor, visum est parentibus, ipse quoque apud me constitui, ut hinc me alio conferrem. Humanitatem igitur vestram oro, ut vestro consensu abire possem. Immortales vobis et ago et habeo gratias pro benivolentia erga me vestra, quam licet nondum aliquo meo exequavi merito. Me tamen vobis, quoad vixero, promitto esse obsecuturum.

Placuit parentibus, ut ad Academiam Cracoviensem concederem. Cum itaque pro eruditione vestra gratias non sum relaturus, immortales tamen ago agamque, dum vivam.

Genitor meus mihi praescripsit, patrios penates ut revisam. Mille igitur vobis sint gratiae pro cura diligentiaque vestra mecum habita, cui licet aeque nullo etiam munere sum responsurus. Deum tamen spondeo me pro vestra bona valitudine semper esse exoraturum.

Quamvis id diligentiae, quod mecum habuistis, non meruerim, dignitas tamen vestra speret se a pientissimo Deo sat mercedis esse accepturam, cui ut vos diu incolumem servet in dies supplicabo.

Unae mihi a parentibus allatae sunt litterae, domum ut veniam quam primum, quid causae sit, perspectum mihi non est. Vos ideo vehementer rogo, ut vestro favore hinc abeam et pro vestra in me benificentia gratiam vobis habeo singularem, me quoque perpetuo vobis obsequo ubique terrarum fuero vobis obstrictum esse profitebor.

Abiturus sum hinc aliorsum, quare magnopere vos rogo abitioni meae non desit vester consensus, et licet pro vestra mecum opera non sum vobis satis facturus, me tamen promitto nullum etiam diem, quo pro salute vestra Deum non exorem, esse praetermissurum.

Impressum Wratis. per me Conradum Baumgarthen de Rotenburga Anno Domini 1503.

---

v. 1189 genitur *ed.* **v. 1198** roge *ed.* **v. 1201** abiectioni *ed.* **v. 1203** promitio *ed.*

C E N S U R A E L I B R O R U M

Lamberto Di Gregorio, Le scene d'annuncio nella tragedia greca, Milano 1967, Soc. Ed. Vita e Pensiero, ss. VIII 118. Pubblicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore, Saggi e Ricerche, Serie III, Scienze Filologiche e Letteratura 6.

La dissertazione è la tesi di laurea d'un giovane filologo, presentata dal Prof. Dott. Agostino Pertucci, ordinario di filologia bizantina e incaricato di letteratura greca nell'Università Cattolica del Sacro Cuore.

Il tema esaminato è molto importante per le ricerche sulla tragedia greca. Sappiamo da una lettura anche superficiale, che nel teatro greco non si rappresentavano direttamente scene di lotta, *di* battaglia, di uccisione o di suicidio; erano soltanto raccontate da qualche personaggio della tragedia, il più delle volte da uno speciale messagero, detto ἄγγελος, mentre le scene riferite si chiamavano ἀγγελία.

L'autore ricorda che questi resoconti dei nunzii sono stati già molte volte oggetto di trattazione particolareggiata, anzitutto da parte di scienziati tedeschi, il più delle volte come tesi di laurea. Il Nostro conosce bene la letteratura relativa e nella sua introduzione esamina brevemente i singoli lavori. Però la sua dissertazione ha uno scopo un poco diverso in confronto coi suoi predecessori. Di Gregorio vuole scoprire le differenze tra le scene d'annuncio dai singoli poeti tragici, vuole rilevare, che cosa di nuovo abbia introdotto Sofocle in confronto con relativi episodi nelle opere di Eschilo, e come tratti queste scene Euripide.

Per molti anni gli scienziati non si hanno affatto occupato del problema dello sviluppo dello schema di questi episodi. Solo di recente ha analizzato con più cura l'evoluzione delle ἀγγελίαι Joachim Keller in una dissertazione dattiloscritta uscita a Tübingen nel 1959 ed intitolata: *Struktur und dramatische Funktion des Botenberichtes bei Aeschylus und Sophokles.* Dopo di lui Erdmann analizzò sotto questo punto di vista le tragedie di Euripide. Però secondo l'opinione del Nostro nemmeno questi scienziati hanno attribuito la dovuta importanza allo sviluppo delle scene d'annuncio.

Nei primi capitoli della sua dissertazione Di Gregorio caraterrizza generalmente le scene d'ἀγγελία ed il personaggio stesso del messaggero, presentando pure la motivazione di questi episodi da singoli poeti.

Le cosidette ῥήσεις, i resoconti dei nunzi, „veri gioielli d'arte narrativa", furono molto ammirati nell'antichità, la qual cosa trovò il riflesso nelle numerose rappresentazioni pittoriche su vasi, che ci mostrano scene raccontate da messaggeri ma non recitate nel teatro. Inoltre i racconti di messaggeri offrivano agli attori la possibilità di sfoggiare le loro capacità interpretative. Ne ritroviamo molte testimonianze negli scritti di Plutarco, di Luciano e di altri scrittori antichi.

Il nunzio non vestiva un costume speciale, anzi era vestito modestamente, come conveniva ad un uomo di condizione piuttosto umile. Però la sua comparsa era sempre giustificata; anzitutto nelle tragedie di Euripide, il resoconto del messaggero coincide con la catastrofe minuziosamente preparata nel corso della tragedia, perciò gli spettatori aspettavano il suo ingresso con grande attenzione e tensione. Spesso pure il coro preannuncia il suo arrivo, o attira l'attenzione del pubblico nel momento della sua entrata.

In seguito l'autore esamina il problema, in che maniera era recitato il racconto del messo. Le opinioni degli scienziati differiscono molto in questo riguardo. Vi esistono, è vero, elementi epici in questi racconti, ma bisogna pure constatare, che questi episodi sono inseriti nel corpo della tragedia nella stessa misura in cui vi appartengono gli altri episodi; erano dunque recitati in un modo drammatico, specialmente nelle opere di Eschilo e di Sofocle. Li congiungeva con gli

altri episodi la calda partecipazione del nunzio all'azione della tragedia, alle sventure dei personaggi. Il messaggero entrava sulla scena commosso, agitato, ansimante, inquieto. Anche dopo qualche momento, quando comincia il suo racconto, la commozione traspare evidente dal suo modo di parlare. Si può dunque concludere, che la recitazione esigeva vivacità ed espressività. In generale la parte del messaggero era recitata dal tritagonista, ma l'attore doveva essere ben preparato. Però, qualche volta la parte era eseguita anche dal protagonista.

Nel capitolo seguente autore cerca di risolvere un problema molto importante: quali sono i motivi della rappresentazione ὑπὸ σκηνήν? „Oggi non è più considerata valida la tesi difesa in passato da numerosi filologi, secondo cui i tragici non avrebbero portato davanti agli spettatori atti cruenti e mostruosi [...] per risparmiare ai presenti [...] spettacoli raccapriccianti". Vediamo introdotti sulla scena cadaveri di vari personaggi, mutilati e dilaniati, vediamo Edipo accecato, Eracle nella tunica ardente, Filottete con la gamba di cui fluiva il sangue avvelenato. La ragione principale era di ordine tecnico. I cambiamenti di scena erano in genere evitati nel teatro greco; le dimensioni modeste della scena non permettevano di svolgere un'azione movimentata. Anche il numero limitato di attori, il loro costume permetteva piuttosto la recitazione e non l'azione. La presenza del coro, che non poteva rimanere indifferente e non intervenire, rendeva impossibili i suicidi e gli assassinii sulla scena. Bisogna pure tenere in mente, „che il dramma attico non è mai stato in grado di affrancarsi dai legami di natura cultuale".

Cionostante i poeti tragici sapevano far partecipare gli attori presenti sulla scena con l'espediente delle „grida dall'interno del palazzo", delle voci dei bambini in *Medea*, ecc. Elettra di Sofocle, pur rimanendo sulla scena, partecipa attivamente all'uccisione della madre e del patrigno, spronando Oreste con le sue grida ed i suoi incitamenti.

Nel capitolo seguente Di Gregorio si accinge ad esaminare l'evoluzione strutturale delle scene d'annuncio, passando pure in rivista le opinioni degli scienziati suoi predecessori.

La figura del nunzio appartiene certamente agli albori del dramma. Le opinioni degli scienziati su questo problema possiamo dividere all'ingrosso in due gruppi: il primo vede il nucleo del dramma primitivo in una serie di diverbi, cioè una specie del dialogo tra il coro ed il nunzio; il secondo invece, al quale si accosta pure il Nostro, ritiene, che „L'embrione dal quale si è sviluppato il dramma, doveva esser costituito dai racconti del messaggero, e precisamente da una serie di ἀγγελίαι inserite tra gli stasimi... L'elemento fondamentale è dato dalla *rhesis*... che, rivolta mimeticamente al coro, aveva la funzione, rispondente ad una necessità ben precisa, di suscitarne il pathos incontenibile, che portava all'espressione lirica. Tale schema si ripeteva, costituendo l'ossatura della tragedia".

Secondo l'opinione dell'autore, anche il prologo nelle origini della tragedia si inseriva strettamente al corpo intero della dramma; contenendo una breve descrizione di un avvenimento, determinava il canto susseguente del coro e perciò poteva precedere la πάροδος. Soltanto nell'ulteriore sviluppo il prologo si è grado per grado estraniato dall'azione ed è posto in bocca ad un personaggio speciale, πρόσοπον προτατικόν, che non prendeva più parte all'azione.

Dunque lo schema originario degli annunci era costituito da un recitativo che motivava lo stasimo susseguente, poi si sviluppava l'epirrema, che costituiva una specie di colloquio tra la scena e l'orchestra. Perciò è possibile accettare la tesi del Lesky (*Zur Entwicklung des Sprechverses der Tragödie*, W. S. XLVII 1929, pp. 12—13), che l'attore, ὑποκριτής, non era soltanto un „rispondi-tore", ma pure „un interprete del testo drammatico".

L'autore prosegue analizzando dettagliatamente ogni tragedia di Eschilo, di Sofocle e di Euripide, presentando lo schema originario delle scene d'annuncio elaborato dal primo poeta della grande triade, rilevando, quali mutamenti vi aveva introdotto Sofocle, e finalmente dimostrando, come lo schema si aveva stabilito e cristallizzato nelle tragedie di Euripide. È la parte più importante della dissertazione, ma per ovvie ragioni non siamo in grado di riferire con tutti i dettagli il corso del ragionamento del Nostro, tanto di più che Di Gregorio, esaminando le scene in questione di ogni tragedia, riferisce le opinioni dei suoi precedessori, il più delle volte polemizzando con loro. Ci limiteremo dunque alle tesi principali del lavoro ed alle conclusioni finali.

Di Gregorio suppone, che la scena d'annuncio era data da una rhesis, la quale era caratterizzata da brevi accenni ad un avvenimento, che si svolgeva lontano dalla vista degli spettatori. La rhesis evocava l'emozione e quindi lo stasimo del coro. Con lo sviluppo del dialogo i χορικά sono stati sostituiti dallo schema epirrematico e dalla sticomitia. Alcuni scienziati ritengono, che gli avvenimenti svoltisi fuori della scena erano riferiti non da un nunzio specciale, ma da uno dei personaggi del dramma. Secondo l'affermazione di Filostrato la figura del nunzio era inventata da Eschilo. Nelle tragedie di questo poeta le ἀγγελίαι assumono diverse forme, ma gradualmente vi si sviluppa il tipo seguente: dapprima la rhesis, cioè un racconto abbastanza lungo, poi il dialogo costituito di vivaci domande e risposte che forniscono particolari non contenuti nel racconto iniziale.

Le scene d'annuncio hanno nelle prime tragedie di Sofocle un aspetto diverso da quelle del periodo ulteriore. Di Gregorio vi scopre l'influsso di Euripide. Invece nelle tragedie di Euripide lo schema delle scene esaminate è sempre identico: il terzo grande tragico annulla completamente la rhesis iniziale, e la narrazione particolareggiata è fatta precedere unicamente dal dialogo, generalmente breve, che serve a chiarire ed a precisare meglio l'accaduto.

Dall'esame delle singole tragedie in ordine cronologico risulta dunque, che i resoconti del messaggero passano attraverso varie fasi, benchè lo sviluppo non è sempre rettilineo.

„D'altronde — conclude Di Gregorio — tale evoluzione non riguarda esclusivamente i resoconti del messo ma tutto quanto il dramma. Infatti con Eschilo vengono meno le caratteristiche originarie della tragedia; essa, per l'importanza sempre maggiore assunta dal dialogo, perde la staticità del periodo arcaico e non è piu data dal pathos incontenibile del coro, ma dal contrasto fra attore e attore, attore e coro, divenendo veramente δρᾶμα.

Il lavoro è molto coscienzioso, preciso, diligente; il giovane filologo non si limita ad esaminare le tragedie conservate per intero, ma prende pure in riguardo anche frammenti papiracei. Dimostrando in un modo abbastanza persuadente le linee dello sviluppo delle scene d'annuncio, l'autore riesce a provare, che esse servono pure a datare le singole tragedie. Nella bibliografia troviamo lavori dedicati al problema, dalla dissertazione di Hornung pubblicata nell'anno 1869, fino all'articolo di A. Lesky del 1966. Ci meraviglia però la mancanza dei lavori del grande scienziato T. Zieliński, il quale dedicò tante importanti opere ai problemi del dramma greco.

Gabriela Pianko (Warszawa)

Robert William Hall, Plato and the Individual, The Hague 1964, Martinus Nijhoff, ss. IV+224.

Praca składa się z trzech części poprzedzonych wstępem, który zaznajamia czytelnika z głównymi tezami książki. W pierwszym zdaniu autor stwierdza: „I propose to show that Plato is deeply concerned with the achievement by each person of the moral excellence appropriate to man". Stosunek Platona do każdej poszczególnej jednostki jest więc głównym przedmiotem pracy, która — zdaniem autora — stoi „in opposition with a traditional line of interpretation". Ta tradycyjna linia interpretacji uważała, że Platona niewiele interesuje prosty człowiek, „common man", który najwyżej może osiągnąć „a second class morality". H. przeciwnie, stoi na stanowisku, że Platon jest głęboko zainteresowany losem prostego człowieka i każda jednostka w ujęciu Platona, niezależnie do której warstwy obywateli należy, może zdobyć ἀρετή, to jest moralnie siebie doskonalić. Nie ma różnicy w istocie moralności filozofów i prostych ludzi, może jedynie zaistnieć różnica w stopniu jej osiągnięcia.

Punktem wyjścia do badań nad indywidualizmem Platona przeprowadzonych przez H. jest krótki zarys współczesnych poglądów na kwestię indywidualizmu zestawionych z poglądami Platona. H. uważa, że trzy charakterystyczne cechy współczesnego indywidualizmu: pojęcie jednostki i jej wartości, wolność i równość, znajdujemy również u Platona, w szczególności w *Politei*. Od analizy pojęcia jednostki zależny jest charakter indywidualizmu i interpretacja pozostałych cech,

tj. wolności i równości. Zdaniem H. jednostka według Platona powinna się doskonalić wewnętrznie. W związku z tym H. uważa, że wolność u Platona ma charakter moralny. Taką wolność, zgodnie z tym co mówi Platon, osiąga się, kiedy w człowieku panuje rozumna część duszy. Ponieważ każdy człowiek według Platona rządzi się rozumem, wszyscy ludzie są wolni, a tym samym i równi ze względu na posiadany rozum.

Mówiąc o wolności i jej charakterze H. powołuje się na *Rep.* 590e—591b. Nie przywiązuje jednak zbytnio wagi do tekstu poprzedzającego, tj. *Rep.* 590c—d: Βαναυσία δὲ καὶ χειροτεχνία διὰ τί οἴει ὄνειδος φέρει; ἢ δ'ἄλλο τι φήσομεν ἢ ὅταν τις ἀσθενὲς φύσει ἔχῃ τὸ τοῦ βελτίστου εἶδος ... Οὐκοῦν ἵνα καὶ ὁ τοιοῦτος ὑπὸ ὁμοίου ἄρχηται οἵουπερ ὁ βέλτιστος, δοῦλον αὐτόν φαμεν δεῖν εἶναι ἐκείνου τοῦ βελτίστου καὶ ἔχοντος ἐν αὐτῷ τὸ θεῖον ἄρχον, οὐκ ἐπὶ βλάβῃ τῇ τοῦ δούλου οἰόμενοι δεῖν ἄρχεσθαι αὐτὸν... ἀλλ' ὡς ἄμεινον ὂν παντὶ ὑπὸ θείου καὶ φρονίμου ἄρχεσθαι, μάλιστα μὲν οἰκεῖον ἔχοντος ἐν αὐτῷ, εἰ δὲ μή, ἔξωθεν ἐφεστῶτος.

Dowiadujemy się stąd, że ludzie zajmujący się pracą fizyczną mają niekiedy pierwiastek rozumny tak osłabiony, że nie jest on zdolny rządzić należycie człowiekiem. Ponieważ Platon obywatelom swego państwa stawia jako warunek konieczny, aby w każdym człowieku rządził pierwiastek boski i rozumny, zatem dla takiego człowieka, którego pierwiastek rozumny nie jest zdolny rządzić, uważa, że lepiej jest, aby stał się τὸν δοῦλον ...τοῦ ἀρίστου. Platon odmawia wprost niektórym ludziom pierwiastka rozumnego i możliwości stanowienia o sobie. W przypisie na s. 25 H. wyjaśnia, że wbrew powszechnie przyjętej interpretacji tego miejsca, jego zdaniem, o ile obywatel posiada „personal justice", musi się z konieczności kierować pierwiastkiem rozumnym. I chociaż H. twierdzi, że jego praca stoi w opozycji do tradycyjnych ujęć niektórych problemów, sam jednak stosuje tradycyjne metody badań nad Platonem. Pomija, jak wielu jego poprzedników, takie teksty, które sprzeciwiałyby się raz przyjętej tezie. Właśnie cytowane miejsce podważa tezę H., który uważa, że zwyczajny człowiek może osiągnąć sprawiedliwość poprzez panowanie rozumu. Sprawiedliwość istnieje tylko wówczas, kiedy w człowieku rządzi pierwiastek rozumny (*Rep.* 442c—d, 443d—e). Tymczasem z cytowanego miejsca z *Politei* wynika, że często rozum jest zbyt słaby, aby mógł kierować człowiekiem, a więc taki człowiek nie może posiadać sprawiedliwości, nie ma w nim równocześnie ἀρετή, nie jest wolny (sc. moralnie) i jest mniej wartościowy aniżeli pozostali ludzie.

W części pierwszej, zawierającej ogólne rozważania o indywidualizmie, przedstawił również autor rozwój pojęcia ἀρετή w okresie przedplatońskim i jego ujęcie przez platońskiego Sokratesa. Ponieważ ἀρετή począwszy od Homera była miernikiem wartości człowieka, H. poświęca jej sporo miejsca.

W części drugiej rozwija autor teorię τέχνη — φρόνησις. Analizując dialogi sokratyczne: *Lachesa*, *Charmidesa*, *Eutydema*, *Hippiasza Mniejszego*, *Państwo I*, *Eutyfrona*, *Lyzisa*, *Hippiasza Większego*, *Gorgiasza*, *Menona*, *Fedona*, dochodzi do wniosku, że Platon krytykuje w nich utylitaryzm, który miał źródło w teorii τέχνη i jej wartości.

Celem poszczególnych umiejętności (τέχναι) jest wykonanie pewnych przedmiotów. Grupy przedmiotów mają swój ideał — εἶδος, na wzór którego rzemieślnicy, wykorzystując swoją wiedzę w zakresie danej umiejętności, starają się wykonać dany przedmiot. Jeżeli przedmiot nadaje się do spełniania celów, do których jest przeznaczony, posiada ἀρετή. Wartość przedmiotu zależy od tej ἀρετή. Poszczególne umiejętności różnią się pomiędzy sobą wiedzą. Tak więc w teorii τέχνη rozróżniamy wiedzę φρόνησις i wartość. Jak wyjaśnia autor na s. 77, teoria τέχνη — φρόνησις zaznacza związek pomiędzy τέχνη — sztuką, a właściwą wiedzą. H. nie wyjaśnia, dlaczego używa terminu φρόνησις, a powinien to uczynić, zwłaszcza że na ss. 72, 74 wiedzę rzemieślnika określa terminem ἐπιστήμη.

H. zastanawia się, na ile teoria τέχνη — φρόνησις może stosować się do człowieka, tzn. czy jest jakaś τέχνη wśród zwykłych umiejętności, na które często powołuje się Platon we wczesnych dialogach, która mogłaby zapewnić jednostce zdobycie ἀρετή. Problem, jego zdaniem, sprowadza się do zagadnienia, czy εἶδος we wczesnych dialogach ma znaczenie transcedentne. Odpowiedź jest negatywna, wobec czego próby zastosowania modeli ze zwykłych sztuk do kwestii moralnych

musiały skończyć się niepowodzeniem, ἀπορία. Właśnie owa ἀπορία, tj. brak jakichkolwiek pozytywnych wyników w określeniu wiedzy opartej o wzory zwyczajnych τέχναι, a koniecznej do zdobycia ἀρετή w dialogach sokratycznych, jest dla H. dowodem krytyki zwyczajnego utylitaryzmu przeprowadzonej przez Platona. H. dodaje: „Such a critique (sc. of ordinary utilitarism) questions the validity of those interpretations which would have him deny to the masses any capacity for genuine arete or justice" (s. 70). Dochodzi do wniosku, że Platon we wczesnych dialogach krytykując utylitaryzm coraz bardziej oddalał się od utylitarnego rozumienia pojęcia ἀρετή, aby wreszcie w *Politei* i w *Prawach*, którym to dialogom poświęcona jest trzecia część pracy, zerwać ostatecznie z utylitaryzmem. W *Politei* ἀρετή ceni się ze względu na nią samą, a nie na korzyści, jakie mogłaby przynieść jednostce, która ἀρετή posiada.

Pośrednie miejsce zajmuje, zdaniem H., *Fedon*, w którym Platon po raz pierwszy wyłożył teorię idei. Poznanie ich dostępne jedynie dla filozofa zapewnia szczęście jednostce po śmierci. Osoba nie zajmująca się filozofią skazana jest na ciągłą reinkarnację. Los przeciętnego człowieka nie wchodzi zatem w *Fedonie* w krąg zainteresowań Platona. H. stara się dowieść, że stanowisko Platona zmieniło się w *Politei*, gdzie zainteresowanie jednostką wzrosło.

Analizę *Politei* poprzedza rozdział wstępny poświęcony pojęciu duszy u Platona. Mówiąc o duszy wprowadza H. nową, bardzo interesującą koncepcję. Stwierdza, że Platon rozróżniał nie tylko trzy części duszy: τὸ λογιστικόν, τὸ θυμοειδές, τὸ ἐπιθυμητικόν, ale rozróżniał ponadto w każdej z tych części pierwiastek myślenia, temperament, pożądliwość (reason, spirit, appetite) oraz właściwe im pragnienia i przyjemności, jakie osiąga każda część duszy wypełniając swoje zadania i postępując za pierwiastkiem rozumnym. I tak mówiąc o zróżnicowaniu każdej poszczególnej części duszy powołuje się H. na *Rep.* 553 c i 584c, skąd dowiadujemy się jedynie o częściach duszy. Pomija natomiast *Rep.* 580 d, gdzie Platon powiada wprost: τριῶν ὄντων (sc. εἰδῶν ψυχῆς) τριτταὶ καὶ ἡδοναί μοι φαίνονται, ἑνὸς ἑκάστου μία ἰδία. ἐπιθυμίαι τε ὡσαύτως καὶ ἀρχαί[1].

Zagadnienie zróżnicowania każdej poszczególnej części duszy, a szczególnie τὸ λογιστικόν ma wielkie znaczenie. H. widzi w takim rozumieniu duszy postęp w stosunku do *Fedona*, gdzie nieśmiertelna dusza identyfikowana z rozumną częścią duszy wypełnionej teoretycznymi rozważaniami nad światem idei jest dostępna jedynie dla filozofa. W *Politei* natomiast, zdaniem H., Platon traktuje rozumną część duszy uważając ją za zróżnicowaną jedność jako nieśmiertelną część duszy, która staje się udziałem każdego człowieka.

Można się zgodzić, że wszyscy obywatele mają taką samą duszę. Jeżeli jednak tylko wiedza o ideach pozwala na zdobycie ἀρετή, a więc i sprawiedliwości, co z kolei jest warunkiem zdobycia przez jednostkę szczęścia, to wszyscy niefilozofowie, a więc olbrzymia większość, nie osiągnęłaby szczęścia. A szczęście, i to powszechne, jest zasadniczym celem Platona. Na s. 177 H. przyznaje, że w *Państwie* ἀρετή uzależniona jest od wiedzy, która dotyczy idei. Powstaje w związku z tym zagadnieniem pytanie, czy jest to jakiś rodzaj wiedzy dostępny dla każdego obywatela, umożliwiający zdobycie ἀρετή. H. uważa, że przeciętny obywatel posługuje się δόξα — mniemaniem, i że poprzez δόξα zdobywa pewien rodzaj wiedzy (knowledge how), która pozwala działać należycie i troszczyć się o sprawiedliwość. H. wydaje się uznawać za pewne, że wszyscy obywatele w *Państwie* posługują się „right opinion", tj. δόξα ἀληθής lub δόξα ὀρθή i kwestii tej w ogóle nie rozstrzyga. Kiedy na s. 176 powiada, że „their (sc. all individuals') rational part through right opinion can participate to a certain extent in reality", podaje *Rep.* 585 b—c, skąd jedynie wynika, że δόξα ἀληθής jest jednym ze środków poznania. Nieco dalej H. dodaje: „By means of right opinion the rational part of any man's souls can control the soul". Tymczasem o tym, że większość ludzi posługuje się δόξα, ale nie δόξα ἀληθής czy ὀρθή dowiadujemy się z *Rep.* 479 d: ηὑρήκαμεν ἄρα, ὡς ἔοικεν, ὅτι τὰ τῶν πολλῶν πολλὰ νόμιμα καλοῦ τε πέρι καὶ τῶν ἄλλων μεταξύ που κυλινδεῖται τοῦ τε μὴ ὄντος καὶ τοῦ ὄντος εἰλικρινῶς.

[1] Użyte przez Platona słowo ἀρχαί w tym kontekście wymagałoby bardziej szczegółowego omówienia.

W *Rep.* 478 d Platon wyjaśnia, że mniemanie dotyczy poznania tego, co znajduje się pomiędzy bytem (τοῦ εἰλικρινῶς ὄντος) a niebytem (τοῦ πάντως μὴ ὄντος). Natomiast w *Rep.* 431 c: Τὰς δέ γε ἁπλᾶς τε καὶ μετρίας, αἱ δὴ μετὰ νοῦ τε καὶ δόξης ὀρθῆς λογισμῷ ἄγονται, ἐν ὀλίγοις τε ἐπιτεύξῃ καὶ τοῖς βέλτιστα μὲν φῦσιν, βέλτιστα δὲ παιδευθεῖσιν.

Platon odmawia ogółowi udziału w δόξα ὀρθή, czyli w tym, co H. nazywa „right opinion". Autor natomiast dodaje, że sama δόξα ὀρθή nie wystarcza, aby zdobyć „knowledge how", musi ona być jeszcze „educated", Owo „educated" wskazywałoby, że według H. wszyscy obywatele są wychowywani. O wychowaniu mówi ponadto na ss. 29, 178, 183, ale nie dowodzi, że Platon domagał się powszechnego wychowania. Platon o wychowaniu ogółu nigdzie nie wspomina, zatem H. powinien wyjaśnić tę kwestię, aby przekonać, że „educated right opinion" jest dostępna każdemu obywatelowi. Z *Rep.* 431 c dowiadujemy się bowiem, że pożądania proste i utrzymane w mierze, spowodowane przez rozum i sąd prawdziwy są u niewielu, a zatem i sąd prawdziwy (δόξα ὀρθή), który takie pożądania powoduje, także znajduje się ἐν ὀλίγοις.

Skoro Platon odmawia ogółowi obywateli „right opinion", a wątpliwa jest sprawa „educated right opinion", to wynikałoby, że przeciętny obywatel nie może posiadać ἀνδρεία. H. bowiem twierdzi na s. 179, że „if the attainment of the courage of polis requires a right opinion produced by education, by analogy the same would hold true of the courage of individual".

Ἀρετή przeciętnego człowieka jest więc niepełna. Sprawiedliwość, której istnienie jest uwarunkowane panowaniem rozumu, została w *Rep.* 590 c—d zakwestionowana przez Platona w odniesieniu do rzemieślników i robotników. Nie posiada także obywatel σοφία, którą osiąga się poprzez wiedzę o ideach (*Rep.* 428 a). Nie posiada ogół także męstwa, które możliwe jest do zdobycia tylko poprzez „educated right opinion", a Platon przyznaje ogółowi, jak widzieliśmy, jedynie δόξα — mniemanie, a odmawia δόξα ὀρθή.

Przedstawione przez H. proces, w którym widoczny staje się wzrost zainteresowania Platona prostym człowiekiem, zaczyna się już we wczesnych dialogach, rozwija w *Politei*, a kończy w *Prawach*, które jak twierdzi H. „(the Laws) climaxes the development which began in the *Republic* of the predication of a justice or morality applicable to all men as the defining characteristic of man".

W *Prawach*, podobnie jak w *Politei*, widzi H. indywidualizm Platona w żądaniu, aby jednostka mogła moralnie się doskonalić. Wysiłek Platona skupia się na tym, aby jednostce zapewnić jak najlepsze warunki dla tego celu, i to wszystkim ludziom takie same. W stosunku do *Politei* H. uważa, że w *Prawach* Platon poszedł dalej w zamiarze zrównania wszystkich obywateli. Platon w dalszym ciągu utrzymuje, że ἀρετή jest dostępna wszystkim obywatelom. Zniósł jednak różnicę występujące w *Politei* między ἀρετή filozofa opartą na wiedzy o ideach, a ἀρετή prostego człowieka, chociaż pozostawił pojęcie elity intelektualnej przeznaczonej do panowania i wychowania pozostałych obywateli. Kiedy H. powiada o dalszym rozwoju ἀρετή w *Prawach* w kierunku zastosowania takiej samej ἀρετή opartej na tej samej wiedzy, do wszystkich obywateli, nasuwają się dwie kwestie. Przede wszystkim należałoby odpowiedzieć na pytanie, jak pogodzić rozwój z tym, co powiada Platon, że ustrój przedstawiony w *Prawach* jest drugi pod względem doskonałości (*Leg.* 807 b). Z tym zagadnieniem wiązałoby się inne, a mianowicie, dlaczego Platon zmienił pojęcie ἀρετή, które w *Prawach* identyfikuje z σωφροσύνη, a nie z δικαιοσύνη, jak w *Politei*. Dokonana przez Platona ocena ustroju przedstawionego w *Prawach* świadczyłaby, że Platon uważa społeczeństwo *Praw* za mniej doskonałe, jak również i warunki stworzone do moralnego doskonalenia się za gorsze.

Dowodzenie nie jest mocną stroną pracy H., jakkolwiek szereg jego twierdzeń jest słusznych, szczególnie to, że wszyscy obywatele mają całą ἀρετή (s. 170). H. stara się wykazać „demokratyczny" charakter *Państwa* Platona, w którym wszyscy obywatele mają posiadać tę samą duszę i stać się w ten sposób równi. Wszyscy mają wolność, szczególnie wolność moralną. Indywidualizm Platona, twierdzi H. w konkluzji (s. 216) jest „a metaphysical individualism of self-realisation". Wolność moralna i dobrowolność, o której mówi H., są problematyczne, i to zarówno w stosun-

ku do rządzących, jak i rządzonych. Pierwsi są uzależnieni od idei dobra. Wpatrują się w nią i realizują ją na ziemi ściśle według dostrzeżonych wzorów (*Rep.* 519 c). Ci ostatni muszą podporządkować się rządzącym. Jeśli nie uczynią tego dobrowolnie, rządzący mają prawo nakłaniać ich i przymuszać (*Rep.* 519e, 590c—d).

H. nie uwzględnił należycie sprzeczności w wypowiedziach Platona tkwiących w *Politei*, jak chociażby tej, która dotyczy wolności jednostki w jej moralnym doskonaleniu się. Platon raz przyznaje, że w każdym człowieku tkwi pierwiastek rozumny, kiedy indziej zaprzecza. Zrozumienie i wyjaśnienie tych sprzeczności pozwoli dopiero na obiektywną ocenę dialogu. Zbyt jednostronna interpretacja, nie uwzględniająca tych sprzeczności, doprowadza niekiedy do wyciągania fałszywych wniosków. Przykładem mogą być Popper[2] i właśnie H., którzy w swoich pracach, w zależności od subiektywnego stosunku do Platona, z równą siłą starają się dowieść sprzecznych twierdzeń.

Mimo to praca H. jest niewątpliwie ważnym i owocnym przyczynkiem do poznania tych tendencji filozofii platońskiej, które można by nazwać krytyczno-refleksyjnymi, i jest poważną próbą odpowiedzi tym, którzy w Platonie widzą tylko to, co jest dalekie od wolności jednostki i demokracji.

W obszernej bibliografii brak niektórych pozycji, które ze względu na poruszane przez H. zagadnienia powinny się tutaj znaleźć. Są to: J. Luccioni, *La pensée politique de Platon*, Paris 1957; J. Sprute, *Der Begriff der Doxa in der platonischen Philosophie*, Göttingen 1962; G. E. Burkhardt, *Individuum und Allgemeinheit in Platos Politeia*, Halle 1913; R. Hirzel, *Über den Unterschied der* δικαιοσύνη und der σωφροσύνη *in der platonischen Republik*, Hermes V 1874, s. 379—411. Szczególnie praca Sprutego miałaby znaczenie z powodu ważności δόξα w koncepcji platońskiego indywidualizmu przedstawionego przez H. Starannie wydana (jedynie na s. 155 podano *Laws* 986 d, a powinno być *Laws* 896d), podzielona na części i rozdziały ułatwiające czytanie, jest omawiana praca krokiem naprzód na drodze do prawdziwego zrozumienia filozofii Platona.

Witold Wróblewski (Toruń)

Jan Maria Szymusiak, Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku, Poznań 1965, Księgarnia Świętego Wojciecha, ss. 660.

Postać Grzegorza z Nazjanzu zwanego Teologiem, jednego z najwybitniejszych filozofów chrześcijańskiego Wschodu, nie była dotąd dostatecznie opracowana, ani w naszych pracach filozoficznych, ani filologicznych. Publikowane głównie w pierwszym trzydziestoleciu naszego wieku rozprawy L. Sternbacha, G. Przychockiego, J. Sajdaka i T. Sinki odnoszą się w większości do manuskryptów dzieł Grzegorza bądź do chronologii życia i utworów pisarza.

Autor monografii podjął się trudu szczegółowego przedstawienia życia, poglądów i twórczości Grzegorza z Nazjanzu w oparciu przede wszystkim o własną interpretację tekstu z uwzględnieniem bogatej bibliografii. Dla zilustrowania swoich wywodów i zaprezentowania kunsztu pisarskiego pisarza-filozofa dołączył wybór z jego pism: mowy (2, 7, 8, 15, 25, 26, 37, 42) — niemal wszystkie we własnym przekładzie oraz poezje wybrane w przekładach różnych autorów z komentarzami własnymi. Całość dzieła uzupełniają: bibliografia, tablice chronologiczne, streszczenie w języku francuskim oraz indeksy: biblijny, mitologiczny, geograficzny, onomastyczny, tematyczny, jak również wykaz cytatów Grzegorza i ważniejszych terminów greckich wyjaśnionych w tekście.

Zasadniczym założeniem monografii jest historia myśli Grzegorza, jej powstawanie i sposób wyrażenia przez pisarza. Autor ukazuje dzieje myśli na tle etapów działalności Grzegorza i jego życia. Taki sposób przedstawienia doktryny filozofa ożywia i urozmaica wykład. Nie umniejsza to w niczym walorów naukowych pracy polegających na bardzo starannej analizie dzieł Grze-

---

[2] K. R. Popper, *The Open Society and Its Enemies. The Spell of Plato*, London 1945.

gorza popartej znajomością ówczesnych prądów filozoficznych i kierunków rozwoju ówczesnej myśli teologicznej. Na tym tle dokładnie uwypukla się oryginalność Grzegorza i jego stosunek do poprzedników. Wyraźnie też rysuje się jego wkład do rozwoju filozofii chrześcijańskiej IV w.

Cała omówiona twórczość Grzegorza to 45 mów, 507 utworów poetyckich, oraz 245 listów. Dla poznania myśli teologicznej Grzegorza najważniejsze są mowy. Część ich należy do tak zwanego genus demonstrativum — na uroczystości świąt pańskich i świąt męczenników.

Indywidualność Grzegorza i wielkie bogactwo jego uczuć religijnych odzwierciedliły się w poezji, która często nosi na sobie pewne piętno mistycyzmu i zdradza wielką wrażliwość autora. Wartość utworów bywa jednak różna.

Z listów Teologa oznaczających się jasnością myśli i zwięzłymi sformułowaniami możemy uzyskać szereg bardzo ważnych informacji dla poznania ówczesnych dziejów, jak też dla lepszego wniknięcia w środowiska religijne, społeczne i naukowe Wschodu.

Z punktu widzenia zarówno filozoficznego, jak i filologicznego trafne jest umieszczenie w pracy przekładów z dzieł Grzegorza, ale niektórym tekstom przydałoby się już nowe tłumaczenie. Także wybór można by jeszcze uzupełnić.

Przedsięwzięcie autora wymagało dużego trudu, ale uzyskaliśmy wartościowe opracowanie historii życia i myśli wybitnego pisarza IV w. Wśród licznych polskich prac filologicznych i filozoficznych tak szczegółowe i wyczerpujące opracowanie jednego autora należą do rzadkości. Jest to też jedna z pierwszych prac dotycząca późnej literatury antycznej odpowiadająca w pełni współczesnym wymaganiom nauki.

Jerzy Wojtczak (Warszawa)

А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, Москва 1964, Изд. „Наука", ss. 236.

Niezwykle bogata i ciekawa historia i literatura bizantyjska zasługuje na większe zainteresowanie uczonych, niż to się dzieje dotychczas w Polsce. Do takich refleksji skłania m. in. monografia eposu późnobizantyjskiego pt. *Digenes Akritas* pióra A. J. Syrkina, wydana ostatnio w ZSRR. Syrkin, znawca historii i literatury starożytnego Wschodu jest autorem przekładu tegoż eposu na język rosyjski jak również kilku artykułów na ten temat [1].

Poemat powstał na terenie Bizancjum w okresie między IX a XI w. n. e. Jest on opowieścią o życiu i czynach legendarnego bohatera o cechach typowo heraklejskich, żyjącego na pograniczu państwa bizantyjskiego. Napisany jest piętnastozgłoskowcem nierymowanym — versus politicus. W Polsce o poemacie pisał S. Hammer [2]. ograniczając się, niestety, tylko do streszczenia i kilku ogólnikowych uwag. Ukazał się również przekład I księgi eposu pióra Klemensa Hammera [3].

W rozdziale I S. omawia na wstępie historię tekstu i wydań eposu. Pierwsze wydanie wraz z prozaicznym przekładem na język francuski ukazało się w 1875; autorami byli E. Legrand i C. Sathas. S. podaje też odpisy i przeróbki eposu znajdujące się na terenie Związku Radzieckiego. Dalej mamy streszczenie oraz analizę poszczególnych wersji eposu. Przedstawienie stanu badań kończy rozdział.

Drugi rozdział omawia stosunki społeczno-polityczne panujące w Bizancjum w okresie powstawania eposu. Cesarstwo przeżywa wtedy okres zwycięskich wojen z Arabami i państwem bułgarskim. Powstaje w tym czasie nowy typ żołnierza, rycerza żyjącego wyłącznie z wojny na pograniczu państwa — akritas.

W literaturze i kulturze występuje wyraźne zeświecczenie tematyki, pomyślnie rozwija się zwłaszcza historiografia. Zainteresowanie tematyką wojenną znajduje wyraz w powstaniu bio-

---

[1] *Дигенис Акрит*, перевод, статьи и комментарии А. Я. Сыркина, Москва 1960.
[2] S. Hammer, *O epopei ludowej greckiego średniowiecza*, Meander IV 1949, s. 85—93, 140—147.
[3] *Digenis*, księga I, przeł. K. Hammer, Meander IV 1949, s. 191—198.

grafii żołnierzy-świętych. Także w poezji odzwierciedlają się wypadki historyczne i polityczne, zwłaszcza w panegirykach sławiących zwycięstwa oręża bizantyjskiego.

Czy Digenes Akritas jest postacią historyczną? Pierwsi badacze poematu nie mieli co do tego żadnych wątpliwości, ale bliższe porównanie z żyjącymi w tym czasie postaciami historycznymi nie daje pozytywnych wyników. Literatura bizantyjska nie zna imienia Digenes, a Akritas występuje tylko dwukrotnie u poety Teodora Prodromosa. S. dochodzi do wniosku, że postać tytułowego bohatera jest wytworem wyobraźni twórcy czy też twórców poematu, uosobieniem siły, odwagi i innych cech pogranicznych wojowników. Jeśli chodzi o pozostałe osoby związane z bohaterem, to również nie da się ich z całą pewnością zidentyfikować z postaciami historycznymi, niemniej jednak pewne cechy wspólne dają się zauważyć.

Ważnym dla datowania eposu punktem jest wzmianka o spotkaniu Digenesa z cesarzem. Z treści wiadomo, że cesarz nosił imię Bazyli, imię Romanosa, które podają inne wersje eposu, należy raczej pominąć. Jeśli przyjmujemy imię Bazylego, to w rachubę mogą wchodzić tylko dwaj cesarze o tym właśnie imieniu, mianowicie Bazyli I (867—886) i Bazyli II Bułgarobójca (976—1025). W dalszym ciągu S. przedstawia szereg przykładów odbicia w eposie wypadków historycznych, które także mogą być pomocne przy ustaleniu czasu powstania eposu. Co prawda, na ich podstawie nie da się ustalić dokładnej daty, ale można stwierdzić z całą pewnością, że powstał on na przestrzeni IX do XI stulecia. Większość uczonych zgadza się na lata 30—60 X w.

Rozdział III rozpoczyna się przedstawieniem stosunku bohaterów eposu do osoby cesarza i jego władzy. Digenes odnosi się do cesarza jak udzielny władca pewny swego znaczenia, a nawet zależności cesarza, ośmiela się dyktować mu swoje warunki, udzielać rad i wskazówek dotyczących spraw państwowych. W tym zachowaniu znalazł wyraz punkt widzenia prowincjonalnych posiadaczy ziemskich dążących do niezawisłości i ograniczenia władzy centralnej. W dalszym ciągu zostaje przedstawiona charakterystyka przedstawicieli różnych klas społecznych występujących w eposie. Bohater poematu, przedstawiciel klasy wojskowych, pochodzi ze znakomitego rodu, opływa w szczęście i dostatek. Jest on idealnym wzorem pogranicznego wojownika, wcieleniem siły, odwagi i wytrzymałości „akrytów", wokół których powstał cykl ludowych pieśni greckich sławiących ich czyny. Inni wojownicy są tylko tłem dla podobnych mu bohaterów. Digenes obchodzi się bez świty wojowników, a nawet wyraźnie od nich stroni. Obok klasy wojowników występuje klasa poddanych, lecz są to postacie „nieme".

Wiele miejsca poświęca poemat tzw. apelatom — wojownikom mieszkającym na pograniczu cesarstwa i trudniącym się rozbojem. Digenes często wyprawia się przeciwko nim, ale odnosi się do nich jak do godnych siebie wrogów.

Religią panującą w poemacie jest religia chrześcijańska, ale, co trzeba wyraźnie podkreślić, poemat pozbawiony jest wszelkiego fanatyzmu religijnego. Przedstawiciele islamu traktowani są na równi z chrześcijanami. Pomimo swej ortodoksyjności epos zachował wiele reminiscencji z mitologii, która pozostawiła trwały ślad w wierzeniach ludu. Poemat wykazuje dobrą znajomość islamu, zna świątynie, relikwie i obyczaje jego wyznawców. Tylko do muzułmanów zamieszkałych w Egipcie i Afryce Północnej, których nazywa Etiopami, odnosi się wręcz wrogo.

S. przedstawia poglądy etyczne bohaterów. W eposie sławi się najbardziej siłę i odwagę. Ten kult siły i odwagi charakterystyczny jest nie tylko w literaturze bizantyjskiej. Bohaterów poematu cechuje piękność, i to zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Widzimy w tym wpływ późnoklasycznego romansu, co jest jeszcze jednym dowodem przenikania świeckich motywów do literatury tego okresu. Ważną rolę w poemacie odgrywa miłość, jest ona motorem wielu poczynań, skłania nawet do porzucenia rodzinnych stron, rodziny, a także do przejścia na inną wiarę.

Rozdział IV przedstawia wiadomości o życiu i kulturze materialnej epoki. Zasadniczą treścią eposu jest obraz życia wojownika z pogranicza państwa. Dowiadujemy się o bitwach, pojedynkach, sztuce wojennej, uzbrojeniu itp. Opisy wielu bitew są przedstawione jakby z autopsji przez osoby biorące w nich bezpośredni udział, bądź też rozgrywają się „na naszych oczach". Znajdujemy ciekawe opisy dotyczące m. in. wychowania dzieci, zaślubin, pogrzebów, które są prawdziwą

kopalnią wiadomości o folklorze i kulturze materialnej Bizancjum. Innym ulubionym zajęciem bohatera poematu obok wojny są polowania, dające możność popisania się zręcznością i siłą. Muzyka i śpiew także cieszą się ogromnym powodzeniem. Znajdujemy również wzmianki o lekarzach i medycynie.

W ostatnim rozdziale S. porównuje poemat z innymi zabytkami folkloru. Teza, że poemat powstał z licznych oddzielnych pieśni ludowych scalonych następnie przez jednego redaktora, znajduje tu silne argumenty na swoją obronę. Liczne pieśni tego cyklu świadczą dobitnie, że nie tylko w czasie, kiedy powstawał nasz epos, lecz i w późniejszym okresie krążyły na terenie Bizancjum wędrowne pieśni sławiące czyny bohaterskie. Jednak, ponieważ spisane zostały dopiero w XIX—XX w., nie można z całą pewnością ustalić ich wpływu na omawiany poemat. Wiele refleksów z literatury greckiej epoki klasycznej świadczy o uczoności autora i w tej dziedzinie. Znajdujemy w eposie reminiscencje z *Iliady*, hymnów homeryckich, *Cyropedii* Ksenofonta. Utwór wykazuje także wpływ literatury hellenistycznej i późnorzymskiej, zwłaszcza utworów sławiących czyny Aleksandra Macedońskiego takich autorów, jak Plutarch i Arrian. Szczególnie silny wpływ wywarł na ten epos romans grecki, często spotykamy dosłowne cytaty z *Etiopików* Heliodora, z *Dafnisa i Chloe* Longosa czy *Leukippy i Kleitofonta* Achillesa Tatiosa.

Styl poematu jest bardzo zróżnicowany, nosi zarówno cechy ustnej tradycji, jak i wpływ uczoności i retoryki, zawiera liczne porównania, epitety i ozdobniki charakterystyczne dla gatunku, jaki reprezentuje. Duży wpływ na języki poematu wywarł grecki tekst *Biblii*. Nie brak także wpływu klasycznego języka greckiego, a także wyrazów pochodzenia łacińskiego, arabskiego czy perskiego. Rozdział kończy porównanie utworu z innymi zabytkami tego typu w innych literaturach. O wielkiej popularności bohatera poematu, Digenesa, świadczy wiele wizerunków w sztuce plastycznej, zwłaszcza w ateńskiej i korynckiej ceramice XII i XIII w.

Omówiona praca jest jeszcze jednym stopniem do poznania bogatej i ciekawej historii, kultury i literatury bizantyjskiej i ze wszech miar zasługuje na szersze zainteresowanie. Bardzo pomocny w korzystaniu z pracy byłby indeks rzeczowy ułatwiający w dużym stopniu dotarcie do tak ciekawych i interesująco przedstawionych zagadnień.

Wiesław Tyszkowski (Wrocław)

Abriss der Geschichte antiker Randkulturen, dzieło zbiorowe, opracowane przez następujących autorów: F. Altheim, W. D. v. Barloewen, J. v. Backerath, P. Lambrechts, H. Rosenfeld, G. Stadtmüller, R. Stiehl, R. Werner, D. J. Wölfel, München 1961, R. Oldenbourg, ss. 236.

W serii „Abriss der Weltgeschichte" ukazał się nowy, opracowany przez wielu wybitnych specjalistów tom pt. *Abriss der Geschichte antiker Randkulturen*. Opracowanie to zasługuje na omówienie choćby z tego względu, że oznacza ono jakiś etap w rozwoju badań nad historią starożytną. Dotychczasowe badania nad starożytnością charakteryzowały się wysunięciem na plan pierwszy dwóch głównych ośrodków uchodzących za klasyczne, tj. Grecję i Rzym. Rola pozostałych ośrodków, pozostałych zjawisk kulturalnych traktowana była po macoszemu, a ludy je reprezentujące jako „barbarzyńcy". To podejście do procesu historycznego, do jego części składowych, mogło być powoli tylko przezwyciężone. Główną rolę grał tu napływ źródeł materialnych, uzyskanych dzięki pracom wykopaliskowym, prowadzonym w środkowej i wschodniej Europie, północnej Afryce oraz zachodniej Azji. Pewien etap w rozwoju nowoczesnych badań nad starożytnością oznaczało ukazanie się piątego tomu *Römische Geschichte* T. Mommsena (1885), który zajął się nie tylko ludami i obszarami podbitymi przez Rzym, ale również uwzględnił, w sposób wprawdzie szkicowy, historię Germanów, Daków, Partów, Nabatejczyków. Po kilkudziesięciu latach wytężonych prac badawczych nauka dysponuje dzisiaj pokaźną ilością źródeł, tak że można było pokusić się o skreślenie historii tych ludów, które leżały poza strefą bezpośrednich wpływów politycznych Grecji i Rzymu.

Należy z uznaniem podkreślić decyzję Wydawcy, który w miejsce *Abriss der Geschichte* jak w wypadku książki Lauffera wydanej w tej samej serii, raczej opowiedział się za *Abriss der Kulturen*. Niewątpliwie tytuł ten jest w pełni uzasadniony, dziś jeszcze bowiem nauka nie dysponuje taką ilością źródeł, by dało się zrekonstruować historię — w ścisłym słowa tego znaczeniu — takich ludów jak Celtowie, Iberowie, Nubijczycy, Sarmaci czy Scytowie. Słusznie więc autorowie ograniczyli się do zagadnień kulturalnych, do zjawisk charakteryzujących kulturę omawianych zespołów plemiennych.

Dzieło obejmujące ok. 250 stron nie może oczywiście wyczerpać całokształtu zagadnień, dlatego też rzeczywiście mamy do czynienia tylko ze szkicem, zarysem kultur. Jego szczególną cechą było pokazanie wzajemnych wpływów, z jednej strony świata greckorzymskiego, jak również orientalnego, z drugiej zaś właśnie owych kultur „granicznych". Jednakże na podkreślenie zasługuje tendencja autorów, by nie ograniczyć się tylko do przedstawienia tych zjawisk, by również pokazać odrębność tych kultur, cech im właściwych. W zespole ludów i kultur poruszonych przez autorów brakuje w moim przekonaniu jednego, bardzo ważnego ludu, a to Partów, których wpływ na świat śródziemnomorski, jak to wynika z prac H. Seyriga, R. Willa, D. Schlumbergera, był poważny.

Ekonomia książki nie jest w pełni przeprowadzona. Prawie czwarta część poświęcona jest Germanom, co niewątpliwie odbiło się na traktowaniu pozostałych kultur. Jednakże nie można nie podkreślić, że Bastarnowie, którzy na ogół w książkach wydanych w Niemczech uważani byli za Germanów, tutaj w oparciu o relację Polibiusza zaliczeni zostali do Celtów. Z drugiej jednak strony nie można przemilczeć, że przy omawianiu obszarów nadwiślańskich i nadodrzańskich nie wspomniano nawet o Słowianach, choć mowa jest o Bałtach, którzy występują równocześnie z nimi.

Książka napisana została bardzo starannie, ilość błędów jest znikoma. Por. jednak np. (163,7) błędna data podboju Babilonii przez Mitrydatesa I. Ma być r. 140, a nie 160. W bogatej literaturze uwzględniono również pozycje wydane w Związku Radzieckim i w krajach demokracji ludowej.

Józef Wolski (Kraków)

А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим (Исследование о развитии международных отношений позднего периода истории античного мира), часть II, Система политического дуализма в Передней Азии. Wydawnictwo Uniwersytetu Moskiewskiego, Moskwa 1966, ss. 301+3 nlb., z 39 rycinami, w tym 1 mapa.

Praca jest drugą częścią książki tegoż autora omówionej przez podpisanego w Eos LII 1962, s. 441—442. Z tego powodu rozpoczyna się ona od IV rozdziału, ale mimo to stanowi zamkniętą całość. Część I poświęcona była głównie stosunkom między Partią a światem greckim, natomiast część II traktuje o kontaktach partyjsko-rzymskich, to znaczy do pierwszej połowy III w. n. e., kiedy w państwie partyjskim doszło do przegrupowania sił i miejsce partyjskiej dynastii Arsakidów zajęli perscy Sassanidzi. Jak rozwijały się wewnętrzne stosunki w państwie partyjskim i jak równocześnie układały się one z sąsiadami, z których najpotężniejszym i najbardziej niebezpiecznym było państwo rzymskie, dowiadujemy się z omawianego tomu.

Autor rozpoczyna od przedstawienia (rozdz. IV), jak doszło do powstania wielkiego państwa partyjskiego, i omawia podstawowe momenty jego rozwoju w drugiej połowie II i z początkiem I w. p. n. e. (s. 3—21). Następnie (rozdz. V) przedstawia sytuację polityczną we wschodniej części basenu śródziemnomorskiego i początki wzajemnych kontaktów między Partią a Rzymem (s. 22—38). Ponieważ interesy obu państw były sprzeczne, gdyż każde z nich pragnęło zapewnić sobie hegemonię we wschodnim basenie śródziemnomorskim, doszło wreszcie do starcia między Partią a Rzymem o panowanie nad tym obszarem w drugiej połowie I w. p. n. e. i to jest przedmiotem rozważań autora w rozdziale VI (s. 39—123). W rozdziale VII (s. 124—209) omawia autor podstawowe momenty społeczno-gospodarczego i politycznego rozwoju państwa partyjskiego w okresie od I do III w. n. e. Poznanie ich pozwala zrozumieć czytelnikowi rozwój stosunków

wzajemnych między Partią a Rzymem w pierwszej połowie I w. n. e. (rozdz. VIII, s. 124—209), które zakończyły się ostatnią próbą ofensywnej polityki Rzymu na Wschodzie z początkiem II w. n. e. Rzym i Partia zawarły pokój utrzymując dotychczasowy stan posiadania, chociaż — jak autor słusznie zaznacza — niższe warstwy mieszkańców wschodnich prowincji rzymskich oczekiwały raczej wyzwolenia przez Partów spod panowania rzymskiego. Rzeka Eufrat nadal pozostała granicą między obu potężnymi monarchiami, wyczerpanymi zarówno wzajemnymi wojnami, jak i narastającymi trudnościami wewnętrznymi. Jaskrawym przykładem przejścia Rzymu od polityki siły wobec Partii do działalności dyplomatycznej i strategii defensywnej była Armenia, którą rządzili królowie z rodu Arsakidów, ale zatwierdzani, zresztą formalnie, przez Rzym. Taki układ sił stał się podstawą stosunków wzajemnych między Partią a Rzymem w II w. i z początkiem III w. n. e., aż do chwili, gdy Arsakidzi zostali usunięci przez Sassanidów, twórców nowoperskiej monarchii. W tych wewnętrznych przemianach na terenie Iranu, w którego skład wchodziła w tym czasie także i Mezopotamia, Rzym nie odegrał żadnej roli. Wynikły one wskutek dokonujących się na tych obszarach głębokich przemian społeczno-gospodarczych. Autor dochodzi do przekonania, biorąc tu za punkt wyjścia także i wyniki ostatnich badań wykopaliskowych, że mylny jest pogląd, rozpowszechniony zwłaszcza w nauce zachodniej, że jedynym centrum światowego rozwoju gospodarczego i społeczno-historycznego był basen śródziemnomorski. Jego zdaniem na obszarze ówczesnego Iranu dokonały się przemiany znacznie głębsze i dalej idące, ponieważ tutaj wytworzyły się warunki do powstania ustroju pańszczyźniano-feudalnego. Zdaniem autora, przekonywająco zresztą brzmiącym, okres partyjski dziejów Iranu i Mezopotamii był okresem przejściowym, w którym stosunki niewolnicze zaczęły ustępować na rzecz ustroju wczesnofeudalnego. Tu należy się dopatrywać tajemnicy powodzenia Arsakidów w ich walce z Rzymem o utrzymanie nie tylko swojej niezależności, ale i granic wytyczonych jeszcze przez Achemenidów, a później jeszcze trwalej to stanowisko mogli umocnić Sassanidzi, doprowadzając do całkowitego przejścia z ustroju niewolniczego do feudalnego. To właśnie konserwatyzm społeczno-polityczny Rzymu doprowadził do utraty jego znaczenia na Wschodzie. Tym bardzo słusznym i wynikającym z głębokich i wszechstronnych badań i przemyśleń, opartym o źródła pisane i archeologiczne, stwierdzeniem autor kończy pracę o konfrontacji Wschodu, którego rzecznikiem w pewnym okresie historycznym stał się Iran, ze światem śródziemnomorskim, reprezentowanym najpierw przez Grecję, a później przez Rzym.

Wysokiej wartości naukowej omawianej pracy nie umniejszają liczne i przykre często uchybienia i pomyłki typu jednak redaktorsko-korektorskiego. Do nich przecież zaliczyć należy dwa błędy w cytacie z Seneki umieszczonym w nagłówku pracy. Jest tam „nation" zamiast „nationum" i „Romos" zamiast „Romanos" (s. 3). Z innych wymienię konsekwentnie błędnie używane „Cassio Dio" zamiast „Cassius Dio" i niekonsekwentnie zaznaczane akcenty w cytatach greckich, nie mówiąc już o bardzo różnorodnej czcionce greckiej, co nie robi dobrego wrażenia. Podobnie jak w części pierwszej, tak i w obecnie omawianej Autor niestety nie wykorzystał nowszej literatury zachodniej, choćby tylko dla ustosunkowania się do niej.

Eugeniusz Konik (Wrocław)

Juliusz Nowak-Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntowskie. Warszawa 1966, Instytut Wydawniczy Pax, ss. 423 + 1 nlb.

Praca N.-D. winna zwrócić specjalną uwagę miłośników kultury i literatury epoki Odrodzenia. Jest to drugi[1] z kolei tom obszernego studium o okolicznościowej poezji politycznej w Polsce, poświęcony szczególnie ciekawemu etapowi rozwoju naszego piśmiennictwa — czasom Zygmuntowskim, okresowi o wyjątkowo bogatej literaturze polsko-łacińskiej.

W gruntownej, na sześć podstawowych rozdziałów podzielonej pracy w pięknej, prostej i zrozumiałej polszczyźnie daje autor szczegółowy przegląd piśmiennictwa związanego jak najściślej

[1] Tom. I: *Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Średniowiecze*, Warszawa 1963.

z epoką. Celem książki jest, jak to określa N.—D. (s. 79): „Poszukiwanie śladów życia politycznego, tropienie i ujawnianie go zamkniętego w artystycznych formach utworu poetyckiego, utworu chwili politycznej". Zgodnie z tezami K. Morawskiego [2] i B. Nadolskiego [3] akcentuje N.—D. szczególną wartość polsko-łacińskiej poezji okolicznościowej. Przeciwstawiając się zdecydowanie negatywnej ocenie A. Brücknera[4], broni wartości realistycznych tej poezji. Słuszne jest również nawiązanie do tezy Ellingera[5], wykazanie całej ahistoryczności badawczej większości krytyków negatywnie oceniających, zbędną ich zdaniem, czerpaną z literatury antycznej ornamentykę ówczesnej poezji nowołacińskiej. Jak trafnie zauważa autor (s. 10), rysy te, dziwaczne i niejednokrotnie śmieszne dla dzisiejszego pokolenia, były dla ówczesnego czytelnika zjawiskiem naturalnym.

Poza tymi dwiema tendencjami studium należy jeszcze podkreślić, iż autor stara się rozpatrywać piśmiennictwo analizowanego przez siebie okresu na szerokim tle ówczesnej literatury europejskiej. Pracę otwiera ciekawy rozdział: „Włoska poezja polityczna Renesansu. Szesnastowieczna poezja polityczna w Niemczech, we Francji, w Czechach i na Węgrzech". Wchodzi więc tu autor na godny dziś większego zainteresowania teren komparatystyki. Równie ciekawy jest rozdział następny: „Nowołacińscy poeci niemieccy w Polsce", zawierający przegląd mało dziś znanych utworów.

Dalszy badany materiał grupuje autor wokół określonych zagadnień: „Cykl orszański", „Zjazd wiedeński", „Epitalamia" etc. Zachowany porządek chronologiczny pozwala na ukazanie poprzez odpowiednie dzieła epoki rozwoju stosunków politycznych w Polsce za panowania ostatnich dwóch Jagiellonów.

Bogactwo wyzyskanego materiału godne jest w książce N.—D. szczególnego podkreślenia. Cenne są uwagi o niezbyt znanej poezji z okresu wojny pruskiej (1520—1522) i o twórczości związanej z interwencją polityczną Polski w Gdańsku wiosną 1526 r. Słusznie podkreślono talent nieznanego w literaturze Jerzego Wernera. Jesteśmy też wdzięczni za wydobycie z zapomnienia ciekawych anonimowych paszkwilów: Są to *Pasquillus psalmographicus in commissarios Polonicos A. 1569* na temat działalności w Gdańsku karnej Komisji Karnkowskiego oraz pisany w czasie Sejmu Warszawskiego, *Pasquillus Warschoviensis 1564*. Może też za zachętą N.—D. badacze literatury polsko-łacińskiej zajmą się bliżej jednym z wczesnych naśladowców *Eneidy*, scholarem bonońskim, Janem Starykoń-Siemiuszowskim, twórcą zapomnianego poematu o bitwie pod Newlem (1562), *Conflictus ad Nevelam Polonorum cum Maschis*.

Tak więc praca N.—D. zwraca nasze zainteresowania ku mało u nas przebadanym (Sabinus, Holtrop, Werner), a niejednokrotnie ku w ogóle nie znanym autorom. Z drugiej znów strony ta ciekawa publikacja pobudza do refleksji i dyskusji. Wydaje się może zbyt surowa ocena (s. 83) Dantyszkowego *Epithalamium reginae Bonae*; na obronę zasługuje również wyjątkowo interesująca *Silva De nostrorum temporum calamitatibus* (s. 97). Ciekawe byłoby jej zestawienie z pewnymi partiami dzieła Battisty Mantovano *Opus calamitatum*, poruszającego również problemy niebezpieczeństwa tureckiego. Wbrew opinii N.—D. (s. 167) nie jest też tak nieudane epitalamium Jerzego Sabina *De nuptiis incliti regis Poloniae Sigismundi Augusti et Elissae*, zwłaszcza gdy zestawimy je z *Vitae Polonorum principum* Janickiego, a także z ówczesną poezją włoską. Alegoryczna Wisła Sabina to krewniaczka Huttenowego Renu z poematu *In Exceptionem Alberti Moguntinensis et Magdeburgensis archiepiscopi*[6]. Maniera Sabina zgodna jest z gustem ówczesnych, a o jej powo-

---

[2] K. Morawski, *Z powodu jubileuszu Kochanowskiego. Nasze zadania względem literatury polskiej XVI wieku*, Przegląd Polski 1883/4, I, s. 3 i n.

[3] B. Nadolski, *Poezja polsko-łacińska w dobie Odrodzenia*, [w: *Odrodzenie w Polsce*, t. IV, Warszawa 1956, s. 154—226.

[4] A. Brückner, *Dzieje literatury polskiej w zarysie*, t. I, Warszawa 1921, s. 74—75.

[5] G. Ellinger, *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im sechzehnten Jahrhundert*, Berlin—Leipzig 1929—1933, t. I: *Italien und der deutsche Humanismus in der neulateinischen Lyrik*, s. 318.

[6] *Delitiae poetarum Germanorum*, t. III, s. 758—795.

dzeniu świadczy podjęcie tego pomysłu przez Joachima Bielskiego jeszcze kilka lat później w pieśni weselnej[7] dla Batorego *Istulae convivium.*

Oto garść spostrzeżeń nasuwających się przy „pierwszym czytaniu" cennej publikacji. Badacz literatury staropolskiej do pracy tej będzie powracał niejednokrotnie, a poza bogatą treścią książka ta wabi czytelnika piękną szatą zewnętrzną: bardzo starannym drukiem, estetyczną oprawą i obwolutą, a także z wielką pieczołowitością dobranymi ilustracjami, reprodukcjami drzeworytów zdobiących dawne, XVI-wieczne edycje.

Maria Cytowska (Warszawa)

William M. Calder III, Die Geschichte der klassischen Philologie in den Vereinigten Staaten, Jahrbuch für Amerikastudien, XI 1966, s. 213—240. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

W ostatnim tomie studiów poświęconych Ameryce William M. Calder III, profesor filologii klasycznej z Columbia University w Nowym Jorku, umieścił bardzo ciekawy artykuł, obejmujący w interesującej formie ogólny zarys dziejów filologii klasycznej w Stanach Zjednoczonych. Treść artykułu, ujęta bardzo swobodnie, z wielką ilością dygresji i ciekawostek zawartych nie tylko w przypisach, była także tematem wykładów wygłoszonych przez autora w 1965 r. na Uniwersytetach w Berlinie zachodnim, Frankfurcie nad Menem, w Kopenhadze, Leeds i Kolonii. Nie jest to pierwsze (por. wykaz ważniejszych publikacji: s. 213, przyp. 1), lecz niewątpliwie najpełniejsze ujęcie tematu, uwzględniające wszystkie etapy rozwojowe filologii klasycznej w Stanach Zjednoczonych, ze szczególnym naciskiem na czasy nowsze. Nie jest też celem tego artykułu wyliczanie autorów i tytułów ich dzieł, lecz omówienie istotnych nurtów i ważnych osobowości, które przyczyniły się do ukształtowania filologii klasycznej w USA. C. wyszczególnia pięć zasadniczych etapów: 1. Okres wczesny (od początków do r. 1853); 2. Rozwój naukowej filologii i pierwszy okres wpływów niemieckich (1853—1919); 3. Rozwój archeologii, papirologii, epigrafiki i historii starożytnej (1919—1935); 4. Uczeni-emigranci i drugi okres wpływów niemieckich (1935—1945); 5. Okres powojenny (1945—1965). Początkowo zainteresowanie antykiem jest dość powierzchowne i wyraża się w toponomastyce oraz nielicznych przekładach z literatury greckiej i łacińskiej. W r. 1626 ukazuje się w Londynie pełny przekład *Metamorfoz* Owidiusza dokonany przez George'a Sandysa, osadnika z Virginii. Po nim następuje przekład Epikteta (1729) oraz *De senectute* Cicerona (James Logan, Philadelphia 1744). W r. 1636 powstaje najstarszy „college"—Harvard, a w następnym stuleciu kilka innych, które z czasem przeradzają się w uniwersytety, stwarzając właściwe i coraz większe możliwości rozwoju filologii klasycznej.

Na przełomie XIX i XX w. wyliczyć już można grupę amerykańskich uczonych działających w tej dziedzinie, legitymujących się stopniami zdobytymi głównie w uczelniach niemieckich. Widoczny jest więc wyraźnie wpływ nauki niemieckiej. Najbardziej istotna była działalność B. L. Gildersleeve'a (1831—1924) z John Hopkins University, Baltimore, a data jego promocji (*De Porphyrii studiis Homericis*, Göttingen 1853) zamyka pierwszy okres rozwoju filologii klasycznej w USA i jednocześnie otwiera nowy, już ściśle naukowy. Gildersleeve jest autorem wielu opracowań i komentarzy, założycielem (1880) i długoletnim wydawcą „American Journal of Philology", nauczycielem wszystkich prawie działających później na amerykańskich uniwersytetach filologów klasycznych. Zasługuje więc niewątpliwie na miano „ojca amerykańskiej filologii klasycznej".

W drugim już okresie C. wymienia epokowe opracowanie W. W. Goodwina *Syntax of the Moods and Tenses of the Greek Verb* (1860) oraz działalność H. W. Smytha (*Sounds and Inflections of the Greek Dialects*, 1894; *Greek Melic Poets*, 1900; *Greek Grammar*, 1920 — do tej pory najlepsze opracowanie w języku angielskim). Dalej omawia pokrótce działalność P. Shoreya,

---

[7] Ioachimi Bilscii *Carmina Latina*, ed. T. Bieńkowski, Varsoviae 1962, s. 77 i nn.

C. D. Bucka, W. Gardenera Hale, E. Cappsa, R. C. Flickingera oraz R. J. Bonnera i J. W. White'a, dochodząc do lat 20-tych XX w. Istniały już wtedy poważne biblioteki, towarzystwa naukowe i liczne fachowe czasopisma — zaczyna się okres prawdziwie „amerykański".

Przystąpienie Stanów Zjednoczonych do I wojny światowej kładzie kres wpływom niemieckim, zanikają kontakty z niemieckimi uczelniami, wyjazdy naukowców amerykańskich są coraz rzadsze, na co niemały wpływ miało również ograniczenie nauki języka niemieckiego w „college'ach" i uniwersytetach.

Okres „amerykański" (1919—1935) cechuje się niesłychaną praktycznością, zwróceniem uwagi na przedmioty, nie na idee. Ten rozdział jest również dlatego bardzo ważny, gdyż w każdej z tych dziedzin (archeologia, epigrafika, papirologia, historia starożytna) niezwykle istotne są zasługi amerykańskich badaczy. Wiąże się to ściśle z powstaniem „Archaeological Institute of America" (1879) oraz szkół amerykańskich w Atenach i Rzymie (1881 i 1895). Szczególnie owocna jest do dziś działalność szkoły ateńskiej (The American School of Classical Studies at Athens), której właściwy kierunek rozwojowy nadał B. H. Hill, kształcąc grupę ekspertów w bardzo wąskich dziedzinach (np. Virginia Grace — imadła amfor, Judith Perlzweig — lampki). Jego uczniami lub „uczniami uczniów" są słynni dzisiaj badacze: O. Broneer, C. Blegen, J. L. Caskey, H. A. Thompson. W historii starożytnej znane są zasługi W. S. Fergusona i jego uczniów z Harvard oraz szkoły M. Rostowcewa w Yale. Duże są osiągnięcia amerykańskich uczonych publikujących papirusy ze zbiorów USA oraz amerykańskich językoznawców. Więcej uwagi poświęca Autor swemu mistrzowi J. Whatmoughowi, przywracając pamięci niepowtarzalną sylwetkę uczonego. Nadto wymienia i krótko omawia działalność R. G. Kenta i E. H. Sturtevanta, J. Scotta, M. Parry'ego.

Na uwagę zasługuje też inna dziedzina — drobiazgowo przygotowywane indeksy i konkordancje do dzieł autorów starożytnych np. do listów Cicerona, tragedii Seneki, Apulejusza, Owidiusza, Horacego itd. Tym kończy się trzeci okres — uczeni przekształcają się w doskonałych ekspertów w bardzo wąskich specjalnościach.

Po roku 1935 obserwujemy w nauce amerykańskiej bardzo ważne zjawisko rzutujące odtąd silnie na jej rozwój, mianowicie napływ uczonych europejskich, głównie uchodźców z faszystowskich Niemiec. W filologii klasycznej zaczyna się drugi okres wpływów niemieckich, teraz już bezpośrednich, zmienia się też w związku z tym profil tej nauki w Stanach Zjednoczonych. Autor wymienia 19 nazwisk uczonych, których działalność zaważyła najsilniej w rozwoju nauk o starożytności klasycznej w USA. Są to: E. J. Bickermann, M. Bieber. H. Bloch, D. von Bothmer, O. J. Brendel, L. Edelstein, H. Fränkel, P. Friedländer, K. von Fritz, G. M. A. Hanfmann, W. W. Jaeger, E. Kapp, K. Lehmann, P. O. Kristeller, F. W. Lenz, O. Neugebauer, A. E. Raubitschek, F. Solmsen, A. Turyn[1].

Wpływ jednak, jaki wywierają do dziś, opiera się w zasadzie wyłącznie na ich własnej działalności. Nie przyczynili się do powstania szkół, które kontynuowałyby ich kierunek i metody badawcze. C. tłumaczy to tym, że ich zainteresowania są dla Amerykanina zbyt abstrakcyjne, zbyt przeładowane filozofią. Znaczną przeszkodą były też pewne trudności językowe, nieznajomość amerykańskiej tradycji, brak szerszych kontaktów.

W okresie powojennym wyraźnie widoczny jest zanik zainteresowań greką i łaciną, zmniejsza się ilość studentów i profesorów. Zwiększa się natomiast zapotrzebowanie na przekłady dzieł klasycznych autorów, związane głównie z wprowadzeniem na uniwersytetach i w „college'ach" ogólnego kursu historii cywilizacji i kultury („General Education", „Classical Civilization"). To zjawisko ratuje nieco trudną sytuację.

Nie bez wpływu na amerykańską filologię klasyczną pozostało odczytanie pisma linearnego B w r. 1953, o czym może świadczyć działalność A. Kober i E. Bennetta. Stale też obserwuje się

---

[1] Z kontekstu może niestety wynikać, że autor uważa prof. Aleksandra Turyna za uczonego niemieckiego, mimo iż zaznaczył, że poprzednio działał w Warszawie.

wzrastającą internacjonalizację studiów klasycznych, zapraszanie do współpracy uczonych europejskich, gościnne wykłady specjalistów, fundowanie stypendiów dla obcokrajowców.

Dość poważne zastrzeżenia wzbudza jedynie niewielka rola przypisywana przez autora angielskiej filologii klasycznej w oddziaływaniu na Stany Zjednoczone, na pewno zbyt mała w stosunku do usilnie podkreślanych wpływów niemieckich. Być może jest to wynikiem przeznaczenia tego opracowania głównie dla niemieckiego czytelnika i słuchacza.

Joachim Śliwa (Kraków)

LXIII SPRAWOZDANIE
z czynności
POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO
za czas od 1 XII 1965 do 25 VI 1966

A

1. Sześćdziesiąte trzecie Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego w dniach 27, 28 i 29 czerwca 1966 r. w Warszawie

LXIII Walne Zgromadzenie PTF otworzył w Sali Lustrzanej Pałacu Staszica w Warszawie prezes Zarządu Głównego, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, witając gości i delegatów. Chwilą milczenia uczczono pamięć zmarłych członków. Następnie przemawiał dziekan Wydziału Filologicznego UW, prof. dr Eugeniusz Sawrymowicz, który podkreślił szczególną przydatność łaciny na studiach wyższych.

Prof. Kumaniecki przystępując do kolejnego punktu porządku dziennego zwrócił się w serdecznych słowach do prof. dra Władysława Strzeleckiego, podnosząc zasługi Jubilata, którego nazwisko dzięki jego znakomitym pracom z dziedziny filologii klasycznej jest znane ludziom nauki zarówno w kraju, jak i za granicą. Prof. Kumaniecki odczytał nazwiska autorów artykułów drukowanych w LV roczniku „Eos" poświęconym uczczeniu prof. Strzeleckiego. Koledzy i byli uczniowie Jubilata złożyli mu życzenia i kwiaty. Prof. Strzelecki podziękował zebranym w serdecznych słowach wspominając tych swoich nauczycieli, którym w głównej mierze zawdzięcza to, co w życiu osiągnął.

Następnie przedstawiono sprawozdanie z działalności Zarządu Głównego: sekretarz, mgr I. Lichońska, złożyła sprawozdanie rzeczowe, skarbnik, mgr J. Mańkowski, sprawozdanie finansowe. W następnym punkcie porządku dziennego przedstawiciele poszczególnych kół odczytali kolejno (w porządku alfabetycznym) swoje sprawozdania, po czym prof. dr J. Krókowski złożył następujące sprawozdanie Redakcji „Eos": W okresie sprawozdawczym ukazał się rocznik LIV 1964 zeszyt 2 (w listopadzie 1965). W druku jest 1 zeszyt rocznika LV 1965 poświęconego prof. Strzeleckiemu; zeszyt 2 jest w produkcji. Obydwa zeszyty obejmują 30, 55 ark. wyd. Artykuły pochodzą ze wszystkich środowisk. Utrzymuje się równowaga między artykułami obcojęzycznymi i polskimi. Opóźnienie czasopisma wynosi w dalszym ciągu jeden rok. Ponadto opracowano redakcyjnie obydwa zeszyty rocznika LVI 1966, który ukaże się w roku 1967.

Następnie doc. dr S. Oświecimski odczytał sprawozdanie Komisji Rewizyjnej w następującym brzmieniu: „Komisja rewizyjna PTF w składzie: doc. dr S. Oświecimski, doc. dr J. Czerniatowicz, doc. dr O. Jurewicz, doc. dr L. Rychlewska, dr J. Horowski, dr A. Komornicka, dr M. Pąkcińska, na posiedzeniu w dniu 26 VI 1966 r. dokonała wyrywkowego przeglądu i sprawdzenia dziennika głównego oraz dochodów kasowych i stwierdziła ich zgodność. Saldo kasowe na dzień 26 VI 1966 wynosi 493,48 zł i jest zgodne z zapisami w raporcie kasowym. Wyciąg z rachunku bankowego z dnia 17 VI 1966 wykazuje stan gotówki Zarządu Głównego na sumę 54691,84 zł. Komisja stwierdza, że rozliczenia Kół z otrzymanych dotacji oraz zaległych składek członkowskich za lata 1962—1964 zostały w większości uregulowane. Komisja nie zgłasza zastrzeżeń co do celowości wydatków. Wobec powyższego Komisja Rewizyjna stawia wniosek o zatwierdzenie gospodarki finansowej Zarządu Głównego w okresie od 1 XI 1965 do 26 VI 1966".

W dyskusji nad sprawozdaniami zabrała głos doc. dr J. Pliszczyńska wzywając Koła, aby w sposób aktywny włączyły się do obchodów Tysiąclecia Polski. Delegat Koła Gdańskiego, mgr P. Gruszka, poinformował, że w związku z millennium podjął się wraz z uczniami opracowa-

nia wszystkich napisów łacińskich na zabytkowych budowlach Gdańska. Przy tej okazji uczniowie powtarzają historię i dzieje polskiego Gdańska. Dr J. Mantke powiadomił obecnych o otrzymanych z wymiany zagranicznej przez redakcję „Eos" czasopismach. Mgr J. Mańkowski prosił o składanie zapotrzebowań na fundusze przeznaczone na popularyzację i przypomniał obowiązek składania do Zarządu Głównego preliminarzy wydatków kół na rok następny w terminie do 15 czerwca.

Z kolei prof. Kumaniecki poddał pod głosowanie wniosek Komisji Rewizyjnej o zatwierdzenie gospodarki finansowej Zarządu Głównego. Wniosek przyjęto jednogłośnie. Jednogłośnie przyjęto również: 1. Wniosek Zarządu Głównego o wyrażenie uznania i podziękowania za pracę doc. dr Zofii Abramowicz w związku z ukończeniem i wydaniem ostatniego, czwartego tomu *Słownika grecko-polskiego*; 2. Wniosek Koła Poznańskiego zawierający postulat rozpoczęcia starań w Ministerstwie Oświaty, by uczniowie pobierający w szkołach ogólnokształcących naukę języka łacińskiego nadobowiązkowo mieli ocenę z tego przedmiotu wpisaną na świadectwie (także na świadectwie dojrzałości); 3. Wniosek Koła Krakowskiego postulujący rozpoczęcie pracy przygotowawczej nad realizacją programu nauczania łaciny w zreformowanym liceum ogólnokształcącym; 4. Wniosek Koła Toruńskiego, aby Zarząd Główny zorientował się w możliwości zorganizowania wycieczki do Grecji za 2 lata, kiedy przypadać będzie 75 rocznica istnienia PTF; 5. Wniosek Prezesa o wysłaniu depesz z pozdrowieniami od uczestników Walnego Zgromadzenia do prof. prof. Sinki, Gostkowskiego, Schnaydra, Steffena, Sajdaka i Madydy.

W związku z wnioskiem dotyczącym zorganizowania wycieczki do Grecji, który obudził duże zainteresowanie, prof. Kumaniecki prosił wszystkich o nadsyłanie do Zarządu Głównego uwag w tej sprawie.

Na posiedzeniu popołudniowym, na którym przewodniczył doc. dr O. Jurewicz, pierwszy referat pt. *Elegicy rzymscy w szkole* wygłosiła dr M. Chigerowa. W dyskusji zabierali głos: mgr Plewako, dr Horowski, mgr Szarzyńska, dyr. Zazulowa. Poruszono m. in. sprawę nauczania łaciny w szkole przy mniejszej ilości godzin oraz wysunięto postulat wydania obszernych podręczników, dobrego przygotowania nauczycieli i wprowadzenia nowych skrótowych metod nauczania. Referat drugi pt. *Über den Unterricht der lateinischen Sprache in der DDR* wygłosił dr Walther Eckert z Berlina; referat tłumaczył na język polski doc. Jurewicz. W dyskusji udział wzięli doc. Witkowski i dr Horowski. Trzeci referat pt. *Sprawa lektoratów języka łacińskiego na Uniwersytecie Warszawskim* wygłosiła mgr B. Kurzynina. W dyskusji zabierali głos: dr Horowski, mgr Hryckiewicz, mgr Grzelakowska, mgr Simla, mgr Kmiecik, mgr Popielowa, mgr Witkowska, dr Mantke, prof. Winniczuk. Wysunięto postulat ujednolicenia na wszystkich uczelniach wymiaru godzin języka łacińskiego na tych samych kierunkach studiów oraz opracowania podręczników dydaktyki dla lektorów języka łacińskiego.

Następnego dnia obradom rannym przewodniczył prof. dr J. Krókowski. Referat pt. *O lirycznych inspiracjach Teokryta* wygłosiła dr A. Szastyńska-Siemion, a dr A. Wójcik referat pt. *Horacjański bohater liryczny*. W dyskusji nad pierwszym referatem udział wzięli: doc. Pliszczyńska, dr Komornicka, prof. Łanowski, prof. Brożek, prof. Plezia, prof. Krókowski, dr Chigerowa, mgr Plewako. Dyskusja dotyczyła głównie kwestii, czy można, badając strukturę jednego gatunku literackiego (np. sielanki), brać pod uwagę inne gatunki literackie. W dyskusji nad drugim referatem zabierali głos: prof. prof. Plezia, Brożek, Łanowski, Krókowski, mgr Grzymska, doc. Pliszczyńska. Zastanawiano się nad stosunkiem eseju literackiego do referatu ściśle naukowego.

Obradom popołudniowym przewodniczył prof. dr W. Strzelecki. Na wstępie odczytał telegramy z życzeniami pomyślnych obrad od prof. prof. Schnaydra i Gostkowskiego. Referat *Ody rzymskie Horacego* wygłosił prof. dr J. Krókowski, referat *Liryka Stacjusza* prof. dr M. Brożek. W dyskusji zabierali głos: prof. Kumaniecki, dr Daniewski, prof. Plezia, doc. Pliszczyńska.

Wieczorem odbyło się w sali NOT spotkanie towarzyskie uczestników Zjazdu, w czasie którego wysłuchano deklamacji wybranych fragmentów poetów starożytnych w wykonaniu artystów scen warszawskich.

W środę rano na kolejnym posiedzeniu, któremu przewodniczył prof. dr K. Kumaniecki wygłosili referaty: dr J. Daniewski, *Quid antiqui Graeci et Romani de terris Poloniae populisque eas tunc incolentibus sciverint*, oraz prof. dr M. Plezia, *Tysiąclecie kultury antycznej w Polsce*. W dyskusji udział wzięli: dr Myśliwiec, mgr Danka, prof. Wikarjak, prof. Bernhard, doc. Sadurska, doc. Rychlewska. Wysunięto propozycję, aby prof. Plezia — o ile to możliwe — wygłosił swój referat przez radio. Byłoby to doskonałym przypomnieniem narodowi polskiemu, ile w swej kulturze zawdzięcza starożytności.

W przemówieniu końcowym prof. Kumaniecki podał do wiadomości, że następne Walne Zgromadzenie PTF odbędzie się prawdopodobnie w październiku 1967 r. Organizatorem będzie Koło Wrocławskie. Z kolei odczytał telegram prof. Madydy z podziękowaniem za przesłane życzenia, a następnie podziękował uczestnikom, referentom i organizatorom Zjazdu, wyrażając nadzieję, że po kryzysie, jaki zdaje się przeżywać łacina w chwili obecnej, nastąpi w najbliższym czasie ponowne jej odrodzenie. Tym optymistycznym akcentem zakończono obrady LXIII Walnego Zgromadzenia PTF.

2. Działalność Zarządu Głównego za czas od 1 XII 1965 do 25 VI 1966 r.

W okresie sprawozdawczym odbyło się 7 posiedzeń Wydziału Zarządu Głównego. Omawiano sprawy bieżące finansowe i organizację Walnego Zgromadzenia (referaty, delegacje).

Rozesłano do Kół około 80 książek otrzymanych na zamówienie Zarządu ze Składnicy Księgarskiej, która przysłała pismo z propozycją bezpłatnego dostarczenia szeregu książek naukowych z zakresu filologii klasycznej i językoznawstwa. Rozesłano także do Kół programy języka łacińskiego w zreformowanym liceum ogólnokształcącym.

W związku z kontrolą Dzielnicowej Rady Narodowej i PAN wysłano do Kół odpowiednie pisma dotyczące imiennych list z zebranymi składkami członkowskimi oraz schematu rocznych sprawozdań z działalności Kół.

Materiały bibliograficzne z zakresu filologii klasycznej za rok 1965 opracowane przez dr G. Pianko przesłano do redakcji L'Année philologique.

Koła olsztyńskie i rzeszowskie nie nadesłały sprawozdań.

Towarzystwo liczy obecnie 513 członków zgrupowanych w 14 kołach.

3. Stan finansowy

LXIII ZESTAWIENIE DOCHODÓW I ROZCHODÓW POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Przychody:

1. Saldo na dzień 1 XI 1965:		
a. Bank	110013,82 zł	
b. Kasa	989,85 zł	
	111003,67 zł	
2. Dotacje PAN	60000,00 zł	
3. Składki członkowskie	6799,00 zł	
4. Rozliczenia	605,10 zł	
	178407,77 zł	

Rozchody:

1. Płace	10858,00 zł	
2. Wydawnictwa	105668,60 zł	
3. Bibliografia	1404,00 zł	
4. Materiały biurowe i portoria	1044,95 zł	
5. Podróże służbowe	458,70 zł	
6. Spłata zadłużeń	698,20 zł	
7. Różne	140,00 zł	
8. Dotacje dla Kół	2950,00 zł	
	123222,45 zł	

Saldo na dzień 25 VI 1966:

a. Bank	54691,84 zł	
b. Kasa	493,48 zł	
	55185,32 zł	
		178407,77 zł

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

1. Sprawozdanie Koła Białostockiego

Zarząd: przew. — mgr Franciszek Mielniczek, sekr. — mgr Sylwester Ostrowski, skarbnik — mgr Halina Onych, członek Zarządu — mgr Czesława Bielawska.

Zebrania:

1. Mgr S. Ostrowski: *Interpretacja nowego programu nauczania w ramach 2 godzin tygodniowo.*
2. Mgr S. Ostrowski: *Elementy realizmu i prostoty pasterskiej w I sielance Wergiliusza.*
3. Mgr L. Bobiatyński: *Ćwiczenia transpozycyjne jako metoda doprowadzająca do czytania tekstu łacińskiego ze zrozumieniem.*
4. Mgr S. Ostrowski: *Jak nauczać łaciny w nowych warunkach.*

Koło liczy 17 członków.

2. Sprawozdanie Koła Gdańskiego

Zarząd: przew. — mgr Maria Wujtewicz, sekr. — mgr Feliks Wujtewicz, skarbnik — mgr Barbara Mossakowska; Komisja Rewizyjna — mgr Adela Sławińska, mgr Maria Illukiewicz.

Zebrania:

1. Mgr M. Wujtewicz: *Sprawozdanie z LXII Walnego Zgromadzenia PTF w Poznaniu*;
   mgr M. Kasprzyk: *Podstawy psychologiczne nauczania języków obcych*;
   mgr B. Tuchołek: *Echa antyku w sztuce na przykładzie zbiorów Muzeum Pomorskiego w Gdańsku.*
2. Mgr M. Wujtewicz: *Nowy program języka łacińskiego i uwagi do realizacji programu. Zaznajomienie z materiałami Ministerstwa Oświaty dostarczonymi przez Zarząd Główny PTF.*
3. Doc. dr L. Witkowski: *Filologia klasyczna w Danii.*
4. Doc. dr L. Witkowski: *Zabytki sztuki antycznej w muzeach kopenhaskich.*

W ramach akcji popularyzacyjnej pod kierunkiem mgra P. Gruszki zespół uczniowski żywego słowa „Flos" wystawiał inscenizację *Niobe* Gałczyńskiego, a Koło Krzewienia Kultury An-

tycznej II LO w Gdańsku *Chmury* Arystofanesa. W liceach ogólnokształcących urządzono różnego rodzaju konkursy i gazetki ścienne o tematyce antycznej.

Koło liczy 18 członków.

3. Sprawozdanie Koła Katowickiego

Zarząd: przew. — mgr Józef Jazowy, zast. przew. — mgr Józef Gralak, sekr. — mgr Henryka Stachurowa, skarbnik — mgr Zdzisław Paździora, członkowie Zarządu — mgr Leon Kosyrczyk, dr Wacław Wałek; Komisja Rewizyjna — mgr Józefa Chrzan-Dubieńska, mgr Wanda Olszowska, mgr Helena Warchołowa.

Zebrania:

1. Doc. dr R. Ligacz: *Polscy humaniści na Śląsku i ich związki z Polską*;
   mgr J. Jazowy: *Sprawozdanie z przebiegu Walnego Zgromadzenia w Poznaniu.*
2. Doc. dr R. Ligacz: *Wpływ kultury starożytnej na rozwój kultury polskiej w okresie tysiąclecia państwa polskiego.*
3. Mgr J. Jazowy: *Nowy program języka łacińskiego w zreformowanych liceach ogólnokształcących.*

W ramach akcji popularyzacyjnej mgr Z. Paździora wygłosił odczyt pt. *Praca pisarza, księgarza i bibliotekarza* (na podstawie opracowania dr G. Pianko), a mgr D. Żakowa zorganizowała w LO w Bielsku-Białej „zgaduj zgadulę" na temat: *Co wiesz o kulturze starożytnej Grecji i Rzymu.*

Koło liczy 24 członków.

4. Sprawozdanie Koła Kieleckiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Miętus, sekr. i skarbnik — mgr Zofia Siedlecka, członkowie Zarządu — mgr Eugenia Żukowa, dr Janusz Daniewski.

Zebrania:

1. Prof. H. Ciszewska: *Jak uczę gramatyki łacińskiej w klasie X i XI*;
   mgr A. Miętus: *Nowości bibliograficzne.*
2. *Dyskusja i ocena programu nauki języka łacińskiego w przyszłym liceum.*
3. Mgr A. Miętus: *O książce A. Sadurskiej „W cieniu Panteonu".*
4. Mgr S. Ostrowski: *Uwagi o realizacji nowego programu języka łacińskiego jako przedmiotu fakultatywnego*;
   mgr A. Miętus: *Nowości bibliograficzne.*
5. Mgr Z. Siedlecka i mgr I. Krawczykówna: *Omówienie rozprawy W. Kornatowskiego „Doktryna polityczna Cycerona jako doktryna czasów przełomowych".*
6. Prof. A. Jawor i mgr A. Miętus: *„Neron" A. Krawczuka.*
7. Mgr A. Miętus: *J. Łanowskiego „Antologia anegdoty antycznej".*

Koło liczy 27 członków.

5. Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, zast. przew. — mgr Danuta Zazulowa, sekr. — dr Jan Kołtowski, skarbnik — mgr Julia Mrukówna, członkowie Zarządu — mgr Zofia Kwiecińska, prof. dr Marian Plezia, mgr Wilhelm Treksler, dr Krystyna Weyssenhoff, mgr Stanisław Żurek; Komisja Rewizyjna — prof. Józef Pletnia, mgr Zofia Zamiejska.

Zebrania:

1. Doc. dr A. Heinz: *Starożytny spór o analogię i anomalię.*
2. Prof. dr M. Brożek: *Ruch literacki w Rzymie Enniusza.*

3. Dr R. Turasiewicz: *Problem meteków u autorów ateńskich.*
4. Mgr S. Stabryła: *Mit w dramacie XX wieku.*
5. Doc. dr Z. Gansińcowa: *Sprawozdanie z sesji naukowej w dniach 29 XI—2 XII 1965 w Berlinie z okazji X-lecia istnienia Instytutu Starożytności Grecko-Rzymskich Niemieckiej Akademii Nauk.*
6. Prof. dr J. Safarewicz: *Twórczość naukowa śp. prof. UJ T. Milewskiego.*
7. Dr K. Weyssenhoff: *Zaginione listy Cycerona.*
8. Mgr J. Korpanty: *Piractwo w starożytności.*
9. Prof. dr M. Plezia: *Tysiąclecie kultury antycznej w Polsce.*
10. Mgr S. Stabryła: *Antyczne dramaty L. H. Morstina i wspomnienie pośmiertne.*

Na zebraniach Koła podawano stale informacje o życiu filologii klasycznej w Polsce i świecie i nowych pracach z zakresu filologii klasycznej z obszernym omówieniem wybranych pozycji. Koło współpracowało z innymi Kołami oraz sekcjami języka łacińskiego Okr. Ośr. Metod. w Krakowie.

Koło liczy 59 członków.

6. Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Zarząd: przew. — doc. dr Janina Pliszczyńska, zast. przew. — prof. dr Stanisław Łoś, sekr. — mgr Seweryna Kunicka, skarbnik — dr Henryk Wójtowicz.

Zebrania:

1. Doc. dr J. Pliszczyńska: *Analiza literacka XII ks. „Iliady".*
2. Doc. dr J. Starnawski: *Czy obrona straconej reduty* (*O potrzebie nauczania łaciny z punktu widzenia historyka literatury polskiej*).
3. Prof. dr J. Łanowski: *„Trojanki" Eurypidesa i Sartre'a.*
4. Prof. dr W. Chwalewik: *Szekspir a kultura antyczna.*
5. Mgr A. Kołaczkowski: *Wątki antyczne u Szekspira.*
6. Dr A. Komornicka i doc. dr J. Starnawski: *Sprawozdanie z kongresu „Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra" w Brnie 11—16 IV 1966.*
7. Prof. dr M. Plezia: *Tysiąclecie kultury antycznej w Polsce.*
8. Prof. dr T. Zawadzki: *Kiedy powstały „Annales" Tacyta.*

Koło liczy 33 członków.

7. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd: przew. — doc. dr Tadeusz Błaszczyk, zast. przew. — mgr Tamara Simla, sekr. — mgr Stanisława Grzelakowska, skarbnik — mgr Ryszard Danka, członkowie Zarządu — prof. dr Rajmund Gostkowski, doc. dr Beniamin Nadel, doc. dr Stefan Oświecimski.

Zebrania:

1. Doc. dr M. Golias: *Narodziny gramatyki.*
2. Mgr S. Grzelakowska: *Sprawozdanie ze Zjazdu PTF w roku 1965.*
3. Dr S. Młodecki: *Sprawozdanie ze Zjazdu na 10-lecie Berlińskiego Instytutu Nauki o Antyku.*
4. Doc. dr J. Starnawski: *Przydatność znajomości języka łacińskiego do badań literackich.*
5. Doc. dr J. Pliszczyńska: *Dorobek naukowy prof. dra R. Gostkowskiego* (z okazji Osiemdziesięciolecia Jubilata).
6. Prof. dr S. Truchin: *Dzieje szkolnictwa rzymskiego.*

Koło współpracuje ściśle z Okr. Ośr. Metod. Urządzono konkurs dla młodzieży klasy VIII ze znajomości terminologii naukowej i technicznej pochodzenia łacińskiego i greckiego w podręcznikach fizyki i chemii.

Koło liczy 32 członków.

8. Sprawozdanie Koła Piotrkowskiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Trybus, sekr. — mgr Irena Kmiecik, skarbnik — mgr Jadwiga Ludwikowska.

Na pięciu zebraniach Koła urządzanych wspólnie z Okr. Ośr. Metod. omawiano zagadnienia związane z realizacją programu nauczania języka łacińskiego. Zorganizowano również konkurs w klasach dziesiątych ze znajomości wyrazów opartych na słownictwie greckim i łacińskim, które występują w podręczniku chemii dla klasy X oraz w Konstytucji PRL.

Koło liczy 11 członków.

9. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Wiktor Steffen, zast. przew. — prof. dr Jan Sajdak, sekr. — dr Jan Horowski, skarbnik — dr Kazimierz Liman, członkowie Zarządu — prof. dr Jan Wikarjak, doc. dr Irena Zawadzka, doc. dr Michał Swoboda, dr Andrzej Wójcik, mgr Mieczysław Głowiński; Komisja Rewizyjna — prof. dr Kazimierz Abgarowicz, mgr Maria Wikarjakowa, mgr Jadwiga Heinke.

Zebrania:

1. Doc. dr M. Swoboda: *Interpretacja Cycerona „De nat. deor." I 19, 49 nn.*
2. Dr J. Horowski, *Hezjoda „Prace i dnie" w. 756 nn.; interpretacja.*
3. Dr A. Wójcik: *Sermo jako forma wypowiedzi w satyrach Horacego.*
4. Prof. dr W. Steffen: *Nowe wydanie „Sykyończyka" Menandra.*

Członkowie Koła wygłaszali odczyty popularne w ramach akcji popularyzacyjnej i referaty na konferencjach nauczycieli języka łacińskiego.

Koło liczy 49 członków.

10. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Zarząd: przew. — dr Leon Witkowski, zast. przew. — doc. dr Zofia Abramowicz, sekr. — mgr Maria Mołodcówna, zast. sekr. — mgr Maria Witkowska, skarbnik — mgr Leonard Jarzębowski, członkowie Zarządu — doc. dr Barbara Józefowicz, doc. dr Maria Jaczynowska, mgr Marceli Wielewski, mgr Witold Wróblewski.

Zebrania:

1. Prof. dr W. Hering (Rostock): *Tendencyjność „Bellum Gallicum" Cezara* (w języku niemieckim).
2. Prof. dr W. Hering (Rostock): *Treść polityczna pojęcia „humanitas" u Cezara* (w języku niemieckim).
3. Dr S. Mrozek: *Prywatne rozdawnictwo w Italii w okresie cesarstwa.*
4. Doc. dr W. Kornatowski: *Zagadnienie własności u pisarzy wczesnochrześcijańskich.*
5. Dr L. Witkowski: *Antyczna zagadka literacka.*
6. Doc. dr W. Preisner: *Miłość i kobiety antyczne i współczesne w wyrazie poetyckim Dantego.*
7. Prof. dr J. Irmscher (Berlin): *Die geistige Situation der Intelligenz im Zeitalter Justinians.*

Wygłoszono 4 odczyty popularno-naukowe (doc. dr Z. Abramowicz i dr L. Witkowski). Koło współpracuje z Okr. Ośr. Metod.

Koło liczy 48 członków.

11. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, zast. przew. — dr Gabriela Pianko, sekr. — doc. dr Hanna Szelest, skarbnik — dr Maria Pąkcińska, członkowie Zarządu — mgr Barbara

Drewniewska, prof. dr Lidia Winniczuk; Komisja Rewizyjna — dr Katarzyna Augustyniak doc. dr Maria Maykowska, doc. dr Beniamin Nadel.

Zebrania:

1. Prof. dr K. Kumaniecki: *Nowo odkryta komedia Menandra „Misoumenos"*.
2. Prof. dr L. Winniczuk: *„Urbanitas" Pliniusza Młodszego.*
3. Dr G. Pianko: *Recenzja książki I. M. Lindforth'a: „Electra's Day in the Tragedy of Sophocles"*.
4. Mgr T. Brzostowski: *Jan Długosz i jego dzieło.*
5. Doc. dr H. Szelest: *Oryginalność tzw. opisowych „Silvae" Stacjusza.*
6. Mgr E. Sarnowska: *Współczesna teoria mitu.*
7. Doc. dr O. Jurewicz: *Religia u Plauta.*
8. Doc. dr A. Świderkówna: *Najstarsza książka grecka.*
9. Mgr Z. Borkowski: *Papirus z Panopolis.*
10. Dr M. Pąkcińska: *Motywy Homerowe w romansie Charitona.*
11. Doc. dr M. Cytowska: *Erasmiana toruńskie.*

W ramach działalności sekcji popularyzacji wiedzy o antyku wygłoszono 13 pogadanek dla młodzieży szkolnej. Prowadzono w dalszym ciągu kurs języka greckiego dla młodzieży szkolnej oraz zorganizowano X międzyszkolną Olimpiadę łacińską.

Koło liczy 113 członków.

12. Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Jerzy Łanowski, zast. przew. — dr Herbert Myśliwiec, sekr. — dr Janina Ławińska, zast. sekr. — mgr Andrzej Ładomirski, skarbnik — mgr Janina Gajda, członkowie Zarządu — doc. dr Ludwika Rychlewska, prof. dr Jerzy Krókowski, mgr Antoni Burakowski; Komisja popularyzacji wiedzy o antyku: przew. — mgr Zofia Steinowa, członkowie — mgr Eugeniusz Jacek, mgr Urszula Matląg, mgr Krystyna Rottenberg, mgr Wiesław Tyszkowski, mgr Stanisław Wilczyński, dr Hanna Wałkówska, mgr Brygida Zakrzowska; Komisja Rewizyjna: przew. — mgr Dominik Szperka, członkowie — mgr Zofia Myśliwiec, doc. dr Henryk Rosenstrauch.

Zebrania:

1. Prof. dr W. Steffen: *Tragedia Ajschylosa „Siedmiu przeciw Tebom"*.
2. Dr. H. Wałkówska: *Elementy indyjskie w filozofii greckiej.*
3. Dr J. Ziomecki, mgr B. Zakrzowska: *Badania archeologiczne w Novae (Bułgaria) w 1965 r.*
4. Dr J. Cygan: *Odmiana „sum" w świetle gramatyki transformacyjnej.*
5. Prof. dr J. Baszkiewicz: *Kronika mistrza Wincentego na tle renesansu XII wieku.*
6. Dr S. Zabłocki: *Filologiczne wrażenia z Austrii.*
7. Prof. dr J. Schnayder: *U podstaw wymiany i ekspansji kultury starożytnej Grecji.*
8. Prof. dr J. Irmscher (Berlin): *Die Weltanschauung des Paulos Silentiarios.*
9. Prof. dr J. Łanowski: *O nowym słowniku grecko-polskim*;
   S. Drewniak: *Wspomnienia znad greckiej kaszty.*

Sekcja czytania autorów greckich w dalszym ciągu tłumaczyła *Varia historia* Eliana. Sekcja czytania autorów nowołacińskich odbyła trzy posiedzenia. W ramach akcji popularyzacji wiedzy o antyku wygłoszono 3 odczyty dla młodzieży szkół średnich oraz 3 odczyty dla szerszej publiczności. Koło ściśle współpracuje z Okr. Ośr. Metod.

Koło liczy 61 członków.

LXIV SPRAWOZDANIE

z czynności

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

za czas od 26 VI 1966 do 15 X 1967

A

1. Sześćdziesiąte czwarte Walne Zgromadzenie Polskiego Towarzystwa Filologicznego w dniach 16, 17 i 18 października 1967 r. w Bolkowie

LXIV Walne Zgromadzenie PTF w Ośrodku Wiedzy o Ziemiach Zachodnich TWP w Bolkowie otworzył prezes Zarządu Głównego, prof. dr Kazimierz Kumaniecki, witając przybyłych gości oraz wszystkich delegatów i członków Kół PTF. Następnie przemówienia powitalne wygłosili prorektor Uniwersytetu Wrocławskiego, prof. dr Władysław Floryan, oraz sekretarz generalny Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, prof. dr Jan Trzynadlowski, którzy podkreślili aktywność i wielkie zasługi dla nauki polskiej wybitnych, dziś już nie żyjących filologów klasycznych, działających we Wrocławiu. Nawiązując do sytuacji filologii klasycznej w chwili obecnej prof. dr Jan Trzynadlowski dał na zakończenie wyraz swemu przekonaniu, iż filologia klasyczna jest i będzie w przyszłości natchnieniem nauk humanistycznych.

Przed przystąpieniem do następnego punktu porządku dziennego uczczono chwilą milczenia pamięć zmarłych w ostatnim okresie członków Towarzystwa oraz poinformowano zebranych, że zamiast zapowiedzianego w programie odczytu prof. dra Mariana Plezi, nieobecnego z powodu choroby, odczyt pt. *Mit antyczny w dramacie Brandstaettera* wygłosi mgr Stanisław Stabryła.

Z kolei przedstawiono sprawozdanie Zarządu Głównego: sekretarz, mgr Irmina Lichońska, złożyła sprawozdanie rzeczowe, skarbnik, mgr Jerzy Mańkowski, sprawozdanie finansowe. W następnym punkcie porządku dziennego przedstawiciele poszczególnych Kół odczytali (w porządku alfabetycznym) swoje sprawozdania (brak było jedynie sprawozdania Koła Katowickiego, które dostarczono na piśmie w terminie późniejszym), po czym prof. dr Jerzy Łanowski złożył następujące sprawozdanie redakcji „Eos": W okresie sprawozdawczym ukazał się jeden zeszyt „Eos" rocznika LV 1965 poświęconego prof. drowi Władysławowi Strzeleckiemu, objętości 17, 60 ark. wyd., w styczniu 1967 r. Zeszyt drugi tego rocznika jest w produkcji, a w najbliższym okresie spodziewane są korekty. Oddano do Ossolineum teki obu zeszytów rocznika LVI 1966 poświęconego prof. drowi Kazimierzowi Kumanieckiemu. W opracowaniu redakcyjnym są materiały rocznika LVII 1967 poświęconego pamięci Nieodżałowanego Redaktora, Prof. dra Jerzego Krókowskiego W zakończeniu redaktor „Eos" złożył podziękowanie za rzetelną i oddaną pracę zarówno sekretarzom redakcji, jak i redaktorowi wydawnictwa, mgr Zofii Myśliwiec, oraz Wydawnictwu Ossolineum za wyjątkowo dobrą współpracę i dbałość o jakość druku „Eos".

Z kolei odczytano sprawozdanie Komisji Rewizyjnej w następującym brzmieniu: „Komisja Rewizyjna PTF w składzie: doc. dr Janina Czerniatowicz, dr Jan Horowski, doc. dr Oktawiusz Jurewicz, doc. dr Stefan Oświecimski, doc. dr Ludwika Rychlewska, dr Maria Pąkcińska, po sprawdzeniu księgi kasowej — Dziennik Główny stwierdziła zgodność zapisów księgowych z dokumentami kasowymi i zapisami na kartach analitycznych. Stan kasy na dzień 13 października 1967 r. wynosi 957,13 zł; na koncie bankowym figuruje suma 221940,59 zł; czek rozrachunkowy na 18000 zł. Komisja zapoznała się ponadto z merytoryczną stroną wydatków i stwierdziła ich pełną celowość".

Przed rozpoczęciem dyskusji prof. Kumaniecki odczytał telegramy z życzeniami owocnych obrad od Wojewódzkiego Komitetu Frontu Jedności Narodu i Zarządu Wojewódzkiego Towarzystwa Rozwoju Ziem Zachodnich we Wrocławiu oraz od Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Jaworze.

W dyskusji zabierali głos: dr Daniewski postulując unowocześnienie podręczników łaciny; prof. H. Ładosz wskazując na potrzebę stworzenia Koła Miłośników Filologii Klasycznej; prof. Brożek wyrażając uznanie dla Kół PTF będących z dala od ośrodków uniwersyteckich, które znajdują coraz nowe formy pracy nad popularyzacją antyku, wystąpił równocześnie do Zarządu Głównego z propozycją zwiększenia funduszu PTF na popularyzację, szczególnie dla tych właśnie Kół. Prof. Brożek zaproponował, aby Walne Zgromadzenie wyraziło podziękowanie dr G. Pianko za książki, które ofiarowała dla zwycięzców olimpiady łacińskiej w Warszawie. Prof. Kumaniecki powołując się na rozmowę z Ministrem Oświaty i Szkolnictwa Wyższego udziela odpowiedzi doc. Witkowskiemu, że będą również istniały licea z obowiązkową nauką języka łacińskiego. Prof. Łanowski proponuje, aby nauczyciele języka łacińskiego lub kierownicy sekcji dydaktycznej w mniejszych ośrodkach przedstawiali trudności związane z wprowadzaniem łaciny do szkół do Kuratorium lub do najbliższego ośrodka uniwersyteckiego. Doc. Oświecimski zaproponował, aby wystąpić do Ministerstwa Ośw. i Szk. Wyższ. o wprowadzenie do klas licealnych przedmiotu, „kultura antyczna". Mgr Simla podała do wiadomości, że w 13 liceach na terenie Łodzi naucza się języka łacińskiego, co jest wynikiem szeroko zakrojonej akcji propagandowej w prasie i telewizji; należy wobec tego w dalszym ciągu wszystkimi dostępnymi środkami prowadzić wśród społeczeństwa akcję propagandową na temat nauczania łaciny. Na zakończenie dyskusji prof. Kumaniecki zaapelował do Kół, aby zawiadomili Zarząd Główny o sytuacji łaciny w swoich ośrodkach i podali, w ilu szkołach oraz ilu uczniów uczy się języka łacińskiego.

W następnym punkcie porządku dziennego prof. Kumaniecki zgłosił kandydaturę prof. dra Wiktora Steffena na wiceprezesa na miejsce zmarłego prof. dra R. Gostkowskiego. Wniosek przyjęto jednogłośnie.

Z kolei Prezes zgłosił następujące wnioski Zarządu Głównego: 1. Proponuje się przeniesienie do Poznania redakcji „Eos" w następującym składzie: redaktorzy — prof. dr Wiktor Steffen i prof. dr Jan Wikarjak, sekretarz redakcji — doc. dr Irena Kazik-Zawadzka. Jednocześnie Prezes złożył podziękowanie prof. drowi Jerzemu Łanowskiemu za jego ofiarną długoletnią pracę w redakcji. Walne Zgromadzenie przyjęło wniosek jednogłośnie, a prof. Łanowskiemu podziękowało gorącymi oklaskami. Prof. Łanowski podziękował następnie Prezesowi i Walnemu Zgromadzeniu za uznanie oraz złożył ze swej strony podziękowanie za współpracę całemu dotychczasowemu zespołowi redakcyjnemu.

2. Wniosek o zmianie 30 punktu Statutu. Wg nowego sformułowania pisma dotyczące spraw finansowych podpisywać będą 2 osoby — prezes lub wiceprezes oraz skarbnik, a nie jak dotychczas 3 osoby.

3. Wniosek o utworzenie funduszu nagród PTF za osiągnięcia dydaktyczne, popularyzacyjne i organizacyjne oraz o powołanie Komisji Regulaminowej do opracowania regulaminu nagród i przygotowania odpowiedniego pisma do PAN. Komisję wybierze Zarząd Główny. Wnioski przyjęto jednogłośnie.

Jednogłośnie również przyjęto wniosek Koła Krakowskiego zobowiązujący Zarząd Główny do przemyślenia i zrealizowania akcji propagującej nauczanie języka łacińskiego w klasach licealnych wszystkimi stojącymi do dyspozycji środkami (radio, prasa, telewizja).

Wieczorem odbyło się spotkanie towarzyskie, w czasie którego aktorzy teatrów wrocławskich, A. Lutosławska, J. Kellerówna i J. Peszek, recytowali sceny z *Trojanek* Eurypidesa, a prof. H. Ładosz fragmenty autorów polskich.

Obradom popołudniowym przewodniczył prof. dr J. Łanowski. Referat pierwszy pt. *Petroniana* wygłosił prof. dr M. Brożek; głos w dyskusji zabierali prof. prof. Schnayder i Łanowski. Następny referat pt. *Mit antyczny w dramatach Brandstaettera* wygłosił mgr S. Stabryła, a głos w dyskusji zabierali: prof. prof. Brożek, Kumaniecki, Łanowski, Ładosz, doc. Pliszczyńska, doc. Sadurska, dr Horowski i mgr Danka.

Drugiego dnia Zjazdu przed południem zorganizowano wycieczkę autobusową do Krzeszowa.

W czasie obrad popołudniowych, którym przewodniczył prof. dr J. Schnayder, wygłoszono następujące odczyty: prof. dr K. Głombiowski: *Na historię literatury antycznej spojrzenie księgoznawcze*; w dyskusji udział wzięli: prof. prof. Łanowski, Brożek, Steffen, Schnayder, doc. Nadel, dr Myśliwiec, prof. Ładosz, doc. Czerniatowicz, mgr Danka, mgr Plewako. Drugi referat pt. *Poetyka renesansowego epicedium* wygłosił dr S. Zabłocki. W dyskusji głos zabrali prof. prof. Brożek i Kumaniecki.

Na posiedzeniu, przewodnictwo którego objął dr S. Ostrowski, referat pt. *Realizacja założeń metodycznych nowego programu języka łacińskiego w podręczniku „Vox Latina" dla klasy I liceum ogólnokształcącego* wygłosił dr J. Horowski. Głos w dyskusji zabrali: doc. Nadel, mgr Gesztoft, mgr Miętus, mgr Danka, doc. Sadurska, dyr. Zazulowa, mgr Kulczycka, mgr Simla, mgr Plewako, mgr Jamróz, prof. Wikarjak, prof. Ładosz, prof. Brożek. Wszyscy dyskutanci zgodnie podkreślali, że nowy podręcznik spełnił zadanie (przerobienie w krótkim czasie przewidzianego programem materiału).

W trzecim dniu obrad przed południem przewodnictwo ponownie objął dr S. Ostrowski. Odczyt pt. *USA i antyk — marginalia polemiczne* wygłosił prof. dr J. Łanowski, a głos zabierali prof. Brożek, prof. Ładosz i dr Wójtowicz. Ostatni odczyt pt. *Organizacja pracy na lektoratach języka łacińskiego* wygłosił doc. dr H. Rosenstrauch. W dyskusji, w której podkreślono, że na lektoratach należy stosować zupełnie inne metody niż w szkole i różnicować wymagania w zależności od kierunku studiów, udział wzięli: prof. Wikarjak, prof. Brożek, dr Horowski, dr Grużewski, mgr Danka, mgr Wikarjakowa. Następnie dr Ostrowski zamykając obrady Walnego Zgromadzenia podziękował referentom za bardzo interesujące odczyty, dyskutantom za udział w dyskusji, a gospodarzom Zjazdu, Kołu Wrocławskiemu PTF z prof. Łanowskim i drem Myśliwcem na czele, za sprawną organizację obrad. Z kolei prof. Łanowski podziękował za udział wszystkim uczestnikom Zjazdu oraz instytucjom, które pomogły Kołu Wrocławskiemu w zorganizowaniu Zjazdu: Kuratorium Okręgu Szkolnego, Komisji Kultury, Towarzystwu Rozwoju Ziem Zachodnich, Towarzystwu Wiedzy Powszechnej.

2. Działalność Zarządu Głównego za czas od 1 VII 1966 do 15 X 1967

W okresie sprawozdawczym odbyły się trzy posiedzenia Wydziału Zarządu Głównego i dwa posiedzenia plenarne, na których omawiano sprawy bieżące, administracyjne i finansowe. W związku ze znacznym wzrostem prac administracyjnych za zgodą PAN zaangażowano dwóch stałych pracowników administracyjnych. Zarząd Główny rozesłał do Kół znaczną ilość otrzymanych z remanentów zeszytów „Eos", „Meandra" i wydawnictw „Meandra".

Prezes Zarządu Głównego, prof. dr K. Kumaniecki, przeprowadził rozmowy z Ministrem Oświaty i Szkolnictwa Wyższego na temat obowiązkowego nauczania łaciny w liceach ogólnokształcących i utworzenia kilku liceów z językiem greckim.

W czasie obrad IX Krajowego Zjazdu delegatów ZNP w Warszawie w marcu br. Zarząd Główny wspólnie z Kołem Warszawskim PTF wystosował do Komisji Wnioskowej Zjazdu pismo postulujące zrewidowanie przez Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego programu nowego liceum i pozostawienie języka łacińskiego jako obowiązkowego dla części uczniów liceum w dotychczasowym wymiarze 3 godz. tygodniowo, a jeżeli nastąpi podział liceów — wprowadzenie języka łacińskiego jako obowiązkowego w liceum humanistycznym; postulowano również utworzenie kilku liceów typu klasycznego, uwzględniającego szerzej naukę języka łacińskiego i greckiego.

Wobec nieprzewidzianych okoliczności sprawa wycieczki do Grecji została chwilowo zawieszona.

Na posiedzeniu Zarządu Głównego w dniu 24 II 1967 r. postanowiono zawiesić działalność Koła Białostockiego, Olsztyńskiego i Rzeszowskiego, które od dłuższego już czasu nie wykazywały żadnej działalności.

Towarzystwo liczy 452 członków zgrupowanych w 11 kołach.

3. Stan finansowy

LXIV ZESTAWIENIE DOCHODÓW I ROZCHODÓW POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Przychody:

1. Środki obrotowe w dniu 26 VI 1966	55185,32 zł
2. Dotacja PAN	328500,— zł
3. Składki członkowskie	10295,— zł
4. Sprzedaż „Eos"	10769,20 zł
5. Zwrot z rozliczenia	34—
	404783,52 zł
rozchody	163885,80 zł
Środki obrotowe w dniu 15 X 1967	240897,72 zł

Rozchody:

1. Druk „Eos"	56949,— zł
2. Honoraria autorskie i redakcyjne	46004,75 zł
3. Bezosobowy fundusz płac	19225,— zł
4. Osobowy fundusz płac (od I 1V 1967)	9800,— zł
5. Składki ZUS	1519,— zł
6. Nagrody dla pracowników administracyjnych	380,— zł
7. Koszta podróży	20760,70 zł
8. Poczta	1941,65 zł
9. Materiały biurowe	965,70 zł
10. Dotacja dla Kół (popularyzacja)	5350,— zł
11. Różne	990,— zł
	163885,80 zł

B

SPRAWOZDANIA KÓŁ PTF

1. Sprawozdanie Koła Gdańskiego

Zarząd: przew. — mgr Maria Wujtewicz, sekr. — mgr Feliks Wujtewicz, skarbnik — mgr Barbara Mossakowska; Komisja Rewizyjna — mgr Adela Sławińska, mgr Maria Illukiewicz.

Zebrania:

1. Mgr M. Wujtewicz: *Sprawozdanie z LXIII Walnego Zgromadzenia PTF w Warszawie*;
   mgr M. Gurbisz: *Nowości wydawnicze w zakresie antyku.*
2. Mgr M. Wujtewicz: *Wpływ antyku na kulturę polską w ciągu 10 wieków.*
3. Mgr B. Mossakowska: *Formy pracy nad tekstem w klasie X.*
4. Mgr T. Elas: *Metody nauczania języka łacińskiego w zreformowanym liceum*;
   mgr F. Wujtewicz: *Efekty dyskusji o nauce łaciny.*
5. Mgr M. Wujtewicz: *Nowy podręcznik języka łacińskiego dla klasy I*;
   mgr F. Wujtewicz: *Wnioski i uwagi na podstawie pracy J. Daabowej*: *„Aktywizacja ucznia".*
6. Mgr Z. Sikora: *Impresje z podróży na trasie Piza—Florencja—Rzym.*

Pod kierunkiem mgra P. Gruszki działa w dalszym ciągu w Technikum Ekonomicznym w Gdańsku zespół żywego słowa „Flos", który wystawiał *Eumenidy* Ajschylosa, a w II Liceum Ogólnokształcącym w Gdańsku Koło Krzewienia Kultury Antycznej, które wystawiało *Ptaki* Arystofanesa. Nauczyciele organizowali różnego rodzaju konkursy znajomości języka łacińskiego i recytacje utworów łacińskich poetów. Między członków Koła rozdzielono otrzymane od Zarządu Głównego książki i czasopisma. Zarząd Koła interweniował kilkakrotnie w sprawie nauczania języka łacińskiego w zreformowanym liceum, kiedy władze szkolne i oświatowe interpretowały zasady nauczania języka łacińskiego niezgodnie z zamierzeniami i wyjaśnieniami Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego.

Koło liczy 18 członków.

2. Sprawozdanie Koła Katowickiego

Zarząd: przew. — mgr Józef Jazowy, zast. przew. — mgr Józef Gralak, sekr. — mgr Henryka Stachurowa, skarbnik — mgr Zdzisław Paździora, członkowie Zarządu — dr Wacław Wałek, mgr Leon Kosyrczyk.

Działalność Koła polegała na wygłaszaniu odczytów popularno-naukowych dla rodziców i młodzieży. Wygłoszono następujące pogadanki i odczyty:

1. Mgr M. Małeszczyk-Zyska: *Mitologia grecko-rzymska.*
2. Dr W. Wałek: *Wpływ kultury łacińskiej na kulturę polską.*
3. Mgr W. Salomon: *Wpływ kultury klasycznej na kulturę polską.*
4. Doc. dr M. Strzałkowska: *Antyk we współczesnej literaturze francuskiej.*

Koło liczy 30 członków.

3. Sprawozdanie Koła Kieleckiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Miętus, sekr. i skarbnik — mgr Zofia Siedlecka, członkowie Zarządu — mgr Eugenia Żukowa, dr Janusz Daniewski.

Zebrania:

1. Mgr A. Miętus: *Wspomnienie o prof. T. Since.*
2. Mgr A. Miętus i dr J. Daniewski: *Sprawozdanie z LXIII Walnego Zgromadzenia PTF w Warszawie*;
   mgr A. Miętus: *Trud życiowy prof. T. Sinki*;
   mgr Z. Siedlecka: *Najnowsze wykopaliska w Dobrudży.*
3. Mgr A. Miętus: *Afryka rzymska w II w. n. e. — Apulejusz z Madaury.*
4. Mgr A. Miętus: *Apulejusza „Metamorfozy, czyli Złoty Osioł".*
5. Mgr A. Miętus: *Jerzego Schnaydra Antologia listu antycznego*;
   Mgr A. Miętus: *Głosy prasy w sprawie nauki łaciny w przyszłym liceum ogólnokształcącym.*
6. Mgr S. Gawroński: *Dyskusja prasowa o nauczaniu łaciny i perspektywy jej zorganizowania w przyszłym roku szkolnym.*
7. Mgr Z. Siedlecka i mgr A. Miętus: *Omówienie podręcznika języka łacińskiego dla klasy I „Vox Latina".*

Koło współpracuje jak najściślej z zespołem nauczycieli języka łacińskiego Wojewódzkiego Ośrodka Metodycznego. Zorganizowano szereg dyskusji w sprawie nauczania języka łacińskiego w zreformowanym liceum i urządzono spotkania na ten sam temat z dziennikarką.

Koło liczy 23 członków.

4. Sprawozdanie Koła Krakowskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, zast. przew. — dyr. mgr Danuta Zazulowa, sekr. — dr Jan Kołtowski, skarbnik — dr Krystyna Weyssenhoff, członkowie Zarządu — mgr Zofia Kwiecińska, mgr Julia Mrukówna, prof. dr Marian Plezia, prof. Wilhelm Treksler, mgr Stanisław Żurek; Komisja Rewizyjna — prof. Józef Pletnia, mgr Zofia Zamiejska.

Odczyty:

1. Doc. dr Z. Gansińcowa: *Kongres Kultury Antycznej w Brnie 1966 r.*
2. Mgr O. Hirsch-Warchałowska: *Rzeźba grecka w zbiorach polskich.*
3. Dr W. Dobrowolski: *Afrykańskie pochodzenie tragedii?*
4. Prof. dr J. Safarewicz: *Uwagi o słownictwie Cycerona.*
5. Mgr J. Korpanty: *Teoria upadku obyczajów w Rzymie II i I w. p. n. e. i jej funkcja ideologiczna.*
6. Dr K. Unrug: *Podwodne poszukiwania archeologiczne w basenie Morza Śródziemnego.*
7. Prof. Z. Cierniakowa: *Nemi i okręty Kaliguli.*
8. Prof. dr M. Brożek: *Tradycja rękopiśmienna Lukrecjusza.*
9. Mgr A. Kozłowska: *Uwagi o języku Enniusza.*
10. Doc. dr W. Krenkel (Rostock): *Über die Anordnung der Fragmente des Lucilius.*

Na Walnym Zgromadzeniu Koła w dniu 23 IX 1967 wybrano nowy Zarząd Koła w następującym składzie: przew. — prof. dr Mieczysław Brożek, zast. przew. — dyr. mgr Danuta Zazulowa, sekr. — mgr Józef Korpanty, skarbnik — dr Jan Kołtowski, członkowie Zarządu — mgr Anna Kozłowska, prof. dr Marian Plezia, dr Krystyna Weyssenhoff, mgr Jadwiga Pacynowa, mgr Stanisław Żurek; Komisja Rewizyjna — prof. Józef Pletnia, mgr Zofia Zamiejska, mgr Antoni Siekierzyński.

Na zebraniach Koła informuje się systematycznie członków o życiu filologii klasycznej w Polsce i świecie oraz o nowościach wydawniczych z zakresu antyku wraz z obszernym omówieniem wybranych pozycji. Na czterech zebraniach Zarządu Koła zastanawiano się nad nowymi formami pracy Koła wobec aktualnej sytuacji łaciny w szkołach (m. in. popularyzacja antyku w świetlicach, klubach, domach kultury itp.). Dla uczczenia śp. prof. T. Sinki i prof. S. Krwawicza zorganizowano wśród członków Koła zbiórkę pieniężną i zebraną kwotę przekazano na budowę „Domu spokojnej starości" w Krakowie. Członkowie Koła w ramach współpracy z innymi Kołami PTF i Okręgowym Ośrodkiem Metodycznym wygłosili 2 odczyty, a w ramach akcji popularyzacji wiedzy o antyku 3 odczyty.

Koło liczy 62 członków.

5. Sprawozdanie Koła Lubelskiego

Zarząd: przew. — doc. dr Janina Pliszczyńska, zast. przew. — prof. dr Stanisław Łoś, sekr. — mgr Seweryna Kunicka, skarbnik — dr Henryk Wójtowicz.

Zebrania:

1. Doc. dr J. Pliszczyńska: *Działalność naukowa prof. R. Gostkowskiego* (na uroczystej akademii żałobnej, podczas której studenci recytowali utwory Horacego).
2. Dr H. Wójtewicz: *Wychodzimy z kryzysu.*
3. Prof. dr M. Plezia: *Działalność naukowa prof. T. Sinki* (na uroczystej akademii żałobnej, w czasie której recytowano wyjątki z *Iliady* oraz prac prof. T. Sinki).
4. Prof. dr J. Łanowski: *Sienkiewiczowska wizja antyku.*
5. Dr K. Stawecka: *„Virtus" jako ideał moralny w piśmiennictwie przedcycerońskim.*
6. Prof. dr W. Steffen: *Nieautentyczny prolog „Agamemnona" Ajschylosa.*
7. Doc. dr Z. Gansińcowa: *Stroje w eposach Homera.*

Koło liczy 34 członków.

6. Sprawozdanie Koła Łódzkiego

Zarząd: przew. — doc. dr Tadeusz Błaszczyk, zast. przew. — mgr Tamara Simla, sekr. — mgr Stanisława Grzelakowska, skarbnik — mgr Ryszard Danka, członkowie Zarządu — doc. dr Beniamin Nadel, doc. dr Stefan Oświecimski.

Zebrania:

1. Mgr S. Grzelakowska: *Sprawozdanie ze Zjazdu PTF w r. 1966*;
   mgr T. Simla: *Nauczanie problemowe.*
2. Mgr T. Simla: *Nowy program języka łacińskiego.*
3. Doc. dr J. Starnawski: *Przekład staropolskich „Scriptorum Polonicorum Hecatontas".*
4. Mgr T. Simla: *Nauczanie języka łacińskiego we Francji.*
5. Mgr J. Sylwestrowicz: *Psychologiczne podstawy nauczania języków obcych.*
6. Mgr J. Macjon: *Problem „Elektry" u tragików greckich*, cz. I.
7. Mgr J. Macjon: *Problem „Elektry" u tragików greckich*, cz. II.
8. Mgr R. Danka: *Pierwotny Apollo, Pajan, Helios.*
9. Prof. dr M. Plezia: *Tysiąclecie kultury antycznej w Polsce.*
10. Doc. dr S. Oświecimski: *Metodologiczne kłopoty z kwestią autorstwa „Eryksjasza".*

Dzięki akcji popularyzacyjnej wśród rodziców i młodzieży oraz licznym zabiegom u władz szkolnych języka łacińskiego naucza się w 13 liceach ogólnokształcących (na ogólną ilość 29).

Koło liczy 24 członków.

7. Sprawozdanie Koła Piotrkowskiego

Zarząd: przew. — mgr Adam Trybus, sekr. — mgr Irena Kmiecik, skarbnik — mgr Jadwiga Ludwikowska.

Zebrania:

1. *Sprawozdanie delegatów z Walnego Zgromadzenia PTF.*
2. Prof. R. Paś: *Wpływ łaciny na słownictwo zachodnio-europejskie*;
   mgr I. Kmiecik: *Historia nauczania łaciny w Polsce i osiągnięcia filologów klasycznych w ostatnim stuleciu.*
3. Prof. W. Słuszkiewicz: *Program nauczania łaciny w nowym liceum*;
   mgr I. Kmiecik: *Znaczenie zespołów samokształceniowych w podnoszeniu kwalifikacji nauczycieli.*
4. Mgr A. Trybus: *Konkursy propagujące wśród młodzieży znajomość języka łacińskiego.*
5. *Dyskusja nad usprawnieniem nauczania języka łacińskiego.*

Członkowie przygotowali artykuły i odczyty pedagogiczne oraz wygłosili pogadanki popularyzacyjne. Zorganizowano konkurs na temat znajomości antyku wśród młodzieży szkolnej.

Koło liczy 12 członków.

8. Sprawozdanie Koła Poznańskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Wiktor Steffen, zast. przew. — prof. dr Jan Sajdak, sekr. — dr Jan Horowski, skarbnik — dr Kazimierz Liman, członkowie Zarządu — prof. dr Jan Wikarjak, doc. dr Irena Zawadzka, doc. dr Michał Swoboda, dr Andrzej Wójcik, mgr Mieczysław Głowiński; Komisja Rewizyjna — prof. dr Kazimierz Abgarowicz, mgr Maria Wikarjakowa, mgr Jadwiga Heinke.

Zebrania:

1. Doc. dr I. Zawadzka: *Tadeusz Sinko. Wspomnienie pośmiertne*;
   mgr M. Wikarjakowa: *Sprawozdanie z Walnego Zjazdu PTF w Warszawie.*

2. Dr A. Wójcik: *Niektóre zagadnienia formalne i treściowe II, VIII i X eklogi Wergiliusza.*
3. Doc. dr M. Swoboda: *Problemy i postulaty w badaniach nad twórczością Tibulla.*
4. Mgr I. Lewandowski: *Recepcja „Epitomy" Florusa w Polsce.*
5. Prof. dr J. Wikarjak: *Cicero imperator.*
6. Prof. dr W. Steffen: *Jan Sajdak. Wspomnienie pośmiertne.*
7. Prof. dr W. Steffen: *Prolog Ajschylosowego „Agamemnona".*

Na Walnym Zebraniu Koła w dniu 9 VI 1967 wybrano nowy zarząd w następującym składzie: przew. — prof. dr Jan Wikarjak, zast. przew. — doc. dr Irena Zawadzka, sekr. — mgr Ignacy Lewandowski, skarbnik — dr Kazimierz Liman, członkowie Zarządu — prof. dr Wiktor Steffen, doc. dr Michał Swoboda, mgr Klemens Kruszewski, dr Andrzej Wójcik, mgr Maria Wikarjakowa; Komisja Rewizyjna — prof. dr Kazimierz Abgarowicz, mgr Jadwiga Heinke, mgr Andrzej Czapliński.

Koło liczy 51 członków.

9. Sprawozdanie Koła Toruńskiego

Zarząd: przew. — doc. dr Leon Witkowski, zast. przew. — doc. dr Zofia Abramowiczówna, sekr. — mgr Maria Mołodcówna, zast. sekr. — mgr Maria Witkowska, skarbnik — mgr Leonard Jarzębowski, członkowie Zarządu — doc. dr Barbara Józefowiczowa, doc. dr Maria Jaczynowska, mgr Marceli Wielewski, mgr Witold Wóblewski.

Zebrania:

1. Doc. dr E. G. Schmidt (Jena): *Der Begriff des Guten zwischen Plato und Plotin.*
2. Doc. dr E. G. Schmidt: *„Rührung" und „Erschütterung" in der antiken Literaturtheorie.*
3. Mgr J. Justyński: *Konflikt postaw Cycerona w związku z zarządem prowincjami.*
4. Mgr E. Heza: *Wzór obywatela ateńskiego w świetle świadczeń na rzecz polis.*
5. Doc. dr O. Jurewicz: *Religia w komediach Plauta.*
6. Doc. dr W. Krenkel (Rostock): *Florenz, Paestum, Pompei, Rom.*
7. Doc. dr W. Krenkel: *Die Anordnung der Fragmente bei Lucilius.*
8. Mgr W. Wróblewski: *Arystokracja ateńska II połowy V w. p. n. e.*
9. Doc. dr Z. Abramowiczówna: *Co znaczy po grecku termin „metopa".*

Koło liczy 44 członków.

10. Sprawozdanie Koła Warszawskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Kazimierz Kumaniecki, zast. przew. — dr Gabriela Pianko, sekr. — doc. dr Hanna Szelest, skarbnik — dr Maria Pąkcińska, członkowie Zarządu — mgr Barbara Drewniewska, mgr Magdalena Freyd, mgr Krystyna Kreyser, prof. dr Lidia Winniczuk, dr Jerzy Wojtczak; sekcja popularyzacji wiedzy o antyku: przew. — mgr Barbara Drewniewska, współpraca — prof. dr Lidia Winniczuk; Komisja Rewizyjna — dr Katarzyna Augustyniak, doc. dr Beniamin Nadel, doc. dr Maria Maykowska (do marca 1967).

Zebrania:

1. Prof. dr K. Kumaniecki: *Rekonstrukcja „Konsolacji" Cycerona.*
2. Prof. dr A. Michel (Lille): *L'attitude de Cicéron en face des différentes sectes philosophiques: signification et valeur de son éclecticisme.*
3. Doc. dr M. Cytowska: *Humanizm Słowian południowo-zachodnich.*
4. Doc. dr H. Szelest: *„Silvae" Stacjusza IV 7; 8.*
5. Dr M. Pąkcińska: *Ksenofont z Efezu.*
6. Prof. dr A. Mirambel (Paryż): *Les nouveaux aspects du roman dans la litterature grecque d'aujourd'hui.*

7. Doc. dr W. Krenkel (Rostock): *Über die Anordnung der Fragmente des Lucilius.*
8. Prof. dr L. Winniczuk: *O metamorfozach w „Metamorfozach".*
9. Doc. dr A. Sadurska: *Sztuka Augusta jako wyraz jego polityki dynastycznej.*

Na specjalnych posiedzeniach Koła uczczono pamięć prof. T. Sinki i doc. M. Maykowskiej.

W ramach działalności sekcji popularyzacji wiedzy o antyku wygłoszono 11 pogadanek dla młodzieży szkół średnich, zorganizowano olimpiadę łacińską i prowadzono w dalszym ciągu kurs nauki języka greckiego.

Koło liczy 102 członków.

11. Sprawozdanie Koła Wrocławskiego

Zarząd: przew. — prof. dr Jerzy Łanowski, zast. przew. — dr Herbert Myśliwiec, sekr. — dr Janina Ławińska, zast. sekr. — dr Andrzej Ładomirski, skarbnik — mgr Janina Gajda, członkowie Zarządu — doc. dr Ludwika Rychlewska, prof. dr Jerzy Krókowski (do września 1967 r.), mgr Antoni Burakowski; Komisja popularyzacji wiedzy o antyku — przew. — mgr Zofia Stein, członkowie — mgr Eugeniusz Jacak, mgr Urszula Matląg, mgr Krystyna Rottenberg, mgr Wiesław Tyszkowski, mgr Stanisław Wilczyński, dr Hanna Wałkówska, mgr Brygida Zakrzowska; Komisja Rewizyjna — mgr Dominik Szperka, mgr Zofia Myśliwiec, doc. dr Henryk Rosenstrauch.

Zebrania:

1. Prof. dr A. Michel (Lille): *L'attitude de Cicéron en face des différentes sectes philosophiques: signification et valeur de son éclectisme.*
2. Prof. dr J. Krókowski: *Wspomnienie pośmiertne o prof. T. Since.*
3. Prof. dr M. Plezia: *Pindar i prawo.*
4. Prof. dr J. Łanowski: *Wspomnienie pośmiertne o prof. Marianie Goliasie*; dr J. Ławińska-Tyszkowska i mgr W. Tyszkowski: *Omówienie dwóch książek Janiny Czerniatowicz o recepcji literatury greckiej w Polsce epoki Odrodzenia.*
5. Prof. J. Broniewska: *O muzyce antycznej.*
6. Prof. dr Schnayder: *Thyroros — ianitor.*
7. Doc. dr J. Woronczak: *Grzegorz Wielki a folklor.*
8. Mgr Z. Wąsowa: *Grecja 1966.*

W ramach akcji popularyzacyjnej członkowie Koła wygłosili 2 odczyty. Dzięki przychylnej pomocy Kuratorium członkowie Koła rozpoczęli nadobowiązkową naukę języka greckiego w IX Liceum Ogólnokształcącym.

Koło liczy 63 członków.

CONSPECTUS MATERIAE EUS LVII UTRIUSQUE FASCICULI

Paginae

Pars Graeca

Heinz Adam: Starożytny spór o analogię i anomalię w świetle językoznawstwa współczesnego (Quomodo e contemporanea linguarum doctrina antiquorum de analogia et anomalia controversia diiudicanda sit) . . . . . 86—95
Małunowicz Leokadia: Co to jest konsolacja? (Quid sit consolatio) . . . . . 69—78
Oświecimski Stefan: Z paradoksów krytyki filologicznej: Kto był autorem dialogu sokratycznego pt. *Eryksjasz*? (De artis criticae paradoxis quibusdam sive de dialogi Socratici qui *Eryxias* inscribitur auctore) . . . . . 37—50
Nadel Beniamin: Napis erekcyjny z Tanais (Titulus aedificatorius in loco veteris Tanaidis repertus) . . . . . 79—85
Schnayder Georgius: ΘΥΡΩΡΟΕ — Ianitor . . . . . 51—68
Steffen Wiktor: Theognis über die Mischehen . . . . . 32—36

Pars Latina

Andrzejewski Roman: Tradycja a nowatorstwo w epistolografii łacińskiej IV w. w świetle listów Kw. Aureliusza Symmacha i Aureliusza Ambrożego (Nova et vetera quae in epistulis Latinis IV p. Chr. n. saeculo apparent) . . . . . 245—250
Brożek Miecislaus: Ad Prudentii praefationem interpretandam . . . . . 149—156
Jaczynowska Maria: L'organisation des *iuvenes* à Trebula Mutuesca . . . . . 296—306
Kotula Tadeusz: Rzekoma reforma demokratyczna Hannibala w Kartaginie (De Carthaginiensium civitatis ordine qui putatur populari ab Hannibale novato) 272—281
Mantke Józef: Do We Know Martial's Parents? (Mart. V 34) . . . . . 234—244
Mańczak Witold: Łacińskie *nox* 'w nocy' (De adverbii 'nox' origine) . . . . . 251—259
Michel Alain: Cicéron et les sectes philosophiques. Sens et valeur de l'éclectisme académique . . . . . 104—116
Mrozek Stanisław: Die Sesterz-und Denarbezeichnungen auf römischen Inschriften während des Prinzipates . . . . . 288—295
Rychlewska Ludovica: De Nonii comoediarum Naevianarum notitia . . . . . 203—210
Stawecka Krystyna: Spuren der philosophischen *virtus* in den Komödien von Plautus 211—218
Szelest Hanna: Kritische Bemerkung zu den Script. Hist. Aug. (Treb. *Gall.* 20) . . 130—135
Weyssenhoff Krystyna: Sur une des sources des Nonius Marcellus contenant des citations de Cicéron . . . . . 136—148
Wikarjak Jan: Quand le père de Cicéron est-il mort? . . . . . 219—228
Winniczuk Lidia: Le metamorfosi nelle *Metamorfosi* . . . . . 117—129
Zarzycka-Stańczak Krystyna: Na marginesie lektury *Pieśni* Horacego (Marginalia Horatiana) . . . . . 229—233

Pars Polono-Latina et varia

Brożek Miecislaus: Georgii Krókowski Almae Matris Wratislaviensis professoris iusto citius caelestibus auris defuncti laudes numerorum systemate Hipponacteo 5—6
Cygan Jan: The Consonant Clusters of Classical Greek in Present-day English . . . 96—103
Cytowska Maria: Twórczość poetycka Michała Vrančiča (De Michaëlis Vrantii poesi) 171—179
Gajda Janina: Topika antycznej poezji okolicznościowej u Archipoety (Quo modo Archipoeta in carminibus suis componendis locis communibus ex antiqua poesi carptis usus sit) . . . . . 322—337

Paginae

Głombiowski Karol: Na historię literatury antycznej spojrzenie księgoznawcze (Quid bibliologia q. d. de litterarum antiquarum memoria doceat) . . . . . 157—170
Irmscher Johannes: Soziologisches zur Entstehung der neugriechischen Literatur 194—197
Jamróz Ladislaa: De Clementis Ianicii lingua observationes aliquot . . . . . 344—361
Kamienik Roman: Über das angebliche Rossopfer des Spartakus . . . . . 282—287
Ławińska-Tyszkowska Janina, Szastyńska-Siemion Alicja: Andreas Schoneus naśladowca poetów rzymskich (De Schoneo poetarum Latinorum imitatore) . . 362—373
Myśliwiec Herbertus: De Porcarii *Epitaphio Zavissii Nigri* quaestiuncula (Ad v. 59) 338—343
Plezia Marian: Epitafium św. Stanisława w katedrze krakowskiej (De S. Stanislai epitaphio in ecclesia cathedrali Cracoviensi posito) . . . . . 307—321
Sadowska-Skurowa Halina: Latinum ydeoma Magistri Laurentii Corvini Novoforensis 374—406
Słuszkiewicz Eugeniusz: Na marginesie Plauta i Moliera (Maksimum treści w minimum słów) (Quo modo plurima argumenta minimis verbis exprimantur) . . 260—271
Starnawski Jerzy: Poeta czesko-łaciński z początku XVII wieku Wacław Kliment vel Clemens autorem poematu o Polsce (De Clemente Zebraceno [1589—1630] *Lechiados sive Rerum Polonicarum* auctore) . . . . . 180—193
Tabula dedicatoria 4
Zabłocki Stefan: Jerzy Krókowski (17 X 1898 — 8 IX 1967) . . . . . 7—31

Censurae librorum

Cytowska Maria: Juliusz Nowak Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntowskie, Warszawa 1966 . . . . . 418—420
Konik Eugeniusz: А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, Москва 1966 . . . . 417—418
Pianko Gabriela: Ilse Becher, Das Bild der Kleopatra in der griechischen und lateinischen Literatur, Berlin 1966 . . . . . 198—199
Pianko Gabriela: Lamberto di Gregorio, Le scene d'annunzio nella tragedia greca, Milano 1967 . . . . . 407—409
Śliwa Joachim: William M. Calder III, Die Geschichte der klassischen Philologie in den Vereinigten Staaten, Jahrbuch für Amerikastudien XI 1966 . . . . . 420—422
Tyszkowski Wiesław: А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, Москва 1964 414—416
Werner Jürgen: Aisopos. Sieben Berichte aus Hellas, Berlin 1965 . . . . . 199—201
Wojtczak Jerzy: Jan Maria Szymusiak: Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku, Poznań 1965 . . . . . 413—414
Wolski Józef: Abriss der Geschichte antiker Randkulturen, München 1961 . . . . 416—417
Wróblewski Witold: Robert William Hall, Plato and the Individual, The Hague 1964 . . . . . 409—413

LXIII Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 1 XII 1965 do 25 VI 1966 . . . . . 423—430
LXIV Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 26 VI 1966 do 15 X 1967 . . . . . 431—439

CONSPECTUS TABULARUM

1. Urywek z tzw. autografu Historii polskiej J. Długosza, zawierający tekst epitafium św. Stanisława (Bibl. Czart. rkps 1306, s. 243) . . . . . post 314
2. Rkps kapituły krakowskiej 214, s. 113 . . . . . post 314

INDEX AUCTORUM

Paginae

Andrzejewski Roman (Lublini) 245
Brożek Miecislaus (Cracoviae) 5, 149
Cygan Jan (Wratislaviae) 96
Cytowska Maria (Varsaviae) 171, 418
Gajda Janina (Wratislaviae) 322
Głombiowski Karol (Wratislaviae) 157
Heinz Adam (Cracoviae) 86
Irmscher Johannes (Berolini) 194
Jaczynowska Maria (Torunii) 296
Jamróz Ladislaa (Wratislaviae) 344
Kamienik Roman (Lublini) 282
Konik Eugeniusz (Wratislaviae) 417
Kotula Tadeusz (Wratislaviae) 272
Ławińska-Tyszkowska Janina (Wratislaviae) 362
Małunowicz Leokadia (Lublini) 69
Mantke Józef (Wratislaviae) 234
Mańczak Witold (Cracoviae) 251
Michel Alain (Parisiis) 104
Mrozek Stanisław (Torunii) 288
Myśliwiec Herbertus (Wratislaviae) 338
Nadel Beniamin (Lodziae) 79
Oświecimski Stefan (Lodziae) 37
Pianko Gabriela (Varsaviae) 198, 407
Plezia Marian (Cracoviae) 307
Rychlewska Ludovica (Wratislaviae) 203
Sadowska-Skurowa Halina (Wratislaviae) 374
Schnayder Georgius (Cracoviae) 51
Słuszkiewicz Eugeniusz (Torunii) 260
Starnawski Jerzy (Lodziae) 180
Stawecka Krystyna (Lublini) 211
Steffen Wiktor (Posnaniae) 32
Szastyńska-Siemion Alicja (Wratislaviae) 362
Szelest Hannna (Varsaviae) 130
Śliwa Joachim (Cracoviae) 420
Tyszkowski Wiesław (Wratislaviae) 414
Werner Jürgen (Lipsiae) 199
Weyssenhoff Krystyna (Cracoviae) 136
Wikarjak Jan (Posnaniae) 219
Winniczuk Lidia (Varsaviae) 117
Wojtczak Jerzy (Varsaviae) 413
Wolski Józef (Cracoviae) 416
Wróblewski Witold (Torunii) 409
Zabłocki Stefan (Wratislaviae) 7
Zarzycka-Stańczak Krystyna (Varsaviae) 229

CONSPECTUS MATERIAE

	Paginae
Rychlewska Ludovica: De Nonii comoediarum Naevianarum notitia	203—210
Stawecka Krystyna: Spuren der philosophischen *virtus* in den Komödien von Plautus	211—218
Wikarjak Jan: Quand le père de Cicéron est-il mort?	219—228
Zarzycka-Stańczak Krystyna: Na marginesie lektury *Pieśni* Horacego (Marginalia Horatiana)	229—233
Mantke Józef: Do We Know Martial's Parents? (Mart. V 34)	234—244
Andrzejewski Roman: Tradycja a nowatorstwo w epistolografii łacińskiej IV w. w świetle listów Kw. Aureliusza Symmacha i Aureliusza Ambrożego (Nova et vetera quae in epistulis Latinis IV p. Chr. n. saeculo apparent)	245—250
Mańczak Witold: Łacińskie *nox* 'w nocy' (De adverbii 'nox' origine)	251—259
Słuszkiewicz Eugeniusz: Na marginesie Plauta i Moliera (Maksimum treści w minimum słów). (Quo modo plurima argumenta minimis verbis exprimantur) . .	260—271
Kotula Tadeusz: Rzekoma reforma demokratyczna Hannibala w Kartaginie (De Carthaginiensium civitatis ordine qui putatur populari ab Hannibale novato)	272—281
Kamienik Roman: Über das angebliche Rossopfer des Spartakus	282—287
Mrozek Stanisław: Die Sesterz- und Denarbezeichnungen auf römischen Inschriften während des Prinzipates	288—295
Jaczynowska Maria: L'organisation des *iuvenes* à Trebula Mutuesca	296—306
Plezia Marian: Epitafium św. Stanisława w katedrze krakowskiej (De S. Stanislai epitaphio in ecclesia cathedrali Cracoviensi posito)	307—321
Gajda Janina: Topika antycznej poezji okolicznościowej u Archipoety (Quo modo Archipoeta in carminibus suis componendis locis communibus ex antiqua poesi carptis usus sit)	322—337
Myśliwiec Herbertus: De Porcarii *Epitaphio Zavissii Nigri* quaestiuncula (Ad v. 59)	338—343
Jamróz Ladislaa: De Clementis Ianicii lingua observationes aliquot	344—361
Janina Ławińska-Tyszkowska, Alicja Szastyńska-Siemion: Andreas Schoneus naśladowca poetów rzymskich (De Schoneo poetarum Latinorum imitatore) . .	362—373
Sadowska-Skurowa Halina: Latinum ydeoma Magistri Laurentii Corvini Novoforensis	374—406

CENSURAE LIBRORUM

Lamberto di Gregorio, Le scene d'annuncio nella tragedia greca, Milano 1967 (Gabriela Pianko)	407—409
Robert William Hall, Plato and the Individual, The Hague 1964 (Witold Wróblewski)	409—413
Jan Maria Szymusiak, Grzegorz Teolog. U źródeł chrześcijańskiej myśli IV wieku, Poznań 1965 (Jerzy Wojtczak)	413—414
А. Я. Сыркин, Поэма о Дигенисе Акрите, Москва 1964 (Wiesław Tyszkowski)	414—416
Abriss der Geschichte antiker Randkulturen, München 1961 (Józef Wolski) . . .	416—417
А. Г. Бокщанин, Парфия и Рим, Москва 1966 (Eugeniusz Konik)	417—418
Juliusz Nowak Dłużewski, Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Czasy Zygmuntowskie, Warszawa 1966 (Maria Cytowska)	418—420
William M. Calder III, Die Geschichte der klassischen Philologie in den Verenigten Staaten, Jahrbuch für Amerikastudien XI 1966 (Joachim Śliwa)	420—422
LXIII Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 1 XII 1965 do 25 VI 1966	423—430
LXIV Sprawozdanie z czynności Polskiego Towarzystwa Filologicznego za czas od 26 VI 1966 do 15 X 1967	431—439

Cena zł 45.—

CONSPECTUS TABULARUM

	Paginae
1 Urywek z tzw. autografu *Historii polskiej* J. Długosza, zawierający tekst epitafium św. Stanisława (Bibl. Czart. rkps 1306, s. 243)	post 314
2 Rkps kapituły krakowskiej 214, s. 113	post 314

INDEX AUCTORUM

Andrzejewski Roman (Lublini) . . . 245
Cytowska Maria (Varsaviae) . . . 418
Gajda Janina (Wratislaviae) . . . 322
Jaczynowska Maria (Torunii) . . . 296
Jamróz Ladislaa (Wratislaviae) . . . 344
Kamienik Roman (Lublini) . . . 282
Konik Eugeniusz (Wratislaviae) . . . 417
Kotula Tadeusz (Wratislaviae) . . . 272
Ławińska-Tyszkowska Janina (Wratislaviae) . . . 362
Mantke Józef (Wratislaviae) . . . 234
Mańczak Witold (Cracoviae) . . . 251
Mrozek Stanisław (Torunii) . . . 288
Myśliwiec Herbertus (Wratislaviae) . . . 338
Pianko Gabriela (Varsaviae) . . . 407
Plezia Marian (Cracoviae) . . . 307
Rychlewska Ludovica (Wratislaviae) . . . 203
Sadowska-Skurowa Halina (Wratislaviae) . . . 374
Słuszkiewicz Eugeniusz (Torunii) . . . 260
Stawecka Krystyna (Lublini) . . . 211
Szastyńska-Siemion Alicja (Wratislaviae) . . . 362
Śliwa Joachim (Cracoviae) . . . 420
Tyszkowski Wiesław (Wratislaviae) . . . 414
Wikarjak Jan (Posnaniae) . . . 219
Wojtczak Jerzy (Varsaviae) . . . 413
Wolski Józef (Cracoviae) . . . 416
Wróblewski Witold (Torunii) . . . 409
Zarzycka-Stańczak Krystyna (Varsaviae) . . . 229

WARUNKI PRENUMERATY:

Przedpłaty na prenumeratę przyjmowane są do 10 grudnia na rok następny.
Cena 1 prenumeraty rocznej wynosi zł 100.—

Przedpłaty na prenumeratę krajową dla czytelników indywidualnych przyjmują urzędy pocztowe oraz listonosze. — Czytelnicy indywidualni mogą dokonywać przedpłat również na konto PKO Nr 1-6-100020 — Centrala Kolportażu Prasy i Wydawnictw ,,Ruch", Warszawa, ul. Towarowa 28. — Wszystkie instytucje państwowe i społeczne mogą zamawiać prenumeratę wyłącznie za pośrednictwem Oddziałów i Delegatur ,,Ruch" znajdujących się we wszystkich miastach powiatowych i wojewódzkich. — Prenumeratę ze zleceniem wysyłki za granicę, która jest o 40% droższa od krajowej, przyjmuje Biuro Kolportażu Wydawnictw Zagranicznych ,,Ruch", Warszawa, ul. Wronia 23, konto PKO Nr 1-6-100024, tel. 20-46-88. — Egzemplarze archiwalne można nabyć w Punkcie Wysyłkowym Prasy Archiwalnej ,,Ruch" — Warszawa, ul. Nowomiejska 15/17, na miejscu lub na zamówienia za zaliczeniem pocztowym.